

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
Випуск 14
Частина II

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
15 січня 2007 р.
Серія КВ № 12201-1085Р

Харків 2013

ББК 88.36

Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 14. Частина II – Х.: НУЦЗУ, 2013. – 429 с.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми теоретичних та прикладних психологічних досліджень існування та діяльності людини в умовах екстремальних та кризових ситуацій, а також питання розробки заходів із захисту від впливу психогенних травмуючих факторів.

Збірник орієнтовано на працівників в галузі психології, практичних психологів, ад'юнктів, слухачів та студентів ВНЗ України.

<u>Головний редактор:</u>	<i>Перелигіна Л.А.</i> , д-р біол. наук, проф.
<u>Заступник головного редактора:</u>	<i>Тімченко О.В.</i> , д-р психол. наук, проф.
<u>Відповідальний секретар:</u>	<i>Афанасьєва Н.Є.</i> канд. психол. наук, доц.
<u>Редакційна колегія:</u>	<i>Барко В.І.</i> , д-р психол. наук, проф. <i>Назаров О.О.</i> , канд. психол. наук, доц. <i>Садковий В.П.</i> , канд. психол. наук, проф. <i>Самойлов Н.Г.</i> , д-р біол. наук, проф. <i>Сафін О.Д.</i> , д-р психол. наук, проф. <i>Стасюк В.В.</i> , д-р психол. наук, проф. <i>Потапчук Е.М.</i> , д-р психол. наук, проф. <i>Рябініна О.В.</i> , д-р філос. наук, проф. <i>Христенко В.Є.</i> , канд. психол. наук, доц.

Затверджено до видання Вченою радою
Національного університету цивільного захисту України
Протокол від 09.09.13. № 1

Збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі психологічних наук.
(Постанова президії ВАК України від 10.02.2010 року № 1-05/1)

© Національний університет цивільного захисту України, 2013

УДК 159.91

Болотських М.В., к. істор. н., Голова Державної служби України з надзвичайних ситуацій

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ КЕРІВНИКА АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНОГО ПІДРОЗДІЛУ ДСНС УКРАЇНИ

У статті проведено аналіз структурних компонентів професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів, їх функціональних обов'язків, було встановлено, що вона має напружений характер; вимагає реалізації особистісних якостей і здійснюється в умовах дії екстремальних факторів. При цьому характеризується високою відповідальністю й багатогранністю, що вимагає розвитку таких професійно важливих якостей, які сприяли б одночасно стійкості стосовно негативного впливу екстремальних факторів і забезпечували успішність професійної діяльності. Тільки психічно стійкий керівник може здійснювати високопрофесійну діяльність, яка в психологічному аспекті розглядається крізь призму взаємообумовлених професіоналізму особистості й професіоналізму діяльності в екстремальних умовах, без шкоди для свого здоров'я, зберігаючи професійне довголіття.

Ключові слова: психологічна стійкість, стресостійкість особистості, керівник аварійно-рятувального підрозділу.

В статтю проведено аналіз структурних компонентів професійної діяльності керівників рятувальних підрозділів, їх функціональних обов'язків, було встановлено, що вона має напружений характер; потребує реалізації особистісних якостей і здійснюється в умовах дії екстремальних факторів. При цьому характеризується високою відповідальністю й багатогранністю, що вимагає розвитку таких професійно важливих якостей, які сприяли б одночасно стійкості стосовно негативного впливу екстремальних факторів і забезпечували успішність професійної діяльності. Тільки психічно стійкий керівник може здійснювати високопрофесійну діяльність, яка в психологічному аспекті розглядається крізь призму взаємообумовлених професіоналізму особистості й професіоналізму діяльності в екстремальних умовах, без шкоди для свого здоров'я, зберігаючи професійне довголіття.

Ключевые слова: психологическая устойчивость, стрессоустойчивость личности, руководитель аварийно-спасательного подразделения.

Постановка проблеми. Практика свідчить, що для розвитку психологічної стійкості керівників системи ДСНС України мають місце невирішені протиріччя. Насамперед, виділяються такі:

– між об'єктивною необхідністю мати в структурах ДСНС України компетентних професіоналів і непослідовністю, що проявляє суспільство в досягненні цієї мети;

– між потребою керівників в ефективному подоланні психологічних труднощів і невідповідністю використовувати можливості розвитку психологічної стійкості;

– між сформованим низьким рівнем психологічної стійкості керівників і можливостями в розвитку її основних компонентів – інтелектуальних, емоційно-вольових і особистісно-професійних якостей;

– між можливостями активно впроваджувати сучасні психотехнології розвитку психологічної стійкості керівників у процес функціонування структур управління ДСНС України і реальною відсутністю такої роботи в соціально-психологічній системі "керівник-колектив-особистість".

Загострення на практиці цих протиріч багато в чому визначає посилення психологічної напруженості серед керівників рятувальних підрозділів, знижує ефективність їхньої професійної діяльності. Дефіцит теоретико-методичного, організаційно-технологічного й соціально-психологічного забезпечення не дозволяє виходити на системне дослідження винятково актуального феномена – підвищення психологічної стійкості керівників рятувальних підрозділів, виявлення її закономірностей і механізмів, умов і факторів досягнення бажаного рівня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На підставі аналізу сучасних підходів щодо вивчення проблеми стійкості й виявлення її сутнісних характеристик (В. Крайнюк, Є. Крупник, О. Сафін, А. Якимчук, Я. Овсяннікова та ін.) нами було встановлено, що найбільш доцільним для нашого дослідження є поняття «психологічна стійкість керівника рятувального підрозділу», яка являє собою гармонійний розвиток інтелектуальних, емоційно-вольових і особистісно-професійних якостей, здатних нівелювати негативний вплив екстремальних факторів, що й забезпечує успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі управлінської діяльності.

Мета статті: на основі дослідження структури, змісту та динаміки психологічної стійкості керівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України у процесі професіоналізації розробити шляхи її оптимізації.

Виклад основного матеріалу. Психологічна стійкість керівника рятувального підрозділу в професійній діяльності – це інтегративна властивість особистості, обумовлена змістом і взаємозв'язком її складових частин, що системно обумовлює успішність управлінської діяльності й адекватність поведінки керівника в екстремальних умовах без негативних наслідків для його психічного і фізичного здоров'я.

Серед компонентів психологічної стійкості А. Анцупов і А. Шипілов [1] виділяють емоційний, вольовий, інтелектуальний (пізнавальний), мотиваційний і психомоторний. «Питома вага» складових психологічної стійкості в конкретної людини, на думку цих авторів, не може бути однаковою. Неможливо бути стійким до всього, тобто психологічна стійкість – це не стійкість взагалі. Показником психологічної стійкості є не стабільність як така, а варіативність, яка розглядається як гнучкість, швидкість пристосовності до постійно мінливих умов життєдіяльності, висока мобільність психіки при переході від завдання до завдання.

Властиві стійкості людини механізми самоорганізації й саморегуляції, в основі яких лежить зовнішня і внутрішня активність, можливі завдяки тому, що саме психіка й така сутнісна її характеристика, властива тільки людині, як свідомість забезпечують можливість ефективного пристосування до середовища, можливість виходу за межі ситуацій, тим самим реалізуючи можливість протидії екстремальним факторам.

На підставі вищевикладеного, найбільш доцільною, на наш погляд, сутнісною моделлю психологічної стійкості є розроблена М. Секачем [2] структурно-функціональна модель, у якості компонентів якої виділяються психофізіологічний, психічний (інтелектуальний і емоційно-вольовий), індивідуально-професійний і функціональний; при цьому ці компоненти відбивають насамперед гармонічний розвиток інтелектуальних, емоційно-вольових і індивідуально-професійних якостей, які у взаємозв'язку визначають загальну психологічну стійкість людини.

Важливо відзначити, що сукупність когнітивних, емоційних і регулятивно-вольових процесів становить основну триаду психіки.

Для того, щоб краще представляти у чому ж полягає сутнісна характеристика психічної стійкості нам необхідно глибше розкрити такі її компоненти, як інтелектуальний, емоційно-вольовий і особистісно-професійний.

Слід зауважити, що істотне значення у формуванні психологічної стійкості керівника мають емоції. Нині не існує єдиної загальновизнаної наукової теорії емоцій, а також точних даних про те, в яких центрах і яким чином ці емоції виникають та який у них нервовий субстрат. На думку Б. Райма, сучасний стан вивчення емоцій представляє «розрізнені знання, непридатні для вирішення конкретних проблем». До висновку про кризовий стан дослідження емоцій схиляється і В. Васильєв [3].

Принциповий висновок полягає в тому, що в управлінні собою емоції для керівника мають домінуюче значення, оскільки відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Будучи суб'єктивною формою вираження потреб, емоції передують діяльності через їх задоволення, спонукаючи і направляючи її. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури тощо. Таким чином, емоції відбивають стан психологічної стійкості.

На важливу мобілізаційну, інтеграційно-захисну роль емоцій вказував відомий російський фізіолог П. Анохін. Він писав: «Роблячи майже моментальну інтеграцію (об'єднання в єдине ціле) усіх функцій організму, емоції, самі по собі і в першу чергу, можуть бути абсолютним початком корисної або шкідливої дії на організм, часто навіть раніше, ніж визначена локалізація дії і конкретний механізм реакції у відповідь організму. Із сказаного видно, що «емоція» – це найбезпосередніша, найпомітніша і найзагальніша функція організму, що відіграє життєво важливу роль у діяльності людини [4].

Виникаючи в діяльності, емоції також здатні виконувати свою провідну функцію – функцію внутрішньої регуляції діяльності, яка по суті включає функції оцінки і спонукання. Значення емоційності як індивідуально-стійкої характеристики суб'єкта в його психічному розвитку і діяльності підкреслювалося багатьма дослідниками.

Вказані функції емоцій свідчать про ту величезну роль, яку емоції відіграють у процесі породження і протікання діяльності. Однак практично одностороннє визнання за емоційними явищами названих функцій, як видно не узгоджується з тою, порівняно невеликою увагою, яку дослідники приділяють експериментальному вивченню регулюючої ролі емоцій. Необхідно підкреслити, що незважаючи на глибину теоретичного аналізу, без експерименталь-

них даних, що розкривають реально існуючі зв'язки між емоціями і діяльністю, – проблема не може бути розв'язана.

Разом з емоціями в психологічній стійкості керівника особливе значення надається вольовій регуляції.

У психології склалася достатня кількість теорій і концепцій із проблеми вольової регуляції. Правомірне твердження, що одні дослідники в основу оцінки відносять свідомий аспект вольових проявів, інші – їх цілеспрямованість, вибірковість, треті – інші ознаки прояву волі в діяльності, у тому числі й управлінської. На наш погляд, воля характеризує людину як суб'єкт діяльності, свого розвитку, життєвого шляху, яка багато в чому визначає його особистісні особливості й результати досягнення мети.

Для нашого дослідження мають важливе значення результати дослідження волі, які містяться в роботах В. Каліна, який розглядає волю як важливу внутрішню передумову, «стійкий спосіб організації вольових дій», вольовий стиль забезпечення успішної діяльності; В. Селіванова, який пов'язував регуляцію діяльності із створенням психологічної стійкості, контролем емоцій і психічних станів; Н. Рапохіна, який запропонував враховувати емоційно-вольову стійкість, яка є необхідною при функціонуванні в складних умовах діяльності; О. Леонтєва, які характеризують волю як особливий вид внутрішнього зусилля і довільних, умисних дій, які характеризуються наявністю вибору, ухваленням рішень і подоланням перешкод і т.д.

А. Висоцький [5] до вольових властивостей відніс також: дисциплінованість, свідоме виконання встановлених у цій ситуації правил, недопущення провини тощо; самостійність, виконання посиленої діяльності без постійного контролю з боку, уміння організувати свою діяльність, уміння відстояти свою позицію тощо; витримку, прояв терпіння і витривалості в діяльності, самовладання, контролю за своєю поведінкою тощо; рішучість, швидке і обдумане ухвалення рішення, упевнене виконання свого рішення, відсутність розгубленості тощо; настійливість (найчастіше практично досліджується і має найбільше розроблених методик) як прояв прагнення доводити розпочату справу до кінця, долати труднощі, уміти продовжувати діяльність при зниженні бажання нею займатися тощо; організованість, дотримання певного порядку, планування своїх дій і розумне їх чергування, раціональне використання часу, уміння вносити в діяльність організацію при зміні умов.

Системний підхід до аналізу волі, як характеристики психологічної стійкості керівника, вимагає з'ясування механізму її включеності в психологічну структуру керівника і її прояви в управлінській діяльності. Інакше кажучи, актуальною є проблема взаємодії фізіологічних завдатків і вольового регулювання.

Одиницею аналізу вольової регуляції є вольова дія. Суть такої дії проявляється через її зміст і мотив. Слід відзначити, що наявність вольової дії є основним критерієм прояву волі. Його характеристика досить велика і неоднозначна і, в кінцевому результаті, спирається на те, що вкладається в поняття волі.

До основних ознак вольової дії керівника ми відносимо наявність перешкод зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних); усвідомлена або

неусвідомлена потреба необхідності подолання перешкод; ухвалення рішення на подолання труднощів перешкоди; наявність дефіциту збудження або гальмування, які за допомогою визначених механізмів (зусиль) заповнюються, сприяючи досягненню наміченого результату – породження реальної дії. Усі ці характеристики для нас актуальні, оскільки ми вважаємо, що вони можуть виступати як основний критерій продуктивної вольової дії. Суб'єктивний його бік, на нашу думку, полягає в усвідомленні свого спонукання типу «потрібно», «я повинен». Проявам волі в тенденціях необхідності приділена увага у багатьох теоріях волі.

Отже, емоційно-вольовий компонент системи психологічної стійкості забезпечує вибір варіанта поведінки, характер ухвалення рішення в проблемних ситуаціях і його реалізацію. Даний елемент виконує функцію контролю над роботою системи в цілому, усіх її елементів.

Емоційний аспект цього компонента є суб'єктивним індикатором ефективності психологічної стійкості (не завжди на усвідомлюваному рівні) у конкретному соціальному середовищі у вигляді почуття емоційного комфорту в даному середовищі. Вольовий аспект представлений рівнем контролю над афектом і потягами (спонуканнями).

Співвідношення емоційного й вольового аспектів, як в одиничному поведінковому акті, так і в загальній поведінковій стратегії визначає планованість, послідовність, автономність і цілеспрямованість активності суб'єкта, його стресостійкості. Стресостійкість особистості відбиває її рівень саморегуляції в умовах, що пред'являють підвищені вимоги до адаптаційних механізмів.

Як показали дослідження, в психологічній стійкості керівника важливе значення має його інтелект і особистісно-професійні якості. Інтелект, за нашою оцінкою, є тією необхідною системною основою, без якої оптимізація психологічної стійкості керівника не може отримати свідомої, цілеспрямованої і ефективної представленості. Особистісно-професійні якості керівника при цьому покликані забезпечити конкретну належність досліджуваної проблеми стосовно управлінської діяльності в екстремальних умовах.

Інтелект, будучи необхідною системною основою, без якої розвиток психологічної стійкості не може одержати усвідомленої й цілеспрямованої підстави, являє собою відносно стійку структуру розумових здібностей, визначаючи стратегію, підхід і стиль взаємодії з об'єктивною реальністю [6].

Здатність до оволодіння природою й власною психікою можлива завдяки наявності таких вищих психічних функцій, як довільна увага, довільна пам'ять, логічне мислення й інші, що входять у структуру інтелекту.

У словнику практичного психолога С. Головіна інтелект визначається як «відносно стійка структура розумових здатностей індивіда... у загальному виді маються на увазі індивідуальні особливості, які відносяться до пізнавальної сфери – до мислення, пам'яті, сприйняття, уваги й інше....» [7].

Р. Нікерсон, Д. Перкінс і Е. Сміт склали список здатностей, які, як вони вважають характеризують інтелект людини:

1. Здатність класифікувати патерни. Усі люди з нормальним інтелектом здатні розділяти неідентичні стимули на класи. Ця здатність фундаментальна для мислення і мови, оскільки слова взагалі означають категорії інформації.

2. Здатність до адаптивної зміни поведінки – до навчання. Багато теоретиків вважають адаптацію до свого оточення найбільш важливою ознакою людського інтелекту.

3. Здатність до дедуктивного мислення (висновок логічних умовиводів з наявних посилянь).

4. Здатність до індуктивного мислення – до узагальнень. Здатність до індуктивного мислення припускає, що людина виходить за межі даної їй інформації. Це вимагає від уміння міркування виводити з конкретних прикладів правила й принципи.

5. Здатність розробляти й використовувати концептуальні моделі. Це означає, що в людини складаються деякі уявлення про сутність цього світу, про те, як він улаштований, і що ми використовуємо цю модель для розуміння й інтерпретації подій. З того, що ми «знаємо», багато чого ми ніколи не спостерігаємо безпосередньо, але виводимо з нашого минулого досвіду з іншими подібними об'єктами й подіями.

6. Здатність розуміти. Взагалі, здатність до розуміння пов'язана зі здатністю бачити відносини в завданнях і оцінювати значення цих відносин для розв'язання завдань.

Для розвитку психологічної стійкості дуже велике значення набуває здатність людини до абстрактного мислення. Якщо ситуативне мислення обмежене у своєму прояві умовами життєво наявної ситуації й цілком обумовлюється біологічними потребами (по змісту воно являє собою операцію відносини між почуттєвими образами – сприйняттями й уявленнями при відсутності понятійно-логічного апарату), то абстрактне мислення – це процес оперування абстракціями (які проявляються в даному процесі в синтетичній єдності почуттєвих образів і логічних понять) з метою одержання нових абстракцій або їх відносин, дозволяючи вийти за межі ситуації.

Інформаційно-перетворювальна діяльність людини вимагає поряд з іншими видами пізнавальної активності розвиненого логічного й творчого мислення.

Логічне мислення характеризується використанням понять, логічних конструкцій (оперуючи логічними поняттями суб'єкт може пізнавати істотні закономірності й неспостережувані взаємозв'язки досліджуваної реальності). Функціонує на базі мовних засобів і являє собою найпізніший етап історичного й онтогенетичного розвитку мислення. У його структурі формуються й функціонують різні види узагальнень.

Творче мислення характеризується створенням суб'єктивно нового продукту й новотворами в ході самої пізнавальної діяльності по його створенню. Розвинене творче мислення дозволяє адекватно вирішувати суперечливі, проблемні ситуації.

У психологічному аспекті до інтелектуальних здатностей, необхідних для здійснення управлінської діяльності відносять: інтелектуальну продуктивність, способи структурування, кодування інформації, креативність, оригінальність, комбінаторні властивості, здатність до аналізу, синтезу й т.п.

Таким чином, інтелект керівника є складною, психологічною системою, яка без певних норм мислення, привласнення «культури мислення» минулого

і свого часу, не може виконати виключно важливу функцію в розвитку психологічної стійкості керівника. Інтелект, як уся сукупність розумових здібностей людини, забезпечує цілісність і гармонійність віддзеркалювальної діяльності мозку. Отже, інтелект керівника доцільно розглядати як диференційовану цілісність, що складається з психологічних процесів, механізмів, функцій і властивостей.

Ми вважаємо, що інтелект, самооцінка, мотивація, тривожність входять до складу інтелектуального потенціалу керівника. Взаємодія цих компонентів породжує їх спільну діяльність. Це призводить до підвищення чутливості до інтелектуальних явищ, до виникнення мотивації інтелектуального успіху і розвитку інших необхідних властивостей, зокрема необхідних особистісно-професійних якостей керівника.

Аналіз психологічної стійкості вказує на актуальність і такого моменту як особистісно-професійні якості керівника.

Як категорія динамічна, особистісно-професійні якості розкривають етапність опанування керівником тих або інших знань, умінь і навичок, професійних позицій і інваріантів. У рамках нашого дослідження вони фіксують ступінь пізнання на цій стадії розвитку, в даний момент, відбивають особливість цієї стадії, а тому є одночасно і ступенем пізнання, і ступенем розвитку, і ступенем саморегуляції керівника як особистості і як суб'єкта саморегуляції та професійної діяльності.

Нерозривно пов'язані особистісно-професійні якості з поняттями діяльності. З точки зору діяльнісного підходу особистісно-професійні якості можна визначити як системну освіту керівника, яка є сутнісним змістом його відповідності процесу діяльності, взаємозв'язки з соціальним середовищем і має суб'єктивну форму вираження.

Певне місце посідає проблема співвідношення діяльності й особистісно-професійних якостей у рамках психології особистості, діяльності, спілкування. Так, болгарські дослідники І. Косєв, М. Ігнатов, М. Ділова виділили їх і визначили як «відношення між успіхом і зусиллями, які використовуються під час діяльності». Автори вважають, що поняття категорія особистісно-професійні якості застосована до усіх рівнів ієрархічної організації мети: і до рівня мети, як такої, і до рівня мети, яка відноситься до окремих ситуацій або стимулів.

У вітчизняній науці проблема співвідношення діяльності й особистісно-професійних якостей глибоко вивчена у рамках теорії психології управління. Дослідження показує, що поступово останні починають розглядатися не як невизначену необхідну для керівника, а як конкретно вимірюване вираження особистості.

Вони є у прямому зв'язку з його діяльністю, тобто з результативністю рішення проблемних завдань. При цьому вводяться психологічні аспекти поняття компетентності і вказується на зв'язок компетентності з особистістю – як у цілому, так і з її підсистемами. Л. Петровська пояснює це тим, що тенденції сучасного розвитку підвищують вимоги до компетентності професіонала в цілому, включаючи високий рівень його соціально-психологічної підготовки.

Загальний для багатьох досліджень висновок полягає в тому, що, по-перше, спілкування є істотною детермінантою спільної діяльності і, отже, може слугувати засобом її оптимізації, і по-друге, особливо важливу роль в оптимізації спільної діяльності відіграє спілкування керівника.

У професійній діяльності керівника можна виділити низку функцій, які припускають особистісну взаємодію з персоналом: забезпечення координації дій співробітників з виконання конкретних завдань структурного підрозділу; навчання і виховання персоналу; навчання працівників підрозділу, регулюванню соціальних процесів у колективі, підтримки між працівниками здорових взаємин.

Успішність виконання керівником таких складних функціональних обов'язків знаходиться в прямій залежності від його підготовленості до професійної діяльності. Спільна діяльність у будь-якій професійній області має такі загальні ознаки:

- єдина мета для усіх учасників діяльності;
- загальна мотивація до здійснення діяльності;
- об'єднання, поєднання або сполучення індивідуальних діяльностей, а самих діючих індивідів в колективного суб'єкта;
- розподіл єдиного процесу діяльності на окремі функціонально пов'язані операції і їх розподіл між учасниками;
- координація індивідуальних діяльностей усіх індивідів, що беруть участь у спільній діяльності;
- необхідність в управлінні індивідуальними діяльностями;
- наявність для учасників діяльності єдиного кінцевого результату;
- наявність єдиного простору й одночасність виконання діяльностей.

Наявність цих загальних ознак спільної діяльності дозволила нам у дослідженні обмежитися ситуацією повсякденної професійної діяльності, без співвідношення з виконанням конкретних завдань підрозділу.

Аналіз професійної компетентності керівника показує, що їй також властиві принципи системності. Інтеграційними якостями професійної компетентності виступають ті знання, уміння і навички керівника, які формуються, проявляються і розвиваються в ході управлінської діяльності й спілкування з підлеглими і є новими, такими, що не зводяться і не виводяться ні з одної відокремленої властивості його особистості.

Аналіз психологічних особливостей керівників дозволяє здійснити структурне уявлення особистісно-професійних якостей: рівень загальних здібностей до управлінської діяльності; характеристики ціннісної орієнтації і мотивації досягненості; рівень потреби в саморозвитку; рівень інтелектуальних якостей і умінь; рівень професійної компетентності; рівень розвитку професійних умінь і навичок; рівень розвитку конкретних особистісно-ділових якостей.

Оцінка особистісно-професійних якостей як ключового компонента розвитку психологічної стійкості керівника повинна здійснюватися за динамікою обраних показників у певний період часу. Їх розвиток вважатиметься успішним, якщо є позитивна динаміка їх змін.

Висновки. У цілому виявлена структура компонентів психологічної стійкості має принципове значення для створення її моделі. Усі компоненти – емоційно-вольові, інтелектуальні й особистісно-професійні якості в органічному взаємозв'язку створюють базу психологічної стійкості керівника. Визначення закономірностей, механізмів, умов і факторів їх розвитку визначає рівень психологічної стійкості керівника аварійно-рятувального підрозділу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ануфрієв М. І. Перспективи впровадження тренінгових технологій у підготовку персоналу органів та підрозділів внутрішніх справ / М. І. Ануфрієв // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : КІВС. – 2003. – С. 6–9.
2. Секач М. Ф. Саморегуляція психической устойчивости руководителя / Секач М. Ф. – М. : Агентство «Квант», 1998. – 299 с.
3. Васильев В. Л. Юридическая психология / Васильев В. Л. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
4. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы / Анохин П. К. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
5. Высоцкий А. И. Возрастная динамика волевой активности школьников и методы ее изучения : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07. – Л. : 1982. – 34 с.
6. Деркач А. А. Акмеология : личностное и профессиональное развитие человека / Деркач А. А. – М. : РАГС, 2001. – 484 с.
7. Управленческий тренинг / Санны Стаут. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.

УДК 159.9

Александров Ю.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри соціології та психології ХНУВС

НЕГАТИВНІ ЗМІНИ У ПСИХІЦІ ПРАЦІВНИКІВ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОВС ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ

У статті розкриваються питання готовності до професійної діяльності, в тому числі готовності до діяльності в умовах ризику. Особлива увага приділена аналізу діяльності працівників груп захоплення до виконання оперативно – службових завдань в ризиконебезпечних умовах. Показано негативний вплив професійної діяльності в умовах ризику на психіку працівників груп захоплення, що виникає унаслідок постійної дії на них стресогенних чинників при виконанні службових завдань, та шляхи корекції психічних станів працівників.

Ключові слова: готовність до ризику, готовність до професійної діяльності в умовах ризику, негативні зміни у психіці, групи захоплення, якості особистості, психологічна готовність, посттравматичні стресові розлади, агресивність, професійний стрес, структура психологічної готовності.

В статье раскрываются вопросы готовности к профессиональной деятельности, в том числе готовность к деятельности в условиях риска. Особое внимание уделено анализу деятельности работников групп захвата к выполнению оперативно-служебных задач в условиях риска и опасности. Показано негативное влияние профессиональной деятельности в условиях риска на психику работников групп захвата, возникающие вследствие постоянно-

го воздействия на них стрессогенных факторов при исполнении служебных задач и пути коррекции психических состояний работников.

Ключевые слова: готовность к риску, готовность к профессиональной деятельности в условиях риска, негативные изменения в психике, группы захвата, качества личности, психологическая готовность, посттравматические стрессовые расстройства, агрессивность, профессиональный стресс, структура психологической готовности.

Постановка проблеми. Службова діяльність працівників правоохоронної системи здійснюється в особливих умовах. Існує достатня кількість досліджень, в яких доведено, що у службовій діяльності міліціонерів існує багато стрессогенних факторів (В.С. Медведєв, 1997; Б. Г. Бовін, М. О. Калашніков, А. Н. Лебедев та ін., 1995; В.А. Мицкевич, 1992; А.П. Москаленко, 2002; Е.П. Ніконов, 1996).

Навіть побіжний огляд основних психологічних особливостей та структурних елементів професійної діяльності співробітника міліції показує, наскільки складна і багатогранна його діяльність. Вона становить безліч різних вимог, серед яких одне з найважливіших – володіння розвиненими професійно вагомими якостями особистості.

У першу чергу до них відносять професійно-психологічну орієнтованість його особистості, психологічну стійкість, розвинені вольові якості, добре розвинені комунікативні якості, здатність чинити психологічно впливати на людей при вирішенні різних оперативно-службових завдань, рольові вміння, здатність до перевтілення, розвинені професійно-значущі пізнавальні якості, професійно розвинене мислення, схильність до напруженої розумової роботи, кмітливість, розвинену інтуїцію; швидкість реакції, вміння орієнтуватися в складній обстановці.

Згадані якості не притаманні людині спочатку, їх формування і розвиток – тривалий і напружений процес, але це є необхідною умовою професійного становлення співробітника органів внутрішніх справ. У цьому зв'язку велике значення набуває професійно-психологічна підготовка співробітників, одне з призначень якої – формування у співробітників вищезазначених якостей.

Виклад основного матеріалу. Що стосується професійної діяльності працівників спецпідрозділів органів внутрішніх справ, до яких належать групи захоплення, вона здійснюється, як правило, у складних небезпечних умовах. Цим фахівцям доводиться мати безпосередні фізичні контакти з озброєними злочинцями. Під час виконання оперативно-службових завдань постійно діє високий ступінь ризику, вони повинні мати готовність до нього, уміти бездоганно використовувати засоби індивідуального і колективного захисту.

Саме тому для вирішення проблеми оптимізації праці бійців груп захоплення, для підвищення її ефективності, для пошуку шляхів та способів психологічної корекції травм їх психіки, для збереження психічного здоров'я та професійного довголіття перш за все слід глибоко вивчити специфіку їх підготовки та службової діяльності (їх особистісні якості).

Працівники спецпідрозділів міліції змушені вирішувати специфічні завдання з протистояння злочинцеві, противників, ведення поєдинків із застосуванням вогнепальної зброї в екстремальних умовах, що зумовлюють розв'язання складних координаційних рухових завдань і супроводжуються підви-

щеним емоційним напруженням. Під час виконання оперативно-службових завдань вплив на особистість сильних подразників, домінування негативних емоцій, підвищена відповідальність та необхідність вжиття адекватних заходів для конкретного працівника набувають особистої значущості і можуть призвести до негативних наслідків. Як зазначає В.Г. Андросюк, працівники слідства вважають екстремальними 50 % службових ситуацій, міліції громадської безпеки – 52 %, кримінальної міліції – 60 %, спецпідрозділів – 64 %. Дані досліджень показують, що при виконанні завдань за складних умов майже половина дій працівників міліції може бути помилковою: можлива розгубленість (24 %), зниження координації та точності рухів (29,8 %), уповільнення реакції (27 %) тощо.

Найчастіше в екстремальних умовах перебувають працівники спеціальних підрозділів та оперативних служб, які за родом своєї діяльності змушені застосовувати силові методи впливу, зокрема використовувати вогнепальну зброю. При застосуванні зброї дії працівника міліції мають носити суворо регламентований характер, як стосовно юридичної оцінки, так і щодо фізичної раціональної реалізації. Життя і здоров'я працівника спецпідрозділу залежить і від того, наскільки правильно та своєчасно він виконує певні дії, спрямовані на вирішення оперативно-службового завдання. Своєчасність виконання цих дій займає головне місце в механізмі ефективного виконання завдання, а також є визначальним для виживання працівника.

Особливе значення має психологічна підготовка бійців груп захоплення, одним із головних завдань якої є формування у них психологічної установки на діяльність у ризиконебезпечних умовах. При цьому акцент робиться на функціях установки: бійцям доводиться, що вона визначає стійкий, послідовний і цілеспрямований характер протікання діяльності, виступає механізмом її стабілізації, дозволяє зберегти її спрямованість у ситуаціях, які швидко змінюються. Інакше кажучи, значною мірою психологічна установка є фактором психологічної стійкості працівників. А остання визначає здатність працівника не коритися несприятливим психологічним обставинам, не знижувати якості професійної діяльності у складних стресогенних ситуаціях. Це ті чинники які як складові визначають в систему ознак психологічної готовності бійця.

У процесі психологічної підготовки співробітникам необхідно відпрацьовувати здатність до прискореної мобілізації умінь та навичок, бойового і професійного досвіду. Загартування і формування психологічної стійкості дає можливість адекватно діяти у ситуаціях, які характеризуються нестабільністю, високим ступенем новизни, невизначеності, фізичними незручностями, загрозою життю і здоров'ю як самих бійців, так і оточуючих.

Специфічними ознаками оперативно-службової діяльності працівників груп захоплення також є напруженість, відповідальність і велика суспільна значимість їх праці – це досить вагомні чинники, що формують необхідні для такої роботи якості особистості.

Варто зауважити, що високий рівень бойової готовності бійців спецпідрозділів є головною складовою у формуванні їх психологічної готовності. Рішення цієї задачі можливе при проведенні занять, рольових ігор та соціально-психологічних тренінгів в умовах, які максимально моделюють ризиконебез-

печні ситуації їх оперативно-службової діяльності. Такі ситуації ставлять бійців в умови психологічного конфлікту, який вимагає необхідність вибору адекватного способу поведінки. Психологічний конфлікт, як правило, породжує психічну напруженість і водночас стимулює активізацію адекватних небезпечній ситуації дій, тобто розвиток особистості.

Позитивною емоційною складовою при формуванні психологічної стійкості бійців є застосування «реальних» подразників: запис пострілів, розривів ручних гранат, криків і стонів поранених, муляжів «убитих трупів» та ін. Безумовно, чим більше ці чинники вплинуть на емоційну сферу бійців у процесі психологічної підготовки, тим легше їм буде подолати страх у реальній ситуації при зустрічі із розлюченими, озброєними і готовими на все злочинцями.

Що стосується відношення до ризику, то дослідження показали, що до такого поняття по різному відносяться працівники тих професій, в яких більш частіше доводиться стикатися з ризикованими, небезпечними ситуаціями в процесі служби, з тими, чия діяльність не пов'язана з ризиком.

При проведенні контент-аналізу відповідей досліджуваних на питання «Що таке ризик?» виявилися певні труднощі. Не всі працівники змогли дати визначення цьому поняттю, підкреслюючи складність цього завдання. У цілому досліджувані визначали поняття «ризик» наступним чином (відповіді узагальнено, оскільки вірогідних відмінностей між групами немає): ставка на успіх (32,0%); якісь особливі відчуття (28,0%); надія на фортуна (24,0%); готовність діяти у складних ситуаціях (20,0%); можливість поразки (16,0%); прагнення досягти мети незважаючи на обставини (12,0%); інтуїтивна віра в успіх (12,0%); особлива поведінка людини в екстремальних умовах (8,0%).

З метою зменшення травматизму та небезпеки для працівників міліції, вкрай важливо застосувати комплекс заходів, у першу чергу, здійснювати оцінку ризику.

Оцінка ризику – це науковий аналіз його генезису (походження ризику), визначаючи його прояви, визначення ступеня небезпеки в конкретній ситуації.

Оцінка ризику має такі елементи: оцінка здібності міліціонера, оцінка небезпечних та шкідливих чинників, оцінка оперативної обстановки, оцінка можливого перебігу подій.

Отже, в умовах ризику для здоров'я надзвичайно важливими стають такі риси, як: уважність, сміливість, максимальна зібраність, холоднокрівність. Безумовно, висока нервово-психічна напруга, стресогенні умови праці, наявність реальної загрози для здоров'я і життя з роками поступово впливають на зниження опірності нервової та імунної систем, призводять до стійких і значних змін у психологічній сфері працівників спецпідрозділів, тобто до професійної деформації. Аналіз наукової літератури засвідчує, що дослідження проблеми професійної деформації працівників міліції проводилися у різних аспектах (Н.Л. Гранат, 1993; В.С. Медведєв, 1996, 1999; Е.В. Кін, 1999; О.А. Мартиненко, 1999). Проте єдиної думки щодо природи цього явища ще не вироблено.

Уважається, що професійна деформація – це результат появу та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності (В.С. Медве-

дев, 1996; С.Е. Пиняєва, 1997). Деякі дослідники вважають, що професійна деформація є результатом невідповідності людини суспільній професійній нормі.

Психологічну готовність до професійної діяльності у ризиконебезпечних умовах для працівників ОВС автори наукових досліджень аналізують, з двох позицій: 1) соціальної (громадянська зрілість, розуміння і усвідомлення державної і суспільної важливості оперативних завдань, службового обов'язку); 2) психологічної (емоційно-вольова і нервово-психічна стійкість, ініціативність, самостійність, впевненість у своїх силах, тощо).

Більшість дослідників, що вивчали психологічну готовність працівників ОВС до здійснення професійної діяльності в умовах ризику, одноставно дійшла висновку про те, що згаданий феномен залежить від особливостей проведення з ними психологічної підготовки.

Наслідком впливу на психіку фахівців професійної діяльності у ризиконебезпечних умовах вважається формування і збільшення з роками за інтенсивністю рівня прояву негативних змін. Останні проявляються у вигляді тривожності, агресивності, гіперзбудливості. Показано, що психологічна готовність до діяльності в умовах ризику зменшує психотравмуючий вплив стресогенних чинників на психіку фахівців.

Ураховуючи наукові відомості про дію особливостей служби у різних підрозділах міліції на якості особистості, для відповіді на питання: які конкретні зміни відбуваються у психіці міліціонерів, специфіка служби яких має значні відмінності, були відібрані працівники трьох підрозділів міліції, особливості служби яких представлено нижче.

Перша група (n=46) – основна – це працівники спецпідрозділу «група захоплення», особливості служби яких полягають у наявності значної кількості ризиконебезпечних екстремальних ситуацій.

Друга група (n=46) – основна – це працівники чергових частин міліції. Специфіка праці в цьому підрозділі визначається диспетчерським типом роботи з наявністю значних за інтенсивністю стресів та порушенням циркадних ритмів.

Третя група (n=46) – порівняльна – працівники майнової служби.

Указані групи працівників об'єднувались наявністю у їх службі великої кількості стресогенних чинників, хоча вони були різні за змістом.

Окрім того, групи досліджених були поділені на дві групи за стажем роботи: працівники зі стажем 2-3 роки – це початківці, до другої – зі стажем 9-10 років, це – професіонали.

У дослідженні використовувалися методи бесіди, інтерв'ювання і контент-аналізу службової документації (уставу, інструкцій, наказів та ін.). З метою виявлення особливостей бойової, фізичної і психологічної підготовки досліджених осіб вивчалася робоча документація та звіти начальників підрозділів.

До другої групи методів увійшли методики діагностики якостей особистості. Це методика багатофакторного дослідження особистості Р.Б. Кеттелла (№105, 16PF). Використання саме цієї методики зумовлено необхідністю виявлення значення певних якостей особистості працівників груп захоплення в процесі формування психологічної готовності їх до екстремальних умов служби та наявністю значних нервово-психічних напружень у працівників черго-

вих частин. Окрім того, були застосовані інші методики, а саме Фрейбургський особистісний опитувальник (FPI), методика діагностики агресивних ворожих реакцій А. Басса та А. Дарки, методика «Шкала оцінки впливу травматичної події» (IES), «Загальне здоров'я – GHQ-28», використано методику за «шкалою професійного стресу», розробленою А.К. Марковою і модифікованою Л.Б. Забеловою. Визначення суб'єктивного рівня захворювання досліджуваних осіб здійснювалося шляхом використання Гісенського опитувальника, також використали методику діагностики нервово-психічної стійкості та ризику дезадаптації «Прогноз», методику діагностики рівня емпатичних здібностей В.В. Бойка та ін.

Ураховуючи рекомендації Т.П. Паронянца, який досліджував вплив на психіку бойових операцій, що виконувалися міліціонерами в колишній Югославії, використовували також ряд методів, спрямованих на психологічну корекцію негативних змін, які виникли у бійців груп захоплення. До них належали наступні: нейрон-лінгвістичне програмування (NLP), методи авторегуляції, а також методи раціональної когнітивної та поведінкової психокорекції.

Результати досліджень дають змогу зробити такі висновки.

Професійна діяльність працівників груп захоплення здійснюється в складних ризиконебезпечних умовах. До специфічних особливостей їх служби слід віднести наявність прямого контакту з озброєними злочинцями, незнайомі обставини виконання оперативних завдань, ризик отримати травму або поранення постійне порушення режиму сну і відпочинку, нервово-психічні та фізичні перевантаження, персональну відповідальність за використання зброї.

До особливостей професійної діяльності працівників чергових частин міліції відносяться такі: необхідність цілодобового приймання інформації про порушення громадського порядку, безперервне управління підрозділами, які беруть участь у ліквідації безпорядків або злодіянь громадян, негайне проведення заходів до розкриття скоєних злочинів, аналіз причин затримання доставлених у райвідділ громадян.

Специфіка оперативної діяльності бійців груп захоплення – силове знешкодження злодіїв, які порушують закон, а для працівників чергових частин особливість їх служби є диспетчерський вид діяльності.

Специфіка професійної діяльності працівників груп захоплення та чергових частин міліції спричиняє адекватні зміни у їх психіці. Якості особистості, що сприймаються у суспільстві як позитивні, з роками служби міліціонерів у цих підрозділах виявляються менше, тобто рівень їх прояву від початківців до професіоналів зменшується. Такі якості як товариськість, людяність, обережність, відповідальність, врівноваженість, терпимість, доброзичливість, емпатія та ін. Процес є перебудовою їх психіки відповідно до умов професійної діяльності тому, що з ростом стажу служби рівень прояву якостей, що були у початківців весь час слабшає. Причому рівень прояву позитивних якостей у працівників чергових частин міліції зменшується значно інтенсивніше, ніж у бійців груп захоплення. Упевненість у тому, що це є дією саме специфіки їх служби підтверджується порівнянням цього процесу, який проявляється у працівників майнових підрозділів, але значно менше.

Небезпечні, складні, стресогенні умови служби бійців груп захоплення спричиняють формування і розвиток у них якостей особистості, без яких важко або неможливо виконувати оперативні завдання. Саме специфіка служби у цьому спецпідрозділі призводить до збільшення ступеня рівня негативних змін у їх психіці. Останні представлені такими якостями особистості, як: фрустрованість, незалежність, тривожність, дратівливість, агресивність, байдужість, депресивність.

Водночас щоденне застосування влади до затриманих осіб, що перебувають у розпорядженні працівників чергових частин міліції, зумовлює формування у них негативних, але інших якостей особистості: владність, упертість, самовпевненість, жорстокість, конфліктність, бездушність, егоцентричність, догматичність.

Ризиконебезпечні умови служби бійців груп захоплення формують такі симптоми, як: безсоння, вегетативні розлади, психічна втома та формування посттравматичного стресового синдрому. При цьому зі збільшенням стажу служби вони підсилюються, накопичується психічна втома та виснаження, а ступінь адаптації та працездатності зменшується.

Нервово-психічні напруження і порушення циркадних ритмів у працівників чергових частин теж є стресогенними чинниками, які призводять до негативних змін у психіці. Однак рівень їх прояву і швидкість формування з роками служби значно менші, ніж у їх колег з груп захоплення. Тобто «психологічна плата» за дію екстремальних умов професійної діяльності суттєво відрізняється у порівнюваних групах працівників і, безумовно, переважає вона у бійців спецпідрозділів. Так, рівень професійного стресу у них 20,7 балів, а у працівників чергових частин – 15,1 балів.

Факторами, які зумовлюють психологічну готовність працівників спецпідрозділів до несення служби в умовах ризику, є мотиви самоствердження, доведення іншим своєї переваги, а також бажання випробувати свої можливості. Значну роль у цьому процесі відіграють схильність і готовність бійців груп захоплення до ризику, хоча остання з роками служби зменшується, а мотивація до успіху зростає. Водночас у працівників чергових частин основними мотивами до служби у цьому підрозділі є «бажання бути причетним до влади» та «мати вплив на друзів, батьків, знайомих». Тобто їх психологічна готовність спричинена іншими потребами та мотивацією.

Відрізняються у порівнюваних групах працівників і психологічні установки: у групі захоплення домінує установка «на результат», а в оперативних чергових – «на егоїзм».

Особистісно-професійні якості як складові структури психологічної готовності теж детермінують готовність бійців до ризиконебезпечної професійної діяльності. Такі якості, як: схильність до ризику, гнучкість у досягненні мети, пріоритетність роботи, терпимість до невизначеності, планування часу і особистісно-професійний потенціал за роки служби у спецпідрозділі формуються і рівень їх виявлення зростає від початківців до професіоналів. Оперативні чергові теж мають ці якості, але рівень їх виявлення, порівняно з бійцями груп захоплення, значно менший.

За самооцінкою працівників груп захоплення суттєвими якостями для забезпечення психологічної готовності до оперативної діяльності в умовах ризику є такі: сміливість, пильність, спостережливість та інтуїція. При цьому в групі працівників майнових підрозділів спостережено наступні якості: пластичність уваги, швидкість аналізу інформації, спостережливість, тобто професійно психологічні якості. Крім того, виявлено якості психологічної стійкості, соціально-особистісні та поведінкові, високий рівень прояву яких зумовлює психологічну готовність порівнюваних груп міліціонерів до їх професійної діяльності, хоча, безумовно, вони більш притаманні особам з груп захоплення.

Так, для бійців з групи захоплення вагомими якостями психологічної стійкості є впевненість у своїх силах, емоційна стійкість і здатність до ризику. У працівників чергових частин – це емоційна стійкість, тривала працездатність та здатність регулювати свої психологічні стани.

Соціально-особистісні якості для перших – це вимогливість до себе, відповідальність та ініціативність, а для других – наполегливість, порядність і гуманність. Поведінкові якості для перших – це досвід дій в екстремальних умовах, швидкість реакцій та урівноваженість, а для других – це розсудливість, стриманість, спокійність.

На основі аналізу отриманих результатів, сформульовано і обґрунтовано поняття «психологічна готовність», яке стосовно працівників ОВС та їх готовності до професійної діяльності у ризиконебезпечних умовах розуміємо, як своєрідний психічний стан, який характеризується високим рівнем психологічної стійкості, оптимальним емоційним збудженням та мотивацією до діяльності у ризиконебезпечних умовах.

Виділено сім основних факторів, від яких залежить психологічна готовність працівників ОВС: джерело формування (реактивно-особистісно зумовлена); рівень прояву (низька – висока); емоційний вплив (позитивна – негативна); тривалість існування (довготривала – короткочасна); ступінь усвідомленості (неусвідомлена – усвідомлена); домінування креативного чи емоційного компонентів (емоційна – обміркована, зосереджена).

Структура психологічної готовності до професійної діяльності в умовах ризику має сім чинників: 1) життєвий досвід працівника ОВС; 2) особиста уява про ризик та індивідуальна здатність до його подолання; 3) якості особистості; 4) мотивація до такого виду діяльності; 5) оцінка впливу небезпечних умов на особисте здоров'я і життя; 6) прийняття рішення про дії та поведінку в конкретних умовах; 7) психологічна підготовка до діяльності у небезпечних умовах.

Психологічна готовність є динамічною системою, що змінюється залежно від обставин і має відмінності у працівників різних підрозділів ОВС.

Все це свідчить про необхідність психологічної корекції негативних змін у психіці бійців груп захоплення, спрямованого на корекцію негативних змін психіки, підвищення стресостійкості, працездатності та збереження професійного довголіття.

У процесі формування і розвитку багатокomпонентного психічного стану, яким є психологічна готовність до професійної діяльності груп захоплення в умовах ризику, системоутворювальними чинниками є психологічна підготовка та соціально-психологічний тренінг.

Стосовно психологічної підготовки необхідно зазначити таке: по-перше, вона обов'язково повинна проводитися фахівцями-психологами психологічної служби спецпідрозділу; по-друге, вона має бути загальною і спеціальною. При цьому до першої слід віднести удосконалення знань бійців матеріалами загальної психології: про психіку, її реакції в різних умовах, про психологічні процеси та стани. Важливим у цьому процесі є доведення до свідомості працівників груп захоплення понять про емоційно-вольову сферу, стресостійкість, методи саморегуляції.

Упродовж спеціальної психологічної підготовки необхідно сформувати навички володіння своїми психологічними процесами та станами і використовувати методів саморегуляції у ризиконебезпечних умовах. Суттєвим також є відпрацювання умінь підтримки високого рівня психоемоційної стійкості, відновлення працездатності та нервово-психічної енергії у незвичних, ризикованих та екстремальних умовах.

Спеціальна психологічна підготовка повинна спиратися на максимальне наближення бійців до реальних умов «поєдинку зі злочинцем». Однією із важливих умов проведення психологічної підготовки працівників групи захоплення має бути формування глибокої впевненості та віри їх у свої можливості, у взаємодопомогу колег і у те, що завжди перемагає «сильний духом».

Найважливішим результатом психологічної підготовки має бути створення у бійців груп захоплення психологічного потенціалу як довготривалої психологічної готовності, яка детермінує можливість кожного з них діяти в умовах ризику.

Другим системоутворювальним компонентом психологічної готовності є соціально-психологічний тренінг.

Психологічна корекція негативних змін у психіці працівників груп захоплення здійснювалася за допомогою соціально-психологічного тренінгу. Його застосування забезпечило суттєвий вплив на якості їх особистості. Після тренінгу рівень вияву соціально бажаних якостей особистості бійців спецпідрозділу ОВС підвищився, в результаті чого такі якості, як: товариськість, емоційна стійкість, обережність, відповідальність, терпимість, доброзичливість, відкритість, емпатія та ін., стали переважати.

Водночас рівень вияву негативних якостей їх особистості таких, як: жорсткість, впертість, гіперзбудливість, фрустрованість, психічна напруга, тривожність, агресивність, депресивність, значно зменшився. Проведення соціально-психологічного тренінгу надало можливість зменшити психічну напругу та психічну втому працівників груп захоплення при одночасному збільшенні їх адаптивних можливостей.

Висновки. Отже, використання соціально-психологічного тренінгу як засобу психологічної корекції травмованої психіки у бійців груп захоплення є ефективним, може застосовуватися на практиці.

Водночас доведено, що соціально-психологічний тренінг є одним із важливих чинників у формуванні психологічної підготовленості бійців груп захоплення до ризикованої професійної діяльності. А підготовленість, в свою чергу, постає головним фактором у структурі психологічної готовності працівників груп захоплення для службової діяльності у ризиконебезпечних умовах.

Високий рівень вияву довготривалої психологічної готовності працівників груп захоплення до професійної діяльності у ризиконебезпечних ситуаціях можливий за умови періодичного відпрацювання спеціальної психологічної підготовки, проведення соціально-психологічних тренінгів та постійного психологічного супроводу. Ці заходи необхідні тому, що психологічна готовність є системою динамічною, змінною, яка формується за певних умов, і результат її формування – утворення психічного стану, який забезпечує можливість і здатність бійців успішно виконувати оперативні завдання. При цьому слід пам'ятати, що сформований психічний стан (як тренуваність спортсмена) потребує постійної підтримки рівня функціонування.

Підтримка високого рівня психологічної готовності вимагає від працівників груп захоплення постійної роботи над собою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) / Володимир Іванович Барко. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.
2. Делікатний С. К. Формування психологічної готовності співробітників ОВС до забезпечення особистої безпеки в екстремальних ситуаціях оперативно-службової діяльності / С. К. Делікатний, Ж. Ю. Половнікова // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 8. – С. 224–235.
3. Долженко О. С. Вимоги до якостей особистості працівників ОВС, які здійснюють службу в екстремальних умовах : Збірник наукових праць / О. С. Долженко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Вип. 5. – Харків : УЦЗУ, 2008. – С. 49–54.
4. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу ОВД України : [науково-практичний посібник / Бандурка О. М., Венедиктов В. С., Тімченко О. В., Христенко В. Є.]. – Харків : Національний університет внутрішніх справ, 2005. – 319 с.
5. Зівзах М. В. Психологічні дезадаптаційні реакції у співробітників спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ (діагностика, психокорекція та профілактика) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Зівзах Маркел Вячеславович. – К., 2007. – 18с.
6. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності у звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : «Ніка-Центр», 2006. – 580 с.
7. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06 / Логачов Микола Георгійович. – Харків, 2001. – 183 с.
8. Майдынов А. С. Проблемы подготовки личного состава ОВД в экстремальных условиях / А. С. Майдынов // Проблемы социально-правовой защищенности сотрудников ОВД в современных условиях. – М. : Домодедово, 1994. – 236 с.
9. Медведев В. С. Деякі концептуальні основи програми профілактики професійної деформації працівників ОВС / В. С. Медведев // Вісник університету внутрішніх справ. – Харків, 1999. – № 8. – С. 26–28.

10. Мицкевич В. А. Формирование психологической устойчивости сотрудников ОВД / В. А. Мицкевич // Проблемы безопасности личного состава ОВД. – Минск, 1992. – 188 с.

11. Паронянц Т. П. Возникновение и проявление посттравматических стрессовых расстройств у работников органов внутренних дел в условиях выполнения миротворческой миссии ООН (на примере бывшей Югославии): дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06 / Паронянц Тигран Павлович. – Харьков, 2004. – 209 с.

12. Плиско В. И. Формирование у сотрудников устойчивого психомоторного состояния к внешним проявлениям опасности / В. И. Плиско. – Киев : РИО МВД Украины, 1991. – 128 с.

13. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Садковий Володимир Петрович. — Харків, 2005. – 224 с.

14. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции / Александр Владимирович Тимченко. – Харьков, 1997. – 184 с.

УДК 159.942:355.3(045)

Блінов О.А., к. психол. н., доцент, доцент кафедри політології та соціальних технологій, Національний авіаційний університет

САМОРЕГУЛЯЦІЯ НЕСПРИЯТЛИВИХ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ЛЮДИНИ У НАПРУЖЕНИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються питання саморегуляції емоційних станів людини в напружених умовах її діяльності. Показано динаміку змін рівнів саморегуляції десантників при підготовці та здійсненні парашутних стрибків.

Ключові слова: саморегуляція, емоційні стани, напружені умови діяльності, десантники, парашутні стрибки, аеромобільні війська України.

В статье рассматриваются вопросы саморегуляции эмоциональных состояний человека в напряженных условиях его деятельности. Показана динамика изменений уровней саморегуляции десантников при подготовке и совершении парашютного прыжка.

Ключевые слова: саморегуляция, эмоциональные состояния, напряженные условия деятельности, десантники, парашютные прыжки, аеромобильные войска Украины.

Постановка проблеми. Діяльність людини в умовах, які несуть безпосередню загрозу і небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, приводить до виникнення несприятливих емоційних станів, які можуть порушувати діяльність людини, призводять до зниження її ефективності або зривів діяльності.

Розробка теорії та практики регуляції несприятливих емоційних станів у напружених умовах діяльності сьогодення є закономірним результатом розвитку психології щодо підготовки і діяльності фахівців. Несприятливі емоційні стани розглядаються нами як такі, що порушують працездатність людини і успішність виконання нею професійних завдань.

Актуальність проблеми, яка розглядається, зумовлена об'єктивними обставинами.

По-перше, досвід участі фахівців у напружених умовах діяльності в подіях останнього часу переконливо підтверджує той факт, що без системи всебічного, організованого на єдиних методологічних і організаційних принципах діяльності фахівців, складно досягти їх високої службової активності та ефективного розв'язання ними завдань у напружених умовах діяльності.

По-друге, сучасні умови життєдіяльності людини та її праці вимагають додаткових ресурсів підтримання на необхідному рівні стану її психічного здоров'я та працездатності. Наявність у людини знань, навиків і вмій здійснювати регуляцію несприятливих емоційних станів в умовах професійної діяльності дозволяє їй успішно виконувати професійні обов'язки, а також використовувати цю здатність у практиці повсякденної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні у психологічній літературі на недостатньому рівні розкрито питання комплексного уявлення та аналізу регуляції несприятливих емоційних станів у напружених, персонально небезпечних для життя людини умовах діяльності.

Дослідження виконано на базі різних методологічних підходів, що ускладнює використання їхніх висновків і положень у практиці. Внаслідок цього ефективність практичних рекомендацій для розв'язання проблем в умовах повсякденної діяльності, а також діяльності у напружених умовах не завжди дозволяє людині ефективно їх використовувати, а також керівним органам управління приймати компетентні, з психологічної точки зору, рішення.

До напружених умов діяльності ми відносимо працю особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером. Вони пов'язані з дією стресових чинників підвищеної інтенсивності, несуть у собі безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з ризиком чи загрозою для життя та здоров'я фахівця під час виконання професійних обов'язків. До цих умов відносимо діяльність персоналу в авіаційній галузі, працю шахтарів, пожежних, фахівців ДСНС, спецпідрозділів МВС, військовослужбовців внутрішніх військ, держжордону та Збройних Сил України, професійну діяльність інших категорій фахівців.

Різнібічні аспекти діяльності людини в напружених умовах діяльності розглядалися різними фахівцями, а саме: аспекти готовності до діяльності в напружених ситуаціях досліджувалися М.І. Д'яченко, Л.О. Кандибовичем, В.О. Пономаренко (1985); напружені умови льотної праці – К.К. Платоновим (1960), В.Г. Денисовим, В.Ф. Онищенко, А.В. Скрипец (1976), Б.С. Алякринським (1985), П.А. Корчемним (1986) і Б.М. Гольдштейном (1987), Р.Н. Макаровим (2002); професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) – О.В. Тімченко (2003); психологія стресостійкості особистості – В.М. Корольчуком (2009) та ін.

Так, наприклад, К.К. Платонов визначає що в умовах польоту особливо в умовах льотного навчання і перенавчання у курсантів і льотчиків іноді проявляється дуже своєрідний стан рухової і психічної скутості, що негативно позначається не тільки на льотній діяльності, а й у ряді випадків на стані здоров'я.

Цей стан у льотній практиці називають напруженістю в польоті. Зовні напруженість у польоті проявляється як у міміці, так і в порушеннях рухів. Напруженість супроводжується зазвичай вегетативними порушеннями. Напруженість за своїми фізіологічними механізмами є пасивно-оборонним рефлексом, найчастіше викликаним новизною обстановки.

Такі дослідники як М.І. Д'яченко, Л.О. Кандибович, В.О. Пономаренко вважають, що напруженою ситуацією є таке ускладнення умов діяльності, що набуло для особистості, колективу особливої значущості. Іншими словами, складні об'єктивні умови діяльності стають напруженою ситуацією тоді, коли вони сприймаються, розуміються, оцінюються людьми як важкі, небезпечні.

Проблеми несприятливих емоційних станів розглядаються у різнобічних працях науковців сучасності, а саме: особистісні страхи призовників та їх психодіагностика – В.В. Косіком (2001); негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації – С.М. Миронцем (2007); негативні емоційні стани у співробітників органів внутрішніх справ у небезпечних ситуаціях професійної діяльності та шляхи їх психологічної профілактики – Д.Ю. Кузнецовим (2010) та іншими авторами.

Різнобічні аспекти регуляції емоційних станів вивчалися науковцями у різних напрямках, наприклад: напруженість у польоті – В.Л. Марищуком, К.К. Платоновим, Е.А. Плетницьким (1969); вивчення індивідуальних відмінностей у спроможності до саморегуляції – В.С. Юркевичем (1973); особливості прояву емоцій та емоційної стійкості людини – Л.М. Аболіним, А.Я. Чебикиним (1984); у психології спорту емоційна регуляція діяльності в екстремальних умовах розглядалася О.В. Дашкевич (1985); регуляція психічної напруженості військовослужбовців в екстремальних умовах службово-бойової діяльності – Ю.В. Ярошок (2000); поведінка і саморегуляція людини в умовах стресу – В.Л. Марищуком, В.І. Євдокімовим (2001); психологія саморегуляції функціонального стану суб'єкта в екстремальних умовах діяльності – Л.Г. Дикою (2002); формування у працівників податкової міліції здатності до саморегуляції в емоціогенних умовах – О.В. Плотко (2004); особливості саморегуляції психічних станів курсантами у процесі первинної військово-професійної підготовки – А.В. Порицьким (2004); психологічні основи становлення саморегуляції у професійній діяльності майбутніх рятувальників – Г.С. Грибенюком (2007); особливості емоційної регуляції процесу розв'язання тактичних задач офіцером – Г.В. Капосльозом (2008); регуляція психічного напруження курсантів-льотчиків у період наземної підготовки до польотів – Д.П. Приходько (2010); когнітивна саморегуляція емоційно-вольових проявів фахівців оперативно-рятувальних підрозділів МНС України – І.Б. Ковальновою (2012) та іншими авторами.

Такі дослідники як В.Л. Марищук, К.К. Платонов, Е.А. Плетницький вказують, що для боротьби з напруженістю необхідний особистісний підхід. Тільки розібравшись в особистості, можна зрозуміти, чому одній необхідно в чому-небудь своєчасно допомогти, а іншій ця допомога тільки зашкодить, оскільки, вона сама успішно знаходить кращий вихід.

Однією з головних передумов напруженості є недостатня впевненість курсанта або льотчика у своїх силах. Тому основним заходом щодо профілактики напруженості та її усунення є виховання впевненості.

Досить ефективним засобом для подолання напруженості у польоті є також спеціально спрямоване фізичне тренування. До такого тренування слід залучати курсантів і льотчиків, у яких виявлено значну напруженість будь-якої форми (гальмівна, імпульсивна або генералізована).

Дослідник Л.Г. Дика визначає психічну саморегуляцію як системну якість суб'єкта діяльності і як специфічну самостійну діяльність, що має власну структурну організацію (мотиви, цілі, програми, образ та інші компоненти психологічної системи).

Метою дослідження є встановлення та розкриття динаміки процесу саморегуляції людини в емоціогенних умовах діяльності.

Виклад основного матеріалу. Підготовка та виконання парашутного стрибка пов'язані з дією на організм людини різноманітних стрес-факторів, провідними з яких є психологічні: страх за своє життя і здоров'я, необхідність діяти в незвичних умовах повітряної стихії, обмеженість часу на оцінку ситуації і прийняття рішення, очікування критичних ситуацій при дії парашутиста в повітрі та приземленні. Якщо не враховувати індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців при підготовці до виконання парашутних стрибків, то це призводить до значного рівня прояву несприятливих емоцій, аж до відмови від подальшої діяльності.

Одним з перспективних напрямів покращення успішності діяльності десантників, а також подолання несприятливих емоційних станів є виконання парашутистами технологій саморегуляції.

Нами було проведено практичне дослідження саморегуляції емоційних станів у військовослужбовців аеромобільних військ, яке проводилося в умовах їх повітряно-десантної підготовки. Під спостереженням знаходилися військовослужбовці строкової служби віком 18-19 років, які були допущені до підготовки і виконання першого стрибка з парашутом. Організаційно робота виконувалась у три етапи.

На першому етапі дослідження проводили конструктивно-критичний аналіз і вивчення рівня розробки проблеми саморегуляції емоційних станів у науковій літературі, а також вивчалися психологічні фактори та особливості професійної діяльності військовослужбовців аеромобільних військ.

На другому етапі роботи вивчалися рівні динаміки саморегуляції емоційних станів у 35 військовослужбовців. Їх обстеження проводилося під час знаходження в навчальному підрозділі при роботі на парашутному тренажері повітряно-десантного комплексу, а також при здійсненні стрибків з парашутної вишки і парашутних стрибків на парашутах серії Д-6 з вертольотів Мі-8.

Згідно мети та завдань нашої роботи обстеження десантників було організовано за одну добу до запропонованої діяльності, перед початком діяльності за 30-40 хв., після її завершення через 30-40 хв., а також через добу після закінчення роботи.

У процесі третього етапу дослідження проводився аналіз і вивчення отриманих результатів, були підготовлені рекомендації щодо оптимізації процесу саморегуляції емоційних станів у десантників під час підготовки і здійснення парашутного стрибка.

Для оцінки успішності підготовки і виконання десантниками парашутного стрибка, а також для раннього виявлення та корекції несприятливих емоційних станів у парашутистів під час повітряно-десантної підготовки нами був використаний 8-колірний тест Люшера, який зарекомендував себе як надійний експрес-метод діагностики емоційної сфери людини і є дуже застосовним у практичній психології [4; 5; 8].

Успішність діяльності десантників визначалась згідно положень інструкції про порядок перевірки та оцінювання повітряно-десантної підготовки [3].

Підставою для вибору методики для нашого дослідження послужили теоретичні та емпіричні розробки в галузі психології спорту, військової та авіаційної психології. Ця методика є компактною, мобільною і дозволяє досить швидко встановити актуальні емоційні стани респондента. Тест відноситься до категорії проєктивних методик і базується на припущенні про те, що переваги одних кольорів перед іншими певним чином пов'язані зі стійкими особистісними характеристиками досліджуваного й особливостями його переживання актуальної ситуації. Основними перевагами цієї методики є: швидкість тестування, простота поставленої перед обстежуваним завдання, повна закритість від досліджуваного психологічного змісту, можливість багаторазового повторного тестування того самого досліджуваного. Аналіз отриманих результатів тестом проводився за показниками саморегуляції.

У зв'язку з тим, що дослідження саморегуляції емоційних станів у військовослужбовців проводилося під час планових занять з повітряно-десантної підготовки і мало певний ліміт часу на їх проведення, а також наявністю специфічних умов діяльності десантників і ризику для їх життя нами був визначений оптимальний алгоритм використання методики за етапами експериментального дослідження [6].

Алгоритм періодів дослідження саморегуляції емоційних станів за допомогою тесту Люшера був наступним:

1 – фон.

При тренуванні на парашутному тренажері повітряно-десантного комплексу:

2 – до початку роботи;

3 – після її завершення.

При здійсненні стрибків з парашутної вишки:

4 – фон;

5 – до здійснення стрибків;

6 – після їх завершення.

Виконання стрибків з парашутом:

7 – на майданчику зльоту повітряного судна;

8 – на майданчику збору парашутистів після виконання парашутного стрибка;

9 – фон.

Здійснення парашутних стрибків є особливо відповідальним, небезпечним елементом повітряно-десантної підготовки десантників, який вимагає від них мужності, сміливості, відваги, вміння володіти собою. Враховуючи визначальне значення повітряно-десантної підготовки у формуванні необхідних якостей для успішної професійної діяльності, вона є основним предметом у програмі навчання військовослужбовців аеромобільних військ [1; 5].

Встановлено, що серед факторів, які впливають на організм при парашутних стрибках, провідними є не фізичні явища (динамічний удар, обдування струменем повітря, температурні перепади повітряного середовища, різкі зміни просторового положення тіла та інші фактори), а ті моменти, які викликають несприятливі емоційні стани при виконанні парашутних стрибків (небезпека здійснення стрибка, очікування динамічного удару та удару об землю тощо) [7].

Дослідження емоційних станів, які були проведені фахівцями в умовах реальної загрози для життя парашутистів, підтвердили, що регулятором глибини емоцій, їх впливу на поведінку людини служать не самі по собі вегетативні реакції, а потребнісно-мотиваційні, світоглядні, вольові та інші властивості особистості [2; 9].

Аналіз результатів емпіричного дослідження динаміки показників саморегуляції десантників (за допомогою 8-кольорового тесту Люшера) показав, що рівень саморегуляції парашутистів до початку тренування на парашутному тренажері дорівнює 1,38 бала, що перевищує значення саморегуляції після завершення роботи на 16% і значення саморегуляції у військовослужбовців у фоні на 23% (див. рис. 1).

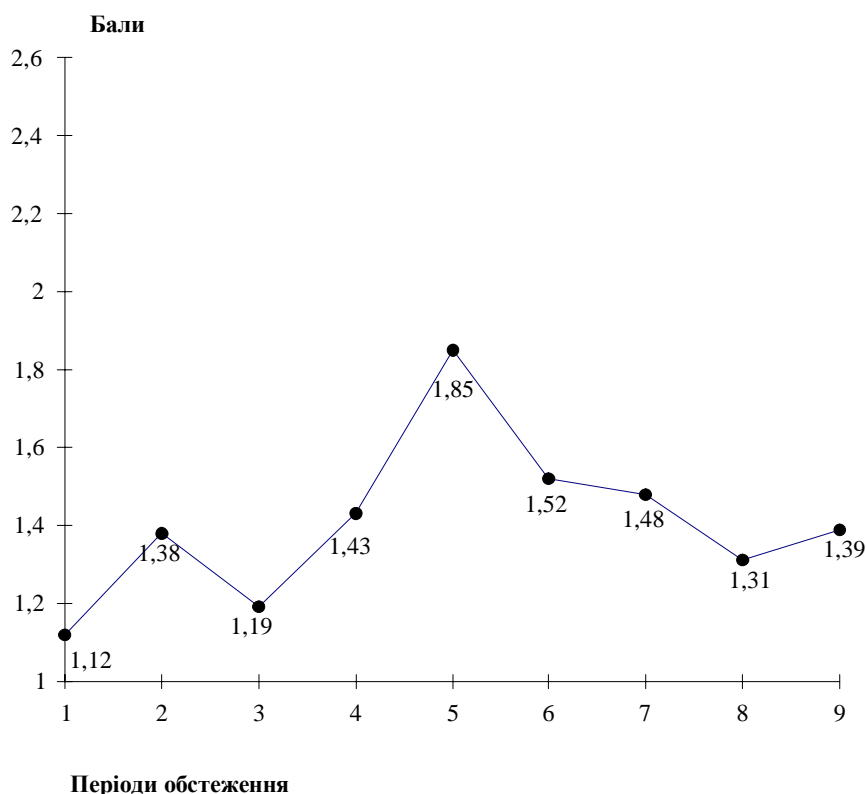

Рисунок 1. Динаміка показників саморегуляції парашутистів у процесі повітряно-десантної підготовки

У стані стартової готовності перед підйомом на парашутну вишку (5 період обстеження) показник саморегуляції дорівнює 1,85 бала, що перевищує значення фону (4-й період) на 29% і вище показника саморегуляції під час 6-го періоду обстеження на 22%.

При здійсненні парашутного стрибка рівень саморегуляції на майданчику зльоту повітряного судна становить 1,48 бала і перевищує на 13% рівень саморегуляції у військовослужбовців після його завершення.

При порівнянні показників саморегуляції між 2-м, 5-м, 7-м періодами обстеження встановлено найбільший рівень саморегуляції під час 5-го періоду, що дорівнює 1,85 бала, що перевищує показник саморегуляції 2-го періоду роботи на 34% і показник саморегуляції 7-го періоду на 25%.

У період стартової готовності, в порівнянні з фоновими значеннями, відбувається поліпшення саморегуляції психічної діяльності на 23-29%, а при її завершенні відзначається погіршення на 13-22%, що, на нашу думку, пов'язано з активним виконанням військовослужбовцями елементів повітряно-десантної підготовки і відсутністю у десантників необхідних навичок психічної саморегуляції.

Актуальність теми, яка розглядається, вимагає продовження емпіричних досліджень і, в першу чергу, їх проведення у польових умовах. Подальший науковий розвиток може бути спрямований на розкриття особливостей процесу регуляції фахівцем власних несприятливих психічних станів, прогнозування їх виникнення та підбір персональних стратегій подолання.

Висновки. На сьогодні у психологічній літературі на недостатньому рівні розкрито питання комплексного уявлення та аналізу регуляції несприятливих емоційних станів у напружених, персонально небезпечних для життя людини умовах діяльності. Дослідження виконано на базі різних методологічних підходів, що ускладнює використання їхніх висновків і положень у практиці.

До напружених умов діяльності ми відносимо працю особистості в умовах, що є екстремальними за своїм характером. Вони пов'язані з дією стресових чинників підвищеної інтенсивності, несуть у собі безпосередню небезпеку для життя та здоров'я її суб'єкта, пов'язані з ризиком чи загрозою для життя та здоров'я фахівця під час виконання професійних обов'язків. До цих умов відносимо діяльність персоналу в авіаційній галузі, працю шахтарів, пожежників, фахівців ДСНС, спецпідрозділів МВС, військовослужбовців внутрішніх військ, держжордону та Збройних Сил України, професійну діяльність інших категорій фахівців.

Розробка теорії та практики регуляції несприятливих емоційних станів у напружених умовах діяльності сьогодення є закономірним результатом розвитку психології щодо підготовки і діяльності фахівців. Несприятливі емоційні стани розглядаються нами як такі, що порушують працездатність людини і успішність виконання нею професійних завдань.

Одним з перспективних напрямів покращення успішності діяльності десантників, а також подолання несприятливих емоційних станів є виконання парашутистами технологій саморегуляції.

Процес організації та здійснення парашутного стрибка пов'язаний з дією на організм людини різноманітних стрес-факторів, провідними з яких є психологічні: страх за своє життя і здоров'я, необхідність діяти в незвичних умовах повітряної стихії, обмеженість часу на оцінку ситуації і прийняття рішення, очікування критичних ситуацій при дії парашутиста в повітрі та приземленні. Якщо не враховувати індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців при підготовці до виконання парашутних стрибків, то це призводить до значного рівня прояву несприятливих емоцій аж до відмови від подальшої діяльності.

Для оцінки успішності підготовки і виконання десантниками парашутного стрибка, а також для раннього виявлення та корекції несприятливих емоційних станів у парашутистів під час повітряно-десантної підготовки рекомендовано встановлювати рівні та аналізувати процес саморегуляції на основі показників 8-колірного тесту Люшера, а успішність діяльності десантників визначати на основі положень інструкції про порядок перевірки та оцінювання повітряно-десантної підготовки.

Порівняльний аналіз отриманих результатів при діагностиці рівнів саморегуляції десантників показав, що в окремих осіб він є недостатнім і вимагає використання інноваційних методик для їх підготовки і здійснення парашутного стрибка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блінов О. А. Формування емоційної стійкості у військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно-десантної підготовки : автореф. дис... канд. психол. наук: 20.02.02 / Блінов О. А. – К., 1999. – 19 с.
2. Блінов О. А. Психічні стани десантників при здійсненні стрибків з парашутом / О. А. Блінов, А. А. Степаненко // Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ : збірка тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції, 22-24 травня 2013 р. – Львів : МО України, Академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, 2013. – С. 74.
3. Інструкція про порядок перевірки та оцінювання повітряно-десантної підготовки у Збройних силах України. – К. : Варта, 2010. – 14 с.
4. Люшер М. Цвет вашего характера / М. Люшер. Тайны почерка / Д. Сара; Пер. с англ. – М. : Вече, Персей, АСТ, 1996. – 400 с. – (Self-Help).
5. Марищук В. Л. Методики психодиагностики в спорте / Марищук В. Л., Блудов Ю. М., Плахтиенко В. А. – М. : Просвещение, 1990. – 256 с.
6. Методика підготовки особового складу до здійснення стрибка з парашутом : [навчально-методичний посібник] / В. І. Бабак, В. В. Дегтяренко, О. О. Лавріненко [та інші]. – Львів : АСВ, 2012. – 168 с.
7. Повітряно-десантна підготовка : навчальний посібник. – Л. : АСВ, 2012. – 322 с.
8. Руководство по использованию восьмицветового теста Люшера / составитель О. Ф. Дубровская. Серия «Библиотека практического психолога», выпуск 1. – М. : Фолиум, 1995. – 64 с.
9. Шерман Д. Д. Основы психофизиологии и врачебного контроля в парашютном спорте / Шерман Д. Д. – М. : ДОСААФ, 1976. – 112 с.

10. Ягупов В. Військова психологія : [підручник] / Ягупов В. – Київ : Тандем, 2004. – 656 с.

УДК 159.9. 45

Бондар Л.С., д. мед. н., професор, професор кафедри психології факультету права і психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У КУРСАНТІВ У КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті наведено узагальнення теоретичних досліджень з проблеми формування невротичних розладів у курсантів військових навчальних закладів. Визначено фактори розвитку невротичних, неврозоподібних та психогенних розладів. Наголошується на ролі психологічної безпеки у закладі освіти та освітньому процесі. Наведено практичні рекомендації.

Ключові слова: невротичні розлади, освітнє середовище, психологічна безпека.

В статтю приведені обобщення теоретических исследований по проблеме формирования невротических расстройств у курсантов военных учебных заведений. Определены факторы развития невротических, неврозоподобных и психогенных расстройств. Определена роль психологической безопасности в учебном заведении и образовательном процессе. Приведены практические рекомендации.

Ключевые слова: невротические расстройства, образовательная среда, психологическая безопасность.

Постановка проблеми. Адаптація до комплексу нових факторів, специфічних для вищої школи, є складним багаторівневим соціально-психофізіологічним процесом і супроводжується значною напругою компенсаторно-приспосувальних систем організму курсантів. Постійне розумове і психоемоційне напруження, часті порушення режиму праці нерідко призводять до зриву процесу адаптації й розвитку ряду захворювань.

Служба військового фахівця є особливим видом Державної служби, що висуває підвищені вимоги до професійної підготовки, стану здоров'я і особистісних якостей. Це визначає необхідність постійного вдосконалення системи комплектування військових частин, військово-навчальних закладів, підвищення ефективності навчально-виховного процесу, здійснення соціальних, психологічних і медичних заходів із профілактики захворювань та збереження здоров'я особового складу [1].

Назріла гостра необхідність систематичного і раннього контролю за проявами реакцій дезадаптації у курсантів, зниження у них стресостійкості та корекції виниклих порушень за рахунок актуалізації конституційних психологічних механізмів компенсації та адаптації.

Тому досить актуально розробку психологічної профілактики дезадаптивних форм поведінки у курсантів військових вузів починати з дослідження ступеня вираженості конституційно-психотипологічної мінливості в конституційно-континуальному просторі: психологічна норма – акцентуація – при-

кордонна аномальна особистість (ПАО) – патологічна психічна конституція (психопатія) за вектором "норма – патологія" .

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати сучасних досліджень у сфері психічного здоров'я вказують на значне зростання психічної з перевагою пограничних станів і виразним зміщенням «піку» захворюваності на підлітковий і юнацький вік. Показники хворобливості і первинної захворюваності психічними розладами підліткової популяції протягом 10 років перевищували за темпами зростання аналогічні показники у дорослих практично в 2 рази (Т.Б. Дмитрієва).

Разом з тим більшість сучасних наукових досліджень з даної проблеми присвячено вивченню психічної захворюваності в професійній діяльності і лише незначну їх кількість – у курсантів вищих навчальних закладів.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що навіть незначні психічні розлади негативно відбиваються на успішності курсантів, перешкоджають повноцінному формуванню професійних якостей майбутніх офіцерів, а також знижують їх мотивацію на подальше проходження служби.

На думку О.В. Лобачова, серед причин відрахування курсантів з вищих навчальних закладів за станом здоров'я провідна роль належить психічним розладам, у структурі яких переважають невротичні, пов'язані зі стресом, і соматоформні порушення. При цьому зростання захворюваності на психічні розлади корелює зі зниженням рівня професійної придатності абітурієнтів.

Значення безпеки освітнього середовища актуалізується не тільки зовнішніми, а й внутрішніми умовами освітніх установ, що виражаються в деструктивних формах (протиправних та суїцидальних) вирішення конфліктів між учасниками освітнього середовища. В цьому контексті слід згадати про явище психологічної безпеки [5].

Виклад основного матеріалу. Вчення про невротичні розлади історично характеризувалося двома тенденціями. Одні дослідники виходили з визнання того, що існування невротичних феноменів повністю детерміноване певними патологічними механізмами чисто біологічної природи, хоча і не заперечують ролі психічної травми як пускового механізму і можливих умов виникнення захворювання. У цьому напрямі зроблені дослідження електрофізіологічних параметрів: ЕЕГ, соматосенсорних ВП, контингентного негативного відхилення; нейроендокринного статусу, стану нейрогуморальних регуляторних механізмів та інших фізіологічних показників, які дозволили виявити порушення гомеостазу інтегративного характеру.

Послідовники другої тенденції у вивченні природи невротичних розладів виходили з припущення про те, що вся клінічна картина неврозу може бути виведена з одних лише психологічних механізмів. У даній парадигмі виконані роботи, спрямовані на вивчення інтрапсихічного конфлікту і механізмів психологічної адаптації при невротичних порушеннях. Незважаючи на те, що у вивченні психологічного конфлікту переважає описовий підхід, з'являються також способи їх кількісного виміру. Особливе місце в дослідженні невротичних розладів займає вивчення механізмів психологічної адаптації, до яких прийнято відносити, перш за все, діючі на усвідомленому рівні копінг-

стратегії й неусвідомлювані механізми психологічного захисту, яким присвячені спеціальні дослідження.

Разом з тим у сучасному вченні про невротичні розлади виявляється тенденція до об'єднання біологічних, психологічних і соціальних механізмів етіопатогенезу, розгляд їх у нерозривній динамічній взаємодії.

Цікавими в контексті наших пошуків є висновки за результатами дослідження Н.М. Баурової про те, що ризик розвитку невротичних розладів у курсантів визначається поєднанням більш низьких показників (порівняно із середньогруповими) рівня інтелектуального розвитку, особливо за такими параметрами як логічне мислення, зорова і вербальна пам'ять, лічильно-логічний компонент діяльності, переважання «дефіцитарного» і «ригідного» стилів інтелектуальної діяльності, з одного боку, і нервово-психічної стійкості, – з іншого. Низькі адаптаційні здатності курсантів обумовлені переважанням у структурі особистості астено-іпохондричних, істероїдно-збудливих або шизоїдно-сензитивних рис особистості, які визначають особливості розвитку невротичних розладів у курсантів в умовах навчання у військовому виші.

Дослідниця констатує, що психічні розлади у курсантів військових вузів розвиваються переважно на початкових етапах навчання і, в основному, представлені невротичними розладами. У структурі невротичних розладів переважають невротичні реакції, серед яких найчастіше були діагностовані астено-депресивний і астеничний, рідше зустрічалися тривожно-депресивний і істеричний. Розвитку невротичних розладів у курсантів безпосередньо передували психотравмуючі події як особистого характеру, так і специфічні для навчання у військовому виші [1].

Найбільш поширеними психотравмами короткочасної дії, характерними для навчання у військовому виші, є: позбавлення канікулярної відпустки, звинувачення у крадіжці у товаришів по службі, розжалування з позбавленням військового звання, втрата військових документів, конфлікт із командуванням, позбавлення звільнення, затримання патрулем під час самовільного залишення частини, позачерговий наряд на службу у святкові або вихідні дні, затримання патрулем під час звільнення, призначення на посаду молодшого командира. До хронічно дійних психотравмуючих ситуацій відносяться: тривалий конфлікт з однокурсниками, необхідність підкорятися наказам молодших командирів, сувора субординація серед осіб однієї вікової групи, висока регламентація побуту, високі навчальні навантаження, відрив від дому і близьких, призначення на посаду молодшого командира.

У дослідженні С.М. Ілларіонова визначено, що до внутрішніх умов психологічної безпеки освітньої сфери слід віднести психологічну вразливість, агресивність, низьку толерантність і неготовність учасників освітнього процесу до конструктивного вирішення конфліктів і подолання стресових станів. Кажучи про деструктивний вплив зовнішніх умов на безпеку освітнього середовища, слід враховувати і те, що ускладнення соціального середовища, міжособистісних відносин, інформаційний пресинг ведуть до того, що психологічні перевантаження перетворюються на повсякденну реальність. З усіх видів стресу найнебезпечнішим є соціальний, викликаний тими чи іншими життєвими обставинами, – а у курсантів – навчальний.

Екстремальна ситуація в освіті характеризується, з одного боку, значним зниженням ступеня педагогічної задоволеності професією, втратою сенсу виконуваної роботи, психологічним дискомфортом, кризами спустошеності, безперспективності, нереалізованості у педагогів, з іншого – наростаючим глобальним протиріччям між декларованими цінностями суспільства і реально існуючими, внаслідок чого в учнівській молоді відбувається різке зростання тривожних станів через сприйняття навколишнього світу як небезпечного і себе як нездатного протистояти цій небезпеці.

Не можна не обійти увагою і такі явища як, наприклад, неадекватне сприйняття курсантами педагогічних вимог і збільшення числа курсантами із проблемами в навчанні, емоційно-когнітивними розладами, девіантною і адитивною формами поведінки. У зв'язку з цим все гостріше постає потреби у створенні психологічно безпечних навчально-виховних середовищних умов, основна мета яких – зробити освітнє середовище ефективним для розвитку кожного курсанта.

Психологічну безпеку особистості можна розуміти як систему міжособистісних відносин, які викликають в учасників відчуття приналежності; переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою; зміцнюють психічне здоров'я (І.А. Басва).

У психологічній науці проблема психології безпеки досліджувалася в основному у сфері трудової діяльності (В.А. Бодров, І.А. Бородіна, Г.С. Нікіфоров, Є.А. Клімов та ін.) або в контексті забезпечення національної та інформаційно-психологічної безпеки (А.К. Гліваковский, І.М. Семенов) і безпеки життєдіяльності (Є.А. Дорофєєв, О.В. Злобін).

Істотний інтерес для вивчення соціально-психологічної безпеки освітнього середовища представляють роботи К.А. Абульхановой-Славської, А.Г. Асмолова, Н.Л. Іванової, М.М. Кашапова, В.М. Кожевникова, Н.П. Фетіскіна та ін.

Наразі автори ставлять питання про необхідність розширення дослідницького простору психологічної безпеки освітнього середовища, включаючи в нього не тільки «безпеку освіти», а й «безпеку науки» (В.П. Єршомін, Н.Д. Захарін, В.П. Кобзєв, Н.В. Махров, С.Г. Плещіц).

Стає очевидним, що вирішення цих проблем не можливе без вивчення закономірностей взаємодії мотиваційно-ціннісної сфери, когнітивно-діяльнісної структури, типологічних особливостей суб'єкта. Процес сприйняття освітнього середовища суб'єктом є результатом і одночасно детермінантою функціонування різних підструктур особистості.

До сьогодні накопичено численні дані про особливості процесу перцепції і розвитку суб'єкта освітнього процесу. Однак очевидним є той факт, що нові уявлення про сприйняття суб'єктом освітнього середовища та його вплив на процес формування психологічної безпеки дозволять вирішувати питання оптимізації освітньої діяльності, функціонування освітньої установи, формування корпоративної культури вищого навчального закладу, створення методів і способів підвищення мотивації діяльності суб'єкта і способів забезпечення його психологічної безпеки.

Дослідник дійшов висновку про те, що суб'єктні оцінки типу освітнього середовища та рівня її психологічної безпеки детерміновані специфікою пер-

цептивних процесів. Стресогенні фактори освітнього середовища справляють деструктивний вплив на стан безпеки та непродуктивні копінг-стратегії у суб'єктів освітнього процесу.

О.А. Камінер визначає, що проблема формування «необхідного» рівня психічної стійкості курсантів має виняткову важливість як у період їх професійного становлення (в умовах ВНЗ), так і для подальшої військової діяльності. Разом з тим мають місце суперечності і невизначеність у науковому описі психічної стійкості. Це вказує на те, що об'єктивно потрібно всебічний аналіз досліджуваного феномена. Сутність психічної стійкості курсантів представляється дослідниці як специфічна особистісно-професійна орієнтація, спрямованість на певні цілі і яка полягає в певному характері моральної орієнтації людини та її здібності. Динамічність психічної стійкості курсанта визначається ступенем впливу зовнішніх психогенних факторів, домінуванням однієї або декількох складових психічної стійкості (інтелектуальної, емоційно-вольової, особистісно-професійної) в конкретній ситуації для подолання психічного надлому, психічної напруженості і т.п., що обумовлено діяльністю в умовах підвищених соціально-психологічних вимог і мінімальною кількістю часу, відведеного курсантам для успішної соціально-психологічної адаптації до них. Однією зі складових психічної стійкості, яка безпосередньо впливає на зміну її рівня, є психологічний захист.

Психологічний захист – це філогенетично вироблена і біологічно доцільна система реагування людини на інформаційний фактор. Вона формується паралельно з розвитком стійкості психіки під впливом соціально-психологічної ситуації, є складовою частиною індивідуального досвіду і може проявлятися у вигляді усвідомлюваних або неусвідомлюваних стилів поведінки. У ході соціально-психологічної адаптації курсантів, поряд із набуттям вікового та професійного досвіду, формується стиль психологічного захисту. На першому етапі «військової соціалізації» відбувається порушення колишнього стилю психологічного захисту і формування нового. Процес порушення супроводжується внутрішньоособистісними конфліктами і є одним з провідних факторів ризику формування «недостатнього» рівня психічної стійкості.

О.А. Корабельникова визначає, що факторами, які знижують ефективність терапії при невротичних розладах, є: патологічне виховання; перебіг хвороби (переважання затяжних форм невротичного стану); особливості особистості (акцентуації); тип конфлікту (переважання конфліктів установки й мотивації і конфліктів установок, внутрішньоособистісний характер конфлікту); підвищення абсолютної щільності потужності тета-діапазону в лобних відведеннях, підвищення і ригідність профілю церебрального метаболізму [4].

На думку О.В. Лобачова, експрес-діагностика методом стрес-тестування з використанням апаратно-програмних комплексів на основі біологічного зворотного зв'язку підвищує надійність і оперативність виявлення порушень психічної адаптації у курсантів в початковому періоді навчання і дозволяє більш диференційовано планувати психокорекційні заходи. Проведення за результатами стрес-тестування тренінгів, що базується на технологіях біологічного зворотного зв'язку, сприяє підвищенню стресостійкості та бар'єру психічної адаптації серед курсантів вищих навчальних закладів у початковому періоді навчання.

Разом з тим цікавими є основні положення дослідження Н.А. Шифнер про розлади адаптації до умов освітнього середовища. Дослідниця вважає, що розлади адаптації являють собою континуум психопатологічних станів від умовно патологічних реакцій до клінічно окреслених, затяжних хворобливих розладів, пов'язаних зі стресом. Клінічна картина розладів адаптації включає як загальні психопатологічні прояви, так і специфічні ознаки, що додають своєрідність їх окремими типами. Динаміка розладів адаптації у студентів різноманітна, але в цілому вона характеризується відносною короткочасністю і стертістю клінічних проявів. При цьому в ряді випадків розлади адаптації мають несприятливу динаміку і виступають ініціальним етапом більш важких психічних розладів. До факторів, що впливають на підвищену вразливість до стресу і визначають розвиток і тяжкість розладів адаптації у студентів, належать особистісні характеристики студента, особливості психосоціального розвитку та характер пережитої психотравмуючої ситуації [5].

В.О. Мотолицький акцентує увагу на тому, що забезпечення успішності адаптації курсантів до військової служби – спеціально організована діяльність, що включає в себе комплекс заходів, засобів і способів, технології здійснення, спрямовані на створення сприятливих передумов і умов адаптації курсантів до військової служби [6].

У забезпеченні адаптації курсантів до військової служби виділяють три етапи, які мають свої цілі, зміст, засоби і способи здійснення:

– мета першого етапу діяльності щодо забезпечення адаптації курсантів до військової служби полягає у створенні сприятливих для цього передумов організаційного характеру;

– мета другого етапу забезпечення адаптації курсантів полягає в досягненні успішності їх первинної адаптації до військової служби;

– на третьому етапі забезпечення адаптації курсантів до військової служби здійснюється корекція первинної адаптації та супровід вторинної адаптації курсантів до військової діяльності, службі.

Серед умов успішності адаптації курсантів до військової служби внутрішньовузівського плану автор виділяє:

– обставини, пов'язані з особливостями соціального і предметно– діяльнісного середовища адаптації курсанта;

– обставини, пов'язані з особливостями особистості;

– обставини, пов'язані з професійною діяльністю командного і професорсько-викладацького складу.

Формування механізмів системи управління адаптацією курсантів до військової служби доцільно проводити на різних рівнях взаємодії: на рівні особистості, на рівні підрозділу, на рівні ВНЗ.

Практичні рекомендації.

1. Для виявлення ознак розвитку психічних розладів у курсантів військових вузів необхідне проведення скринінгових обстежень та психокорекційних заходів на перших двох курсах навчання, оскільки найбільший ризик розвитку психічної захворюваності припадає саме на даний період.

2. У ході професійного психологічного відбору слід враховувати, що особи з низьким (порівняно із середньогруповими) рівнем інтелектуального

розвитку, особливо за показниками логічного мислення, зорової та вербальної пам'яті, з переважаючими «дефіцитарними» і «ригідними» стилями інтелектуальної діяльності, у поєднанні з більш низьким рівнем нервово– психічної стійкості, найбільшою мірою схильні до розвитку невротичних розладів на початкових етапах навчання.

3. Під час вступу абітурієнтів у військові виші і в процесі проведення психопрофілактичних заходів особливу увагу необхідно приділяти особам з астено-іпохондричними, збудливими і сенситивно-шизоїдними рисами особистості, як мають найбільш високий ризик розвитку невротичних розладів.

4. В основі профілактики невротичних розладів у курсантів – комплекс психолого-педагогічних і медичних заходів, що базуються на тісній взаємодії всіх посадових осіб, відповідальних за збереження психічного здоров'я військовослужбовців (командири підрозділів, їх заступники з виховної роботи, психологи). Першочерговим завданням психологічного супроводу при цьому є своєчасне виявлення, обстеження осіб з ризиком розвитку невротичних розладів, тоді як основне завдання командування полягає в обліку й усуненні психотравмуючих ситуацій, що впливають на курсантів військових вишів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баурова Н. Н. Психологические факторы, способствующие формированию невротических расстройств у курсантов военных вузов: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.04 / Баурова Наталия Николаевна. – СПб., 2010. – 166 с.

2. Есян М. Л. Психологическая профилактика дезадаптивных форм поведения у курсантов высших военных заведений: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / М. Л. Есян. – Севастополь, 2006. – 173 с.

3. Каминер Е. А. Проявления механизмов психологической защиты в системе психической устойчивости курсантов-девушек: дисс. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Каминер Елена Анатольевна. – М., 2001 – 218 с.

4. Корабельникова Е. А. Клинико-психофизиологические закономерности формирования невротического синдрома: дисс. ... доктора мед. наук : 14.00.13 / Корабельникова, Елена Александровна. – М., 2004 – 291 с.

5. Лобачев А. В. Профилактика психических расстройств у курсантов военных вузов МО РФ на начальных этапах обучения: дисс. ... кандидата мед. наук : 14.01.16 / Шифнер Нина Анатольевна. – СПб., 2011. – 136 с.

6. Шифнер Н. А. Расстройства адаптации у студентов (их клиника и динамика): дисс. ... кандидата мед. наук : 14.00.18 / Шифнер Нина Анатольевна. – М., 2011. – 223 с.

Борисова Н.П., ад'юнкт науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ПРОФЕСІЙНИХ МАРНОВІРСТВ У ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті наведено результати вивчення професійних марновірств, страхів, копінг-механізмів працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС). Проаналізовано вплив професійних марновірств працівників ДСНС на ефективність виконання ними завдань за призначенням.

Ключові слова: марновірство, екстремальна ситуація, страх, копінг-механізми, працівники ДСНС, стрес-фактори.

В статті приведені результати изучения профессиональных суеверий, страхов, копинг-механизмов сотрудников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям (далее – ГСЧС). Проанализировано влияние профессиональных суеверий работников ГСЧС на эффективность выполнения ими задач по назначению.

Ключевые слова: суеверие, экстремальная ситуация, страх, копинг-механизмы, работники ГСЧС, стресс-факторы.

Постановка проблеми. Кількість марновірств останнім часом серед населення значно збільшилася. Сучасний соціум, суспільна свідомість ретельно зберігає безліч марновірств та забобонів.

Відомо, що сплеск „марновірної свідомості” зазвичай характеризує кризові епохи у житті суспільства, свідчить про певне неблагополуччя, нестабільність стану людини у світі, де вона не відчуває себе захищеною.

За кілька останніх років посилюється захоплення населення езотеричною літературою, творами так званих народних цілителів, дивує навіть не поширення творів вищезазначеної тематики, а те, що ці твори користуються увагою філософських та психологічних журналів поряд із науковими статтями [7].

Кожна людина, залежно від власних індивідуально-психологічних особливостей, частоти виникнення, сили, інтенсивності впливу стресових факторів, обирає найбільш характерні для себе способи подолання стресу. Більшість реакцій, які виникають у відповідь на дію стрес-чинника, є мало усвідомленими.

Крім соціальних факторів, які впливають на виникнення марновірств, існують ще і професійні.

Специфіка професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України протікає в екстремальних умовах і характеризується впливом значного числа стресогенних факторів. Характерним є велике емоційне навантаження, обумовлене особливостями діяльності: систематичною роботою у незвичному середовищі, постійною загрозою життю і здоров'ю; великим фізичним навантаженням, пов'язаним з демонтажем конструкцій та обладнання, високим темпом роботи; труднощами, обумовленими необхідністю проведення робіт в обмеженому просторі тощо. Отже, специфіка діяльності має серйозний вплив на фізичний та психічний стан працівників.

Чим більше ризику та небезпеки у будь-якій професії, тим сильніше серед її представників розповсюджені марновірства. Відсутність відповідної впевненості у кризових ситуаціях підсилює потребу індивіда керуватися у своєму повсякденному житті встановленими традиціями й ритуалами, до числа яких можуть бути віднесені й марновірства.

На сьогоднішній день проблема дослідження професійних марновірств у працівників ДСНС, їх впливу на ефективність виконання завдань за призначенням, а також специфіка надання психологічної допомоги працівникам, враховуючи наявність у них марновірств, не були вивчені. Саме цей факт і зумовив актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню поняття марновірств у загальній психологічній науці присвятили свої роботи: П.П. Блонський, І.Р. Габдуллін, П.Я. Гальперін, І. Дзялошинський, Л. Леві-Брюль, В.Я. Пропп, Б.Ф. Скінер.

Проблемою психологічних факторів марновірств, їх функцій та значень для людини займалися В.І. Лебедева, А. Маслоу, Д.В. Ольшанский, І.Д. Ялом.

Є.С. Сенявська у своїх роботах визначила марновірства як невід'ємний атрибут життя військових, вивчила їх специфіку та значення в бойовій обстановці [4].

С.В. Захарік у своїх дослідженнях приділяв увагу ролі талісманів і амулетів, які широко використовуються у професійному середовищі військових людей. Вивчав вплив носіння талісманів військових на їх психологічний стан у бойовій обстановці [1].

Над проблемами психологічного захисту особистості працювали такі вчені, як: О.М. Арестова, Ф. Бассін, Л. Божович, В.І. Журба, В. Мясіщев, О. Прагішвілі, Ю. Савенко, Л.Ю. Субботіна, Д. Узнадзе, З. Фрейд.

А.Г. Караяні, І.В. Сиромятніков відзначали вплив знань про психологічні механізми, функції і форми марновірств на підвищення ефективності надання психологічної допомоги військовим під час бойових дій [4].

Вивчали особливості надання психологічної допомоги людям, що знаходяться в екстремальній ситуації, Я.Я. Белік, Б.Х. Варданян, Б. Колодзін, О.В. Тімченко [1; 2; 5; 9].

Мета дослідження: аналіз вивчення особливостей професійних марновірств та їх значення для працівників ДСНС, які беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Під час виконання завдань за призначенням працівники екстремального профілю діяльності зазнають великого емоційного навантаження. Випадковість смерті і постійне відчуття можливості її настання, можливість отримання травм та каліцтва – усе це підриває віру в самий сенс життя. Працівник знаходиться в постійному суцільному кошмарі між його власним почуттям самозбереження і вірою у прищеплені переконання про необхідність виконання даного завдання. Вплив значної кількості стресчинників так чи інакше викликає негативні емоційні переживання, що «запускають» у дію всі можливі внутрішні резерви, адаптаційні процеси тощо.

Таким чином, можна припустити, що чим частіше людина опиняється в ситуації стресу, тим більш вірогідним є формування найбільш прийнятної для неї реакції на стресову ситуацію. Отже, можна говорити про те, що у працівників ДСНС сформовані специфічні загальні поведінкові особливості, що проявляються як реакції на дію стресових факторів.

До загальних стрес-факторів, які впливають на представників професій ДСНС, відносяться: значне фізичне і нервово-психічне напруження, високий рівень відповідальності, необхідність прийняття рішення в умовах дефіциту часу.

Наявний вплив несприятливих кліматичних, мікрокліматичних умов: спеки, холоду, високої вологості, кисневої недостатності, підвищеного складу вуглекислоти у вдихуваному повітрі; періодичні цілодобові чергування, які є причиною порушення нормального режиму сну і неспання.

Одним з найбільш важких і специфічних стресогенних факторів у професійній діяльності представників даних професій є режим тривожного очікування при несенні добового бойового чергування.

Справляють сильніший вплив соціально-психологічні чинники стресу (конфлікт ролей і рольова невизначеність, перевантаження або недовантаження працівників, перевантаження інформаційними потоками, міжособистісні конфлікти, висока відповідальність, дефіцит часу); відсутність соціальної підтримки з боку домашніх, начальства або колег по роботі.

Відсутність відповідної впевненості у кризових ситуаціях та ризик втрати власного життя та здоров'я підсилюють потребу індивіда керуватися у своєму повсякденному житті встановленими у професійному середовищі традиціями й ритуалами, до числа яких можуть бути віднесені й марновірства.

Серед представників екстремальних професій і фахівців, діяльність яких залежить від випадку, дуже поширені професійні марновірства.

Пояснення виникнення марновірств з точки зору психології було вперше запропоновано Б.Ф. Скінером. Воно полягало в тому, що людина встановлює помилковий зв'язок між своїми діями та деякими незалежними від неї обставинами, яке починає вважати наслідком своїх дій [10].

Відповідно до теорії А. Маслоу можна сказати, що марновірства як стереотипні, звичні способи вирішення проблем дозволяють людині справлятися зі своїм страхом перед невідомістю та невизначеністю, і таким чином, сприяють її адаптації до статичних і повторюваних явищ [7].

У психологічній науці існує думка, що за своїм психологічним механізмом марновірства є близькими до неврозу нав'язливих станів. Той факт, що з нав'язливими станами боротися шляхом переконання марно, пояснює високу живучість марновірств, навіть тих, які суперечать світогляду людей (наприклад, атеїстів). Інші фахівці ототожнюють марновірства із забобонами. У зв'язку з цим видається більш вірним виділити марновірства в самостійне явище, класифікаційно розмістивши його між забобонами, з одного боку, і неврозом нав'язливих станів – з іншого [4].

Психологічна специфіка виняткової стійкості марновірств пов'язана з тим, що випадки їх підтвердження міцно фіксуються, а факти явної помилковості витісняються. Страх є причиною виникнення марновірств.

На нашу думку, саме на етапі соціальної взаємодії молодих фахівців з новим колективом (бойовим караулом), під час адаптації до умов служби, і виникає перше знайомство із професійними марновірствами.

Можна припустити, що людина, яка приходить на службу в бойовий караул ДСНС, потрапляє в незвичне для себе середовище.

Екстремальні умови роботи та груповий тиск можуть провокувати підвищення ступеня індивідуальної суггестивності. І ті марновірства, які притаманні представникам певної професії, з легкістю приймає на віру молодий фахівець, який щойно прийшов на службу.

Марновірства виступають тими самими «традиціями» та правилами, які притаманні більшості «старожилів» підрозділу. І навіть якщо новий фахівець спочатку не має бажання приймати марновірства, які панують у підрозділі, згодом змушений прийняти їх. Тому що, по-перше, екстремальні ситуації «підтвердять» правоту марновірств; по-друге, якщо молодий фахівець не буде додержуватися загальноприйнятих моделей поведінки, він відразу відчує на собі тиск більш досвідчених колег. Слід також зазначити, що, крім захисної функції, яку виконують марновірства у підрозділах, існує ще одна – це функція приналежності до певної групи. Тобто якщо ти знаєш і дотримуєшся марновірств, у які вірять представники певної професії, то це означає, що ти «свій».

У результаті нашого дослідження ми виявили, що як психологічні фактори марновірств для співробітників, що беруть участь в ліквідації НС, виступають:

- страх загибелі людей;
- страх власної смерті і товаришів;
- підвищена відповідальність за виконання професійного обов'язку;
- почуття безсилля перед неможливістю виправити трагічну ситуацію;
- страх отримання травми;
- паніка;
- страх очікування НС;
- страх перед невідомістю.

Страх є причиною, завдяки якій марновірство виникає, зберігається і підтримується», – дуже чітко й образно помітив природу марновірств Спіноза [7].

Марновірною ж поведінкою людина прагне позбутися сильних афективних переживань.

За результатами нашого дослідження, ми класифікували і виділили основні професійні марновірства, що існують у підрозділах ДСНС:

1. система табу (заборон) на певні дії напередодні виконання завдань за призначенням (не прибирають, не голитися, не надягати чистих чобіт, не мити машину, не прати форму, не прощатися за руку, не розмовляти на певні теми і т.д.);

2. виконання певних ритуалів перед виконанням і після виконання професійних завдань (перехреститися і т.д.);

3. традиції та звичаї щодо загиблих (не носити речі загиблого, нічого не брати з місця НС та т.п.);

4. зберігання талісманів (натільні хрестики, ладанки, іконки, чотки, посвідчення, «все, що прийшло із зарядом любові», камені, свята вода);

5. молитви (не обов'язково традиційні, часто – у кожного свої);

6. колективні звички, сформовані за принципом доцільності і надалі закріплені традиціями бойового варту (підрозділу) ;

7. додання яких-небудь (як правило, що виходять за рамки статутів та інструкцій) раціональних дій додаткової містичної навантаження – обґрунтування (випадкове натискання кнопки «тривога», «якщо випадково задзвонили у пожежний дзвін – буде виїзд»).

Таким чином ми виявили, що найбільш розповсюдженими марновірствами серед працівників ДСНС виявилися марновірства – заборони (табу).

Як правило, марновірства даної групи частіше пов'язані із обмундируванням, службовою технікою; багато існує висловів-табу.

У процесі дослідження ми стикнулися з тим фактом, що деякі з марновірств у фахівців із різних досліджуваних підрозділів мають абсолютно протилежний зміст («Не чистити взуття перед зміною, інакше – надзвичайна ситуація» і «Треба почистити взуття перед зміною – інакше обов'язково трапиться виїзд»). Можна припустити, що скоріш за все одне й те саме марновірство в різних підрозділах зазнало змін і насправді не має якогось «магічного» значення, а виступає тільки певним «плацебо» від стресового напруження.

Найбільш поширені ритуали при підготовці до виїзду на НС. При цьому чітко відстежується порядок виконання дій з підготовки аварійно-рятувальних, пожежних машин, робочого обмундирування, спорядження, екіпірування, наявність одних і тих же елементів обмундирування або спорядження, в тому числі й таких, що давно стали непридатними (наприклад, щасливих речей) і т.д.

У процесі аналізу марновірств представників різних екстремальних професій можна зробити висновок про те, що дуже багато з цих марновірств повторюються. Це може бути пов'язано з тим, що люди, коли змінювали місце роботи, «перенесли» марновірства з однієї професії в іншу. Крім того, марновірства могли передаватися у процесі особистого спілкування при виконанні спільних професійних завдань представниками схожих професій.

Цікавим є той факт, що всі марновірства, які набрали найбільший відсоток виборів – це марновірства, які пов'язані безпосередньо з діяльністю фахівців підрозділів. Тобто від самих фахівців залежить: робити чи не робити якісь дії, щоб не спровокувати негативну ситуацію. Звідси можна припустити, що таким чином фахівці намагаються «контролювати» небезпечну ситуацію, точніше – її наслідки.

Таким чином, можна висунути гіпотезу, що марновірства виступають своєрідними захисними механізмами, які допомагають фахівцям екстремального профілю знизити психічну напругу, відчуття страху та підвищити впевненість у критичних ситуаціях.

У процесі нашого дослідження ми виявили, що найбільший відсоток марновірних працівників використовує у стресовій ситуації базисну стратегію стрес-долаючої поведінки – копінг-стратегію «вирішення проблем». Дана стратегія відноситься до активних стратегій і включає всі поведінкові варіан-

ти, спрямовані на вирішення проблемної або стресової ситуації, тим самим сприяє збереженню як психічного, так і фізичного здоров'я. Активна форма копінг-поведінки, або активне подолання, є цілеспрямованим усуненням або зміною впливу стресової ситуації, ослабленням стресової напруги особистості. Відомо, що типи копінг-механізмів можуть проявлятися когнітивними, емоційними і поведінковими стратегіями функціонування особистості.

До когнітивних стратегій відносять такі: обдумування, зважений підхід до рішень; релігійність, стійкість у вірі ("зі мною Бог") тощо.

Таким чином, можна припустити, що марновірства теж проявляються у стресовій ситуації своєрідною когнітивною стратегією, завдяки якій працівники підрозділів ДСНС послаблюють вплив стрес-факторів при виконанні завдань за призначенням.

Вищевикладена інформація дозволяє нам говорити про те, що професійні марновірства виконують для співробітників екстремального профілю діяльності своєрідну психотерапевтичну функцію:

- відволікають від травмуючих переживань за допомогою зосередження уваги на дотриманні алгоритму дій, проголошенні слів, конструюванні образів;
- у процесі захоплення виконуваними діями відбувається переведення їх із «захисних» у «творчі»;
- емоційне відображення успішності виконання творчих дій – емоційне переключення.

Важливо розуміти, що професійні марновірства працівників ДСНС дозволяють структурувати нез'ясовні, незрозумілі події, зробити життя в осередку екстремальної ситуації більш передбачуваним, впорядковувати зв'язки між предметами й явищами, сприяють зниженню психічних витрат.

Однак, крім позитивного значення марновірств для працівників, про яке було сказано раніше, є ще й негативне. У психологічній структурі марновірств переважає почуття віри, здатне в окремих ситуаціях гальмувати мислення. Можливе порушення інтелектуально-мнестичної діяльності, утруднення процесу адаптації до реальних подій, інтенсивні емоційні переживання (страх, паніка, жах). Все це буде заважати у правильній оцінці ситуації, адекватному прийняттю рішень і виходу зі стресу.

Так, співробітник, який вірить у захисну «чарівну» силу талісмана, може виконувати свої професійні обов'язки більш спокійно, не буде відчувати різного роду фобій, активно діятиме доти, поки талісман з ним. І навпаки, він практично втрачає необхідні професійні якості, якщо талісман буде загублений. Куди більш «практичні» в цьому сенсі ритуали і забобони – табу, дотримання чи недотримання яких залежить безпосередньо від самих співробітників. Хоча, в той же час, однією з причин дезорганізації поведінки співробітників ДСНС в умовах НС може стати саме недотримання будь-ким з членів колективу або ним самим професійного марновірства.

Співробітники ДСНС, які надають допомогу постраждалим та беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, самі часто потребують кваліфікованої психологічної допомоги.

Ніколи раніше у практичній діяльності психологів, що працюють із працівниками ДСНС в осередку ліквідації НС, не бралася до уваги наявність

професійних марновірств. На нашу думку, не можна не враховувати даного факту, оскільки вміння розбиратися у професійних марновірствах рятувальників і пожежних, грамотне використання цих знань дозволять зробити професійну психологічну допомогу більш ефективною.

Для надання ефективної психологічної допомоги співробітникам ДСНС після виконання завдань за призначенням психологу необхідно враховувати всі індивідуально-психологічні, особистісні й поведінкові особливості співробітників.

Виходячи їх того, що марновірства є невід'ємною частиною професійного життя співробітників, своєрідним «захистом» від усього, що викликає страх, – неможливо не брати до уваги цього факту при наданні психологічної допомоги. В іншому випадку, психолог ризикує зіткнутися із труднощами у встановленні психологічного контакту зі співробітниками, неправильним вибором методів психологічної допомоги, помилками у розумінні та прогнозуванні поведінки співробітників в екстремальній ситуації і, як наслідок, – виникнення у співробітників страху, фрустрації, тривоги, відчаю.

Висновки. На нашу думку, професійні марновірства для співробітників екстремальних професій є своєрідним психотерапевтичним засобом: надають впевненість у власних силах, заспокоюють, особливо у складних, ризикованих ситуаціях, знімають стресову напругу, дають надію на збереження життя і здоров'я, підвищують упевненість у критичних ситуаціях; допомагають запобігти поведінковим розладам, психосоматичним порушенням, загрозам розпаду образу «Я», виникненню панічних реакцій.

В основі марновірств лежать усілякі страхи, часто ірраціональні, нез'ясовні; марновірною ж поведінкою фахівці екстремального профілю діяльності прагнуть позбавитися від афективних переживань, що володіють ними.

Завдяки марновірствам зберігаються й поширюються соціальні цінності й норми поведінки в пожежно-рятувальних підрозділах ДСНС.

Марновірство є певним квазіресурсом копінг-поведінки для представників екстремальних професій, який вони використовують під час виконання завдань за призначенням.

Можна стверджувати, що основною причиною, яка змушує представників основних професій ДСНС вірити в марновірства, силу оберегів і змов є несвідоме прагнення протистояти стресам і психічним травмам та не «відбиватися» від колективу караулу, фахівці якого мають більший професійний досвід.

Ефективність виконання завдань за призначенням працівниками ДСНС, які беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, обумовлена багатьма факторами. У професійну мотивацію, поряд із широкими соціальними, груповими та індивідуальними мотивами, вплетені марновірства. Знати і враховувати психологічні механізми та ефекти їх прояву – значить, багато в чому вміти керувати професійною активністю співробітників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белик Я. Я. Психическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности : научно-аналитический обзор / Белик Я. Я. – М. : Академия МВД СССР, 1988. – 47 с.

2. Варданян Б. Х. Механизмы регуляции эмоциональной устойчивости / Б. Х. Варданян // Категории, принципы и методы психологии. Психические процессы. – М., 1983. – С. 35–54.
3. Дикая Л. Г. Теоретические и экспериментальные проблемы управления психическим состоянием человека / Л. Г. Дикая, Л. П. Гримак // Психические состояния и эффективность деятельности. – М. : Изд.– во АН ССР, 1983. – С. 28–54.
4. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
5. Колодзин Б. Как жить после психической травмы? / Колодзин Б. – М. : Шанс, 1992. – 108 с.
6. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
7. О суевериях – всерьез / Мезенцев В. А. – М. : Сов. Россия, 1989. – 283 с.
8. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под общей ред. Ю. С. Шойгу. – М. : Смысл, 2007. – 319 с.
9. Тимченко А. В. Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции / Тимченко А. В. – Харьков, 1995. – 91 с.
10. Черепанова Е. М. Саморегуляция и самопомощь при работе в экстремальных условиях : руководство для спасателей и другого персонала служб быстрого реагирования / Черепанова Е. М. – М. : МЧС РФ, 1995. – 33 с.

УДК 159.9: 371

Борисюк О.М., ст. викл. кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ «КОМПЕТЕНТНІСТЬ» В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті проаналізовано підходи до тлумачення поняття «компетентність» у сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці. Розкриваються функції компетентності у структурі особистості, системою яких і визначається структура компетентності. Виділено структурні компоненти компетентності.

Ключові слова: компетентнісний підхід, компетенція, компетентність, професіоналізм.

В статье проанализированы подходы к истолкованию понятия «компетентность» в современной психолого-педагогической теории и практике. Раскрываются функции компетентности в структуре личности, системой которых и определяется структура компетентности. Выделены структурные компоненты компетентности.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенция, компетентность, профессионализм.

Постановка проблеми. Проблема професіоналізму та умов, що його забезпечують, має велике значення для існування і розвитку суспільства. Саме тому забезпечення професійного становлення належить до найважливіших завдань психологічної науки. Об'єктом професійного розвитку і формою реа-

лізації творчого потенціалу людини у професійній праці є інтегральні характеристики її особистості, до яких, поряд зі спрямованістю, емоційною та поведінковою гнучкістю, відносять і компетентність. Сьогодні поняття компетентності набуває особливої актуальності. Це пов'язують з багатьма чинниками, оскільки саме компетентності є тими індикаторами, які дозволяють визначити професіоналізм. Проблема компетентності досить плідно розробляється і різнобічно розглядається, проте, незважаючи на велику низку праць науковців із проблеми компетентності, сьогодні і надалі практично відсутні системні і комплексні дослідження щодо теоретичних і концептуальних засад компетентнісного підходу. Недостатня розробленість цієї проблематики зумовлює актуальність розкриття сутності поняття компетентності, її структури, функції, своєрідні характеристики та властивості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття «компетентність» є відносно новим (уведено в науковий обіг української психолого-педагогічної науки в ХХ ст.). Оскільки компетентність є багатофакторною якістю фахівця, її вивченню приділяється досить багато уваги. Наприклад, проблему компетентності в освіті вивчають українські та російські вчені: В.А. Болотов, Е.Ф. Зеєр, І.А. Зязюн, Д.Б. Ельконін, А.К. Маркова, В.В. Краєвський, Н.В. Кузьміна, О.В. Овчарук, І.О. Пометун, О.П. Савченко, В.І. Свистун, В.В. Серіков, Л.А. Петровська, Л.П. Пуховська, В.Д. Шадріков, С.Е. Шишов, В.В. Ягупов та ін. Основні аспекти професійної підготовки фахівців розкриваються в дослідженнях О.М. Алексюка, В.П. Андрущенко, В.Н. Кузьміна, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, С.О. Сисоева та ін. Визначення сутності ключових компетентностей подано в працях І.О. Зимньої, А.В. Хуторського та ін.

Метою статті є аналіз підходів до розуміння компетентності та розкриття її складових у сучасній психолого-педагогічній літературі.

Виклад основного матеріалу. Розкриття сутності зазначеної проблеми розпочнемо з аналізу основних понять – „компетенція” і „компетентність”, оскільки саме вони є визначальними категоріями компетентнісного підходу, які у психолого-педагогічній науці досить плідно розробляються і різнобічно розглядаються, проте до цих пір не мають однозначного змісту і визначення. Спробуємо з'ясувати співвідношення даних понять, звертаючись до їхніх тлумачень, поданих у словниках.

Тлумачний словник подає дуже схожі трактування цих понять:

компетенція – добра обізнаність у чомусь; коло повноважень певної організації, установи чи особи; загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях і здібностях, набутих завдяки навчанню;

компетентний – який має достатні знання в певній галузі, добре обізнаний, тямущий; ґрунтується на знанні, кваліфікований; має певні повноваження, повноправний, повновладний;

компетентність: як здатність успішно відповідати на індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання;

бути компетентним – вміти мобілізувати в даній ситуації здобуті знання і досвід;

ключові компетентності – це ті головні особистісні якості, які потрібні людині, щоб упоратись із сучасними й майбутніми вимогами в її повсякден-

ному приватному й професійному житті [3].

Схожість поданих понять не є випадковістю, адже вони походять від латинського слова *competentia* – узгодженість, відповідність, а *competo* – відповідати, бути гідним, здатним [13]. Отже, поняття „компетенція” традиційно вживається у значенні „коло повноважень”, „компетентність” пов’язують із обізнаністю, авторитетністю, кваліфікованістю.

У психологічному тлумачному словнику найсучасніших термінів поняття «компетентність» розуміється як психосоціальна якість, що означає силу і впевненість, які ґрунтуються на відчутті власної успішності й корисності, що дає людині усвідомлення своєї спроможності ефективно взаємодіяти з оточенням [10]. «Компетенція» ж тлумачиться як сфера діяльності, що є значущою для ефективної роботи організації в цілому, в якій індивід (кандидат, виконавець) повинен проявити певні знання, вміння, поведінкові навички, гнучкі здібності та професійно-важливі якості особистості [8].

У словнику з педагогіки компетентність людини трактується як спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв’язувати, незалежно від контексту (від ситуації), проблеми, характерні для певної сфери діяльності. А поняття «компетенція» визначається як коло питань, в яких будь-яка особа має пізнання і досвідом [9].

За певної схожості тлумачення даних термінів у словниках не дається однозначної відповіді про їхнє співвідношення, внаслідок чого і надалі ведеться дискусія науковців щодо їхнього трактування у науковій літературі.

Серед вчених-психологів, що розглядають дане поняття, можна виділити таких як Г.О. Балл, В.І. Барко, О.С. Губарева, Дж. Равен, К. Роджерс, А.К. Маркова, Т.М. Мацевко, В.Р. Міляєва, І.О. Зимня, В.П. Зінченко, В.П. Черевко, В.Д. Шадріков та ін.

Карл Роджерс вдається до використання терміна «компетенція» при описі своєї теорії особистості та поведінки. На думку автора, поведінку найкраще можна зрозуміти шляхом максимально можливого проникнення у внутрішню ціннісну систему самої особистості, а також шляхом максимального наближення до бачення світу переживань цієї особистості її очима [12]. Таким чином, К. Роджерс визначає компетенцію як внутрішню систему цінностей і внутрішній світ переживань особистості.

Джон Равен під компетентністю розуміє специфічну здатність, необхідну для ефективного виконання конкретної дії у конкретній предметній галузі, яка включає вузькоспеціальні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за власні дії. Він виділяє 39 видів компетентностей, які ототожнює з «мотивованими здібностями». Бути компетентним – це значить мати набір специфічних компетентностей різного рівня (глибоко розумітися у предметі, самостійно ставити запитання, писати ділові папери, спостерігати, доводити власну правоту, вирішувати міжособистісні конфлікти і т.д.). Крім того, на думку Дж. Равена, існують і „вищі компетентності”, які, незалежно від того, в якій конкретній галузі вони виявляються, передбачають наявність у людини високого рівня ініціативи, здатності організовувати інших людей для досягнення поставлених цілей, го-

товності оцінювати та аналізувати соціальні наслідки власних дій і т.ін. [11]. Отже, «компетентність» у дослідженнях даного автора є результатом розвитку здібностей, які в основному набуваються самим індивідумом і дозволяють досягати людям особистісно значущих для них цілей.

Когнітивна психологія розглядає питання компетентності в рамках набуття когнітивних навичок, які широко вивчалися в лабораторних умовах. У рамках даних досліджень психологи Пол Фітс і Майкл Познер розділили процес набуття навичок на етапи і запропонували модель, що складається з трьох стадій розвитку когнітивних навичок:

1. «Початкова або когнітивна стадія – розуміння завдання, концентрація уваги на необхідній інформації та відкриття шляхів для досягнення майстерності.

2. Проміжна або асоціативна стадія – використання прийомів, що забезпечують швидке розуміння і згадування інформації. Усунення помилок і підвищення швидкості виконання.

3. Остання або автономна стадія – правильні відповіді стають автоматичними, підвищується рівень швидкості і безпомилкового виконання».

Отримання нових знань та вивчення нової інформації протікає за даним алгоритмом. Розуміння компетентності в рамках даного підходу – «це вищий рівень розвитку когнітивних навичок, вона займає важливе місце в когнітивній психології» [6, С. 170].

У вітчизняній психології можна знайти безліч різних визначень понять «компетенція» та «компетентність». І.О. Зимня, спираючись на дослідження зарубіжних авторів, не тільки розглядає і характеризує поняття «компетентність» і «компетенція», а й з'ясовує їх співвідношення між собою. Автор розуміє під компетенцією деякі внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення: знання, уявлення, алгоритми дій, систем цінностей і відносин, які потім виявляються в компетентності людини. Поняття «компетентність» І.О. Зимня трактує як актуальну особистісну якість, що формується; інтелектуально й особистісно обумовлену соціально-професійну характеристику людини, що ґрунтується на знаннях [5].

Можна констатувати, що у психології компетентність визначається як система знань і здібностей або внутрішній світ людини.

В педагогіці дослідженням понять «компетенція» та «компетентність» і вивченням компетентнісного підходу займалися такі вчені як С.П. Бондар, Т.Г. Браже, В.А. Кальней, Е.М. Луговська, О.П. Калита, О.В. Овчарук, О.І. Пометун, А.В. Хуторський, С.Е. Шишов та ін.

С.М. Шишов не розділяє дані поняття, вважає, що «компетенція – загальна здатність, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях і нахилах, набутих у процесі навчання» [15, С. 31]

С.П. Бондар подає таке означення компетенції: «Компетенція – це здатність розв'язувати проблеми, що забезпечуються не лише володінням готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей учнів» [2, С. 8], далі наголошує, що «...компетентність – це здатність особистості діяти. Але жодна людина не діятиме, якщо вона особисто не зацікавлена в цьому. Природа компетентності є такою, що вона може проявлятися

лише в органічній єдності з цінностями людини, тобто в умовах глибокої особистісної зацікавленості в даному виді діяльності... Отже, цінності є основою будь-яких компетенцій” [2, С. 9].

А.В. Хуторський пропонує розвести ці поняття, під компетенцією слід розуміти наперед задану вимогу (норму) до освітньої підготовки учня, а під компетентністю – як його реально сформовані особистісні якості та мінімальний досвід діяльності: “Компетентність передбачає мінімальний досвід застосування компетенції” [14, С. 148].

У педагогіці поняття «компетентність» використовується як термін, що дозволяє описати кінцевий результат освітнього процесу, як рівень досягнення компетенцій, тобто тих вузлових питань, стосовно яких фахівець має належні знання і досвід. Головною оцінкою компетентності вважається не тільки і не стільки наявність та значний обсяг знань і досвіду, скільки вміння їх актуалізувати, коли потрібно, і використовувати у процесі реалізації своїх службових функцій.

Як бачимо, тлумачення даних термінів не дають однозначної відповіді про співвідношення цих понять, що призводить до різного їх розуміння у науковій літературі. Внаслідок цього існує декілька підходів до визначення змісту поняття «компетентність». У переважній більшості досліджень не розділяються поняття «компетентність» і «компетенція», вони вживаються як синоніми (С.П. Бондар, Т.Г. Браже, І.О. Зимня, Дж. Равен, С.М. Шишов), інші вважають, що вони суттєво різняться (А.В. Хуторський). Аналізуючи думки фахівців щодо цієї наукової категорії, можна констатувати, що різні підходи до її трактування обумовлені особливостями структури діяльності фахівців різних професійних сфер, а також різноплановими позиціями дослідників. Беззаперечним є той факт, що зазначена дефініція є неоднозначною.

На основі дослідження та аналізу доробок науковців ми дійшли висновку, що компетентність доцільно розглядати як адекватну орієнтацію людини у різних галузях її діяльності, причому на перший план виходить здатність особистості до активних дій, пов'язаних із умінням використовувати теоретичні знання у практичній діяльності. На нашу думку, компетентність можна розглядати як спосіб реалізації знань, умінь, що сприяє самореалізації особистості. Поняття «компетентність» містить у собі, крім суто професійних знань, умінь і навичок, такі якості як самоефективність, ініціатива, співробітництво, здатність працювати у групі, комунікативні здатності. Компетенція – це вимоги до фахівця, обсяг його професійних функцій, умови професійної діяльності. В освітній діяльності компетенція виступає як модель діяльності фахівця за професійним призначенням та визначається через освітньо-кваліфікаційну характеристику.

Розглянемо співвідношення між знаннями, уміннями та компетентністю. Компетентність є своєрідним „вузловим” поняттям, оскільки воно, по-перше, поєднує в собі когнітивну і діяльнісну складову; по-друге, в понятті компетентності закладено інтерпретацію змісту освіти, сформованого „від результату”; по-третє, ключова компетентність є інтегративною за природою, тому що вона містить ряд однорідних чи близьких умінь і знань, що належать до широких сфер діяльності. Поняття компетентності є ширшим за поняття знання,

уміння, навички; воно містить їх у собі (хоча, зрозуміло, не йдеться про компетентність як про просту суму „знання – уміння – навички”), це поняття де-що іншого значеннєвого ряду. Компетентність – інтегрований результат освіти, що, на відміну від функціональної грамотності, дозволяє розв’язувати цілий клас задач; на відміну від навички, є усвідомленою (передбачає етап визначення мети); на відміну від уміння, є здатною до перенесення (пов’язана з цілим класом предметів впливу), удосконалюється не шляхом автоматизації та перетворення на навичку, а шляхом інтеграції з іншими знаннями, уміннями, навичками; через усвідомлення загальної основи діяльності зростає компетентність; на відміну від знання, існує у формі діяльності (реальної чи мисленнєвої), а не інформації про неї. Крім того, компетентність співвіднесена з ціннісними і смисловими характеристиками особи, має практико-орієнтовану спрямованість [1].

Зупинимось на розгляді та аналізі основних функцій, які виконує компетентність. До них, на думку фахівців, належать: мотиваційно-спонукальна, гностична, діяльнісна, емоційно-вольова, ціннісно-рефлексивна, комунікативна. Зокрема мотиваційно-спонукальна функція передбачає, що компетентність виступає основною умовою розвитку мотивів та спрямованості особистості до самоствердження у діяльності, реалізації творчого потенціалу, набуття авторитету у своїх колег і самого себе. Сутність гностичної функції полягає в активізації пізнавальної та інтелектуальної діяльності особи, розширенні освіченості, кругозору, ерудиції. Діяльнісна включає відображення отриманих знань у практичній діяльності у вигляді умінь та навичок; виявляється в умінні розв’язувати проблеми (проблемні завдання у певній предметній галузі), проектувати свою власну діяльність, що вирізняється якістю і результативністю. Емоційно-вольова функція передбачає здатність людини до вольових зусиль та мобілізації своїх сил у подоланні труднощів у процесі пізнавальної або професійної діяльності. Її сутність додатково зумовлює розвиток таких якостей характеру як наполегливість, витривалість, стриманість. Зазначимо, що оцінне відношення й усвідомлення людиною власних знань, своєї поведінки, інтересів та ідеалів, а також цілісна та комплексна оцінка себе – складає сутність ціннісно-рефлексивної функції. У свою чергу, комунікабельність, комунікативна культура та відкритість до спілкування, збагачення у процесі міжособистісної взаємодії є результатом вияву комунікативної функції компетентності. Усі функції сприяють забезпеченню свідомої, мотивованої поведінки, спонукають до спрямованості та розвитку уміння розв’язувати життєві та професійні проблеми, втілювати отримані знання у практичній діяльності і досягати високих результатів у професійній діяльності, а також підтримують емоційний фон особистості. Рівень сформованості функцій компетентності внутрішньо обумовлений її структурою [1].

Базуючись на Державних стандартах професійної освіти, науковцями встановлено перелік складових компетентності. До них належать:

- задані навички (вимога виконувати певні індивідуальні завдання);
- використання знань і вмінь на робочому місці на рівні встановлених вимог (стандартів) до даної роботи;

- здатність відповідально виконувати обов'язки і досягати запланованих результатів;
- здатність знаходити рішення у нестандартних ситуаціях;
- здатність застосовувати знання і вміння у нових умовах виробничої діяльності [4, С. 96–97].

Дж. Равен при визначенні структурних компонентів та факторів впливу на компетентність використовує модель Джонсона, за допомогою якої видно, що поведінка індивіда є результатом взаємодії трьох змінних: *навиків і здібностей* (компетентностей – Дж. Равен); *мотивації*; *ситуації*, в якій знаходяться люди [11]. Аналіз впливу цих змінних дає можливість Дж. Равену дійти до таких висновків:

– мотивація є інтегральною частиною компетентності, тобто компетентності будуть з'являтися і розвиватися лише в процесі виконання цікавої для людини діяльності;

– формування цінностей, можливостей розвитку та оволодіння новими компетентностями залежать від конкретної ситуації, в якій опиняється індивід;

– важливо врахувати поєднання всіх трьох змінних поведінки індивіда;

– вплив на поведінку людини відношення до ситуації, в якій вона знаходиться, розуміння нею стилю роботи в даній організації та очікування певних реакцій з боку інших осіб;

– лише щодо значущих для особистості завдань можуть оцінюватись компоненти компетентності;

– компетентність людини проявляється лише тоді, коли ситуація, яка склалася, сприймається нею як придатна для заняття цікавою діяльністю.

Узагальнений на основі зарубіжного досвіду варіант структури компетентності включає такі складові: 1) інтегративна компетентність – здатність до інтеграції знань, умінь і навичок та їх ефективного використання в умовах швидкої зміни вимог зовнішнього середовища; 2) соціально-психологічна (емоційна, перцептивна, концептуальна і поведінкова компетентність) – здатність до лідерства, до цілепокладання, уміння реалізувати накреслені плани і здатність до новаторської діяльності, знання і вміння у сфері сприйняття, розуміння поведінки людей, мотивація їх діяльності, високий рівень емпатичності й комунікативної культури; 3) організаційна сторона, компетентність у конкретних сферах управлінської діяльності – прийнятті рішень, збиранні й аналізі інформації, методах роботи з людьми, знання і використання обчислювальної техніки і технології тощо [9].

У роботах російських дослідників (В.А. Болотов, І.О. Зимня, В.В. Серіков, А.В. Хуторський та ін.) змістовий аспект поняття компетентності включає складові: мотиваційну (готовність до прояву компетентності), когнітивну (володіння знаннями); діяльнісну (сформованість способів діяльності, технологічної письменності); аксіологічну (освоєння цінностей, ціннісне ставлення до професійної діяльності й особистого зростання) [5; 14].

Оскільки компетентність є основою діяльності, тому структуру поняття компетентності можна зіставити зі структурою діяльності, до складу якої входять компоненти: усвідомлення потреби, формування мотиву, вибір способу здійснення діяльності, планування діяльності, перелік дій, виконання

дій. Усвідомлення потреби і формування мотиву вимагає від людини певної ерудиції для усвідомленого вибору того, що може задовольнити потребу. При виборі способу задоволення потреби суб'єкт діяльності спирається на свої ціннісні установки, соціальні уявлення про те, що можна робити, а що робити не можна. Для планування діяльності людина повинна знати закономірності, яким підпорядковується вибраний нею спосіб здійснення діяльності, і процеси, які прийдеться використати при цьому. Виконання дій не можливе без сукупності знань, на основі яких здійснюється усвідомлений вибір операцій для досягнення мети конкретної дії і правильного виконання цієї дії. Для виконання операції суб'єкт повинен мати певні уміння і навички, а також докласти вольових та емоційних зусиль. Тому до внутрішньої структури компетентності входять знання, пізнавальні та практичні уміння і навички, мотивація, ставлення, цінності та етичні норми, емоції та вольові зусилля [1].

На основі викладених міркувань внутрішню структуру компетентності можна подати у вигляді сукупності компонент: мотиваційного (готовність до прояву компетентності), когнітивного (володіння знанням змісту компетентності), поведінкового (досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних та нестандартних ситуаціях), ціннісно-сислового (відношення до змісту компетентності та об'єкта її застосування), емоційно-вольового (емоційно-вольова регуляція процесу та результату прояву компетентності) [5].

Як бачимо, склад компетентностей є дуже різноманітним, тому учені намагаються певним чином згрупувати їх. Так, наприклад, виділяють такі інваріанти терміна „компетентність”: професійна, педагогічна, психологічна, комунікативна, управлінська тощо. Зокрема І.О. Зимня, ґрунтуючись на працях вітчизняних психологів, виділила чотири блоки компетентностей: *базовий* – інтелектуально-забезпечуючий; *особистісний* – особистісно-забезпечуючий; *соціальний* – соціально-забезпечуючий життєдіяльність людини та адекватність взаємодії з іншими людьми, групою, колективом; *професійний* – забезпечуючий адекватність виконання професійної діяльності [5].

Поряд із класифікацією компетентності, існують також і рівні компетентності: від «повної некомпетентності», тобто нездатності впоратися з поставленими завданнями та вимогами, до «високої компетентності» – конкурентноздатності та талановитості [7].

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сутності компетентності у сучасній психолого-педагогічній літературі дозволяє зробити висновок, що:

1) «компетентність» – прояв, якість і рівень засвоєння компетенції певної професійної діяльності; загальна здатність і готовність до продуктивної діяльності, інтегрована характеристика якості особистості, результативний блок, сформований через знання, уміння, ставлення, поведінкові реакції;

2) «компетенція» – це наперед задана вимога до фахівця (властивості або якості, потенційні здатності особи), обсяг його професійних функцій, умови професійної діяльності;

3) до функцій компетентності відносять мотиваційно-спонукальну, гностичну, комунікативну, ціннісно-рефлексивну, емоційно-вольову та діяльнісну функції;

4) внутрішня структура компетентності складається з мотиваційного, ко-

гнітивного, поведінкового, ціннісно-сміслового та емоційно-вольового компонентів. Виділені компоненти тісно пов'язані між собою та взаємно впливають один на одного, а запропонована структура компетентності свідчить про складність її виміру та оцінки.

Подальшого вивчення потребує розгляд та уточнення компонентів структури професійної та управлінської компетентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В. І. Роль креативності у формуванні професійної компетентності / В. І. Барко // Вісник Національної академії оборони України. Зб-к наук. праць. – К. : НУОУ, 2010. – Вип. 6 (19). – С. 69–75.

2. Бондар С. П. Компетентність особистості інтегрований компонент навчальних досягнень учнів / С. П. Бондар // Біологія і хімія в школі. – 2003. – № 2. – С. 8–9.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 449 с.

4. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика : [монографія / за ред. Н. Г. Нікало]. – Хмельницький : ТУП, 2002. – 334 с.

5. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия / И. А. Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.vvsu.ru/dap/development_program/files/zimnyaya.pdf

6. Когнітивна психологія / Х. Гейвін. – СПб. : Пітер, 2003. – 272 с.

7. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [за заг. ред. О. В. Овчарук]. – К. : К.У.С., 2004. – 112 с.

8. Мещеряков Б. Большой психологический словарь / Б. Мещеряков, В. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003 – 672 с.

9. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 8.

10. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 682 с.

11. Равен Дж. Компетентность в современном обществе. Выявление развития и реализации / Дж. Равен. – М. : Академия, 2002. – 412 с.

12. Роджерс К. Становление человека / Роджерс К. – М. : Прогресс, 1994. – 478 с.

13. Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

14. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А. В. Хуторской // Ученик в общеобразовательной школе. – М. : ИОСО РАО, 2002. – С. 135–157.

15. Шишов С. Н. Понятие компетенции в контексте качества образования / С. Н. Шишов // Стандарты и мониторинг в образовании. – 1999. – № 2. – С. 30–34.

УДК 159.99

Боснюк В.Ф., к. психол. н., старший викладач кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ІЗ ЗАХИСНО-КОПІНГОВОЮ ПОВЕДІНКОЮ РЯТУВАЛЬНИКА В СТРЕСОВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто роль емоційного інтелекту в успішності професійній діяльності. Представлені результати дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту рятувальників з копінг-поведінкою та механізмами психологічного захисту. Показані відмінності у використанні захисно-копінгової поведінки в залежності від рівня емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, рятувальник.

Рассмотрена роль эмоционального интеллекта в успешности профессиональной деятельности. Представлены результаты исследования взаимосвязи эмоционального интеллекта спасателей с копинг-поведением и механизмами психологической защиты. Показаны различия в использовании защитно-копингового поведения в зависимости от уровня эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, копинг-стратегии, механизмы психологической защиты, спасатель.

Постановка проблеми. Професія рятувальника є однією з найбільш складних. У літературі з психології підкреслюється емоціогенний характер цього виду діяльності, який викликано стресогенністю, високим ступенем відповідальності, інтенсивними міжособистісними відносинами, що вимагає ефективної емоційно-вольової регуляції. При описі професійно-важливих якостей рятувальника підрозділу ДСНС України більшість авторів перераховує властивості, які мають емоційні компоненти (В. Бут, О. Євсюков, Ю. Приходько, О. Собченко). До них належать: емоційна стриманість, емоційна врівноваженість, емпатія, експресивна сензитивність, дієвість (що розуміється як здатність «повести» за собою людей, активізувати їх діяльність, знайти якнайкращі засоби емоційно-вольового впливу і правильно вибрати момент їх застосування), комунікативні управлінські здібності й тому подібне. При аналізі літератури простежується цікава особливість – основні компоненти емоційного інтелекту в розрізненому вигляді присутні в різних класифікаціях професійно-важливих якостей рятувальника.

Разом з тим теоретичні припущення, як правило, не підкріплюються експериментальним вивченням. Більш того в організаційній психології тривалий час домінувала когнітивна орієнтація, для якої характерне ігнорування емоцій або розгляд почуттів як фактора, що негативно впливає на процес ухвалення рішень та раціональність дій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Емоційний інтелект – здібність до розуміння своїх і чужих емоцій, та управління ними. Здібність до розуміння емоцій означає, що людина може розпізнати емоцію; ідентифікувати її та знайти для неї словесне вираження; розуміє причини, що викликали цю

емоцію, і наслідки, до яких вона призведе. Здібність до управління емоціями означає, що людина може контролювати інтенсивність емоцій, перш за все, приглушати надмірно сильні емоції; може контролювати зовнішній вираз емоцій; може при необхідності довільно викликати ту або іншу емоцію [3].

Люди з високим рівнем емоційного інтелекту встановлюють більш позитивні взаємовідносини з іншими, вище оцінюються найближчим оточенням, досягають великих успіхів у навчанні й роботі, позитивно стасляться до себе і мають вищий рівень психологічного благополуччя. Це відбувається, тому що високий рівень емоційного інтелекту, по-перше, дозволяє людині отримати додаткову інформацію і тим самим підвищити якість прийнятих рішень, і, по-друге, втілити ці рішення в життя за рахунок сформованого самоконтролю [1].

Дослідники, які вивчають взаємозв'язок емоційного інтелекту із захисно-копінговою поведінкою ґрунтуються на теоретичному положенні про адаптивну та стресозахисну функції емоційного інтелекту, реалізація яких у проблемних і критичних ситуаціях є неминучою.

А. Петровська у своєму дисертаційному дослідженні виявила й експериментально підтвердила взаємозв'язок між рівнем розвитку емоційного інтелекту й використанням стратегій копінг-поведінки керівниками. Кореляція полягає в тому, що особи з середнім і високим рівнем емоційного інтелекту менш схильні обирати маніпулятивні, асоціальні й агресивні дії як моделі поведінки стрес-долання. Досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту вважають за краще не використовувати деструктивні, асоціальні стратегії, проте вони не обмежені у виборі активних, просоціальних копінг-стратегій [4].

С. Дерев'янка встановив, що для досліджуваних з низьким рівнем емоційного інтелекту характерні способи емоційного реагування, пов'язані із запереченням проблем і самозахисними тенденціями, а для осіб з високим його рівнем – способи, пов'язані з прийняттям проблем і акцентовані на них [2].

Досліджуючи ресурсну роль емоційного інтелекту в копінг-поведінці, С. Хазова і О. Вершиніна встановили, що високий емоційний інтелект не тільки дозволяє краще справлятися зі стресом, але й до самої ситуації ставитись більш позитивно. Він не обмежує особистість в виборі активних, активно-орієнтованих, просоціальних стратегій копінг-поведінки. Знижує ризик звернення до деструктивних (агресивних, конфронтативних) або унікаючих стратегій, тобто є детермінантою традиційно більш адаптивних стратегій і способів поведінки. Недостатньо розвинутий емоційний інтелект не дозволяє людині адекватно оцінити, зрозуміти й керувати своїми та чужими емоціями. Як результат, особистість надає перевагу більш примітивним і деструктивним копінг-стратегіям або використовує механізми психологічного захисту [6].

М. Полянїна робить висновок про суттєвий внесок емоційного інтелекту у вибір стратегій копінг-поведінки. Він виявляється включений послідовно практично у весь процес саморегуляції, виконуючи функції аналізу умов діяльності, здійснюючи контроль, оцінку й корекцію діяльності на етапі досягнення мети [5].

Таким чином спостерігається тенденція осіб з високим емоційним інтелектом використовувати копінг-стратегії, спрямовані на вирішення проблеми.

Метою цього дослідження є дослідити взаємозв'язок поведінки рятувальників підрозділів ДСНС України з розвитком емоційного інтелекту.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі пожежно-рятувальних підрозділів Головного управління ДСНС України у Харківській області. У ньому взяли участь 87 рятувальників віком від 21 до 49 років, стаж роботи в системі ДСНС від 1 до 27 років.

Збір емпіричних даних про рівень розвитку емоційного інтелекту рятувальників та особливості їх поведінки у стресових умовах проводився за допомогою таких методик: 1) опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» Д. Люсіна; 2) «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика; 3) «Копінг-тест» Р. Лазаруса.

Виклад основного матеріалу. Кореляційний аналіз показників емоційного інтелекту з копінг-стратегіями та механізмами психологічного захисту у рятувальників підрозділів ДСНС дозволив отримати результати, що наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок емоційного інтелекту з захисно-копінговою поведінкою рятувальника

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Складові емоційного інтелекту				
	МЕІ	ВЕІ	РЕ	УЕ	Загальний рівень ЕІ
Конфронтаційний копінг	-0,29**	-0,22*	-0,23*	-0,37***	-0,36**
Дистанціювання	-0,09	-0,31**	-0,11	-0,24*	-0,14
Самоконтроль	0,03	-0,07	-0,06	-0,11	-0,09
Пошук соціальної підтримки	-0,11	-0,10	-0,06	-0,13	-0,11
Прийняття відповідальності	0,07	-0,00	0,06	0,01	0,04
Уникнення	-0,35***	-0,37***	-0,40***	-0,36***	-0,37***
Планування вирішення проблеми	0,14	0,12	0,13	0,09	0,12
Позитивна переоцінка	0,02	-0,10	0,04	-0,09	-0,07
Заперечення	0,12	0,06	0,10	0,11	0,12
Витіснення	0,11	0,07	0,08	0,12	0,10
Регресія	-0,32**	-0,16	-0,37***	-0,28**	-0,36***
Компенсація	-0,20	-0,22*	-0,30**	-0,17	-0,29**
Проекція	0,06	-0,31**	-0,18	-0,14	-0,14
Заміщення	-0,03	-0,42***	-0,31**	-0,33**	-0,33**
Інтелектуалізація	-0,02	0,23*	0,13	0,21*	0,16
Реактивне утворення	0,05	-0,03	-0,07	0,07	0,00

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$;

Примітка: МЕІ – міжособистісний емоційний інтелект; ВЕІ – внутрішньоособистісний емоційний інтелект; РЕ – розуміння емоцій; УЕ – управління емоціями; ЕІ – емоційний інтелект.

Як видно з даних, наведених у табл. 1, на статистичному рівні значущості копінг-стратегії «конфронтаційний копінг» та «уникнення» негативно корелюють з усіма шкалами емоційного інтелекту та «дистанціювання» з внут-

рішньоособистісним емоційним інтелектом і управлінням емоціями. Саме ці усвідомлені форми поведінки у стресових ситуаціях Н. Водоп'янова відносить до негативних. «Дистанціювання» й «уникнення» передбачають відмову людини від активної зміни ситуації, а «конфронтаційний копінг» передбачає певний ступінь ворожості. Високий рівень емоційного інтелекту дозволяє рятувальникові адекватно оцінити, зрозуміти й управляти своїми й чужими емоціями, результатом чого є блокування більш примітивних і соціально-неадаптивних копінг-стратегій.

Виявлено ряд негативних взаємозв'язків компонентів емоційного інтелекту й з механізмами психологічного захисту «регресія», «компенсація», «проекція», «заміщення». За даними С. Хазової та О. Вершиніної, у 72,7 % людей з низьким емоційним інтелектом чітко виражена наявність психологічних захистів, таких як: «регресія», «ідеалізація», «фантазування», що утрудняє адекватне сприйняття ситуації й заважає побудувати стратегію поведінки. Такі люди частіше сприймають труднощі як хронічний стан, непоборну ситуацію, знаходяться в постійному напруженні [6].

Також встановлено позитивний взаємозв'язок шкал внутрішньоособистісного емоційного інтелекту та управління емоціями із захистом «інтелектуалізація». Це цілком узгоджується з функціональним призначенням цього захисту. Інтелектуалізація – це контроль над емоціями й імпульсами шляхом роздумів і міркувань щодо них, замість безпосереднього переживання. Характерною ознакою є «об'єктивне» ставлення до ситуації, надмірно розсудливий спосіб розв'язання конфліктних тем і спроби їх вирішення без відчуття афектів, пов'язаних із ситуацією.

Не виявлено взаємозв'язку шкал емоційного інтелекту з проблемно-орієнтованими копінг-стратегіями.

З метою уточнення результату подальший аналіз проводили окремо у трьох групах досліджуваних з різним рівнем емоційного інтелекту. Вони були сформовані таким чином: досліджувані загальної вибірки були розділені на три частини за допомогою тридцять третього та шістдесят шостого процентилля. Як результат були отримані групи з низьким, середнім і високим рівнем емоційного інтелекту.

Із результатів, наведених у табл. 2, видно, що на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно середнім рівнем емоційного інтелекту частіше використовують копінг-стратегію «дистанціювання» на відміну від осіб з низьким показником цієї характеристики ($t = 2,12$, $p \leq 0,05$). Можна стверджувати, що ці фахівці воліють за допомогою певних зусиль зменшити значущість травмонебезпечної ситуації, відокремитися від неї. Такий спосіб подолання стресу не завжди є ефективним.

У вираженості такого типу реакції у стресовій ситуації, як «пошук соціальної підтримки», найнижчі результати відзначено у групі рятувальників з низькими показниками емоційного інтелекту. Виявлено ряд відмінностей у використанні цієї копінг-стратегії ($t(1, 3) = 2,96$, $p \leq 0,01$; $t(2, 3) = 2,47$, $p \leq 0,05$). Психологічний зміст відмінностей полягає в тому, що індивідам з розвинутим емоційним інтелектом через свою гнучкість, аналітичність, тактичність простіше одержати потрібну інформацію, матеріальну й емоційну

допомогу від найближчого оточення, у своїх колег. Вони більш впевнені у своїх силах і як результат активніше протидіють проблемам, орієнтуючись на зовнішню допомогу. Така реакція рятувальників на дію стрес-чинника відрізняється раціональністю та є ефективною.

Таблиця 2

Результати порівняння груп рятувальників з різним рівнем емоційного інтелекту за показниками захисно-копінгової поведінки.

Копінг-стратегії та механізми психологічного захисту	Емоційний інтелект			t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
	Високий	Середній	Низький			
Конфронтаційний копінг	9,98	9,94	9,72	0,08	0,60	-0,46
Дистанціювання	9,29	9,75	8,57	-1,28	0,95	2,12*
Самоконтроль	12,69	12,39	12,90	0,56	-0,48	1,09
Пошук соціальної підтримки	11,42	11,29	10,30	0,29	2,96**	2,47*
Прийняття відповідальності	7,29	7,14	6,88	0,35	1,04	-0,65
Уникнення	9,27	10,14	10,87	-1,23	-2,25*	1,16
Планування вирішення проблеми	13,40	13,39	13,04	0,03	0,72	-0,66
Позитивна переоцінка	13,42	14,27	13,69	-1,55	-0,47	-1,07
Заперечення	7,44	7,33	7,78	0,24	-0,72	0,98
Витіснення	3,60	3,59	3,25	0,01	0,92	-0,92
Регресія	2,87	3,49	3,67	-1,52	-2,27*	0,44
Компенсація	4,06	4,82	4,75	-2,11*	-2,36*	-0,16
Проекція	9,56	7,49	8,54	5,79***	3,07**	-2,15*
Заміщення	3,35	3,51	3,03	-0,33	0,68	-1,03
Інтелектуалізація	6,60	7,08	6,03	-1,32	1,61	3,41**
Реактивне утворення	2,56	3,02	3,81	-1,50	-4,97***	-3,13**

*p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01; ***p ≤ 0,001.

Рятувальники з низьким емоційним інтелектом свідомо частіше уникають проблемних ситуацій, що може відобразитись негативним чином на їх самоповазі та самоефективності. Відзначимо, що за вираженістю копінг-стратегії «уникнення» між першою і третьою групами рятувальників виявлене достовірне розходження на рівні $p \leq 0,05$. Найвищий показник за копінг-стратегією «уникнення» зафіксовано у групі з найменшим емоційним інтелектом. Цей тип поведінки не завжди орієнтований на реальну обстановку й тому в екстремальних ситуаціях може заважати ефективному подоланню стресу, тому що відмовляється сприймати об'єктивну реальність такою, якою вона є.

Рятувальники з низьким емоційним інтелектом використовують в основному пасивні копінг-стратегії, що призводить до більш частого використання механізмів психологічного захисту. На поведінковому рівні це проявляється в використанні більш простих і звичних механізмів подолання стресових ситуацій.

У вираженості механізму психологічного захисту «регресія» було відзначено достовірні розходження між показниками 1-ї та 3-ї груп рятувальників ($t = -2,27$, $p \leq 0,05$). Використання регресії суттєво збіднює загальний (потенційно можливий) арсенал стратегій подолання складних ситуацій. Низький показник емоційного інтелекту заважає рятувальникам адекватно оцінити ситуацію, що мимовільно призводить до застосування примітивної регресії, на відміну від осіб з високими можливостями за показником емоційного інтелекту.

Із результатів дослідження виявлено, що на статистично достовірному рівні значущості рятувальники з відносно високим рівнем емоційного інтелекту рідше використовують механізм психологічного захисту «компенсація» на відміну від осіб із середнім та низьким показником цього ресурсу ($t = -2,11$, $p \leq 0,05$; $t = -2,36$, $p \leq 0,05$). Механізм компенсації допомагає фахівцям виправити найчастіше уявні та надумані недоліки у своїй особистості. Найчастіше така поведінка спостерігається під час необхідності уникнення складної ситуації, що може викликати фрустрацію, або для підвищення рівня власної самодостатності. Цей механізм частіше за все проявляється у рятувальників, які не впевнені у своїх можливостях, здібностях, у осіб, що раніше пережили життєві й професійні невдачі при зустрічі з подібними проблемами, складними ситуаціями. Одним із видів компенсації є прояв бажання до ризику, гострих відчуттів, які формуються з досвідом подолання небезпеки й насолодою розрядки, яка виникає після цього. Це прагнення чітко може проявлятися і у новопризначених рятувальників як засіб самоствердження і завоювання належного соціального статусу в колективі.

Цікавими виявилися результати порівняльного аналізу механізму психологічного захисту «проекція». Виявилось, що рятувальники, які характеризуються полярними показниками емоційного інтелекту, частіше використовують цей захист, ніж особи із середнім його рівнем ($t(1, 2) = 5,79$, $p \leq 0,001$; $t(2, 3) = -2,15$, $p \leq 0,05$). Окрім вказаних відмінностей, існує й різниця між високим і низьким рівнем ($t = 3,07$, $p \leq 0,01$). Швидше за все рятувальники з різними показниками емоційного інтелекту використовують різні види проекції. На нашу думку, досліджувані з високим рівнем емоційного інтелекту використовують раціональні види проекції, що функціонують дещо усвідомлено й власні реальні або надумані недоліки інтерпретуються як позитивні. А рятувальники з низьким його рівнем часто використовують «проекцію» через неусвідомлену установку, яка звільняє людину від тривоги, виявивши несприйнятні власні тенденції у себе та приписавши їх іншим. Показово, що досліджувані із середнім рівнем емоційного інтелекту з найменшою частотою використовують цей захист.

У використанні захисного механізму «інтелектуалізація» було відзначено достовірне розходження між показниками емоційного інтелекту 2 та 3 груп ($t = 3,41$, $p \leq 0,01$). Отже, враховуючи отримані дані, можна зазначити, що фахівці з низькими показниками емоційного інтелекту порівняно з рятувальниками із середнім рівнем емоційного інтелекту при переживанні емоційно складної ситуації менш схильні використовувати для її вирішення логічні установки. При використанні цього механізму захисту людина намагається керувати своїми емоційними проявами за рахунок їх пояснення. Також ві-

дбувається зниження значущості причин, що стали чинниками виникнення негативної та складної для особистості ситуації. Рятувальники з мінімальним рівнем емоційного інтелекту, на нашу думку, через недостатньо сформований емоційний контроль не спроможні ефективно використовувати цей захист, що проявляється в тому, що людина не намагається нейтралізувати загрозу, інтерпретуючи її безболісним, вигідним для себе способом. Хоча надмірна інтелектуалізація може бути причиною пригнічення всіх емоцій відносно конкретної події, що призводить до зниження чуттєвого контролю до розвитку й прояву ситуації, яка травмує.

У використанні захисного механізму «реактивне утворення» було відзначено низку достовірних розходжень. Найвищий рівень вираженості показника використання цього захисного механізму зафіксовано у групі досліджуваних з низьким емоційним інтелектом порівняно з іншими двома групами. Результати достовірні на рівнях $p \leq 0,001$ та $p \leq 0,001$. Використовуючи механізм психологічного захисту «реактивне утворення», рятувальник попереджує вираження неприємних або неприпустимих для себе думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень.

Отже, на підставі отриманих даних, можна стверджувати, що незважаючи на неконструктивність дій захисних механізмів, вони широко використовуються рятувальниками підрозділів ДСНС України. Кожна група досліджуваних має власні особливості щодо їх застосування.

Рятувальники з високим емоційним інтелектом рідше використовують для подолання психологічного стресу механізми психологічного захисту «регресія», «компенсація», «реактивне утворення» та частіше – «проекція» порівняно з особами, у яких нижче розвинений емоційний інтелект.

Висновки.

1. Із збільшенням емоційного інтелекту зменшується вірогідність звернення до емоційно-спрямованих копінг-стратегій, пов'язаних із запереченням проблем, дистанціюванням від них та застосуванням агресивних зусиль. Окрім того, він у стресових умовах захищає рятувальника від неусвідомлених самозахисних тенденцій, що проявляються в механізмах психологічного захисту.

2. Рятувальники, у яких високий рівень емоційного інтелекту для оволодіння стресовими умовами професійної діяльності, застосовують емоційні й соціальні копінг-стратегії. При цьому не виявлено зв'язку з проблемно-орієнтованим стилем копінг-поведінки.

3. Рятувальники з низьким емоційним інтелектом звертаються в основному до пасивних копінг-стратегій, що призводить до більш частого використання механізмів психологічного захисту «регресія», «компенсація» та «реактивне утворення».

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоконь О. В. Эмоциональный и социальный интеллект и феномен лидерства / О. В. Белоконь // Социальный и эмоциональный интеллект : от процессов к измерениям ; под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 60–78.

2. Деревянко С. П. Ситуативные аспекты актуализации эмоционального интеллекта / С. П. Деревянко // Социальный и эмоциональный интеллект: от

процессов к измерениям ; под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – С. 90–112.

3. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д. В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3–22.

4. Петровская А. С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / А. С. Петровская. – Ярославль, 2007. – 27 с.

5. Полянина М. И. Эмоциональный интеллект как ресурс совладающего поведения / М. И. Полянина // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 51–52.

6. Хазова С. А. Эмоциональный интеллект и совладание с трудностями / С. А. Хазова, О. А. Вершинина // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе : материалы II Международной научно-практической конференции. – Кострома, 2010. – Т. 2. – С. 60–62.

УДК 159.923.2: 159.942.5

Волженцева И.В., д. психол. н., профессор кафедры психологии Макеевского экономико-гуманитарного института

ПРОЯВЛЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНО-ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК СТУДЕНТОВ КАК ПРЕДИКТОРОВ ПСИХИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ СТУДЕНТОВ В ЭМОЦИОНАЛЬНО-ОКРАШЕННОМ ПЕРИОДЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

У даній статті розглянуто індивідуально-особистісні характеристики студентів як предиктори психічних станів, особливості їх прояву з урахуванням курсу навчання, проаналізовано статистично значущі предиктори для кожної критерійної змінної, виявленої при дослідженні студентів гуманітарних спеціальностей. Подано рекомендації щодо формування позитивного емоційного фону навчальної діяльності в емоційно-забарвленому періоді.

Ключові слова: індивідуально-особистісні характеристики, психічні стани, студенти гуманітарних спеціальностей, курс навчання, емоційно-забарвлений період.

В данной статье рассмотрены индивидуально-личностные характеристики студентов как предикторы психических состояний, особенности их проявления с учетом курса обучения, проанализированы статистически значимые предикторы для каждой критериальной переменной, выявленной при исследовании студентов гуманитарных специальностей. Даны рекомендации для формирования позитивного эмоционального фона учебной деятельности в эмоционально-окрашенном периоде.

Ключевые слова: индивидуально-личностные характеристики, психические состояния, студенты гуманитарных специальностей, курс обучения, эмоционально-окрашенный период.

Постановка проблемы. Изучение психических состояний играет важную роль для психологической науки в целом потому, что они существенно

определяют характер любого вида деятельности человека. Для улучшения современного учебного процесса в вузе, для дифференцированного внедрения различных методов регуляции и саморегуляции психических состояний студентов важно учитывать влияния устойчивых индивидуально-личностных характеристик студентов на их психические состояния.

Анализ исследований и публикаций. Исследования Г.Ш. Габдреевой, Л. М. Балабановой, О.А. Будницкой, Л.Г. Дикой, А.И. Киколова, Т.С. Кириленко, О.А. Конопкина, В.И. Натарева, Т.А. Немчина, Н.М. Пейсахова, А.О. Прохорова, В.А. Семиченко, Ю.Е. Сосновиковой и других психологов показывают, что психические состояния занимают важное место в учебном процессе, определяя во многом его успешность.

Целью данного исследования является изучение индивидуально-личностных характеристик студентов как предикторов психических состояний с учетом курса обучения в эмоционально-окрашенном периоде учебной деятельности.

Изложение основного материала. Для проведения исследования нами были выбраны студенты гуманитарных специальностей, поскольку именно представителям данной группы, по предыдущим результатам, более свойственны психологические, а не физиологические реакции на повседневную нагрузку, связанную с учебным процессом. В эксперименте участвовало 319 студентов дневного и очно-заочного отделения специальности «Психология», факультета «Право и психология» Макеевского экономико-гуманитарного института (МЭГИ) в возрасте от 16 до 62 лет.

Независимыми переменными выступали индивидуально-личностные характеристики (показатели опросников 16-PF Р. Кеттелла и «Локус контроля» (Л.К.) Дж. Роттера, а также индексы предпочтения фигур методики ТиГр), зависимыми – психические параметры актуального состояния студентов (показатели методик Л.А. Рабинович и А. Басса– А. Дарки). Использовался метод пошагового включения предикторов в регрессионную модель. Критерием их включения выступал уровень статистической значимости соответствующего регрессионного коэффициента ($p < 0,05$).

Изучая показатели методики Л.А.Рабинович, необходимо указать, что в группе студентов-гуманитариев для шкалы «Радость» было выявлено два предиктора: факторы А ($\beta = 0,268$; $p = 0,007$) и F ($\beta = 0,215$; $p = 0,030$) опросника Р. Кеттелла. Коэффициент детерминации указывал, что модель объясняет 14,0 % дисперсии критериальной переменной. Отвечающее модели уравнение имело вид:

$$\text{Радость} = 15,159 + 1,097*(A) + 0,983*(F).$$

Итак, проявлять эмоцию радости, несмотря на высокое психоэмоциональное напряжение, вызванное экзаменационной сессией, способны студенты-гуманитарии, у которых выражены такие черты, как открытость, беспечность, легкость в общении и в восприятии жизни. Все вышеуказанное говорит об активном функционировании психологического защитного механизма по типу отрицания. То есть чем более задействовано отрицание, тем чаще такие студенты склонны испытывать состояние радости. В своем классическом пони-

мании отрицание определяется как защитный механизм, с помощью которого сознательно непереносимые мысли, желания, факты и поступки отрицаются путем бессознательного отказа от них. Реальное оказывается как бы несуществующим или трансформируется так, что больше не является неприятным или болезненно переживаемым.

А.Е. Ольшанникова и И.В. Пацявичус [3] показали, что субъекты с преобладанием переживания радости демонстрируют большую уверенность в своих силах по сравнению с субъектами, у которых доминирует эмоция печали. Однако объективные данные эксперимента показали, что у первых показываемые в деятельности результаты были более низкими, чем у вторых. Это объясняется тем, что устойчивые отрицательные переживания рожают активность, направленную на поиски и овладение новой информацией, способствующей усовершенствованию процесса саморегуляции, тогда как устойчивые положительные переживания этому препятствуют. По мнению авторов, положительные переживания закрепляют успешные действия и тем самым тормозят активность субъекта по обнаружению объективно более эффективных способов действия.

Формирование гнева у студентов гуманитарных специальностей в эмоционально-насыщенный период описывалось предикторами, которые представляли собой показатели опросника Р.Кеттелла: С ($\beta = -0,347$; $p = 0,001$) и О ($\beta = 0,230$; $p = 0,021$). При этом прогностичность модели была выше, чем в предыдущем случае ($R^2 = 0,234$). Состав уравнения, отвечающего регрессионной модели, был следующим:

$$\text{Гнев} = 28,695 - 1,967*(С) + 1,028*(О).$$

Таким образом, основанием для формирования гневных реакций в эмоционально-значимый период у испытуемых является снижение контроля над тревожными переживаниями и подавленным настроением. Исходя из этого, проявляемый гнев у студентов гуманитарных специальностей имеет ярко выраженную астеноневротическую окраску. Для них характерны раздражительная слабость, нарастание утомления вплоть до полного истощения, а также та особенность, что кратковременный отдых не приводит к восстановлению сил. Не исключено, что реакциями гнева такие студенты сигнализируют об имеющихся у них трудностях адаптации к стрессовым ситуациям, связанным со сдачей экзаменов. Исходя из указанных тенденций развитие навыков самоконтроля у таких студентов может способствовать более эффективной адаптации. Была подтверждена устойчивость данной модели при элиминации влияния показателя «Курс обучения».

Статистически значимыми предикторами для показателя «Страх» являлись факторы Е ($\beta = -0,379$; $p = 0,000$), В ($\beta = -0,327$; $p = 0,000$) и I ($\beta = 0,206$; $p = 0,022$) опросника Р.Кеттелла и индекс предпочтения треугольников методики ТиГр ($\beta = -0,209$; $p = 0,017$). Модель объясняла 32,7% дисперсии зависимой переменной, не изменяла свой состав при введении контролирующей переменной «Курс обучения» и формализовалась в виде следующего уравнения:

Страх = $40,770 - 1,953*(E) - 2,603*(B) + 0,966*(I) - 0,427*(\text{Индекс предпочтения треугольников})$.

То есть более склонными к переживанию страха в ситуациях, когда у студентов гуманитарных специальностей отмечается выраженная стрессовая нагрузка, являлись субмиссивные, эмоционально чувствительные индивиды, для которых характерны конкретность мышления и слабость интеллектуальных интересов. По мнению П. В. Симонова, эвристическая ценность эмоций состоит в том, что они могут служить одним из наиболее тонких и объективных индикаторов интересующей нас потребности. П. В. Симонов рассматривает эмоции как вторичный продукт скрывающихся за ними потребностей, как индикатор степени их удовлетворения, а страх – как естественную реакцию человека в случае, когда вероятность удовлетворения потребности становится низкой.

В итоге можно говорить о том, что фрустрация актуальных потребностей, нарушение процессов совладания манифестируют как эмоция страха. По всей видимости, такие состояния у студентов в период сдачи экзаменационной сессии могут наступать лишь при достаточно выраженных нарушениях работы психологических защитных механизмов – в данном случае активность сохраняют лишь наиболее «примитивные» из них: вытеснение и регрессия. И наоборот, факторами-протекторами по отношению к развитию эмоции страха могут считаться более зрелые защитные механизмы, в частности, исходя из компонентной структуры регрессионного уравнения, – интеллектуализация. Следовательно, рефлексивные техники, позволяющие индивиду лучше понимать происходящие у них внутриспсихические процессы.

Регрессионная модель, объясняющая 25,6 % дисперсии независимой переменной «Печаль» (соответствующая шкала методики Л.А.Рабинович), состояла из трех предикторов: С ($\beta = -0,223$; $p = 0,026$), Е ($\beta = -0,268$; $p = 0,005$), О ($\beta = 0,246$; $p = 0,012$) – которые все без исключения являлись показателями опросника Р. Кеттелла. Уравнение, отражающее данную модель, имело вид:

$$\text{Печаль} = 18,802 - 0,926*(C) - 1,004*(E) + 0,804*(O).$$

Соответственно более склонными к проявлению печали оказались те студенты, у которых более выражены тревожные тенденции, снижена самооценка, подавлена поведенческая активность. При элиминации влияния переменной «Курс обучения» все указанные предикторы являлись статистически значимыми. Рассматривая печаль как компоненту комплекса отрицательных эмоций, сопровождающих наряду с гневом и печалью состояние тревожности, мы констатируем, что эмоция печали как реакция на стрессовые события сопровождается замедлением не только физической, но и умственной активности человека.

Учитывая, что, по мнению Е.П. Ильина, главной и универсальной причиной печали является утрата чего-то значимого для человека: непосредственного психологического контакта с дорогим человеком или с другими людьми (ощущение одиночества), утрата перспективы в достижении желаемой цели, мы также добавляем, что у лиц, испытывающих трудности с саморегуляцией эмоциональных состояний, данная причина будет проявляться актив-

нее. Указанное наблюдение также является предпосылкой для формирования соответствующих коррекционных программ.

Прежде чем приступить к рассмотрению регрессионных моделей, описывающих роль индивидуально-личностных характеристик студентов гуманитарных специальностей в формировании агрессивных реакций в эмоционально насыщенный период, следует остановить внимание на ряде теоретических аспектов проблемы взаимосвязи психологического стресса и агрессивности. Известно, что экзаменационный период у студентов часто сопровождается состояниями фрустрации, которые могут вызывать состояние стресса [2]. В частности, Дж. Доллардом с коллегами [4] была предложена теория, в которой агрессия рассматривалась в качестве реакции ответа на фрустрацию. Согласно этим авторам фрустрация всегда провоцирует агрессию в какой-то форме, а агрессия всегда является результатом фрустрации.

Л. Берковиц [1] пересмотрел теорию фрустрационной детерминации агрессии и выдвинул точку зрения о том, что фрустрация лишь создает психологические условия для возникновения агрессии. Согласно его когнитивно-неоассоциативной теории, неприятная ситуация запускает сложную цепь внутренних событий. В результате фрустрирующих влияний в психике личности создается эмоциональная готовность к агрессивным реакциям. Процесс начинается с того, что неприятное событие дает волю негативным чувствам. Модель Л. Берковица представляет память индивида как ряд ассоциативных идей, образов и чувств, хранящихся во взаимосвязанной сети. Как только возникает негативное чувство или негативная мысль, они активируют множество связанных с этим негативных воспоминаний, чувств и моделей поведения. Приведет эта цепь ассоциаций к агрессивному поведению или бегству, зависит опять же от личностных факторов, взаимодействующих с факторами, связанными с ситуацией.

Итак, исходя из вышеуказанных теоретических положений, мы стремились выявить у студентов-гуманитариев стабильные личностные черты, которые можно было бы рассматривать как предикторы гетеро- и аутоагрессивных реакций в период сдачи экзаменационной сессии. Для этого, анализируя уравнения линейной регрессии, в которых зависимыми переменными выступают показатели методики А.Басса – А.Дарки, необходимо описать их структуру. В эмоционально-окрашенный период за формирование физической агрессии у студентов – гуманитариев трех предикторов: факторов Q3 ($\beta = 0,276$; $p = 0,006$), L ($\beta = 0,218$; $p = 0,029$), G ($\beta = -0,210$; $p = 0,037$). Соответствующее уравнение характеризовалось относительно невысоким коэффициентом детерминации ($R^2 = 0,148$) и формализовалось как:

$$\text{Физическая агрессия} = 2,626 + 0,349*(Q3) + 0,328*(L) - 0,250*(G).$$

Интерпретация данного уравнения следующая: стремление нанести физический ущерб у студентов в период сдачи экзаменов потенцируется противоречивым сочетанием повышенной осведомленности о существующих как в социуме, так и в группе правилах поведения с нежеланием их соблюдать, выполнять общественные правила и нормы. В отношениях с людьми они проявляют

себя как настойчивые, раздражительные, не терпящие конкуренции, не поддающиеся влиянию других людей, скептически относящиеся к моральным мотивам поведения окружающих. Для снижения агрессивных тенденций для таких лиц имеет высокое значение снижение внутреннего напряжения путем обретения чувства социальной поддержки через групповые тренинговые мероприятия, а также через развитие навыков контроля над негативными аффектами.

В уравнение для критериальной переменной «Косвенная агрессия» не было включено ни одного предиктора, который бы являлся статистически значимым на уровне $p < 0,05$.

Показатель раздражения определялся следующими параметрами: факторами С ($\beta = -0,208$; $p = 0,043$), L ($\beta = 0,262$; $p = 0,008$), Q4 ($\beta = -0,210$; $p = 0,043$). Соответствующее регрессионное уравнение объясняло 21,2 % дисперсии критериальной переменной и имело вид:

$$\text{Раздражение} = 4,482 - 0,265*(C) + 0,373*(L) + 0,223*(Q4).$$

Итак, чем интенсивнее был выражен физиологический дискомфорт, сочетающийся с негативным отношением к окружающим и снижением эмоциональной устойчивости, тем выше у исследованных студентов была готовность к проявлению негативных чувств при малейшем возбуждении, таких как вспыльчивость, грубость. Соответственно более склонными к проявлению раздражения в период психоэмоционального напряжения оказались студенты гуманитарных специальностей со сниженной фрустрационной толерантностью. Формируя у них с помощью специальных коррекционных мероприятий устойчивость к фрустрации, можно достичь эффекта снижения раздражительности.

Рассматривая факторы, способствующие развитию негативизма у студентов гуманитарных специальностей, следует отметить, что статистически значимое влияние оказали только три из исследованных психологических показателей: Q4 ($\beta = 0,240$; $p = 0,016$), А ($\beta = -0,284$; $p = 0,007$), Н ($\beta = 0,247$;

$p = 0,018$), которые все являлись факторами опросника Р. Кеттелла. Уравнение линейное регрессии имело вид:

$$\text{Негативизм} = 2,500 + 0,179*(Q4) - 0,199 *(A) + 0,173*(H).$$

Уравнение объясняло 15,6% дисперсии критериальной переменной. Таким образом, в основе оппозиционной манеры поведения, которая варьирует от пассивного сопротивления до активной борьбы против установившихся обычаев и законов, лежит высокомерность и отсутствие активного стремления к общению, обособленность личностной позиции, которые могут скрываться за внешней активностью. Но данная активность обусловлена не волевыми усилиями, а напряженностью, возбуждением, нетерпеливостью, неудовлетворенностью стремлений, о чем свидетельствует прямое влияние фактора Q4 на показатель негативизма. В данном случае, также как и в предыдущих случаях, очевидна роль факторов опросника Р. Кеттелла, коммуникативного и эмоционально-волевого блока. Соответственно коррекционные программы следует направить на оптимизацию нарушений в данных блоках.

Обида у студентів-гуманитарієв в емоціонально насичений період формувалась як результат зниження сили Еґо, що на поведінчеському рівні виступало як зниження емоціональної устійчивості. На это указывал тот факт, что с помощью регрессионного анализа был выявлен единственный предиктор, который к тому же обладал негативным коэффициентом: фактор С опросника Р. Кеттелла С ($\beta = -0,288$; $p = 0,005$). В данном случае коэффициент детерминации был достаточно низким ($R^2 = 0,083$), а уравнение имело следующий состав:

$$\text{Обида} = 5,948 - 0,278*(С).$$

Интерпретируя данное уравнение, можно сказать, что для формирования зависти и ненависти к окружающим за действительные и вымышленные действия ответственен лишь показатель «силы Я» индивида, снижение которого отмечается у лиц, не способных контролировать эмоции и импульсивные влечения, особенно не способных выразить их в социально-допустимой форме. Внешне это проявляется как плохой эмоциональный контроль, отсутствие чувства ответственности, капризность, уклонение от реальности. Внутренне такие студенты чувствуют себя беспомощными, усталыми и неспособными справиться с жизненными трудностями. Все это позволяет прогнозировать успешность техник саморегуляции как протектора по отношению к формированию реакции обиды в эмоционально-окрашенный период.

В качестве предикторов подозрительности были выявлены факторы L ($\beta = 0,501$; $p = 0,000$), Q3 ($\beta = 0,302$; $p = 0,001$) и M ($\beta = 0,182$; $p = 0,034$).

Данная модель объясняла 36,6 % дисперсии данного психофизиологического показателя. Регрессионное уравнение имело вид:

$$\text{Подозрительность} = -1,995 + 0,717*(L) + 0,363*(Q3) + 0,230*(M).$$

Таким образом, у индивидов, находящихся в эмоционально-окрашенном периоде отмечается ключевая роль фактора L «Подозрительность – Доверчивость», что говорит об общем конструктивном поле соответствующих показателей методик Р. Кеттелла и А. Баса – А. Дарки. Следовательно, стабильные личностные черты у студентов-гуманитарієв, характеризующие их как настороженных, ревнивых, завистливых, конкурентных, в стрессовых ситуациях проявляет себя как подозрительность. Фактор M, также являющийся предиктором в рассматриваемой модели, указывает на то, что такие индивиды склонны к расширению круга событий, которые они определяют, как имеющие к ним непосредственное отношение. Тогда как фактор Q3 указывает на понимание индивидами социальных требований и уровень понимания желательной картины социального поведения, тем самым придавая устойчивость выявленным тенденциям. Коррекция подозрительности, ввиду устойчивости данных тенденций, предположительно, будет затруднена – тем не менее, можно предлагать групповые мероприятия, снижающие общий фон конкурентности.

Значение показателя вербальной агрессии в эмоционально-насыщенный период статистически значимо зависело от четырех независимых переменных: факторов методики Р. Кеттелла L ($\beta = 0,267$; $p = 0,007$), H ($\beta = 0,398$;

$p = 0,001$) и C ($\beta = -0,279$; $p = 0,006$), и Индекса предпочтения треугольников методики ТиГр ($\beta = 0,194$; $p = 0,045$). Для данного уравнения была характерна следующая структура:

$$\text{Вербальная агрессия} = 3,935 + 0,395*(L) + 0,425*(H) - 0,369*(C) + 0,092*(\text{Индекс предпочтения треугольников}).$$

Уравнение объясняло 25,3% дисперсии зависимой величины. Формирование вербальной агрессии в период психоэмоциональной нагрузки у студентов-гуманитариев, связанной с экзаменационной сессией, являлось следствием неприкрытого желаяния излить свои негативные эмоциональные переживания на окружающих, проявить напористость, соперничество с ними, выразить свое отрицательное отношение к ним. Причем снижение контроля над проявлением враждебности является своеобразной «терапевтической мишенью» для коррекции методами саморегуляции.

Чувство вины также определялось четырьмя предикторами: O ($\beta = 0,338$; $p = 0,001$), I ($\beta = 0,198$; $p = 0,029$), C ($\beta = -0,243$; $p = 0,015$), Интернальность ($\beta = 0,184$; $p = 0,045$). Компоненты уравнения были следующими:

$$\text{Чувство вины} = 2,925 + 0,282*(O) + 0,173*(I) - 0,256*(C) + 0,090*(\text{Интернальность}).$$

При этом коэффициент детерминации был достаточно высок ($R^2 = 0,304$). Склонность искать причины неудач в себе, ощущение собственной беспомощности, стремление к саморефлексии, легкое возникновение эмоций формировали у студентов гуманитарных специальностей в качестве типичной реакции на психоэмоциональный стресс угрызения совести, самоосуждение, сопровождающееся раскаянием и снижением самооценки. Коррекция в данном случае должна быть направлена на формирование у студента адекватной самооценки, а также на развитие навыков самоконтроля.

Следует отметить, что ряд выявленных предикторов агрессивного поведения при элиминации влияния курса обучения был исключен из регрессионных моделей по причине их статистической незначимости. При изучении раздражения таковой являлась роль фактора C . Наиболее сильное влияние данного показателя было обнаружено на 1-м, 2-м и 4-м курсах. Аналогично и при детерминации подозрительности скорректированное влияние фактора M было незначимым, поскольку только на 3-м курсе данный фактор оказывал существенное влияние на показатель подозрительности.

В качестве предиктора вербальной агрессии влияние индекса предпочтения треугольников методики ТиГр не являлось статистически значимым при элиминации влияния курсовой динамики. Роль данного показателя можно считать существенной с 1-го по 3-й курс. Регрессионное уравнение, описывающее детерминацию показателя «Чувство вины», изменяло свой состав при введении контрольной переменной «Курс обучения». Так, исключению подверглись следующие предикторы: фактор C опросника Р. Кеттелла и показатель Интернальности опросника Л.К. Причем для первого показателя сензитивным периодом являлся диапазон с 1-го по 3-й курс, а для второго – с 4-го по 5-й.

Сравнительный анализ предикторов психических показателей (табл. 1) дает достаточно сжатое представление о статистически значимых предикторах для каждой из критериальных переменных, выявленных при исследовании студентов гуманитарных специальностей.

Таблица 1

Сравнительный анализ психических показателей

Психофизиологические параметры	Особенности проявлений личностных качеств студентов	
	Эмоционально-нейтральный	Эмоционально-окрашенный
Реактивная тревожность	-С; -F	+ИПКр; +O; (+N); -MD
Личностная тревожность	-С; +O; -H; +M	+O; -E; -F; -C
Систолическое давление	-ИПКр	+Q2
Диастолическое давление	-	-Q3
Пульсовое давление	-Q4; +ИПТ	+Q2; +A; -F; -O; -H
Частота пульса	-ИПКв; +Инт	(+N)
Индекс Кердо	-ИПКв	-
Индекс Альговера	(+O); -ИПКв	(+ИПКр)
Индекс Робинсона	-Экст; +ИПТ	+B; (+Q2)
Коэффициент выносливости	+Q4; (-A)	+N; -A; +Q2; +H; +O
Коэффициент эффективности кровообращения	+ИПТ; -Q4; +F	+Q2
Радость	+A; -O; +F; -Экст; -C	+A; +F
Гнев	+Q4; +O; -A	-C; +O
Страх	-E; +O; +I; -C; -Q2	-E; -B; +I; (-ИПТ)
Печаль	-C; -H; +O; -Q2	-C; -E; +O
Физическая агрессия	+Q4; -I; +E; +O; -G; (+L)	+Q3; +L; -G
Косвенная агрессия	-MD; -C; +F; (-G)	-
Раздражение	+O; +Q4; -C; -G	(-C); +L; +Q4
Негативизм	+Q4; -MD; -Q2;	+Q4; -A; +H
Обида	-C; -MD; +O; -Q1; +L;	-C
Подозрительность	+L; +E; -C;	+L; +Q3; (+M)
Вербальная агрессия	+Q4; +L; +H;	+L; +H; -C; (+ИПТ)
Чувство вины	-O; -C; +Инт; +ИПКр	+O; +I; (-C); (+Инт)

Примечание: в скобках отмечены предикторы, исключенные из регрессионных моделей при элиминации влияния курса обучения. *Сокращения:* ИПКр – Индекс предпочтения кругов; ИПКв – Индекс предпочтения квадратов; ИПТ – Индекс предпочтения треугольников; Инт – интернальность; Экст – экстернальность, «-» – статистически незначимо. +A – открытость, -A – замкнутость; +B – развитое мышление, -B – ограниченное мышление; +C – эмоциональная стабильность, -C – эмоциональная неустойчивость; +E – независимость, -E – податливость; +F – беспечность, -F – озабоченность; +G – сознательность, -G – беспринципность; +H – смелость, -H – застенчивость; +I – чувственность, -I – твердость; +L – подозрительность, -L – доверчивость; +M – богемность, -M – практичность; +N – утонченность, -N – простота; +O – склонность к чувству вины, -O – спокойная самоуверенность; +Q1 – радикализм, -Q1 – консерватизм; +Q2 – самостоятельность, -Q2 – зависимость от группы; +Q3 – самоконтроль, сильная воля, -Q3 – недостаток самоконтроля, индифферентность; +Q4 – внутренняя напряженность, -Q4 – расслабленность.

Выводы. Таким образом, предикторы, ответственные за формирование психологических реакций (тревожность, эмоциональные состояния, формы агрессии), были по большей части сходными как в эмоционально-нейтральный, так и в эмоционально-окрашенный период. Они отражали такие основные аспекты личностных особенностей как сниженный самоконтроль, напряженность, неадекватность самооценки, негативные установки по отношению к окружающим, коммуникативные трудности. В связи с этим ключевыми коррекционными мероприятиями, способными ослабить негативные проявления психологических реакций, могут являться обучение техникам саморегуляции и групповые мероприятия, осуществляемые в тренинговой форме, целью которых является улучшение группового взаимодействия и формирование позитивных коммуникативных установок.

В детерминации личностными особенностями вегетативных состояний обнаружены существенные отличия, связанные с эмоциональной значимостью периода, в который проводилось исследование студентов гуманитарных специальностей. В эмоционально нейтральный период основную роль в формировании негативных проявлений вегетативных реакций играет физиологический дискомфорт, неудовлетворенность актуальных стремлений, неспособность достичь необходимого отдыха и восстановления сил. Данные особенности обусловлены снижением способности студентов в достаточной мере выдержать постоянные нагрузки, связанные с учебной деятельностью; тогда как в эмоционально окрашенный период – такие черты личности как независимость, самостоятельность, отсутствие поиска контакта с окружающими по собственной инициативе, самостоятельное принятие решений, самостоятельная реализация его исполнения и принятие ответственности за него. Мы предполагаем, что в последнем случае это обусловлено тем, что вышеперечисленные личностные черты входят в более широкий симптомокомплекс, описываемый как «личность типа А».

Соответствующим образом выбирается и ряд коррекционных мероприятий в зависимости от эмоциональной значимости периода с акцентом на формирование навыков саморегуляции, умения достигать релаксации и рационально проявлять активность, с одной стороны, или навыков группового взаимодействия и позитивных коммуникативных установок – с другой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-Еврознак, Нева; М. : Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
2. Лыдкова Г. М. Негативные психические состояния студентов в ситуациях с неопределенным исходом : [монография] / Лыдкова Г. М. – Елабуга : ОАО «Алмедиа», – 2006. – 160 с.
3. Ольшанникова А. Е. Роль эмоциональности в саморегуляции деятельности / А. Е. Ольшанникова, И. В. Пацявичус // Психологический журнал. – 1981. – №1. – С. 70–81
4. Dollard J. Frustration and aggression / J. Dollard, L. W. Doob, N. E. Miller, O. H. Mowrer, and R. R. Sears. – New Haven : Yale University Press, 1939. – 209 p.

УДК 159.942

Гнатюк О.М., провідний фахівець відділу соціально-гуманітарної роботи та психологічного забезпечення, УРП ГУ ДСНС у Хмельницькій області

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ КУРСАНТА ДСНС УКРАЇНИ

Людина не лише сприймає і пізнає об'єктивний світ, але й активно на нього впливає. Воля людини виражається в тому, наскільки людина здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки вона здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам. З огляду на вищесказане, в роботі розглядаються актуальні питання емоційно-вольової сфери поведінки курсантів.

Обґрунтовується актуальність проблеми впливу емоційно-вольової сфери на поведінку у курсантів, висвітлюється вплив соціально-психологічних факторів та пізнавальних процесів на розвиток емоційно-вольової сфери.

Ключові слова: пізнання, почуття, емоції, воля, релаксація, континуум, стан, свідомість, фактор.

Человек не только воспринимает и познает объективный мир, но и активно на него влияет. Воля человека выражается в том, насколько человек способен преодолевать препятствия и трудности на пути к цели, насколько он способен управлять своим поведением, подчинять свою деятельность определенным задачам. Учитывая вышесказанное, в работе рассматриваются актуальные вопросы эмоционально-волевой сферы поведения курсантов.

Обосновывается актуальность проблемы влияния эмоционально-волевой сферы на поведение курсантов, раскрывается влияние социально-психологических факторов и познавательных процессов на развитие эмоционально-волевой сферы.

Ключевые слова: познание, чувства, эмоции, воля, релаксация, континуум, состояние, сознание, фактор.

Постановка проблеми. У процесі пізнання дійсності людина по-різному ставиться до об'єктів і явищ навколишнього світу. Емоції входять у процес пізнання людини як специфічний вид суб'єктивного відображення дійсності. Прагнучи все більш ефективно контролювати навколишній світ, людина не хоче миритися з тим, що в ній самій може існувати щось таке, що зводить нанівець зусилля, що докладаються, заважає здійсненню її намірів.

Воля скеровує або стримує активність людини, організовує психічну діяльність, виходячи з наявних завдань і вимог як проблемної ситуації, так і специфічних, соціальних вимог тієї чи іншої соціальної групи.

Виклад основного матеріалу. Праця курсанта вимагає періодичного відпочинку, зміни роду занять, локалізації стресових ситуацій. Великого поширення для зменшення стресу набули різні релаксаційні методики і аутогенне тренування. У наш час стресових ситуацій відбувається дуже багато, отже необхідно навчитися протистояти стресу. Тому, на наш погляд, тема дослідження є актуальною. Розвиток і реформування служби ДСНС України висувають перед системою вищої освіти вимоги щодо підготовки різнобічно розвинених, високопрофесійних працівників, збагачених загальнолюдськими, національними і військовими цінностями, що психологічно і професійно готові до виконання службових обов'язків за будь-яких умов.

Емоції визначаються психологами як особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відбивають у формі безпосередніх переживань приємного процес і результати практичної діяльності, спрямованої на задоволення його актуальних потреб.

Емоції є специфічною реакцією організму на зміни у внутрішньому або зовнішньому середовищі. Я. Рейковський у зв'язку з цим виділив три основних компоненти емоційного процесу [4].

Перший – це компонент емоційного збудження, що визначає мобілізаційні зрушення в організмі. У всіх випадках, коли відбувається подія, що має значення для суб'єкта, це призводить до виникнення (або збільшення) збудженості, загальної зміни швидкості та інтенсивності перебігу психічних, моторних та вегетативних процесів. Однак в окремих випадках під впливом таких подій збудженість може, навпаки, зменшуватися. Це залежить, перш за все, від індивідуальних особливостей реагування.

Другий компонент емоційного процесу пов'язаний з тим, яке значення емоційна подія має для суб'єкта – позитивне або негативне. Він визначає знак емоції: позитивна емоція виникає тоді, коли подія оцінюється як позитивна, негативна – коли вона оцінюється як негативна. Функція позитивного емоційного процесу полягає у спонуканні дій, що підтримують контакт із позитивною подією, негативного – у спонуканні дій, спрямованих на усунення контакту з негативною подією.

Третій компонент пов'язаний зі специфічними якісними особливостями події, що має значення для суб'єкта, і відповідно може бути охарактеризований як зміст (або якість) емоції. Залежно від цього компонента емоційні реакції або викликані емоціями особливі форми поведінки набувають специфічного характеру.

Рейковський Я. підкреслює, що три виділених компоненти емоційного процесу характеризують його як внутрішній стан, як акт регулювання, а не як поведінковий акт особи, що суб'єктивно переживає психічні явища [4].

Характерною особливістю емоцій є те, що вони захоплюють особистість загалом. Здійснюючи майже блискавичну інтеграцію, тобто об'єднання в єдине ціле всіх функцій організму, емоції сигналізують про корисні або шкідливі впливи на організм, завдяки цьому вони мають універсальне значення для життя організму. Охоплюючи всі різновиди переживань людини – від глибоко травмуючих страждань до високих форм радості та соціального відчуття життя, – емоції стають як позитивним чинником у життєдіяльності, підносячи активність організму, так і негативним, пригнічуючи всі його функції. Встановлено, що емоції, а саме довготривалі негативні емоції (страх, переживання болю тощо) відіграють вирішальну роль у розвитку так званих невrogenних захворювань [1].

Залежно від обставин і стану організму, його підготовленості до переживань, емоції і почуття можуть виражатись по-різному. Почуття страху, наприклад, може викликати або астеничну реакцію – скутість, шок, або ж реакцію стеничну. Горе може викликати апатію, бездіяльність, розгубленість або відповідні енергійні дії.

Емоційні стани та форми їх виявлення детермінуються переважно соціальними чинниками, але не можна ігнорувати у з'ясуванні їхньої природи й деяких природжених особливостей людини.

Отже, поняттям стану позначається найбільш інтегративна форма організації всіх компонентів психіки в той чи інший період часу. Це – вся психіка, весь її зміст, але на тому чи іншому інтервалі її функціонування. Зміст, напруженість, тон, спрямованість такого функціонування можуть, звичайно, сильно змінюватися – при цьому буде змінюватися і сам характер психічних станів. Вивченням психічних станів займається спеціальна галузь психології – психологія функціональних станів.

У вивченні життєдіяльності курсанта найбільш істотно те, що всі основні типи станів і виявлені при їх дослідженні закономірності не тільки зберігаються в діяльності курсанта, а й часто виступають у найбільш чіткій формі. У психології функціональних станів існують різні способи класифікації. Наприклад, за ступенем інтенсивності (підвищеної, середньої, низької активності); за змістом (зокрема, стану втоми, монотонії, психічного пересичення, фрустрації, насаги, тривоги, дискомфорту та ін); за видами діяльності, в яких вони виникають (ігрова, навчальна, трудова); по викраденню (позитивні, негативні, амбівалентні); за характером впливу на діяльність (позитивні та негативні).

У структурі будь-якого стану виділяють два компоненти, дві його сторони – змістовну і динамічну («енергетичну»). Доведено, що на ефективність виконання діяльності істотно впливає як зміст станів (наприклад, стан пригніченості може не тільки погіршувати, але і блокувати діяльність, а стан насаги – навпаки), так і його інтенсивність, «енергетична насиченість».

Рівень активації може змінюватися в широкому діапазоні значень. Для позначення цього діапазону в психології використовується поняття «континуум активації», або «шкала рівнів неспання». В якості таких рівнів розглядаються наступні стани (у порядку зростання їх енергетичного фону): кома, глибокий сон, «швидкий сон», поверхневий сон, спокійне пильнування, активне неспання, напружене неспання, стрес.

По-друге, доведено, що існує прямий зв'язок між ступенем негативного (деструктивного) впливу психічних станів і складністю тих психічних процесів, утворень, щодо яких має місце цей вплив. Негативні стани сильніше впливають на більш складні процеси освіти, види діяльності, ніж на прості. Наприклад, під впливом стресу або стомлення спочатку більшою мірою знижуються інтелектуальні функції (як більш складні), а потім і у відносно меншій мірі – моторні, виконавські функції (як більш прості). Ці дві закономірності найбільш важливі і для розуміння специфіки емоційно-вольової регуляції станів у цілому, та для їх особливостей в життєвій діяльності курсантів.

Психічні стани можуть бути короткочасними, ситуативними і стійкими, особистісними. Усі психічні стани підрозділяються на чотири види [2]:

1. Мотиваційні (бажання, прагнення, інтереси, потяги, пристрасті).
2. Емоційні (емоційний тон відчуттів, емоційний відгук на явища дійсності, настрої, конфліктні емоційні стани – стрес, афект, фрустрація).

3. Вольові стани – ініціативності, цілеспрямованості, рішучості, наполегливості (їхня класифікація пов'язана зі структурою складної вольової дії).

4. Стани різних рівнів організованості свідомості (вони виявляються в різних рівнях уважності).

Багатство емоційних станів виявляється у формі настроїв, афектів, стресів, фрустрацій, пристрастей.

В життєдіяльності курсанта число агресорів є дуже великими, за своїм змістом вони є специфічними. До основних стресорів необхідно віднести наступні фактори [1]:

Фактор інформаційного навантаження. Однією з найбільш характерних особливостей діяльності курсанта є те, що йому доводиться мати справу з величезним масивом інформації. За змістом ця інформація, як правило, є дуже різномірною, мінливою, суперечливою, має різний ступінь достовірності. Вся вона, однак, повинна бути адекватно сприйнята, осмислена і реалізована в діяльності. Обсяг інформації, вимоги до її переробки входять у суперечність із психічними можливостями суб'єкта. У зв'язку з цим високе когнітивне навантаження, обумовлене великим обсягом інформації, виступає як потужний негативний чинник, що призводить до підвищеної напруженості, до стресу.

Фактор інформаційної невизначеності. Інформаційне навантаження – його надмірність постійно поєднується в діяльності курсанта із хронічною невизначеністю. З одного боку, інформації надмірно багато, але з іншого – потрібної і найбільш важливої для даної конкретної ситуації інформації часто бракує. У результаті курсант потрапляє в ситуацію, коли він або змушений добирати, шукати інформацію, якої бракує (що само по собі породжує напруженість), або діяти в умовах невизначеності, тобто ризику. Останнє є сильним стресогенним чинником.

Фактор відповідальності – вирішальний і основний для діяльності; сила прояву всіх інших факторів залежить від нього. Для діяльності курсанта міра відповідальності є досить високою, а її зміст також є дещо специфічним. Це не тільки «відповідальність за результат» і не тільки «відповідальність за себе», але й «відповідальність за інших». Тому загальний феномен відповідальності не тільки максимально виражений, але й стає багатовимірним, включає в себе ряд досить різних компонентів.

Фактор дефіциту часу. Хронічна нестача часу – один з найбільш типових ознак діяльності курсанта. Він обумовлений як великою кількістю завдань і функцій, які необхідно вирішувати і виконувати, так і жорсткими тимчасовими рамками, в які зазвичай поставлений курсант. У психологічних дослідженнях встановлено, що дефіцит часу може виступати навіть більш сильним фактором напруженості діяльності, ніж складність розв'язуваних в її ході завдань.

Фактори міжособистісних конфліктів. Постійним супутником діяльності курсанта є спілкування, перебування у колективі, навіть у позанавчальний час, адже він перебуває у статусі військовозобов'язаних, що перебувають в межах території. А отже часто виникають конфлікти різних типів і заходи вираженості. Породжені цим негативні міжособистісні відносини є одним з найбільш сильних джерел появи стресових станів.

В даній таблиці «Особливості реагування в конфліктній ситуації» наведені основні способи врегулювання конфліктів у курсантів.

№з/п	Спосіб врегулювання конфлікту	Відсотковий показник
1	конкуренція	37%
2	співпраця	30%
3	компроміс	33%
4	уникання	0 %
5	пристосування	0 %

Фактори внутрішньоособистісних (рольових) конфліктів. Показано, що одним із джерел стресу є необхідність виконання однією й тією ж людиною двох і більше функціональних ролей одночасно. Розбіжність вимог, що висуваються різними ролями, веде до розвитку стану, що позначається поняттям рольового конфлікту. Такий конфлікт особливо часто виникає у керівного складу. Так, суб'єкт виступає в ролі керівника по відношенню до керованої ним групи, що накладає на нього одну систему обов'язків, одну стратегію поведінки. Але він одночасно є й підлеглим по відношенню до вищих інстанцій і повинен виконувати передбачені ними ролі. «Вимоги зверху» та «інтереси знизу» стикаються в поведінці, а їх частий антагонізм є постійним і могутнім стресором управлінської діяльності. «Керівник» самою своєю позицією ставить в умови, коли він повинен «утримувати в полі зору» безліч проблем, «розриватися між справами». У результаті цього виникає відомий у психології феномен інтерференції (накладання і негативного впливу) завдань і функцій один на одного, що також є одним із сильних джерел високої напруженості діяльності.

Зовнішнє середовище є джерелом численних стресорів, які за силою свого впливу можуть перевищувати внутрішньоорганізаційні, діяльні фактори.

В цілому слід підкреслити, що система стресових факторів є настільки ж різноманітною і численною, як різноманітним все зовнішнє середовище. Будь-який його компонент за певних умов може ставати стрес-фактором. Вплив стресових станів на діяльність в цілому і на окремі її процеси неоднозначний. Відмінності обумовлені існуванням трьох основних фаз розвитку стресу – мобілізації, розлади і деформації. Вони по-різному впливають на діяльність.

Людина не лише сприймає і пізнає об'єктивний світ, але й активно на нього впливає. Вона постійно ставить перед собою певні цілі і бореться за їх здійснення.

Здійснюючи цілеспрямовані дії, людина зустрічається з різноманітними перешкодами. Одні з них пов'язані з умовами життя, це об'єктивні перешкоди – протидія інших людей, природні перешкоди, інші – з власними недоліками – небажання робити те, що потрібно, пасивність, лінощі, поганий настрій, почуття страху, звичка діяти необдуманно, почуття хворобливого самолюбства і т.д. Щоб досягти поставленої мети, людині необхідно мобілізувати свої розумові і фізичні сили на подолання перешкод, тобто проявити вольові зусилля [5].

Воля людини виражається в тому, наскільки людина здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки вона здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам.

Воля – це психічний процес свідомої цілеспрямованості регуляції людиною своєї діяльності і поведінки з метою досягнення поставлених цілей [3].

Виходячи з цього, основну одиницю волі – вольову дію – треба розуміти як дію свідому, цілеспрямовану.

У вольових діях людина здійснює свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб дій і характер. Курсант, прагнучи успішно вчитися, виявляє ініціативу, напруженість фізичних і розумових сил, переборює труднощі, що перешкоджають досягненню мети, стримує бажання, які відволікають від діяльності.

Переборення перешкод і труднощів вимагає від людини так званого вольового зусилля – особливого стану нервового напруження, що мобілізує фізичні, інтелектуальні і моральні сили людини. Відомі випадки, коли вольове зусилля затримувало втрату свідомості і навіть смерть.

Отже, воля – це свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, пов'язане з подоланням внутрішніх і зовнішніх перешкод. Воля – це здатність людини, що виявляється в самодетермінації й саморегуляції нею своєї діяльності та різних психічних процесів. Завдяки волі курсант може з власної ініціативи, виходячи з усвідомленої необхідності, виконувати дії в заздалегідь спланованому напрямку і з заздалегідь передбаченою силою. Більше того, він може відповідно організувати свою психічну діяльність і спрямувати її. Зусиллям волі можна стримати зовнішній прояв емоцій або навіть показати зовсім протилежне.

Крім чинників, пов'язаних із самим процесом діяльності, з її організацією, в ній має місце додаткова і дуже потужна група емоціогенних факторів, пов'язаних з міжособистісними відносинами. Складність змісту цієї діяльності, наявність важких, а часто екстремальних умов її реалізації в поєднанні з високою відповідальністю за її результати утворюють постійний симптомокомплекс характеристик такої діяльності. Він виступає джерелом розвитку несприятливих психічних станів, хронічного «курсантського стресу». Разом з тим саме курсант служби ДСНС України, якщо він хоче в майбутньому бути добрим спеціалістом, зобов'язаний «вміти стримувати емоції», «не піддаватися настрою», контролювати себе. Причому це необхідно не тільки для зменшення негативного впливу емоцій і станів на його власну діяльність. Справа ще й у тому, що курсант «постійно на виду», в колективі таких як і він, а тому будь-які його небажані емоційні прояви стану (невпевненості, пригніченості, нервозності, а то і паніки) сприймаються іншими оточуючими і позначаються на їх діяльності.

Нарешті, саме курсантська діяльність потребує максимального включення вольових процесів, а самі поняття «хороший курсант» та «вольовий курсант» часто використовуються як синонімічні. Все сказане означає, що і «світ емоцій», і «світ станів», і весь спектр вольових процесів і якостей проявляються у цій діяльності найбільш повно і яскраво.

Таким чином у психології діяльності курсанта зазвичай виділяється коло найбільш типових аспектів емоційно-вольової регуляції, що мають найбільше

значення для її організації. До них відносяться: проблема стресу, проблема стану фрустрації, феномен «готовності до екстрених дій», поняття емоційної резистентності курсанта, особливості когнітивної регуляції дисфункціональних станів, закономірності експресивних процесів.

Проблема поведінки – одна з центральних психолого-педагогічних проблем. Особливо гострою вона є у середовищі курсантів, адже саме тепер здійснюється розвиток його самосвідомості, що виражається у критичності мислення, схильності до рефлексії, формування самоаналізу. Фізіологічно обумовлена підвищена збудливість, часта зміна настроїв, неврівноваженість і здійснення контролю над цими станами призводить до розвитку вольових якостей.

Як же проявляються агресивні реакції? Як впливає на курсанта стрес? Як управляти своїми емоціями і відпрацьовувати вольові якості? На ці питання можуть дати відповідь всі розглянуті закономірності і явища, що характеризують собою різні аспекти емоційно-вольової саморегуляції станів (емоційної напруженості, стресу, фрустрації, стомлення). В даному дослідженні було проведено теоретичний аналіз, діагностику впливу емоційно-вольової сфери на життєдіяльність курсанта, дано на основі досліджень характеристику життєдіяльності курсанта у сфері особисті, розроблено психокорекційну програму та проведено формувальний експеримент. Згідно проведених методик можна зробити висновок, що емоційно-вольова сфера курсантів в нормі.

Висновки. В результаті теоретичного аналізу ми можемо сказати, що емоції, вольові зусилля і стани, забезпечуючи регуляцію діяльності курсанта, в той же час виявляються зовні – в його поведінці, мові, міміці і т.д. Вони можуть використовуватися курсантом як додатковий і досить потужний канал міжособистісної взаємодії, як джерело і засіб інформації (чи дезінформації) інших про свої думки, наміри, позиції. Формувальний експеримент показав, як можна покращити отримані результати за допомогою правильно розробленої психокорекційної програми, що, у свою чергу, сприятиме позитивним змінам в емоційно-вольовій сфері курсантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горішина М. Агресія у спілкуванні / М. Горішина // Психолог. – 2005. – №8 (179). – С. 21–25.
2. Личко А. Е. Девіантна поведінка, алкоголізм і токсикоманія у підлітків / А. Е. Личко, Ю. В. Попов. – М. : МГУ, 1988. – 215 с.
3. Психологія. Словник / под ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського. – М. : Наука, 1990. – 394 с.
4. Рейковський Я. Експериментальна психологія емоцій / Рейковський Я. – М. : МГУ, 1979. – 231с.
5. Петровский А. В. Про психологию личности / Петровський А. В. – М.: Знание, 1971. – 276 с.

УДК 159.923.2:351.749

Гурський В.Є., викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки Донецького юридичного інституту МВС України

ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ВОЄНІЗОВАНИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ПЕЙНТБОЛУ, СТРАЙКБОЛУ ТА ЛАЗЕРНИХ ТИРІВ

Стаття присвячена аналізу професійно-психологічних аспектів функціонування і підготовки підрозділів спеціального призначення, дано характеристику сучасних імітаційних засобів навчання: пейнтболу, страйкболу, лазерних тирів, а також обґрунтовується доцільність використання цих засобів для підготовки особового складу воєнізованих спеціальних підрозділів.

Ключові слова: підготовка особового складу, воєнізовані спеціальні підрозділи, імітаційні засоби, пейнтбол, страйкбол, лазерний тир.

Статья посвящена анализу профессионально-психологических аспектов функционирования и подготовки подразделений специального назначения, дана характеристика современных имитационных средств обучения: пейнтбола, страйкбола, лазерных тиров, а также обосновывается целесообразность использования этих средств для подготовки личного состава военизированных специальных подразделений.

Ключевые слова: подготовка личного состава, военизированные специальные подразделения, имитационные средства, пейнтбол, страйкбол, лазерный тир.

Постановка проблеми. Сучасний стан забезпечення повноцінного військового захисту та охорони правопорядку в державі зумовлює подальше удосконалення підготовки та підвищення ефективності діяльності спеціальних підрозділів Збройних Сил, Прикордонних військ, СБУ, МВС України та інших воєнізованих формувань. З моменту створення перших підрозділів спеціального призначення минуло вже півстоліття. За цей час у світі кілька разів змінювалися концепції ведення глобальної війни та забезпечення правопорядку на певній території. Проте міжнародна ситуація змінилася, військові конфлікти, як між державами, так і, останнім часом, в середині деяких країн (Лівія, Сирія, Єгипет) свідчать про переважно їх локальний характер. Однією з актуальних проблем став міжнародний, і зокрема ісламський, тероризм. Все це не могло не вплинути на концепцію застосування і підготовки підрозділів спеціального призначення.

За оцінками військових аналітиків, ймовірність виникнення глобальної війни є малою. Тому на спецназ покладається вирішення завдань в інтересах держав у мирний час. Так, США, враховуючи величезний досвід, накопичений цими елітними військами за роки їх існування та участі в сотнях операцій різного масштабу, укомплектованість найкращими представниками збройних сил, поклали на них участь у боротьбі з тероризмом, наркобізнесом, у розмінуванні місцевості в державах, які пережили військові конфлікти і війни.

На сьогодні в Україні існують різні види армійського спецназу, спеціальні підрозділи органів правопорядку тощо. Наприклад, в органах внутрішніх справ України виконання найбільш складних та ризиконебезпечних завдань

покладено на підрозділи спеціального призначення МВС України, серед яких «Беркут», «Сокіл», «Грифон», «Титан». Залежно від відомчої приналежності, спецпідрозділи призначені для вирішення таких завдань: пошук, захоплення (арешт) або знищення діючих терористів, особливо небезпечних злочинців, злочинних угруповань; звільнення заручників; забезпечення громадської безпеки, попередження та припинення масових безладів; охорона особливо важливих осіб, об'єктів; розвідка, диверсійна діяльність; контррозвідка, антидиверсійна діяльність; антитерористична діяльність.

Індивідуальна і колективна службово-бойова діяльність бійців спецпідрозділів має свої особливості, проте до найбільш загальних її характеристик відносяться такі: своєрідність цілей і результатів (знищення живої сили супротивника, руйнування його укріплень, захоплення території тощо); екстремальний характер умов (небезпека, раптовість); здійснення цілей за допомогою практичного застосування таких засобів як зброя і бойова техніка; крайня інтенсивність функціонування психіки, надзвичайно висока напруга всіх сил, аж до гіпермобілізації; виникнення перевантажень і завдань, що перевершують індивідуальні та групові можливості.

Для успішного виконання завдань в екстремальних умовах працівники спецпідрозділів повинні мати високий рівень моральної, психологічної, ідеологічної, фізичної та бойової підготовки. Надійним та ефективним діям працівників підрозділів спеціального призначення в надзвичайних умовах сприяє цілеспрямована екстремальна психологічна підготовка, яка враховує загальні вимоги навчання людини до виконання завдань у ризиконебезпечних ситуаціях та спрямована на розвиток в особового складу психологічної готовності, навичок саморегуляції та установок на виживання. Тому сьогодні надзвичайно актуальними є проблеми вивчення як теоретичних основ, так і практичних аспектів застосування інноваційних ефективних шляхів і методів розвитку професійно-важливих якостей працівників, діяльність яких пов'язана з підвищеним професійним ризиком, небезпекою для життя і здоров'я. Одними з таких ефективних методів є імітаційні засоби, що базуються на поєднанні сучасних психопедагогічних технологій із практикою професійної діяльності і, як підтверджує світовий досвід, суттєво впливають на забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців екстремальних професій.

Найбільш ефективними та визнаними у світі імітаційними засобами підготовки воєнізованих спеціальних підрозділів є пейнтбол, страйкбол та лазерні тири. Слід зазначити, що останнім часом в Україні використання імітаційних засобів, зокрема страйкбольного та пейнтбольного обладнання, передбачене в системі підготовки правоохоронців [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вітчизняними і зарубіжними вченими проводилися фундаментальні та прикладні дослідження, спрямовані на вивчення різних аспектів функціонування та підготовки людини до дій у надзвичайних умовах (М. Зукерман, І. Котенев, М. Котик, В. Лебедев, С. Лебедева, В. Міцкевич, О. Тімченко та інші) [2; 3; 4; 5]. Серед сучасних досліджень слід виділити праці М. Логачова щодо проблем визначення патогенного впливу стрес-чинників професійної діяльності на персонал міліції та психологічної підготовки особового складу спеціальних підрозділів ОВС до

дій в екстремальних ситуаціях [6]. І. Горелов розробив шляхи і засоби формування психологічної готовності правоохоронців до застосування вогнепально-силового впливу, визначив психологічні чинники правомірного застосування працівниками міліції вогнепальної зброї, спеціальних засобів та фізичного впливу [7].

У різних організаціях, крім традиційних форм і методів розвитку фахівців використовують різноманітні спеціальні та інноваційні методи, застосування яких залежить від цілей організації, програм навчання, здібностей працівників і від характеру тих знань і навичок, які їм необхідно засвоїти. Серед таких методів виділяють наступні: навчання без відриву від виробництва; наставництво; ротація персоналу; ділові ігри як імітація складних виробничих ситуацій з метою формування навичок, необхідних для вирішення проблем; дистанційне навчання. Важливе місце для розвитку особистісної і професійної компетентності серед інших методів посідає груповий психологічний тренінг. Фундаментальне дослідження особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу здійснене В. Лефтеровим [8].

Дієвими методами особистісно-професійного розвитку особового складу воєнізованих спеціальних підрозділів є засоби імітаційного моделювання. Імітаційне моделювання дозволяє будувати моделі, що описують процеси так, як вони відбувались би у дійсності. Таку модель можна «програти» в часі як для одного випробування, так і заданої їх безлічі. Імітаційне моделювання також виступає методом дослідження, при якому досліджувана система замінюється моделлю, з достатньою точністю описує реальну систему і з нею проводяться експерименти з метою отримання інформації про цю систему. Імітаційне моделювання дозволяє імітувати поведінку системи в часі. Причому плюсом є те, що часом у моделі можна керувати: уповільнювати у випадку зі швидкоплинними процесами і прискорювати – для моделювання систем із повільною мінливістю [9].

Метою даної роботи є здійснення теоретичного аналізу професійно-психологічних аспектів застосування і підготовки підрозділів спеціального призначення, характеристика сучасних імітаційних засобів пейнтболу, страйкболу, лазерних тирів та обґрунтування доцільності використання цих засобів для підготовки особового складу воєнізованих спеціальних підрозділів.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалось, на сучасному етапі в системі підготовки спеціальних підрозділів найбільш поширеними і перспективними є такі імітаційні засоби як пейнтбол, страйкбол та лазерні тири.

Пейнтбол – різновид військово-тактичних ігор з використанням пневматичних маркерів, що стріляють крихкими желатиновими кульками, наповненими водорозчинною фарбою. У ході 10-15 хвилинної гри дві команди, що стартують із баз у протилежних кінцях поля, прагнуть захопити прапор, що знаходиться в центрі поля, і поставити його на стартовій базі супротивника, вразивши при цьому найбільше число суперників. Поразкою вважаються наявність на гравцеві або його спорядженні плями фарби, діаметр якої більше 3-4 см, вихід за межу поля або видалення суддею за порушення правил [10; 11].

Існує велика кількість ігрових сценаріїв пейнтболу: на пересіченій місцевості, в покинутій будівлі або на спеціально підготовленому майданчику,

«із вводами» або без них (введенням називається повернення на поле ураженого гравця). Нижче подається коротка характеристика деяких типових різновидів пейнтбольних ігор.

«Каре». Найпростіший варіант гри – гра «стінка на стінку» без вводів. Команда повинна вразити всіх гравців команди-супротивника.

«Загарбник-захисник». Грають дві команди нерівного складу. Одна влаштовує кругову оборону, інша намагається захопити фортецю.

«Захоплення прапора». Завдання – захопити прапор на базі суперника і принести його на свою базу. Грається зазвичай із вводами. Варіант: захоплення «центрального прапора»: прапор у центрі поля, завдання принести його на базу противника або на свою базу.

«Тор Gun». Кожен за себе. Гравці виводяться на середину поля, за першим свистком розбігаються в різні боки, за другим починають стріляти один в одного. Останній, хто «вижив», і є «Тор Gun», тобто переможець.

«Партизани». Одна команда тримає оборону в лісі, інша намагається «викурити партизанів» з лісу.

«Звільнення заручників» або «Захоплення полонених». Грають дві команди. Виділені з числа гравців «заручники» можуть знаходитися в полоні вже в початковий момент часу або можуть бути захоплені в ході гри.

«Десяток». Число гравців, як правило, не більше 10, у кожного по 10 кульок, за допомогою яких він повинен вразити максимальну кількість суперників.

«Дуель». У кожного із гравців по 1 кульці в маркері. За командою судді два гравці підходять до бар'єру (маркери націлені вниз), і за сигналом судді піднімають маркери і стріляють. Також дуель може проводитися на пейнтбольних пістолетах, які мають обойму на 8 куль (пострілів), як на відкритих майданчиках, пересіченій місцевості, майданчиках для спортивного пейнтболу, так і в закритих приміщеннях.

Сьогодні пейнтбол використовується для додаткової професійної підготовки охоронців і підрозділів спеціального призначення в багатьох країнах світу, в тому числі і в Росії, США, Німеччині, Англії, Ізраїлі тощо [10; 11]. В Україні пейнтбол з'явився в 1992 році, з 1994 року склалася мережа клубів і асоціацій, з 1996 року пейнтбол визнаний видом спорту, рекомендованим до розвитку [12].

Страйкбол – рольова командна гра військово-тактичної спрямованості. У процесі гри учасники імітують дії різних збройних структур (армія, поліція, спецназ), виконуючи поставлені сценарієм завдання [13]. Як озброєння гравці використовують так звану м'яку пневматику, що стріляє пластиковими кульками калібру 6 і 8 мм і вагою від 0,12 до 0,43 гр. Зброя – точна копія реального бойового озброєння.

Основа страйкболу – чесність гравців, оскільки пластикова куля не залишає слідів на обмундируванні, а відповідальність за фіксацію влучень лежить на гравцях. Це означає, що той, у кого потрапила куля, має самостійно визнати факт влучення й діяти відповідно до правил та сценарію (як правило – надягти червону / білу пов'язку й піти у спеціальне місце).

Страйкбол має ряд незаперечних переваг, у порівнянні з іншими імітаційними іграми такого рівня:

– реальність зброї, що припускає практично повну відповідність зразків страйкбольної зброї реальній бойовій стрілецькій зброї за маса-габаритними і частково–тактичними характеристиками;

– малий травматичний вплив на гравця;

– необмежений район для гри, яким може бути будь-який ліс, поле, майданчики для ігор або міські умови (будівлі, будівництва);

– відносна дешевизна і легкість боєкомплекту;

– принцип дії дозволяє вести вогонь з будь-якого положення;

– мінімальний вплив на зброю кліматичних умов.

Існує кілька типів ігор, що відрізняються цілями, місцем проведення, задіяним екіпіруванням, вимогою до учасників тощо.

«Офіційні ігри». Іноді називаються великими іграми. Це перш за все щорічні відкриття і закриття сезонів, а також деякі інші тематичні ігри під егідою однієї з регіональних організацій. На такі ігри зазвичай приїжджають гравці з багатьох міст, а часто і з інших республік. Загальна кількість гравців може досягати декількох тисяч.

«М'ясо». Зазвичай такі ігри проводяться по вихідних, коли більшість гравців не зайняті. Встановлюється місце проведення гри, на гру приїжджають всі бажаючі, яких ділять на дві або більше команди; гра проводиться за довільним сценарієм.

«Приватні ігри». Організуються для того, щоб уникнути появи на грі незнайомих гравців або команд. Бути присутнім на них можуть тільки запрошені команди або гравці. Найчастіше на подібних іграх вводяться деякі обмеження, не передбачені загальними правилами страйкболу, або знімаються деякі передбачені. Наприклад, на грі може використовуватися ускладнена система відіграшу влучень, коли після першого попадання гравець вважається тяжко пораненим і його можна або «добити», і тоді він вважається «убитим», або «вилікувати». Також можуть бути присутніми технічні обмеження. Наприклад, може бути введена заборона на використання бункерних магазинів або обмежена дулова енергія кульок, коли швидкість на виході зі ствола не повинна перевищувати обумовленої величини, наприклад, 120 м/с.

«MILSIM». Назва розшифровується як «військова симуляція» (англ. Military Simulation), тобто це різновид ігор, які максимально наближені до реальних умов. Основними принципами подібного типу ігор є: одне життя на всю гру, обмеження по боєкомплекту, суворий відбір учасників. У різних країнах і регіонах правила ігор MILSIM можуть сильно відрізнятись, існує безліч редакцій правил, в Росії та Україні найбільш поширені правила ARW (Airsoft Real War) [13].

Виявлено, що ефективність дій співробітників, що пройшли через навчальні бої зі зброєю для страйкболу чи пейнтболу, в 4-6 разів вище, ніж у працівників, що пройшли звичайну підготовку [10; 12]. Слід зазначити, що використання пейнтболу та страйкболу у підготовці особового складу різних воєнізованих спеціальних підрозділів відповідає головному принципу «Вчити тому, що знадобиться в бою». Тобто такі елементи як безпека, ризик, відповідаль-

ність включені у процес психологічної підготовки із застосуванням зазначених імітаційних ігор, розвивають у бійців сміливість, мужність і стійкість. Якщо ризик і небезпека є непосильними для працівників спецпідрозділу у навчальній обстановці, вони, з високим ступенем імовірності, спасують перед ними і при розв'язанні реальних бойових чи оперативно-службових завдань. Тренування в подоланні імітованих труднощів – одне із завдань психологічного імітаційного моделювання, і щоб його вирішити, необхідно використовувати будь-які можливості для створення ситуацій ризику і небезпеки на заняттях.

Пейнтбол і страйкбол допомагають відточувати навички користування зброєю, знання тактико-спеціальної і вогневої підготовки. У тренуваннях наявний азарт, завдяки якому людина ефективніше освоює поведінку зі зброєю, основи сучасної боротьби. У страйкболі та пейнтболі, крім якісних характеристик спілкування, виробляються і такі корисні здібності як швидкість взаємодії між членами команди, чіткість загального бачення і розуміння завдань і способів їх виконання. Крім того, страйкбол та пейнтбол вчать «бути в команді», бути своїм в оточенні інших людей.

Лазерний тир являє собою нове покоління тирів, в яких як мішені використовуються комп'ютерні ігри зі спеціально підготовленим сюжетом. Завдяки використанню в тирі комп'ютерних ігор, стрілок може впливати на розвиток інтерактивного сюжету завдяки своїм влучним пострілам. Застосування сучасних інноваційних технологій дозволяє використовувати як зброю тиру реальні одиниці вогнепальної зброї, такі як ППШ, АК-74, пістолет Макарова та інші виведені з бойового стану.

В основу тиру покладена робота лазерних випромінювачів і датчиків, що дозволяє проводити стрільби без застосування боєприпасів, абсолютно безпечно і в будь-яких приміщеннях, а при використанні інтерактивних фільмів у процесі розваги і навчання досягається ефект повної реальності участі в бою.

За допомогою лазерного тиру можна проводити підготовку особового складу воєнізованих спеціальних підрозділів за такими напрямками:

- початкова стрілецька підготовка (відпрацювання правильної стійки, дихання, утримання зброї, прицілювання, плавного спуску курка з бойового взводу);
- відпрацювання, підтримання та вдосконалення навичок ведення прицільної стрільби у статиці;
- відпрацювання навичок утримання зброї та ведення прицільної стрільби в динаміці (при переміщеннях, перекидах, переворотках тощо);
- удосконалення навичок інтуїтивної стрільби, стрільби на скидку в умовах обмеженої видимості й часу;
- відпрацювання застосування вогнепальної зброї в різних ситуаціях з використанням відеосюжетів;
- прицільна й інтуїтивна стрільба по рухомих мішенях.

Отже, імітаційні засоби дозволяють вирішувати проблеми професійного навчання та формування основних професійно-важливих навичок співробітників спецпідрозділів. Під час імітаційних ігор, таких як пейнтбол, страйкбол, лазерний тир значно розширюються можливості для інтелектуального вибору і вирішення поставлених завдань, долається психологічний бар'єр спілкуван-

ня. У результаті створюється атмосфера, що сприяє досягненню заданих цілей. Саме через професійну діяльність, реалізовану в грі, досягається навчання особового складу самостійному виконанню обов'язків на різних посадах, прищеплюються творче мислення й ініціатива, рішучість, самостійність і швидкість дій в умовах складної та динамічної обстановки. Крім цього, за рахунок таких імітаційних засобів формуються позитивні характерологічні особливості (адекватна самооцінка, працездатність, комунікабельність, оптимізм, емпатія), високий рівень стресостійкості, емоційної витривалості тощо.

Висновки. Таким чином, діяльність воєнізованих підрозділів спеціального призначення відбувається переважно в екстремальних умовах і передбачає в особового складу значну інтенсивність функціонування психіки, виникнення перевантажень і завдань, що перевищують індивідуальні та групові можливості. В цих умовах надзвичайно важливим є застосування інноваційних ефективних засобів навчання та розвитку співробітників спецпідрозділів, що забезпечують розкриття їх психофізіологічного, психологічного, соціально-психологічного та морально-професійного потенціалу.

Ефективними та визнаними у світі імітаційними засобами підготовки воєнізованих спеціальних підрозділів на сьогодні є пейнтбол, страйкбол, та лазерні тири. Досвід підготовки фахівців з використанням цих імітаційних засобів дозволяє набувати необхідних знань, формувати професійно-бойові навички та вміння, впевненість у собі, реалістичність поглядів, гнучкість мислення, комунікабельність, ентузіазм, інтуїцію, готовність до ризику, сміливість, швидкість реакції в екстремальних ситуаціях.

Доцільність більш широкого застосування пейнтболу, страйкболу та лазерних тирів для розвитку професійно-важливих якостей особового складу спеціальних підрозділів різних військових формувань і сил охорони правопорядку України обумовлюється можливістю максимального наближення до реальних умов практичної діяльності. Під час використання зазначених імітаційних ігор значно підвищується рівень формування умінь застосування зброї, навичок саморегуляції для подолання стрес-чинників професійної діяльності, досвіду розумової діяльності під час дій в умовах значного психологічного та фізичного напруження тощо. Більш реально відбувається усвідомлення небезпеки та тренування раціонального прагнення до перемоги із обов'язковими розвитком установки на виживання в будь-яких ризиконебезпечних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Методичні рекомендації щодо використання страйкбольного та пейнтбольного обладнання в системі службової підготовки працівників органів внутрішніх справ // Департамент кадрового забезпечення МВС України. – Лист МВС України від 28 березня 2013 року, № 5093/Лк.
2. Котенев И. О. Методика социально-психологической диагностики уровня психической адаптации-дезадаптации : учебно-методические материалы по курсу «Экстремальная психология» / Котенев И. О. – М. : Академия МВД РФ, 1994. – 111 с.
3. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / Лебедев В. И. – М.: Политиздат, 1989.– 303 с.

4. Лебедева С. Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України : [монографія] / С. Ю. Лебедева, О. В. Тімченко. – Харків : Видавництво ХНАДУ, 2005. – 326 с.

5. Мицкевич В. А. Формирование психологической устойчивости сотрудников ОВД. «Проблемы безопасности личного состава ОВД» / Мицкевич В. А. – Минск, 1992. – 188 с.

6. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / М. Г. Логачов. – Х., 2001. – 16 с.

7. Горелов І. Ю. Психологічна готовність працівників міліції до правомірного застосування сили : [монографія] / І. Ю. Горелов, В. О. Лефтеров. – Донецьк : ДЮІ, 2011. – 198 с.

8. Лефтеров В. О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ : [монографія] : в 2-х т. / Лефтеров В. О. – Донецьк: ДЮІ, 2008. – Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. – 2008. – 242 с. – Т. II: Психотренінг в ОВС : практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження. – 2008. – 286 с.

9. Красилов О. В. Особенности применения имитационных игр в профессиональной подготовке курсантов юридических институтов МВД России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bmsi.ru/doc/c0de4807-bd73-4db2-939a-17336ad61a3d>

10. Горшуков : спецназ МВД будет чаще тренироваться на пейнтбольных полях. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/interview/20091231/202473232.html#13725046218754>

11. Пейнтбол. Полное руководство / редакторы составители Д. Литтл, К. Вонг. – Пер. с англ. Т. Дороничевой. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2005. – 256 с.

12. История и современное состояние пейнтбола. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hyperion.kiev.ua/articles/history-and-current-status-of-paintball.html>

13. Всё о страйкболе / АРИЭС (Клуб Альтернативных Ролевых Игр с Элементами Страйкбола). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alterstrike.ucoz.ru/publ/1-1-0-5>.

УДК 159.9:34.01

Евдокимова Е.А., д. психол. н., профессор, профессор кафедры социологии и психологии ХНУВС

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ КАК ПУТЬ В РЕАЛЬНУЮ ВИРТУАЛЬНОСТЬ

У статті розкрито сутність поняття «віртуальна реальність». Визначено її характеристики. Описано ступені розвитку та ознаки залежності користувачів «Інтернету» від віртуальної реальності.

Ключові слова: психологічна залежність, віртуальна реальність, зміщення цілей, віртуальний образ, фрагментарність сприйняття, гейм-аддикція, інтернет-аддикція.

В статті раскрыта сутність поняття "віртуальна реальність". Определены ее характеристики. Описаны степени развития и признаки зависимости пользователей «Интернета» от виртуальной реальности.

Ключевые слова: психологическая зависимость, виртуальная реальность, смещение целей, виртуальный образ, фрагментарность восприятия, гейм-аддикция, интернет-аддикция.

Постановка проблеми. Английское слово virtual означает «фактический», «неноминальный», «действительный». Когда же мы по-русски или по-украински говорим «виртуальный мир», «виртуальный світ», то вкладываем в это слово совершенно противоположное значение – «ненастоящий», «искусственно созданный», «нереальный». Термин «виртуальная реальность» был введен Жароном Ланье, специалистом в области компьютерных технологий, в 1984 году для обозначения трехмерных макромоделей, реализующихся с использованием компьютера [1]. Первыми исследователями виртуальной реальности были У. Брикен, М. Крюгер, Дж. Ланье, Дж. Гибсон.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение виртуальности продолжается не только в области технологий, но и в таких областях, как философия, психология, педагогика, искусство, культура. И в контексте этих наук виртуальная реальность – это особое, «промежуточное» психологическое «пространство», основное назначение которого – помощь человеку в достижении его целей, расположенных в обычной жизни.

Виртуальность компьютерной реальности состоит в ее непосредственном воздействии на психику человека, на рецепторы его тела, ориентацию в пространстве и времени, память, самосознание и самоидентификацию, что приводит к феномену измененного состояния сознания. Отличие виртуальной реальности от воображения заключается в ее восприятии человеком как объективной реальности, а не как порождения собственного разума [2; 3].

Виртуальная реальность является противоположностью естественной, внешней реальности, ее воображаемым информационным эквивалентом. Она имитирует те же действия и чувства человека, которые он может испытывать в физической реальности и восполняет недостающие сферы его жизни, создает возможность изменить, улучшить и создать на месте обычной реальности новую, которая дает возможность достигать в ней свои цели. Виртуальная реальность формируется независимо от желаний человека и занимает в его жизни тем больше места, чем больше он взаимодействует с ней. Особенности взаимоотношений с этой реальностью оказываются отражением жизни человека и ее продолжением. Виртуальная реальность идентична актуальной реальности и включает в себя время, пространство, движение, отражение и развитие. Виртуальная реальность существует, пока активна порождающая ее среда [4].

По мнению Н.А. Носова, основными свойствами виртуальной реальности являются: а) непривыкаемость – независимо от количества раз возникновения виртуального образа, каждый раз он переживается как необычное и непривычное событие; б) спонтанность – отсутствие временной границы довиртуально-

го, виртуального и послевиртуального режима. Возникновение виртуальной реальности не контролируется сознанием и не зависит от воли человека; в) фрагментарность – появление у человека, находящегося в виртуальной реальности, ощущения отдельности частей своего тела от себя; г) объективированность – осуществление общения в виртуальной реальности как объекта действия, а не как активного начала; д) изменения статуса телесности – изменение в виртуальной реальности ощущений собственного тела и ощущений внешнего пространства; е) изменение статуса сознания – изменение в виртуальной реальности характера функционирования сознания; ж) изменение статуса личности – переоценка себя и своих возможностей (от появления чувства своего могущества, до чувства своего бессилия) з) изменение статуса воли [4].

Как основные качества виртуальной реальности выделяют глубокую погруженность человека в мир виртуальной реальности и полное ей подчинение. Помимо этого сейчас выделяются специфические качества виртуальной реальности: порожденность – продуцируемость виртуальной реальности активностью внешней по отношению к ней другой реальностью; актуальность – существование виртуальной реальности в период активности порождающей реальности в состоянии «здесь и теперь»; автономность – наличие в виртуальной реальности своего времени, пространства и законов существования; интерактивность – возможность виртуальной реальности взаимодействовать с порождающей и другими реальностями; панорамность – возможность осознания события с точки зрения собственной интерпретации и с многочисленных других точек зрения; полисеманτικότητα – обострение посредством пребывания в виртуальной реальности проблемы личной самоидентификации и в тоже время формирование у личности безразличия к ее объективному бытию.

Изложение основного материала. Замена Интернетом реальной жизни особенно важна для людей, жизнь которых межличностно обеднена в связи с тем, что в сети имеется эксклюзивная возможность поиска нового собеседника, отвечающего любым критериям. В сети существует возможность создания новых образов «Я», оригинальных вариантов самопрезентаций; воплощения представлений, фантазий, невозможных в повседневной жизни. Чаще всего это киберсекс, ролевые игры в чатах, разные варианты представления идентичности и социальных ролей. В Интернете существует возможность анонимных социальных интеракций. Используя Интернет, человек может включаться в разные виртуальные социальные звенья и имеет возможность получения социального статуса. Этот фактор имеет особое значение для тех, кто не смог достичь желаемого положения в обществе в реальной жизни [5].

Еще одна особенность психики, проявляющаяся в Интернете, – это смещение целей. Во время поиска информации первоочередная цель замещается другой, более или менее связанной с предыдущей, что приводит к дополнительной информационной нагрузке, нарушению ощущения времени, отвлечению от окружающей среды. Одновременно возникает азарт – вовлечение в сам процесс поиска информации во вред ее изучению, анализу и синтезу. Акцент смещается с аналитической деятельности на поисковую активность, которая является более архаичной и менее энергоемкой [6].

Виртуальная реальность подстраивается под любого пользователя. Все, чего человеку недостает в жизни, он может создать в виртуальном мире, перенести в него фантазии о своей успешности, власти, силе. Он может изменить свои воспоминания и возместить недостаток родительской любви.

Чем больше проблем у человека с достижением своих целей в обычной реальности, тем привлекательнее для него создание виртуальной. Чем больше сил человек вкладывает в создание и развитие виртуальной реальности, тем чаще и быстрее виртуальная реальность становится пространством, в котором человек компенсирует свои неудачи в жизни. Виртуальная реальность становится пространством компенсации взаимоотношений и радости от действительности.

Перенос своей цели в виртуальную реальность позволяет человеку не заботиться о развитии реальных способностей. Стираются препятствия для достижения целей, человеку не надо создавать в себе новые способности, наращивать силы, все это виртуальная реальность даст ему автоматически, по требованию. Вместо того, чтобы преодолевать при помощи своих способностей ограничения на пути к собственной цели, человек получает возможность идти по пути наименьшего сопротивления в сторону ложных целей. В случае, если человек полностью перемещает свою цель в виртуальную реальность, она становится для него основным пространством существования, человек растворяется в ней и становится зависимым. Исчезают границы между миром людей и миром компьютера. Началом для этого процесса является признание виртуальной реальности основой своей жизни, единственным достойным местом для своей реализации. Параллельно снижается значение обычной реальности. Для человека исчезает граница между жизнью и компьютерным миром. Затем эта граница начинает смещаться и мир компьютера поглощает живую жизнь. «Настоящим» миром становится виртуальная реальность. Человек начинает воспринимать виртуальную реальность как часть своего внутреннего или внешнего мира и становится зависимым.

Таким образом, зависимость от виртуальной реальности – результат смещения цели в виртуальную реальность, ее полного слияния с жизнью и паразитического, пассивного в ней существования. При этом обычная жизнь становится нежелательным, обременительным дополнением к виртуальной. Действительная реальность уменьшается, становясь маленькой частью внутри виртуальной реальности. Виртуальный мир некритически воспринимается как единственная или предпочтительная, комфортная реальность. В обычной жизни человек испытывает заметные ограничения выбора и проблемы, которые «решает» погружением в виртуальную реальность, где нет никаких проблем. Для развития зависимости обычно используются несколько возможностей виртуальной реальности.

Возможность сокрытия любого проявления жизни, что обеспечивается за счёт анонимности. Если человек остаётся неизвестным, он автоматически освобождает себя от ответственности за свои действия. Отсутствие ответственности создаёт иллюзию свободы. Человек может делать что угодно, поскольку о том, что это сделал он, – никто не узнает.

Право на изменение пола используется для «бегства» от реальных отношений с позиции своего пола. У человека образуется устойчивый стереотип выбора «нереальных» переживаний и сокрытия того, что он чувствует на самом деле.

Возможность изменения роли подразумевает отказ от роли, которая соответствует реальности и выбор виртуальной роли. Человек получает возможность создать новую, виртуальную личность. Он сразу получает новую желаемую жизнь, пол, возраст, социальный статус, внешность. Основная особенность конструирования виртуальной личности – возможность управления впечатлением о себе, что позволяет легче выразить себя и испытать новый опыт.

Возможность изменения мира вокруг себя, конструирования другой реальности – замена всей реальности, начиная от окружающего мира, общества, социума. Замена объективной реальности виртуальным миром вызвана потребностью полностью «отстраниться» от жизни и ее проблем, избавиться от душевного дискомфорта.

Ведущими формами деятельности за компьютером, приводящими к зависимости, являются зависимость от игр за компьютером (гейм-аддикция), зависимость от сетевых действий (интернет-аддикция), зависимость от криминальных действий при помощи компьютера (хакинг).

Независимо от того, каковы формы зависимости от виртуальной реальности, существуют общие признаки зависимости: главная жизненная цель человека, которой служат действия за компьютером, расположена в виртуальной реальности; действия за компьютером, направленные на достижение цели, предпочитают аналогичным действиям в жизни; действия за компьютером сопровождаются более выраженными положительными эмоциями в сравнении с действиями вне компьютера; предпочтение реальных отношений, семьи и друзей виртуальным; появление действий за компьютером, не связанных с целями реальной жизни; повторение действий за компьютером чаще, чем было задумано, неспособность контролировать время этих действий; действия за компьютером уступают место другим действиям вне компьютера с ущербом для последних. Происходит рост продолжительности нахождения за компьютером, необходимой для получения удовлетворения. Удовлетворенность снижается, если продолжительность действий за компьютером не возрастает; возникновение негативной реакции при незапланированном завершении действий за компьютером в виде нарастающего чувства тревоги, двигательного возбуждения, неусидчивости, раздражительности, нарушений сна, аппетита, наличия навязчивых размышлений, фантазий и воспоминаний о действиях за компьютером и исчезновение негативной реакции при возобновлении данной деятельности; нарушение способности выполнять действия, не связанные с работой за компьютером. Вне действий с компьютером человек остается мысленно погруженным в виртуальную реальность; безуспешны попытки или мысли ограничить действия за компьютером; лживость относительно времени действий за компьютером с его преуменьшением или полным сокрытием; возникновение проблем со здоровьем, на работе, в семье и в финансах из-за действий, связанных с работой за компьютером. При этом указанные проблемы игнорируются, усугубляются, но действия продолжаются.

При формировании любого типа виртуальной зависимости, по мнению А.В. Котлярова, человек проходит 3 стадии:

1. Выбор привлекательного варианта виртуальной реальности. Человек участвует в различных видах взаимодействия с разной тематикой, пробует общаться с различными партнерами в разных ролях. Его задача – установить, какой вариант виртуального общения и какое время общения лучше всего компенсирует недостаток общения в реальной жизни. После выхода из Интернета периодически возникает желание вернуться в сеть, проверить электронную почту, новости. Но виртуальные взаимодействия остаются незначительной, хотя и приятной частью жизни.

2. Перенос цели в виртуальную реальность, ограничение выбора и формирование зависимости. Когда человек определяет самую подходящую для взаимодействия виртуальную реальность, он переносит в нее свою цель. Время сетевого общения резко возрастает. Увеличивается количество партнеров, интенсивность общения, темы для обсуждения в сети все больше удаляются от жизни в реальности. Общение в сети предпочитается обычному общению в реальном мире. Человек заполняет свой внутренний мир виртуальной реальностью, перестает отличать ее от истинной действительности и утрачивает способность взаимодействовать в настоящей жизни.

3. Стадия стабилизации. Взаимодействие в виртуальной реальности исчерпывается. Сетевая деятельность угасает и зависимость становится менее выраженной. Человек возвращается в реальность. Потребность вернуться к виртуальным взаимодействиям сохраняется в «спящей форме». Человек обращается к Интернету в ситуациях стрессового характера. Но при появлении новых заманчивых тем, собеседников в виртуальной реальности, зависимость активизируется [8].

Выводы. Таким образом, виртуальное пространство создает иллюзию удовлетворения практически всех потребностей человека. Это возможность добиться успеха за счет сокрытия своих реальных физических показателей, за счет возможности взять себе любую роль, оставаясь анонимным, а также в любое время ее сменить.

В виртуальном мире предоставляется возможность любого поведения без ответственности за него, без страха получения последствий, отвержения или осуждения. Это достигается за счёт анонимности и недостижимости. Виртуальная реальность позволяет создать иллюзию защиты от одиночества путем получения эмоциональной поддержки и признания в Интернете. Она компенсирует трудности в реальном общении без их понимания и без шагов для их устранения. Виртуальный мир позволяет уйти от взаимодействий с реальными людьми, не учитывать их особенности, цели. Сетевой мир позволяет легко перенести любые свои убеждения на воображаемого собеседника, «наделить» его любыми способностями, выгодными для своих ложных целей.

Для 6-7 % зависимых пользователей «Интернета» виртуальный мир становится все более реальным, «не номинальным», а «действительным», комфортной средой для размещения ложной цели. В то же время и в той же степени действительность превращается для них во вторичную реальность –

«номинальную», а не «действительную». Виртуальный мир Интернета имеет общие признаки с реальностью, а это способствует «размыванию» и исчезновению граней между ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кастельс М. Информационная эпоха / М. Кастельс // Экономика, общество и культура. – М. : Изд-во ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Виртуальная реальность : философские и психологические проблемы. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1997. – 187 с.
3. Виртуальные реальности в психологии и психопрактике / под ред. Н. А. Носова и О. И. Генисаретского. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1995. – 181 с.
4. Носов Н. А. Виртуальная психология / Носов Н.А. – М. : Аграф, 2000. – 432 с.
5. Александров В. В. Интеллект и компьютер / Александров В. В. – СПб.: Издательство «Анатолия», 2004. – 285 с.
6. Кастельс М. Галактика Интернет : размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитоновой]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 328 с.
7. Керделан К. Дети процессора : как Интернет и видеоигры формируют завтрашних взрослых / К. Керделан, Г. Грезийон ; [пер. с фр. А. Луцанова]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 272 с.
8. Котляров А. В. Другие наркотики или Homo Addictus : человек зависимый / Котляров А. В. – М. : Психотерапия, 2006. – 480 с.

УДК 159.9

Євдокімова О.О., д. психол. н., професор кафедри загальної та практичної психології ХНУВС;

Топоркова І.В., старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський інститут фінансів УДУФМТ

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджено психологічні складові економічної та, зокрема, фінансової діяльності. Визначено психологічні чинники, що впливають на успішність фінансової діяльності. Розглянуто особливості і „комплекси” фінансової поведінки.

Ключові слова: фінансова діяльність, фінансова поведінка, психологічні чинники, психологія фінансів, психологія споживача, психологія накопичення

В статье исследованы психологические составляющие экономической и, в частности, финансовой деятельности. Определены факторы, влияющие на успешность финансовой деятельности. Рассмотрены особенности и „комплексы” финансового поведения.

Ключевые слова: финансовая деятельность, финансовое поведение, факторы, психология финансов, психология потребителя, психология накопления.

Постановка проблеми. Найбільш вагомою гарантією державного суверенітету є фінансово-економічна могутність держави. Одними з основних факторів щодо збільшення її національних багатств є проведення розумної фі-

нансової, цінової, кредитно-грошової й валютної політики; нагромадження капіталу за рахунок вмілого управління й ефективності суспільного та власного виробництва, міжнародної торгівлі, бартеру. Для досягнення даної мети потрібен тісний взаємозв'язок між економічною і соціальною політикою. Проте нинішні економічні реформи поки що ні методологічно, ні практично не орієнтовані на врахування людського чинника в життєдіяльності суспільства, який реально може бути як механізмом гальмування економічних реформ, так і служити основою їх ефективного здійснення.

Отже, не можна ігнорувати тієї обставини, що в основі багатопланових економічних та фінансових взаємодій лежать поведінкові закономірності діяльності людей. Саме тому оволодіння навичками психологічного аналізу мотивів, стимулів, факторів соціокультурної детермінації фінансової активності, формування фінансової свідомості є важливим компонентом у фінансовій діяльності.

Метою нашої роботи є виявлення психологічних чинників, які впливають на ефективність фінансової діяльності.

У наш складний час стає очевидним, що надія на політичне, соціальне й економічне подолання нинішньої духовної та економічної кризи має впливати зі стану синергійності, цілісності людини та її соціально-економічного оточення.

Історія людства – це історія відносин суб'єктів та їх фінансової діяльності. І ця історія завжди була, залишається і буде залишатися історією НОМО ЕКОНОМІКУС (людина економічної), поведінка якої є предметом теорії, що поєднує в інтегрованому вигляді як психологію, так і економіку, – економічної психології. Серед інших наук і психологія, і економіка порівняно недавно здобули незалежність і самостійність, але без їх перетину роздуми про людську душу і господарювання втрачають усілякий сенс. В економіці рівно стільки стало економіки, скільки в ній психології [1; 11]. Зауважимо, що при зустрічному русі економістів і психологів ініціативу найчастіше виявляли перші. Ще в 70-х роках минулого сторіччя Л. Абалкін закликав економістів повніше врахувати психологічні особливості учасників господарської діяльності [3].

Слід зазначити, що витоки економічної психології можна знайти вже при рабовласницькому ладі – в законах Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.). У Давньо-вавилонському царстві були встановлені і діяли юридичні, економічні і психологічні правила та норми рабовласницьких відносин і грошового обігу. Проте виникнення „людини економічної” пов'язують все ж таки з Новим часом (від XVI – XVII ст. до початку XX ст.), політичними революціями, промисловим переворотом, появою громадянського суспільства, урбанізацією життя [1].

Економічна психологія – це наука про взаємозв'язок духовного світу індивідів і груп з господарською активністю. Дана галузь науки виявляє і формалізує закономірності економічної поведінки у всіх його формах – від повсякденної господарської діяльності до зовнішньої і внутрішньої політики (економічна психологія макро – та мікроекономіки). Економічна психологія вивчає психологічні явища, пов'язані з виробничими відносинами людей. Вона виникла на перехресті соціальної психології, психології управління, психології праці з економічною наукою [2].

В Україні ж об'єктивною передумовою становлення і розвитку економічної психології явилися радикальні економічні зміни, насамперед у відносинах власності на засоби виробництва, появи нових суб'єктів економічної діяльності, розвитку ринкових відносин в українській економіці, загостренні внутрішніх проблем економічного реформування. З огляду на це передумовами її виникнення і розвитку можна вважати три об'єктивних реальності: ринок, підприємництво і відносини між державою та особою.

Щодо структури економічної психології, то слід відмітити, що проблематика її є багатою і різноманітною. Ложкін Г.В. бачить її в такому вигляді (див. рис. 1) [8]:

У структурній частині „Відносини „суспільство-громадянин” Ложкін Г.В. окремим елементом виокремлює психологію фінансів. І він має рацію, тому що в умовах переходу до ринкових відносин в економіці важливим фактором її розвитку є активне використання механізму фінансів, а отже, фінансова сфера є однією з основних сфер життя сучасної людини. Сфера фінансів – один з найскладніших блоків в економіці, в якому психологічний фактор проявляється значно яскравіше, ніж в інших блоках [13; 14].

Рисунок 1. Структура економічної психології

Протягом останніх десятиліть інтерес учених до проблематики впливу психологічних чинників на фінансовий розвиток зростає, розробляються тео-

рії, що пояснюють поведінку господарюючих суб'єктів у кризових ситуаціях з позиції фінансової психології. Проте, на думку Дейнеки О.С., наукове просування в цьому напрямку ускладнюється кількома обставинами. По-перше, психологія грошей і фінансів є одним з відносно нових напрямів в психології, яке до того ж відрізняється багатоплановістю і міждисциплінарністю. По-друге, все ще існують проблеми методичної забезпеченості досліджень у сфері грошово-фінансової психології [3].

Посилення зв'язку фінансової діяльності з психологією є закономірним і неминучим, через близькість предметів досліджень у цих галузях та взаємне змістовне доповнення. Тут є доцільним з'ясувати сутність фінансової діяльності. Проте визначення поняття та змісту фінансової діяльності неможливо без усвідомлення сутності фінансів.

Головне призначення фінансів полягає у тому, щоб шляхом утворення грошових доходів і фондів забезпечити не тільки потреби держави і підприємств у грошових коштах, а й здійснювати контроль за витрачанням грошових ресурсів.

В економічній літературі термін „фінанси” розглядається у таких аспектах як:

- сукупність економічних відносин, що виникають у процесі мобілізації, розподілу і використання фондів грошових коштів;
- сукупність фондів грошових коштів, мобілізованих державою і суб'єктами господарювання для виконання своїх функцій;
- одна з економічних категорій, розвиток якої пов'язаний з товарно-грошовими відносинами;
- система грошових відносин, яка виникає разом з державою і нерозривно пов'язана з її існуванням;
- система економічних відносин, які складаються в суспільстві з приводу створення, формування та виконання доходів грошових коштів на основі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту [13; 16; 17].

В сучасних державах застосовуються й інші економічні категорії – гроші, прибуток, собівартість тощо. Кожна з них виконує свої функції, в яких виражаються сутність і значення цих категорій. Фінанси ж відрізняються від усіх інших економічних категорій своїми специфічними функціями.

Наприклад, фінанси відрізняються від грошей як за змістом, так і за функціями. Гроші – це всезагальний еквівалент, за допомогою якого насамперед вимірюються затрати праці асоційованих виробників, а фінанси – економічний інструмент розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту і національного доходу, знаряддя контролю за утворенням і використанням фондів грошових коштів.

Фінанси як цілісна економічна категорія мають свою структуру, яка складається із взаємопов'язаних інститутів, кожен з яких має власні особливості. Фінансовий інститут – це група однорідних економічних відносин, врегульованих фінансово-правовими нормами, які взаємопов'язані за формами та методами акумуляції або розподілу грошових коштів.

Необхідність їх виділення зумовлена розмаїттям потреб суспільства, які обслуговуються фінансами і охоплюють своїм впливом всю економіку та со-

ціальну сферу. Сукупність фінансових інститутів, що входять до складу фінансів, в їх взаємному зв'язку утворюють фінансову систему держави.

До складу фінансової системи держави входять інститути державних фінансів, фінансів господарюючих суб'єктів, місцевих фінансів, страхування; кредиту. Використання фінансів (фінансової системи) зумовлює здійснення державою та її місцевими утвореннями (адміністративно-територіальними одиницями) фінансової діяльності, яка є однією з найбільш важливих сфер діяльності держави і проявляється у відносинах, врегульованих відповідними правовими нормами. Отже, фінансову діяльність суб'єктів господарювання регулюють наступні суб'єкти: ринки капіталів, фінансові посередники, підприємства різних форм власності, законодавча база [16; 17].

Аналіз складової частини фінансової діяльності та наукових наробок науковців у сфері фінансової психології показав, що майже кожен елемент фінансової діяльності вкремлено досліджується з точки зору впливу психологічних чинників.

Предметом психології фінансів на мікроекономічному рівні виступають групові та індивідуальні особливості ставлення до грошей і фінансової поведінки, а також вплив грошей на людські відносини. Інтерес являє собою не тільки те, який ефект на міжособистісні і міжгрупові відносини справляють гроші як об'єктивний фактор (рівня доходів або матеріального добробуту та їх динаміки), а й вплив на ці відносини суб'єктивних показників: очікувань зміни доходів і добробуту, уявлень про їх достатність та справедливість розподілу, а також інші психологічні феномени (відносин і уявлень, цінностей і смислів), пов'язаних з грошима, їх функціями і значеннями.

Предметом психології фінансів на макроекономічному рівні виступають феномени, пов'язані з циркуляцією фінансових потоків у суспільстві: психологічне ставлення населення до економічної політики держави, зокрема ставлення до програм бюджетного фінансування, системи оподаткування, фінансових гарантій і пільг; оцінка різними групами населення державних доходів і витрат, позик і кредитів [3; 4; 7; 11; 12; 15].

Пояснення впливу психологічних чинників на фінансову діяльність і фінансові ринки дає поведінкова теорія фінансів (behavioral finance) [18]. Ця теорія спирається на досягнення біхевіористської психології, зокрема положення теорії перспектив Д. Канемана і А. Тверського (D. Kahneman, A. Tverski), яка дає пояснення ірраціональній поведінці індивідуумів [19].

Пояснення поведінки фінансових ринків та інституцій здійснюється з урахуванням взаємозв'язку, взаємовпливу та взаємопроникнення дій окремих індивідуумів і групових суб'єктів та враховує ірраціональність їх поведінки. Поведінкові феномени, виявлені в рамках теорії перспектив, притаманні різним сферам фінансової діяльності:

– головоломка про дохідність капіталу – надмірно висока дохідність вкладень в акції щодо дохідності вкладень у державні облигації й активи, які є менш ризиковими;

– ефект розміщення – надмірне утримування індивідуумами цінних паперів, що падають у ціні, і швидкий продаж цінних паперів, вартість яких зростає;

– асиметрична цінова еластичність – попит є більш чутливим до зростання ціни щодо її зниження на таку ж величину;

– неприйнятність поганих новин – індивідууми не знижують досягнутого рівня споживання після отримання негативної інформації щодо власних доходів;

– переоцінка можливих втрат і вигод – придбання індивідуумами завищених у ціні страхових полісів, лотерейних білетів, коли очікувана користь виграшу є нижчою, ніж витрати на їх придбання [3].

Крім зазначених, психологи виділяють такі феномени поведінки як: 1) життєрадісність (*animal spirit*) – полягає в тому, що індивідуум у своїх діях керується спонтанним оптимізмом, природним бажанням діяти, що не дозволяє раціонально оцінити інформацію; 2) звички – являють собою усталені правила поведінки щодо ведення фінансової діяльності; 3) репрезентативність – формування суджень про фінансові процеси, що базуються на стереотипах; 4) консерватизм – полягає у тому, що при виникненні незнайомої ситуації індивідууми недостатньо реагують на нову інформацію і приймають рішення, виходячи з наявної первинної інформації та інші [6].

Як правило, розглядаючи фінансову поведінку, вчені для аналізу виділяють три дуже тісно взаємопов'язані складові: когнітивні (пізнавальні) компоненти (сприйняття, осмислення, розуміння ситуації і себе в ній); афективні (емоційні) компоненти (суб'єктивне ставлення, забарвлене почуттями); конативні (дієво-динамічні) компоненти (дія або, навпаки, її стримування).

Емпіричні дані, отримані останніми роками зарубіжними вченими, підтверджують наявність на ринках стадної поведінки (*herding behaviour*). Стадна поведінка проявляється тоді, коли значна кількість людей здійснює однакові дії внаслідок наслідування одними суб'єктами інших. Феномен стадної поведінки прослідковується при прийнятті рішень щодо інвестування, прогнозування прибутків, в операціях із цінними паперами на фондових ринках тощо. Найбільш сильно стадна поведінка виявляється у функціонуванні фінансових ринків, і особливо у піковій і кризовій фазах [9].

Фінансову діяльність психологізують ще і тому, що вона насичена ризиком, невизначеністю. Історія фінансових панік показує, що вони можуть бути причиною реальної фінансової кризи. На думку авторів, для забезпечення насиченої ризиком діяльності фінансиста важливим є не тільки рівень психоенергетичної обдарованості, а й те, як зазвичай витрачається енергія. Передумовами успіху фахівця є перевага певних характеристик темпераменту і вольових рис, висока емоційна стійкість і низька тривожність.

Що стосується вольових якостей, то в портреті фінансового діяча домінують ті вольові якості, які вимагають адаптації до ризику прийняття рішення з приводу грошей. Це, перш за все, такі вольові риси як самовладання, цілеспрямованість, наполегливість і рішучість.

Навряд чи можна дати точну відповідь на питання про те, якими якостями необхідно володіти, щоб заробляти гроші на фінансовому ринку. Переважну роль тут відіграють особистість фінансиста і його власний підхід до ринку, а також психологічні фактори успіху на фінансовому ринку: талан, здоровий глузд, інтуїція, терпіння.

На думку більшості науковців, українці більшою мірою, ніж інші народи, схильні пов'язувати фінансову успішність зі здібностями, зусиллями, знаннями індивіда. У країнах Заходу успіх у справах частіше пов'язують з ініціативністю, рішучістю, цілеспрямованістю, здатністю долати перешкоди.

Вайн Саймон, фінансист-практик, у книзі „Инвестиции и трейдинг. Формирование индивидуального подхода к принятию инвестиционных решений” для досягнення успіху в бізнесі та інвестиціях пропонує дотримуватись наступних комплексів: „Комплексу хамелеона” – означає, що у потрібний момент бізнесмен має бути готовий змінити свою точку зору, не вважаючи власну думку про ринок та стратегію дій єдиними правильними. Метою бізнесмена має бути виживання на ринку і заробіток, а не доведення самому собі власної правоти; „Комплекс переможця” – передбачає, що людина не зможе впоратися із втратами, якщо не нагадуватиме собі про власні успіхи. Якщо не вірити в себе, кожна помилка буде руйнівною, кожний успіх викликатиме почуття самовпевненості, а кожна невдача шукатиме виправдання в обставинах; „Комплекс лучника” – випускаючи стрілу, треба бути впевненим, що вона потрапить у ціль; „Комплекс обережного водія” – завжди слід залишати собі трохи зайвого простору на випадок можливої помилки. Експеси призводять до прорахунків та втрати довіри до себе, а отже, і до ослаблення комплексу переможця; „Комплекс амнезії” – є основним методом лікування від евристики подібності, оскільки він змушує бізнесмена щодня переоцінювати правильність зробленої інвестиції; „Комплекс „широкої подошви” – передбачає, що потрібно триматися за основу своєї інвестиційної діяльності або бізнесу (за свою методику або основну мету бізнесу).

Вітчизняні фінансові суб'єкти господарювання знаходяться у стані постійного психологічного натиску – крім звичайних супутніх ринкових психічних напружень, неабиякий вплив на них справляє боротьба за перерозподіл власності і ринків, невизначеність податкового законодавства і багато іншого. Отже, можна сказати, що особливий тип суб'єкта фінансової діяльності формується під комплексним впливом національних, економічних та психологічних чинників.

Висновки. Сучасна наукова психологія володіє великим потенціалом досліджень у фері фінансової психології, але потрібен відхід від фрагментарності, поєднання когнітивної сторони прийняття фінансових рішень з регуляторною, більш глибокий міждисциплінарний синтез.

На сьогодні швидко розвиваються наукові проблеми психології грошей, психології стосунків власності, психології зайнятості та безробіття, психології бізнесу та підприємництва, психології реклами і маркетингу та ін. Відомий спеціаліст у сфері фінансової та економічної психології, В.М. Соколинський проводить дослідження в галузі психології доходів та заощаджень. Усі ці названі галузі психології і становлять зміст фінансової діяльності. Таким чином у контексті функціонування соціально-економічних систем психологічні аспекти суспільно-економічної діяльності розглядаються у взаємозв'язку з поведінкою економічних суб'єктів, механізмом прийняття рішень на мікро– і макроекономічному рівнях, формуванням і трансформацією формальних і неформальних інституцій.

Запропоновані в роботі узагальнення показують, що існує взаємовплив між психологічними чинниками та фінансовою діяльністю суб'єктів господарювання. Дослідження цих напрямів дозволяють поглибити теоретичний і методологічний інструментарій психологічної та економічної наук у цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева И. В. Экономическая психология : [учебник] / Андреева И. В. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
2. Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі / А. Гриценко // Економіка України. 10. – 2008. – С. 40–54.
3. Дейнека О. С. Противоречия и перспективы ресурсного подхода в экономической психологии // Проблемы экономической психологии / под ред. А. Л. Журавлева, А. Б. Купрейченко. – М. : ИПРАН, Т.2, 2005. – С. 66–97.
4. Журавлев А. И. Психология управленческого взаимодействия : [учебник] / Журавлев А. И. – М. : ИП РАН, 2004. – 476 с.
5. Экономическая психология : [учеб.-метод. пособие / для студ. спец. «Национальная экономика и экономическая безопасность» очно-заочной формы обучения / сост. А. А. Никитин]. – Пермь : Перм. гос.ун-т., 2009. – 130 с.
6. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег / Д. Кейнс. – М. : Прогресс, 1978.
7. Ларе Твид Психология финансов / Т 26. – М. : «ИК Аналитика», 2002. – 376 с.
8. Ложкін Г. В. Економічна психологія : [навчальний посібник / Ложкін Г. В., Комаровська В. Л., Валенюк Н. Ю. – 3-тє вид-ня, переробл. і доповн. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 462 с.
9. Олешко А. А. Психологічні чинники фінансових криз / А. А. Олешко // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 4 (47). – 2009.
10. Основы психологии : [підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця]. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 1996. – 632 с.
11. Психология и экономика // Труды 1-й Всероссийской конференции РПО по экономической психологии. Под ред. О. Г. Посыпанова и В. В. Спасенникова. Т. 1. – Москва – Калуга : РГНФ; КФ МГТУ, 2000.
12. Спасенников В. В. Экономическая психология : [учебное пособие] / В. В. Спасенников. – К., 2003. – 448 с.
13. Славюк Р. А. Фінанси підприємств : [навчальний посібник] / Славюк Р. А. – Київ : «Центр навчальної літератури», 2004. – 460 с.
14. Соколинский В. М. Психологические основы экономики : [уч. пос.] / Соколинский В. М. – М., 1999. – 215 с.
15. Соколинский В. М. Проблемы финансовой психологии / В. М. Соколинский // Труды 1-й Всерос. науч. Конф. РПО по экономической психологии. Т.2. – М. – Калуга : Институт психологии РАН; КФ МГЭН, 2000.
16. Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання : [навчальний посібник] / Терещенко О. О. – К. : КНЕУ, 2003. – 554 с.
17. Фінанси підприємств : [підручник / А. М. Поддєрьогін, М. Д. Білик, Л. Д. Буряк та ін.; Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А. М. Поддєрьогін]. – 6-те вид., перероб. та допов. – К. : КНЕУ, 2006. – 552 с.

18. Шиллер Р. Кризис – это новые возможности для развития финансовых рынков / Р. Шиллер // Beyond Transition / Экономический вестник о вопросах переходной экономики. – 2007. – № 16. – С. 18.

19. Kahneman D., Tverski A. Prospect Theory : An Analysis of Decision Making Under Risk / D. Kahneman, A. Tverski // Econometrica. – 1979. – Vol 47, № 2. – p. 263–292.

УДК 159.9

Євсюков О.П., к. психол. н., директор Департаменту персоналу Державної служби України з надзвичайних ситуацій

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРШОГО ВРАЖЕННЯ ПРО ПСИХОЛОГА ДСНС У ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті розглядається питання ролі та ваги першого враження від психолога ДСНС при встановленні психологічного контакту між ним та постраждалою від надзвичайної ситуації людиною.

Ключові слова: надзвичайна ситуацій, психологічний контакт, постраждалих, психолог ДСНС України.

В статье рассматривается вопрос роли и веса первого впечатления о психологе ГСЧС при установлении психологического контакта между ним и пострадавшим от чрезвычайной ситуации человеком.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуаций, психологический контакт, пострадавший, психолог ГСЧС Украины.

Постановка проблеми. Робота психолога ДСНС в осередку надзвичайної ситуації кардинально відрізняється від звичної роботи цивільного психолога, що надає необхідну психологічну допомогу населенню в мирний час. На відміну від цивільних психологів, психологам ДСНС доводиться працювати, так сказати під «відкритим небом», в польових умовах. Тобто безпосередньо поряд, або в осередку надзвичайної ситуації, поряд з фахівцями, що проводять пошуково-рятувальні та інші невідкладні роботи з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. В даних умовах не завжди є можливість зручно розташувати постраждалого, огородити його від небажаних «очей» інших людей, працівників ЗМІ тощо. Крім того, в даних умовах досить важко створити затишні умови взаємодії один на один з постраждалим, де б він міг розслабитися та урегулювати свої емоції, внутрішні переживання, довіритися фахівцю. Таким чином, постійні стрес-фактори надзвичайної ситуації, що відвертають увагу як психолога ДСНС так і постраждалого, негативно впливають на результат їх взаємодії. Це, в свою чергу, відображається на успішності встановлення психологічного контакту психолога ДСНС з постраждалим.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проаналізувавши ряд наукових робіт можемо зробити висновок, що багато дослідників вивчали даний психологічний процес, але не всі з них називали його безпосередньо «психологічний контакт». В ряді наукових праць зустрічаються й такі визначення, як: «консультативний контакт» – в межах психологічного консультування його викорис-

товували R.L. George, T.S. Cristiani, A. Ellis, C. Rogers, P. Кочюнас; «комунікативний контакт» – К.С. Станіславський, М.І. Єнікеев, А.В. Дулов та інші [1-6; 8].

Вперше в науковому аспекті про поняття «психологічний контакт» почали говорити у напрямі психологічного консультування, тож і термін при цьому обирався наступний – «консультативний контакт».

Найбільш загальне тлумачення даного поняття зробили R.L. George та T.S. Cristiani. Під консультативним контактом вони розуміють унікальний динамічний процес, під час якого одна людина допомагає іншій використовувати свої внутрішні резерви для розвитку в позитивному напрямі і актуалізувати потенціал усвідомленого життя [7].

Метою статті є вивчення особливостей формування першого враження у постраждалих стосовно фахівця служби психологічного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети нами протягом 2008-2011 р.р. було проведено опитування постраждалих від поведень, яким було надано невідкладну психологічну допомогу в осередку трагедії на предмет першого враження про фахівців психологічної служби ДСНС України (тоді МНС України).

При аналізі словесних портретів постраждалих в якості одиниці контент-аналізу виступало одне слово або словосполучення, що позначало якість, ознаку, особливість чи властивість екстремального психолога. При кількісно-якісному аналізі результатів виявлялась повнота словесних портретів, яка утворювалась шляхом додавання кількісних показників певної імпресіограми по всіх її підкатегоріям. Іншими словами, підраховувалась загальна кількість особливостей, властивостей фахівця, які були відображені постражданими. Відповідно до цього було виділено три рівня повноти словесних портретів: низький (1-3 бали); середній (4-6 балів); високий (більше 7 одиниць).

Емпіричне дослідження формування першого враження про фахівця-психолога проходило у два етапи:

1) Акт безпосереднього сприйняття постражданими психолога ДСНС України.

2) Збір емпіричного матеріалу за допомогою вивчення висловлювань всіх своїх вражень, отриманих від взаємодії з фахівцем психологічної служби ДСНС України. Нами аналізувалось те, які особливості та властивості фахівця постраждали відображають при сприйнятті та яке емоційне ставлення формується у постраждалих по відношенню до екстремального психолога.

Отже, на початку нами вивчались особливості та властивості фахівців-психологів, які фіксувались при першому враженні про них у постраждалих. У подальшому досліджувалось емоційне ставлення постраждалого до екстремального психолога при взаємодії.

При опитанні постраждалих використовувались запитання за типом: «Розкажіть, чим вам запам'ятався фахівець-психолог, який надавав вам психологічну допомогу. Опишіть його»; «Чи сподобався вам фахівець-психолог? Чому саме він/вона тобі сподобався/не сподобався?».

Нагадаємо, що при здійсненні дослідження нами було проведено диференціацію фахівців, які надавали психологічну допомогу в осередку лиха, за гендерною ознакою. Отже, наводимо результати дослідження, при якому бу-

ло проведено оцінку психолога-чоловіка. Аналіз змісту словесних портретів постраждалих дозволив виявити характерні особливості сприйняття фахівців-психологів при першому враженні. Так встановлено, що на перше враження стосовно психолога-чоловіка особливий вплив спричинили такі складові як «костюм» – приблизно 38%, «габітус» – 35% та «кінесіка» – 27%. При цьому найчастіше постраждали відмічали колір волосся та форму психолога. Найрішше опитані вказували на позу та жестикуляцію фахівця.

Також слід відмітити, що постраждали чоловіки, на відміну від жінок, найбільш часто відмічали такі складові як зріст, конституція тіла, хода, зачіска фахівця. При цьому постраждали жінки говорили про колір очей, вік, форму та колір волосся психологів. Говорячи про елементи одягу, чоловіки найчастіше вказують на знаки розрізнення поміж фахівцями, а жінки на погони психолога. Повнота словесних портретів при цьому була відмічена здебільшого на середньому рівні (57,50%).

В якості прикладів наведемо цитати з інтерв'ю, за результатами яких було складено словесні портрети психологів.

Володимир В. (44 роки): «Високий, очі темні, брова густі. Впевнена поведінка. На руці обручка».

Аліна Ю. (36 років): «Сильний. Нормального середнього зросту. Темне волосся, акуратно зачесане. Форма охайна, синя футболка під курткою. З прикрас тільки годинник помітила...»

З наведених даних ми можемо зробити припущення, що найбільшу увагу постраждали при оцінці психолога ДСНС України приділили формі фахівця. Непоміченими не залишилось майже нічого – були відмічені і надписи «Психолог», і погони фахівця. Окремо, частіше за інших, були виділені особливості зачіски психолога ДСНС України – враховувались і колір волосся, і охайність зачіски.

Наступним кроком нашого дослідження стало вивчення емоційного ставлення постраждалих до екстремальних психологів при взаємодії з ним. Аналіз даних показав, що емоційне ставлення до людини в загалі, і до фахівця-психолога зокрема, будується на основі першого враження про людину. Отже на основі першого впечатлення, количественные показателі емоційного ставлення постраждалих до психолога-чоловіка виглядають наступним чином:

– позитивне перше враження спостерігалось у 67% опитаних (36% чоловіків, 31% жінок);

– негативне перше враження було зафіксовано у 33% постраждалим (14% – чоловіки і 19% – жінки).

Наведені показники вказують на превалювання позитивного ставлення до психолога-чоловіка. При цьому психолог ДСНС України чоловічої статі сподобався більшій кількості постраждалих чоловіків, ніж жінок.

Наведемо окремі приклади змісту деяких словесних портретів постраждалих, які відображають чинники симпатій та антипатій постраждалих до об'єкту сприйняття.

Приклади позитивного враження.

Валерій А. (49 років): «Дуже сподобався. Такий молодий, а видно, що сильний. Мене підтримав, пораду дав. Він просто демонструє впевненість всім своїм видом».

Валентина Г. (60 років): «Сподобався, аякже! Він же рятувальник. Коли поруч такий фахівець, у формі, підтягнутий, стрункий, сильний, то і боятись нічого. Дуже охайний, стриманий. На актора якогось дуже схожий».

Приклади негативного враження.

Антон Д. (32 роки): «Нічим не сподобався. Повільний якийсь. Зачіска дивна, форма дивна, всі ці надписи, його сумка...».

Олена Ш. (45 років): «Досить нав'язливий. Не дуже схожий на рятувальника, хоча й у формі. Вона йому не пасує. Нечищене взуття у нього було».

Далі розглянемо послідовність відображення в портретах постраждалих кількості елементів зовнішнього вигляду фахівця-психолога. Відмітимо, що позитивне ставлення постраждалих до об'єкту сприйняття було відмічено у 67% постраждалих (у 36% чоловіків та у 31% жінок).

Пояснюючи причини своєї симпатії до чоловіка-психолога, більшість постраждалих акцентують свою увагу на його одязі (формі). Далі, за ступенем зменшення кількісних показників відображення, опитаними відмічаються елементи зовнішнього вигляду фахівця, йдуть характеристики його прикрас, фігури, і зачіски. Найрідше постраждалі відзначають колір волосся, позу і взуття фахівця-психолога. Даний факт свідчить про суттєву значущість оформлення зовнішності об'єкта сприйняття на формування позитивного першого враження про нього у випробовуваних. Заслугує на увагу той факт, що сприймаючи психолога, деякі постраждалі (28%-22% чоловіків і 6% жінок) приписали йому позитивні такі моральні якості, як «сміливість» і «хорообрість».

У словесних портретах 16% постраждалих мали місце випадки порівняння екстремального психолога з героями фільмів, родичами та знайомими. У цих випадках об'єкт сприйняття викликав симпатії тим, що нагадував випробовуваним когось із оточуючих. Говорячи про гендерні відмінності постраждалих у формуванні позитивного першого враження про психолога чоловічої статі, можна виявити наступні закономірності: чоловіки частіше жінок вказують на особливості статури, зачіску і ходу у вигляді людини. А для жінок має більше значення погони та елементи одягу чоловіка-психолога, а саме – його форма.

На наступному етапі інтерпретації даних було відмічено і особливості негативного ставлення постраждалих до об'єкту сприйняття. Таку оцінку було отримано від 21% опитаних. Із загальної кількості постраждалих 18% (9% чоловіків і 9% жінок) заявили, що їм психолог ДСНС України не сподобався «всім». Розкрити зміст даного поняття ці постраждалі не змогли, що може бути пояснено, перш за все, їх пригніченим психологічним станом.

Аналіз змісту словесних портретів дозволив умовно розділити постраждалих на три групи:

1. Постраждалі, що пояснюють причини своєї антипатії до психолога за рахунок проявів його експресії (10% чоловіків і 12% жінок).

2. Постраждалі, на яких екстремальний психолог справив негативне перше враження особливостями оформлення своєї зовнішності (6% чоловіків і 11% жінок).

3. Постраждалі, яким об'єкт сприйняття не сподобався всім: і «кінесикою», і «костюмом» і «габітусом». Таких постраждалих більшість (22% чоловіків і 17% жінок).

Крім того, при даному аналізі особливої уваги заслуговують показники відображення постраждалими елементів зовнішності психолога ДСНС – 60%, його фізичні дані та особливості виразності поведінки – по 20%.

Також, як і при позитивному першому враженні, в словесних портретах постраждалих (17% – 11% чоловіків і 6% жінок) відмічені порівняння психолога ДСНС України з героями фільмів і знайомими. Однак, тепер екстремальний психолог нагадує негативних персонажів. Подібностей фахівця-психолога з рідними людьми у випробовуваних не зафіксовано зовсім.

Описуючи вигляд психолога ДСНС України, чоловіки частіше, ніж жінки вказують на його позу, вираз обличчя, зачіску, колір волосся і елементи форми. Жінки ж звертають більшу увагу на особливості статури, прикраси, взуття та елемент форми чоловіка-психолога. Серед усіх елементів зовнішнього вигляду психолога ДСНС України, що вплинули на формування негативного ставлення у постраждалих, найбільш значущими виявилися особливості, що характеризують вираз його обличчя, одяг і зачіску (максимальна кількість фіксування). Найменший відсоток суджень піддослідних припав на опис фігури і взуття психолога (про них відгукнулося мінімальна кількість постраждалих жінок). При цьому відносно повноти словесних портретів нами було зафіксовано переважання низького рівню (57% опитаних постраждалих).

Порівнюючи рівні повноти вільних словесних портретів постраждалих стосовно екстремального психолога, можемо зробити висновок, що більша кількість особливостей, властивостей зовнішності об'єкта сприйняття постраждалі виділяють в першій серії, при описі його вигляду з першого враження. У другій серії емпіричного дослідження, при вираженні позитивного емоційного ставлення до психолога ДСНС України, повнота словесних портретів постраждалих вище, ніж при поясненні причин негативного ставлення.

На наступному етапі аналогічну процедуру дослідження було проведено відповідно до оцінки жінки – психолога ДСНС України. Надаючи оцінку жінці-психологу, постраждалі відмічають, перш за все, особливості «оформлення» зовнішності фахівця. На особливості, які складають блок кінесици, постраждалі у жінок-психологів не відмітили взагалі.

Факт відсутності у змісті словесних портретів «кінесици» пояснюється, насамперед, тим, що вся експресія об'єкта сприйняття в умовах дослідження зведена до мінімуму. Найбільш часто постраждалі відзначали довжину і колір волосся фахівця, форму, прикраси і зачіску, а також колір її очей.

Аналізуючи гендерні відмінності постраждалих у сприйнятті ними жінки-психолога ДСНС України, приходимо до наступних закономірностей. Для більшості постраждалих чоловіків характерні вказівки на зріст, довжину і колір волосся, колір очей, ніс психолога. Основній масі постраждалих жінок властиві відображення елементів форми, прикрас, зачіски, декоративної косметики та макіяжу, взуття та віку жінки-психолога. При цьому повноту словесних портретів можна оцінити за середнім рівнем.

Наведемо декілька прикладів особливостей сприйняття жінки-психолога постраждалими на етапі формування у них першого враження від фахівця.

Приклади позитивного враження.

Микола В. (49 років): «Сподобалась наша психолог. Вона дуже тендітна, маленька, при цьому говірка та кмітлива. Дуже сподобалось її руде волосся».

Галина А. (35 років): «Психолог сподобалась. Охайна, вишуквана, впевнена. Виглядає скромно, не броско. Весь час підтримувала, з'являлась саме тоді, коли була в ній потреба».

Приклади негативного враження.

Іван О. (52 роки): «Зовсім не сподобалась. Форма на неї завелика, незрозуміле взуття в неї. Прикрас забагато. Таке враження, що після веселоців забула познмати».

Катерина Н. (47 років): «Якась неохайна. Таке враження, що їй самій у формі некомфортно. Постійно все поправляла свої волосся, яке було погано зібране. Голосно розмовляла.».

Наступним кроком дослідження стало вивчення емоційного ставлення постраждалих до психолога жінки. Позитивне перше враження проявилось у 72% постраждалих (38% – чоловіки і 34% – жінки). Негативне перше враження про психолога-жінку було зафіксоване у 28% постраждалих (12% чоловіків, 16% жінок). На підставі представлених даних можемо зробити висновок, що на основну масу опитаних постраждалих фахівець служби психологічного забезпечення ДСНС України справила позитивне перше враження. Більшу частину таких постраждалих складають чоловіки.

Вказуючи на елементи зовнішнього вигляду жінки-психолога ДСНС України, які обумовили формування позитивного ставлення до неї по першому враженню, постраждали відзначають особливості «оформлення» її зовнішності (67%) і деякі риси її фізичного вигляду (33%). Особливості виразної поведінки фахівця-психолога постраждалі не відобразили. Пояснюючи причини своїх симпатій, постраждалі найчастіше відмічають колір волосся, зачіску і форму психолога.

Характерно, що колір волосся жінки-психолога вплинув на формування позитивного першого враження про неї у всіх постраждалих чоловічої статі. А такі елементи «костюма» об'єкта сприйняття, як взуття, прикраси та декоративна косметика в словесних портретах постраждалих чоловіків відсутні зовсім. На позитивний характер сприйняття психолога ДСНС України жіночої статі постраждалими жінками, більшою мірою вплинули її зачіска і одяг.

Негативне ставлення до об'єкта сприйняття сформувалося у 22% постраждалих (10% – чоловіків і 12% – жінок). Із загальної кількості опитаних 14% постраждалих (8% чоловіків і 6% жінок) висловилися, що їм жінка-психолог «всім не сподобалася», не розкривши зміст даного поняття. Решта постраждалих, пояснюючи причини своїх антипатій, найчастіше відзначають довжину волосся і макіяж в зовнішності фахівця.

Найбільш сильний вплив на формування негативного ставлення чоловіків спричинила зачіска жінки-психолога. Більшій кількості жінок фахівець служби психологічного забезпечення не сподобалася довжиною волосся, формою та обличчям. Негативне перше враження на постраждалих жінка психолог справила, головним чином, за рахунок особливостей оформлення своєї зовнішності (загальне число фіксування елементів «костюма» становить 62%, рис фізичного вигляду – 38%, особливостей виразної поведінки – 0%). Звертає на себе увагу той факт, що вказівки на взуття, прикраси та декоративну косметику психолога ДСНС України присутні тільки в описах постраждалих жінок.

Порівнюючи рівні повноти словесних портретів постраждалих на сприйняту особистість, зазначимо, що найбільша кількість особливостей і властивостей в зовнішності жінки-психолога постраждалі виділяють в першій серії емпіричного дослідження, тобто при описі її зовнішності з першого враження.

Висновки. Таким чином, проводячи аналіз особливостей формування першого враження від фахівця-психолога ДСНС України у постраждалих в наслідок надзвичайної ситуації, можемо відмітити декілька моментів. Більшість постраждалих як чоловіків, так і жінок отримали найбільш позитивне перше враження від фахівця-психолога жіночої статі. Емоційне ставлення до фахівців-психологів ДСНС України з боку постраждалих було також переважно позитивним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дулов А. В. Судебная психология / Дулов А. В. – Изд. 2-е исп. и доп. – Минск : Вышэйшая школа, 1975. – 462 с.
2. Еникеев М. И. Юридическая психология : [краткий учебный курс] / Еникеев М. И. – М. : НОРМА (НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 245 с.
3. Еникеев М. И. Общая и социальная психология : [учебник для вузов] / Еникеев М. И. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма (ИНФРА-М), 2010. – 639 с.
4. Кочюнас Р. Психологическое консультирование. Групповая психотерапия : [учеб. пособие] / Римас Кочюнас. – 7-е изд. – М. : Мир : Академический Проект, 2010. – 462 с.
5. Станиславский К. С. Работа над собой в творческом процессе переживания / К. С Станиславский // Собр. соч. – М. : 1955. – т. 3. – 314 с.
6. Gelso C. J. Counseling Psychology / C. J. Gelso, B. C Fretz. – N. Y. : Holt, Rinehart and Winston, 1992. – 231 p.
7. George R. L. Counseling: The ory and Practice / George R. L., Cristiani T. S., 3rd Ed., Englewood Cliffs. – N. J. : Prentice-Hall, 1990. – 126 p.
8. Rogers C. Client-Centered Therapy / C. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin, 1951. – 256 p.

УДК 159.9

Єгорова О.Б., к. психол. н., доцент, Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ);

Зозуля О.В., асистент кафедри психології, Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ);

Калмикова О.О., асистент кафедри психології, Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ);

Муравицька І.С., асистент кафедри психології, Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ)

ПРОЯВИ СТРАХІВ У ПІДЛІТКІВ – ДЕВІАНТІВ

Проаналізовано теоретичні основи дослідження проблеми страху та девіантної поведінки в контексті психологічних теорій; розглянуто особливості прояву страху та девіантної

поведінки у підлітків групи норми та групи ризику, розкрито особливості взаємозв'язку страху та показників форм девіантної поведінки школярів.

Ключові слова: страх, девіантність, форма девіантної поведінки, підліток, кореляція.

Проанализированы теоретические основы исследования проблемы страха и девиантного поведения в контексте психологических теорий; рассмотрены особенности проявления страха и девиантного поведения у подростков группы нормы и группы риска, раскрыты особенности взаимосвязи страха и показателей форм девиантного поведения, школьников.

Ключевые слова: страх, девиантность, форма девиантного поведения, подросток, корреляция.

Постановка проблеми. У зв'язку із нестабільністю в суспільстві, постійними політичними переворотами та невизначеністю у майбутньому, у людей все частіше з'являються страхи, пов'язані із загрозою для життя, соціальні, економічні страхи, страхи приниження та інші.

За статистикою, невротичні страхи виявляються в кожного третього жителя нашої планети. На жаль, ця проблема зачіпає не тільки доросле населення. Виникнення різноманітних страхів (фобій) є доволі характерним для дитячого і підліткового віку. Страх – це стан сум'яття, яке виникає у відповідь на загрозу. Також виділяють ситуаційну тривожність – різноманітні рівні тривоги, що виникають у людей в різних ситуаціях. Для підлітків це може бути страх бути не прийнятим групою однолітків, страх відповідати біля дошки та інші [4; 6; 7].

Однією з найпоширеніших соціальних проблем сучасності стало поширення девіантної поведінки у суспільстві, особливо серед молоді.

На фоні соціально – економічних змін, загострення суспільних протиріч відбувається втрата життєвих смислоутворюючих ідеалів і зміни цінностей у суспільній та індивідуальній свідомості, відбувається дегуманізація суспільства, збільшується кількість наркоманії, хуліганства, інших форм девіантної поведінки молоді [8; 12].

До соціальних причин девіантної поведінки підлітків відносяться фрустрація базальних потреб; відштовхуюче або вороже ставлення до них матері, починаючи з дитячого віку; засвоєння манер поведінки жорстких, проте ефективних, на думку підлітків; педагогічна занедбаність; труднощі соціальної адаптації в колективах, що поєднуються з пошуком визнання в альтернативних асоціальних групах, де схвалюють агресивну поведінку [3].

Біологічним фоном, на якому існує підліткова девіантність, є: велика кількість різноманітних психічних аномалій: 40-60% (!); ускладнені пологи; органічна патологія, що проявляється зазвичай через зміну когнітивного функціонування: зниження уваги, самоконтролю під час зростання імпульсивності; інстинкти, що детермінують агресивність.

Психологічними причинами девіантної поведінки виступають внутрішні конфлікти, конфлікти з дорослими, втрата сенсу життя, а також негативні психічні стани підлітків. Цей факт є вірогідністю того, що проблема девіантних підлітків у психологічній науці є широко відкритою і потребує більш детального дослідження та практичного висвітлення.

Метою статті є аналіз проблеми страху та девіантної поведінки в історії наукової думки, вивчення особливостей прояву страхів та поведінки з відхи-

ленням у нормослухняних підлітків та девіантів, дослідження особливостей взаємозв'язку страху та показників форм девіантної поведінки школярів та визначання шляхів зниження високого рівня страху в учнів групи ризику за допомогою корекційно – профілактичних методів.

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік – це час бурхливого та суперечливого розвитку, який характеризується значними змінами як в організмі, так і в психіці дитини, котрі відіграють виключно важливу роль у формуванні особистості. Не випадково французький філософ Ж.-Ж. Руссо назвав підлітковий вік “другим народженням”. Окрім фізіологічних змін, притаманних цьому віку, відбуваються зміни й емоційної сфери. Дуже часто підлітки переживають негативні емоційні стани, серед яких окремо виділяється страх.

Прийнято вважати, що страхи – емоційні порушення або неприємні переживання [11]. Люди скаржаться, що страх не дозволяє їм діяти за їхнім власним бажанням, насолоджуватись життям в повному обсязі, виконувати певну роботу, реалізовувати себе у бажаному напрямі, спілкуватись з певними людьми, виступати публічно, навіть відпочити уві сні страх часом не дає. Часто люди настільки стомлюються від страхів, що відмовляються від будь-яких проявів ініціативи та зовні складають враження байдужих людей [1; 5].

Важливо розрізнати страх і тривогу. На рівні суб'єктивного переживання тривогу правильніше всього визначити як комбінацію декількох дискретних емоцій. Ключовою емоцією в суб'єктивному переживанні є страх, але й інші емоції, наприклад, сум, сором, вина можуть поєднуватись у тривожному переживанні.

В дитячому й підлітковому віці почуття страху часто сягає крайнього ступеня. Діти із тривожно-боязким темпераментом бояться залишатися в темноті чи на самоті, заходити в неосвітлені кімнати і коридори, бояться собак, тремтять перед грозою [4; 6].

Страх рано чи пізно відчувають всі люди. Пов'язані з ним переживання легко відтворюються і можуть прориватися у свідомість в снах. Але страх не є тільки злом. Він може служити попереджувальним сигналом і змінювати направленість думки і поведінки. В сучасних цивілізаціях існує все більше число об'єктів, явищ, умов і ситуацій, які лякають. Розуміння страху не звільняє від небезпечних чи лякаючих ситуацій, але воно може забезпечити додаткову міру контролю над цією неприємною емоцією.

Специфіка активності людини полягає в тому, що вона постійно протікає у взаємодії з іншими людьми або предметами, зробленими ними. І тоді, крім природних законів, що регулюють відношення між ними, у силу вступають закони соціального життя, іноді закріплені у вигляді твердих приписів (правил), а найчастіше – у вигляді моральних норм, що допускають відому варіативність відносин між людьми в першу чергу.

Девіантна поведінка – це поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві норм поведінки. Психологи розглядають девіантність як поведінку, що знаходиться на межі правової та делінквентної (кримінальної, яка має ознаки злочину). Дітей, яким притаманні відхилення поведінкових реакцій, називають по-різному: недисципліновані, педагогічно або соціально занедбані, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні підлітки, девіанти тощо [2]. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення девіантності. Кожен девіантний підліток має свій набір

відхилень у поведінці: прогулювання уроків, фізичне насильство над однолітками, грубість у спілкуванні з оточуючими, ворожість до людей, нехтування обов'язками, агресивна протидія педагогічним вимогам, недовіра до батьків та вчителів, завищена самооцінка та рівень домагань [3; 8].

Причини відхилень поведінки можуть бути різноманітними: деформації в розвитку й задоволенні потреб, моральних переконань, безвідповідальність, відсутність почуття обов'язку, нездатність прийняти самостійне рішення й підтвердити слова справою, психічні патології, а також упереджене оцінне ставлення, нещирість, цинізм до оточуючих, їх душевна сліпота тощо [9; 12].

К. Роджерс визначив деякі фактори, які формують поведінку правопорушника: психологічну атмосферу в сім'ї, умови шкільного навчання, вплив знайомих, фізичний розвиток, спадковість. Коли дитині погано, вона шукає розради в сім'ї. У важких підлітків сім'ї найчастіше неблагополучні – вони характеризуються порушеннями морально-психологічного клімату. В таких сім'ях панує алкоголізм, наркоманія, низький культурний і освітній рівень, схильність до аморальної поведінки тощо [цит. за 12].

Важливим фактором розвитку девіантної поведінки є девіантні однолітки. Девіантні вчинки збільшують привабливість підлітка, що їх вчинив для інших, що приймають такий стиль поведінки; скоюючи антисоціальні вчинки, підліток привертає до себе увагу, інтерес. Соціальне відчуження сприяє активізації спілкування підлітка з девіантним середовищем, зменшує можливість соціального контролю та сприяє подальшому посиленню девіантної поведінки [8].

Наше дослідження проводилось на базі загальноосвітніх шкіл м. Слов'янська Донецької області. В дослідженні взяли участь 80 підлітків віком 13-15 років, в т.ч. 32 хлопчики і 48 дівчат.

Об'єктом дослідження виступили страхи у девіантних підлітків ЗОШ, предметом – взаємозв'язок окремих видів страхів з певними формами девіантної поведінки.

У ході дослідження нами вирішувались наступні завдання: виявити підлітків девіантів; дослідити форми девіантної поведінки учнів; вивчити страхи у школярів; порівняти здобуті показники у девіантних та нормослухняних підлітків; проаналізувати кореляційні зв'язки між певними страхами та формами поведінки з відхиленням учнів.

Для реалізації поставлених задач під час дослідження були застосовані наступні *психодіагностичні методи*: спостереження, бесіда, метод експертних оцінок, загальне анкетування, методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента, лінійна кореляція Пірсона), використовувались методики – методика діагностики схильності до поведінки з відхиленням А. Орла, малюнок проба Р. Бернса та С. Кауфмана «Кінетичний рисунок сім'ї» (КРС), методика «Неіснуюча тварина», методика «Страхи» В. Панок, Л. Батищева, методика самооцінки форм агресивної поведінки (модифікований варіант Басса – Даркі), методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності В. Бойка, опитувальник FPI.

Перед кожним завданням пропонувалась чітка інструкція. Використання вказаних методик дозволило виявити нам кількісно та якісно такі показники як страх, тривога, форми девіантної поведінки.

Методом експертних оцінок було виділено 2 групи підлітків: групу девіантів – Гд (40 осіб) та групу норми – Гн, також 40 осіб.

Також було виявлено у досліджуваних групи ризику набагато вищі рівні прояву форм девіантної поведінки: пропуски занять без поважної причини ($t=4,563$; $p<0,01$), схильність до частих конфліктів з однолітками та дорослими (значущо при $p<0,01$), участь у бійках (не значущо), нецензурні висловлювання та вживання алкогольних напоїв (значущо на рівні $p<0,01$).

За методикою А. Орла, підлітки-девіанти проявляють більшу схильність до подолання норм і правил ($t=4,695$; $p<0,01$) та адиктивної поведінки ($t=9,866$; $p<0,01$), агресії та насилля ($t=4,368$; $p<0,01$), більш схильні до делінквентної поведінки ($t=7,233$; $p<0,01$), більш спрямовані на соціальну бажаність (не значущо), і значно гірше ($p<0,01$) контролюють емоційні реакції.

Згідно результатів *малюнкової проби КРС*, у школярів групи ризику значно нижчі рівні сприятливості сімейної ситуації ($t=3,456$; $p<0,01$), проте в них вищі рівні прояву тривожності ($t=3,652$; $p<0,01$), в їх родин набагато вища конфліктність ($t=4,968$; $p<0,01$), також девіантні підлітки більше переживають почуття неповноцінності. ($t=5,364$; $p<0,01$) Ворожість у родин девіантів є значно вищою ($t=5,123$; $p<0,01$), ніж у підлітків групи норми.

Як показала *методика Басса-Даркі*, в учнів-девіантів значно вищі всі форми агресивної поведінки: фізична агресія, дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини (значущо на рівні $p<0,01$). Рівні непрямой агресії в обох групах досліджуваних відрізняються у незначній мірі ($t=2,554$; $p<0,05$).

За *методикою В. Бойка*, в учнів групи ризику значно вищі такі форми агресивної поведінки як спонтанність агресії ($t=4,856$; $p<0,01$), нездатність гальмувати агресію ($t=5,321$; $p<0,01$), невміння перемикаєти агресію на діяльність або неживі об'єкти ($t=6,236$; $p<0,01$), провокування агресії в інших ($t=3,964$; $p<0,01$), схильність до відображеної агресії ($t=4,569$; $p<0,01$), аутоагресія ($t=2,685$; $p<0,01$). Менш суттєво відрізняються рівні прояву ритуалізації агресії ($t=2,964$; $p<0,01$), задоволення від агресії ($t=2,954$; $p<0,01$), розплата за агресію ($t=2,974$; $p<0,01$).

Згідно результатів *методики FPI*, у девіантів переважають невротичність ($t=5,146$; $p<0,01$), спонтанна агресія ($t=6,456$; $p<0,01$), дратівливість ($t=2,964$; $p<0,01$), реактивна агресивність ($t=3,458$; $p<0,01$), вони є менш відкритими ($t=4,987$; $p<0,01$).

Як показала *методика «Страхи»*, у підлітків девіантної групи трохи нижчі страхи, пов'язані із загрозою для життя та здоров'я дітей (не значущо), страхи перед тваринами (не значущо), проте в них переважають соціальні (не значущо) й економічні страхи (не значущо), страхи приниження (не значущо). Тривоги дітей, містичні страхи та страхи перед явищами природи в обох групах підлітків також відрізняються у незначній мірі.

А ось результати *малюнку «Неіснуюча тварина»* взагалі підтвердили попередні дані. В учнів групи ризику наявний високий рівень прояву агресії ($t=3,39$; $p<0,01$) і майже вдвічі вищі показники страху (значущо при $p<0,01$). Підрахування коефіцієнта *лінійної кореляції* виявило кореляційні зв'язки між страхами девіантів та певними формами поведінки з відхиленням.

Як показано в таблиці 1, *страх, пов'язаний із загрозою для життя та здоров'я дітей* (страх смерті; страх захворіти; страх лікарів та лікарень; страх мерців; страх потрапити в аварію), може проявлятися у девіантів з високими показниками дратівливості ($r = 0,7$, $p < 0,01$), підозрілості ($r = 0,73$, $p < 0,01$) та нездатності гальмувати агресію ($r = -0,42$, $p < 0,01$).

Соціальні страхи (страх самотності; страх за рідних та близьких; хвилювання за майбутнє; страх війни) у наших досліджуваних менш виражені, але вони можуть сприяти прояву фізичної агресії ($r = 0,8$, $p < 0,01$), непрямой агресії ($r = 0,73$, $p < 0,01$), негативізму ($r = 0,52$, $p < 0,01$) та підозрілості ($r = 0,43$, $p < 0,01$).

Таблиця 1

Кореляційна матриця підлітків-девіантів.

Форми поведінки з відхиленням	Страхи							
	Страхи через загрозу для життя дітей	Соціальні страхи	Економічні страхи	Страхи приниження	Страх перед тваринами	Тривоги дітей	Містичні страхи	Страх перед явищами природи
1	0,02	0,8**	0,03	0,95**	0,02	0,02	0,01	-0,05
2	0,25	0,73**	0,29	0,9**	-0,02	0,03	0,02	0,03
3	0,7**	0,29	0,57**	0,87**	-0,26	0,01	0,03	0,1
4	0,07	0,52**	0,18	0,68**	0,04	0,13	0,17	0,14
5	0,25	0,2	-0,16	0,25	-0,2	0,12	0,04	0,03
6	0,73**	0,43**	0,25	0,8**	-0,02	0,04	0,02	0,03
7	0,05	0,24	-0,02	0,07	0,01	-0,13	0,16	0,04
8	0,29	0,18	-0,33	0,45*	-0,25	-0,08	-0,23	0,03
9	0,03	0,13	0,04	-0,23	0,13	-0,16	-0,13	0,09
10	-0,42**	0,2	0,3	0,42**	-0,02	0,14	0,12	0,08
11	0,04	0,03	-0,05	0,41**	0,06	0,08	0,1	0,22
12	0,02	0,25	-0,08	-0,65**	0,23	0,04	-0,04	0,07
13	0,28	0,04	0,25	0,29	-0,22	0,14	0,13	0,03

де –

- 1) Фізична агресія r^* $\rho \leq 0,05$;
- 2) Непряма агресія r^{**} $\rho \leq 0,01$
- 3) Дратівливість
- 4) Негативізм
- 5) Образливість
- 6) Підозрілість
- 7) Вербальна агресія
- 8) Почуття провини
- 9) Спонтанність агресії
- 10) Нездатність гальмувати агресію
- 11) Невміння перемикаєти агресію
- 12) Провокування агресії в інших
- 13) Схильність до відображеної агресії

До *економічних страхів* (страх голоду; нестача грошей; підвищення цін) більш схильні підлітки з вираженою дратівливістю ($r = 0,55, p < 0,01$).

Страхи приниження (моральне приниження; страхи, пов'язані зі школою; незаслужені образи; страх бути не таким, як інші) можуть найбільше проявлятися у девіантних учнів, що демонструють фізичну ($r = 0,52, p < 0,01$) та непрямую агресію ($r = 0,52, p < 0,01$), дратівливість ($r = 0,88, p < 0,01$) й негативізм ($r = 0,63, p < 0,01$), підозрілість ($r = 0,77, p < 0,01$) та почуття провини ($r = 0,43, p < 0,01$), або провокують агресію в інших ($r = -0,60, p < 0,01$).

Також у підлітків наявні такі страхи як *страх перед явищами природи* (страх перед стихійним лихом; перед громом; блискавкою; градом), *тривоги дітей* (страх темряви; замкненого простору). Неявно виражений *страх перед тваринами*. Майже відсутні *страхи містичні* (страх перед долею; Богом; НЛО; страхи після фільмів жаху). Але значущі взаємозв'язки вказаних страхів з формами девіантної поведінки нами не виявлені.

Таким чином можна стверджувати про наявність впливу страхів на відхилення у поведінці підлітків-девіантів.

Для підлітків групи ризику розроблено психокорекційну програму зі зниження високого рівня страху за допомогою корекційно-профілактичних методів: ігор, релаксаційних вправ, тренінгу тощо [7; 10].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження засвідчило наявність суттєвих відмінностей у прояві страхів та форм поведінки з відхиленням у нормослухняних школярів та девіантів. Також було виявлено кореляційні зв'язки, що на високому, помітному та помірному рівнях притаманні учням в різних ситуаціях і які дають змогу налагодити спеціальну роботу з корекції та профілактики страхів у підлітків групи ризику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных состояний / Вилюнас В. К. – М. : МГУ, 1976. – 143 с.
2. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Нечволод Л. І. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – С. 166.
3. Заика Е. В. Психологическая характеристика личности подростка с отклоняющимся поведением / Е. В. Заика, Н. П. Крейдун, О. С. Ягина // Вопросы психологии. – № 3. – 1990. — С. 83–90.
4. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей / Захаров А. И. – СПб. : Союз, 2004. – 245 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Ильин Е. П. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 783 с.
6. Лемещук Р. В. Динаміка соціальних страхів сучасних підлітків / Р. В. Лемещук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №12. – С. 34–44.
7. Мазур О. Дитячі страхи. Діагностика та корекція / О. Мазур // Психолог. – 2007. – №39. – С. 15–18.
8. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : [учебное пособие] / Менделевич В. Д. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
9. Психология подростка. Полное руководство / под редакцией члена-корреспондента РАО А. А. Реана. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.

10. Сиротюк А. В. Робота з девіантними підлітками / А. В. Сиротюк // Психолог. – 2005. – №18. – С. 8–9.
11. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під кер. В. Б. Шапаря. – Х. : Прапор, 2009. – С. 528–530
12. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Шнейдер Л. Б. – М. : Академический проект, 2005. – 336 с.

УДК. 159.95

Льїна Ю.Ю., к. біол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ

ВПЛИВ РОДИННОЇ АТМОСФЕРИ НА ВИНИКНЕННЯ СТРЕСУ

У статті визначено фактори, які впливають на виникнення стресу в період кризи внаслідок несприятливих родинних відносин.

Ключові слова: особистість підлітка, криза, родина, психосоматичні розлади.

В статье определены факторы, которые влияют на возникновение стресса в период кризиса вследствие неблагоприятных семейных отношений.

Ключевые слова: личность подростка, кризис, семья, психосоматические расстройства.

Постановка проблеми. Емоційний стан людини напряду пов'язаний з її психічним здоров'ям. Тривале негативне переживання фіксується у головному мозку, і, внаслідок цього, зароджується пов'язаний з ним стійкий осередок порушення, що одержав назву домінантного. Цей осередок збудження центральної нервової системи гальмує роботу інших нервових центрів і дезорганізує регулюючу дію нервової системи, яка охоплює всі сторони діяльності організму і може викликати психосоматичні розлади, а згодом і психосоматичні хвороби. Особливо треба пам'ятати про це в періоди вікових криз, які супроводжують людину протягом її життя. Таким кризовим періодом, який характеризується емоційною нестійкістю, є підлітковий період, коли формується образ фізичного «Я» і самосвідомість, статева ідентифікація досягає нового рівня, коли послідовно з'являються дві особливі форми самосвідомості (почуття дорослості та «Я-концепція») та багато інших новоутворень.

Криза (від грецької *krizus* – рішення, поворотний пункт) характеризує стан, що породжується проблемою, яка встала перед індивідом і від якої не можна піти, і яку не можна вирішити в короткий час і звичайним засобом (смерть близької людини, зміна зовнішності, різка зміна соціального статусу і т.п.). Вікова криза пов'язана зі спалахом самостійності і виникненням афективних реакцій [5]. Хоча вплив на підлітків з боку батьків зменшується, та саме від батьків залежить, як їхня дитина подолає кризу, чи не буде на іншому віковому етапі подібних проблем, які зараз відмічаються. Саме тому не можна недооцінювати ролі сім'ї у формуванні та збереженні психічного здоров'я дитини, бо воно напряду пов'язане з фізичним здоров'ям. А якщо молоді покоління, наші діти будуть вражені депресією, постійно переживатимуть стреси, то про яку здорову націю можемо говорити?

Більшість авторів дотримуються тієї думки, що емоційні розлади у підлітків не проходять без наслідків, проявляються в особливостях особистості і знаходять відображення в житті. Тривалі неприємні емоційні стани викликають нервові та психічні розлади і органічні хвороби (гіпертонія, язва шлунку і т.д.).

До емоційних розладів відносять і стрес, який є об'єктом наших досліджень.

Частіше всього, за даними досліджень, фактори, які викликають стрес, пов'язані із родиною і близькими друзями. Це не дивує, тому що сім'я – це головний інститут соціалізації, перший соціальний світ особистості, в якому вона набуває досвіду соціальної взаємодії, оволодіває навичками поведінки та міжособистісного спілкування [1]. Саме сім'я відповідає за формування і збереження психічного здоров'я особистості.

Психічне здоров'я – це стан душевного благополуччя, який характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам оточуючої дійсності поведінки і діяльності [3; 4].

Психосоматичний розлад – порушення функцій внутрішніх органів і систем, виникнення і розвиток яких пов'язані в найбільшій мірі з нервово-психічними факторами, переживанням гострої або хронічної психологічної травми, що їх може викликати сім'я або найближче соціальне оточення. Зміни у психосоматичній регуляції є основою для виникнення психосоматичних хвороб [7; 8]. Психосоматичні хвороби та розлади можуть бути поділені на три групи: хвороби, в розвитку яких провідну роль відіграють психогенні компоненти; вегетативні неврози; психосоматичні розлади, пов'язані з особливостями емоційно – особистісного реагування (схильність до травм, алкоголізму).

Сім'я протягом довгого часу відіграє одну з визначних ролей у формуванні особистості дитини, однак на кожному віковому етапі роль і значення сім'ї змінюються і мають свої специфічні особливості. В підлітковому віці відносини з батьками переходять на якісно новий етап. Специфіка взаємовідносин сім'я – підліток зумовлена, в першу чергу, завданнями формування й усвідомлення підлітками своєї ідентичності, корінними перетвореннями мотиваційної сфери [2]. Це – невід'ємний елемент соціальної структури суспільства, сполучна ланка між ним і людиною, що забезпечує неперервність і спадковість між поколіннями. Сім'я – це мала соціальна група, що базується на шлюбі та кровній спорідненості, члени якої об'єднані емоційними зв'язками, спільністю побуту, моральною відповідальністю, взаємодопомогою. Як соціальна група сім'я розв'язує завдання, котрі стосуються осіб, які її складають, а також ті, що торкаються безпосередньо суспільства.

Отже, сімейно обумовлені психотравмуючі переживання є одним із головних факторів, що сприяють трансформації порушень життєдіяльності родини в нервово-психічні або соматичні розлади індивіда.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати комплексних досліджень науковців показали, що стан проблеми стресу і психосоматичних хвороб є недостатньо розробленим.

Причиною виникнення стресу у підлітків може стати багато що: розлучення батьків, сварки з однокласниками, потрапляння у залежність від алко-

голю і наркотиків, переїзд на нове місце проживання. Дослідження, які були проведені психологами, з метою укладання шкали чуттєвих подій, які викликають стрес у підлітків, показали наступне: смерть члена родини оцінюється, як найбільш стресові події; далі йде розлучення батьків. Проблеми в школі, на роботі, із друзями, а також зі здоров'ям займають високі позиції. Отже, аналізуючи дані, які були отримані психологами, можемо сміливо говорити про розвиток соціальних емоцій у підлітковому віці.

Соціальні емоції – переживання людиною свого ставлення до оточуючих людей; виникають, формуються і проявляються в системі міжособистісних взаємовідносин [6].

Структурна деформація родини – порушення цілісності, пов'язане з відсутністю одного з батьків, також виступає одним з чинників стресу.

Наша стаття присвячена виявленню та аналізу психологічної деформації. Вона пов'язана з порушенням системи міжособистісних відносин, перевагою негативних цінностей, загальною несприятливою атмосферою в родині і т.п. Як структурна, так і психологічна деформація родини сильно впливає на формування особистості.

Якщо члени родини зазнають таких негативних емоційних станів, як тривога, стрес, неспокій, то це обов'язково відобразиться на соматичному і психічному здоров'ї членів родини; у першу чергу це стосується особистості, що формується. Так, статистичні дані свідчать, що в основі соматичних захворювань лежить «невикорінений» стрес. На думку спеціалістів, найбільш небезпечним джерелом стресових ситуацій є почуття самотності, емоційної ізоляції.

Питання про взаємозв'язок між емоційними факторами й основними органічними функціями організму ще потребує розробки, його потенційна цінність є величезною, бо емоційні фактори причетні до будь-якого захворювання. Серед сучасних авторів, які займаються цією проблемою можна назвати такі прізвища: Брязгунов І.П., Вейн А.М., Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С., Калошин В.Ф., Панкратов В.Н. та багато інших.

Метою нашої роботи є встановлення впливу родинної атмосфери на виникнення стресу і пов'язані з ним психосоматичні розлади у підлітків.

Виклад основного матеріалу. Існує поняття «підлітковий комплекс» емоційності. Він містить перепади настрою від нестриманої радості до смутку без певних причин, а також ряд інших полярних якостей. Підліток гостріше відчуває співчуття, коли бачить горе інших людей, йому притаманне прагнення відмовлятися від чогось дуже цінного для нього заради добробуту іншої людини. Криза цього періоду збагачує підлітка знаннями і почуттями такої глибини, про яку він навіть не здогадувався в дитинстві. Підліток через особисті душевні страждання збагачує сферу своїх почуттів і думок, він проходить важку школу ідентифікації із собою та з іншими, уперше оволодіває досвідом цілеспрямованого відокремлення. Дослідження, які були проведені психологами з метою укладання шкали чуттєвих подій, які викликають стрес у підлітків, показали наступне: смерть члена родини оцінюється як найбільш стресова подія; далі йде розлучення батьків. Проблеми у школі, на роботі, із друзями, а також зі здоров'ям займають високі позиції. У цьому віці можуть

виникнути емоційні, психологічні і психосоматичні розлади, а також відхилення в поведінці, зростання асоціальних почуттів. Звісно, не завжди поведінка підлітка є руйнівною, не всі молоді люди мають емоційні проблеми, не всі мають психосоматичні розлади чи страждають на психосоматичні хвороби, але той факт, що серед них широко розповсюджені випадки психічних захворювань алкоголізмом, наркотиками, вандалізмом, самогубств і вбивств, вказує на те, що емоційні проблеми існують у дуже і дуже багатьох підлітків. Велика відповідальність при цьому лягає на плечі батьків, які не змогли створити сприятливих умов для формування емоційно сталої особистості, не створили в родині такої атмосфери, яка б сприяла задоволенню потреби в любові, емоційній підтримці і розвитку індивідуальності, задоволенню потреби в самоствердженні, самореалізації, в особистісному зростанні підлітка.

Сім'я – первинний інститут соціалізації. Саме в родині формується соціально адаптована або неадаптована особистість. Окрім свідомого цілеспрямованого виховання, що здійснюється батьками, на дитину впливає вся сімейна атмосфера, сімейні відносини, умови: соціальне положення, рід занять, матеріальний рівень, рівень освіти, ціннісні орієнтації членів родини.

Тому будь-яка деформація (структурна або психологічна) батьківських відносин призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини.

Структурна деформація родини – це порушення цілісності, яке пов'язане з відсутністю одного з батьків. Нас зацікавила психологічна деформація. Вона пов'язана з порушенням системи міжособистісних відносин, перевагою негативних цінностей, загальною несприятливою атмосферою в родині і т.п. Як структурна, так і психологічна деформація родини значно впливають на формування особистості дитини.

Якщо члени родини зазнають таких негативних емоційних станів, як тривога, стрес, неспокій, то це обов'язково відобразиться на соматичному і психічному здоров'ї членів родини, у першу чергу це стосується дитини. Так, статистичні дані свідчать, що в основі наших захворювань лежить «невикорінений» стрес. На думку спеціалістів, найбільш небезпечним джерелом стресових ситуацій є почуття самотності, емоційної ізоляції. Сім'я може виступати, як «джерело психічної травми». Якщо родина опиняється нездатною задовольнити потреби кожного її члена в особистісному духовному зрості, то може виникнути психічна травма.

Психічна травма – це передусім психічне перевантаження в центрі якого знаходиться певний емоційний стан.

Центральне місце емоцій в структурі психотравмуючого перевантаження є закономірним, воно обумовлене як важливим місцем емоцій в організації й інтеграції психічних процесів, так і їх роллю у зв'язку психічних і соматичних систем особистості. Психотравмуюче переживання – це стан, який впливає на особистість, в силу його вираження, довготривалості або повторюваності.

Психотравмуючими є неабиякі сильні, зворушуючі переживання, але лише такі неактивні переживання, які можуть бути причиною клінічної патології. Важливе місце у вченні про психічну травму займає поняття про патогенну ситуацію – сукупність факторів, які безпосередньо обумовлюють психотравмуючі переживання.

Патогенна ситуація може виникнути у найрізноманітніших взаємовідносинах індивіда: учбові, сімейні відносини, як правило, виступають у ролі найбільш значущих для індивіда, чим зумовлена їх провідна роль у формуванні патогенних ситуацій і психічних порушень.

Провідна роль сім'ї у виникненні патогенних ситуацій психотравмуючих переживань обумовлюється рядом умов:

1) Провідна роль сімейних відносин у системі взаємовідносин особистості. Родина є для індивіда найбільш важливою соціальною групою, до якої він належить. Ті події, що відбуваються в сім'ї, в більшій мірі «приймаються близько до серця», ніж аналогічні події у сфері навчальної діяльності, сусідських відносин.

2) Багатогранність сімейних відносин та їх залежність одне від одного. В силу цієї особливості сімейної травми важче позбутися – у члена родини при спробі уникнути травматизації, виникає більше проблем.

3) Особою відкритістю і, як наслідок, вразливістю члена родини по відношенню до різноманітних внутрішньо-сімейних впливів, разом з тим і травмуючим. В родині індивід більше має вплив з боку інших членів родини; слабкості і недоліки проявляються найбільш явно. Наш досвід показує, що особливу значущість при аналізі участі сім'ї в психічній травматизації особистості мають випадки сталої патогенної ситуації, яка обумовлена всією сукупністю сімейних відносин у даній родині. Індивід сприймає сімейне життя в цілому, як травмуюче. Травматичні переживання мають найбільшу тривалість, сталість з найбільш поганим впливом.

Проведений експериментальний аналіз з проблеми впливу атмосфери в родині на виникнення стресу і психосоматичних порушень у підлітків дозволив нам виявити те, що: у підлітків переважає високий і середній рівень сімейної тривоги (за методикою АСТ); аналіз даних за Філіпс-тестом показав, що у підлітків переважає низький і середній рівні переживання соціального стресу. Проаналізувавши дані за методикою, що визначає рівень стресостійкості, ми виявили переважну більшість досліджуваних з середнім рівнем стресостійкості.

Дані за методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» показали, що у підлітків більш виражений високий і середній рівень сприятливої сімейної ситуації.

За даними медичної документації виявлено, що більшість учнів має незадовільний рівень психосоматичного статусу. Кількість психосоматичних розладів у дівчат перевищує кількість цих розладів у хлопців на 3%.

Аналіз показників кореляційного зв'язку усієї групи підлітків дозволяє відмітити такі положення:

- між показниками сімейної тривоги і рівнем соціального стресу існує прямий помірний зв'язок (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,41 – значимо при $p < 0,01$), тобто, чим більше рівень сімейної тривоги, тим більше рівень переживання соціального стресу;

- між показниками сімейної тривоги і рівнем сприятливої сімейної ситуації існує зворотній слабкий зв'язок (коефіцієнт кореляції дорівнює -0,34 – значимо при $p < 0,01$), тобто, чим менше рівень сімейної тривоги, тим більше рівень сприятливої сімейної ситуації;

- між показниками сімейної тривоги і рівнем стресостійкості існує зворотній помірний зв'язок (коефіцієнт кореляції дорівнює $-0,4$ – значимо при $p < 0,01$), тобто, чим менше рівень сімейної тривоги, тим більше рівень стресостійкості у підлітків;

- між показниками рівнів переживання соціального стресу і низької фізіологічної протидії стресу існує дуже слабкий зворотній зв'язок (коефіцієнт кореляції дорівнює $-0,01$ – зв'язок практично відсутній), тобто, чим більше рівень переживання соціального стресу, тим менше рівень низької фізіологічної протидії стресу у підлітків;

- коефіцієнт кореляції між показниками переживання соціального стресу і рівнем сприятливої сімейної ситуації дорівнює $-0,42$ (значимо при $p < 0,01$), тобто між показниками існує зворотній помірний зв'язок: чим більше рівень соціального стресу, тим менше рівень сприятливої сімейної ситуації;

- між показниками рівнів переживання соціального стресу і тривожності існує помірний прямий зв'язок (коефіцієнт кореляції дорівнює $-0,39$ – значимо при $p < 0,01$), тобто, чим більше рівень переживання соціального стресу, тим більше рівень тривожності у підлітків;

- коефіцієнт кореляції між рівнем низької фізіологічної протидії стресу і показниками рівня стресостійкості дорівнює $-0,47$ (значимо при $p < 0,01$). Це свідчить про те, що між показниками існує зворотній помірний зв'язок: чим більше рівень низької фізіологічної протидії стресу, тим менше рівень стресостійкості;

- між показниками сприятливої сімейної ситуації і почуттям тривожності, конфліктності, неповноцінності, ворожості в сім'ї існує помірний зворотній зв'язок, тобто чим вище рівень сприятливої сімейної ситуації, тим нижче рівень тривожності, конфліктності, неповноцінності, ворожості в сім'ї (значимо при $p < 0,01$);

- між рівнем сприятливої сімейної ситуації і рівнем стресостійкості існує слабкий прямий зв'язок (він дорівнює $0,21$ – значимо при $p < 0,05$), тобто чим вище рівень сприятливої сімейної ситуації, тим вище рівень стресостійкості.

Висновки. Серед численних сімейно-обумовлених факторів, що травмують і які негативно впливають на атмосферу у родині, особливо важливу роль відіграють: стан глобальної сімейної незадоволеності, „сімейна тривога”; родинно-обумовлене непосильне нервово-психічне і фізичне напруження, почуття провини, почуття неповноцінності, конфліктності в родині.

Ми виявили, що нервово-психічна напруга членів родини досягає особливої сили в тому випадку, якщо сім'я періодично підтримує у індивіда певні прагнення, створює у нього надію в можливості їх реалізації, а потім фруструє їх – з тим, щоб пізніше цей цикл повторився.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алешина Ю. Е. Взаимоотношения подростков в школьном коллективе / Ю. Е. Алешина, А. С. Коноволова // Вопросы психологии. – 1988. – № 3. – С. 21–25.

2. Басонова Л. А. Батьківські установки в сім'ї і ставлення підлітків до себе / Л. А. Басонова // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 1. – С. 101–108.

3. Брызгунов И. П. Между здоровьем и болезнью. Функциональные заболевания в детском возрасте / И. П. Брызгунов. – М. : Медицина, 1995. – 224 с.
4. Буторина Н. Е. Психосоматические расстройства в структуре пубертатного кризиса / Н. Е. Буторина., В. М. Полецкий // Психопатология, психология эмоций и патология сердца. – Суздаль, 1988. – С. 14–49.
5. Гамезо М. В. Возрастная психология. Личность от молодости до старости / М. В. Гамезо., В. С. Герасимов. – М. : Наука, 1999. – 206 с.
6. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М. : Наука, 1980. – 205 с.
7. Психология [словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Словарь физиологических терминов / под ред. В. В. Гозенко. – М. : Наука 1987. – 364 с.
9. Титаренко В.Л. Семья и формирование личности / Титаренко В. Л. – М. : МГУ, 1987. – 154 с.

УДК 159.9

Кизим Г.С., старший викладач кафедри загальної психології Донбаський державний педагогічний університет (м. Слов'янськ)

ПРОЯВ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Проаналізовано теоретичні основи дослідження проблеми емоційного вигорання в контексті психологічних теорій; розглянуто особливості прояву емоційного вигорання та емоційних станів у практичних психологів різних груп, проаналізовано взаємозв'язки емоційного вигорання з іншими характеристиками професіоналів.

Ключові слова: емоційне вигорання, емоційні стани, взаємозв'язки, практичний психолог, професіонал.

Проанализированы теоретические основы исследования проблемы эмоционального выгорания в контексте психологических теорий; рассмотрены особенности проявления эмоционального выгорания и эмоциональных состояний у практических психологов разных групп, проанализированы взаимосвязи эмоционального выгорания с другими характеристиками профессионалов.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, эмоциональные состояния, взаимосвязи, практический психолог, профессионал.

Постановка проблеми. Здоров'я людини є однією з головних проблем дослідження багатьох наук. Вони розглядають поняття «здоров'я» під різними кутами зору, дають йому специфічне трактування. Здорова, гармонійна людина проявляє свою повноцінність на багатьох рівнях: фізичному, психологічному, соціальному, моральному та інших. Однак динаміка сучасного життя, катастрофи, хвороби, постійні стреси призводять до порушення нормального функціонування людини, вона не може пристосуватися до нових обставин та потребує спеціальної допомоги в межах психологічної служби [6].

На перший план психологічної служби виходить практичний психолог, який надає психологічну чи іншу допомогу людині. Працюючи в системі соціальних відносин, психолог не може уникнути професійних деформацій, од-

нією з яких є емоційне вигорання. Емоційне вигорання – це психічний стан, який характеризується виникненням почуттів емоційного виснаження і втоми, викликаних власною роботою, і поєднує в собі емоційну спустошеність, деперсоналізацію і редукцію професійних досягнень [5].

Практичний психолог, вражений емоційним вигоранням, не може надати клієнту повної професійної допомоги. Страждають не лише його професійні обов'язки, а й сімейні відносини та стосунки з друзями. Виникнувши в однієї особистості, синдром емоційного вигорання може розповсюджуватися на інших працівників, ніби заражуючи їх. Найбільшим з основних ускладнень є те, що працівник, який пережив емоційне вигорання, у майбутньому не може бути застрахованим від його повторного виникнення. Ось чому, з метою подолання та запобігання емоційному вигоранню, треба вивчати особливості прояву вказаного явища у психологів різних категорій [7; 8; 13].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як відмічають дослідження [6; 8; 13; 15], особистість психолога є найважливішим цілющим засобом у процесі консультування або психотерапії. На основі досліджень встановили, що успішного психолога відрізняють від невдахи саме риси особистості. Акцентовуються такі особливості: чуйність, об'єктивність, гнучкість, емпатія і відсутність власних серйозних проблем, відкритість власним почуттям, прийняття особистої відповідальності, прагнення до розвитку, самопізнання, наявність системи цінностей. Психолог повинен мати високі (загальні) розумові здібності, бути проникливим, розсудливим, скрупульозним аналітиком, експериментатором, а також мати високий рівень фізичного і психічного здоров'я.

З недавніх часів інтерес дослідників привертає специфічний вид професійного захворювання осіб, що працюють з людьми, – лікарів, педагогів, психологів, вихователів, менеджерів та ін. З'ясувалося, що представники даних професій схильні до симптомів поступового емоційного стомлення і спустошення – синдрому «емоційного вигорання» [1; 3; 9; 17; 19].

Вивченню емоційного вигорання присвячені як теоретичні, так і експериментальні дослідження. Розробкою проблеми емоційного вигорання займалися І. Акіндова, І. Андрух, А. Баканова, М. Барабанова, В. Бойко, Н. Водоп'янова, С. Дацунова, О. Лось, К. Маслач, Н. Мусатенко, В. Орел, А. Пайс, Г. Робертс, Т. Рогінська, Д. Трунов, Т. Форманюк, Х.Дж. Фрейденберг та інші. Вказані автори в різні часи розробили підходи до вивчення проблеми емоційного вигорання [2; 4; 8; 9; 12; 14; 16; 18].

Термін був введений американським психіатром Х.Дж. Фрейденбергом у 1974 році [цит. за 10] для характеристики психологічного стану здорових людей, що знаходяться в інтенсивному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженій атмосфері. На сьогодні емоційне вигорання розуміють як механізм психологічного захисту, вироблений особистістю у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на психотравмуючі дії. Емоційне вигорання є набутою професійною поведінкою, що дозволяє людині економно дозувати і витратити енергетичні й емоційні ресурси. Таким чином дуже важливою є профілактика проявів синдрому «емоційного вигорання» та розвиток психічного здоров'я у майбутніх психологів [2; 4; 6; 7; 8; 9; 13].

Мета статті – розкрити сутність емоційного вигорання та дослідити його взаємозв'язок з іншими характеристиками практичних психологів.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження проводилось на базі міських об'єднань практичних психологів м. Слов'янська Донецької області та м. Лозова Харківської області. В експерименті взяли участь 90 практичних психологів, серед них: жінки – 88, чоловіки – 2 особи. Вікові параметри: від 22 до 47 років.

Об'єктом дослідження виступило емоційне вигорання психологів, предметом – особливості прояву емоційного вигорання у професіоналів.

У ході дослідження нами вирішувались наступні *завдання*: визначити рівень емоційного вигорання практичних психологів; діагностувати провідні симптоми «емоційного вигорання» і визначити, до якої фази розвитку стресу вони відносяться; вивчити такі психічні стани як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність; дослідити схильність психологів до емпатії; визначити рівень комунікативних здібностей особистості; діагностувати рівень конфліктності; дослідити відмінності прояву емоційного вигорання в різних групах практичних психологів; визначити кореляційні взаємозв'язки емоційного вигорання з іншими характеристиками працівників.

Для реалізації поставлених задач під час дослідження були застосовані наступні *психодіагностичні методи*: спостереження, бесіда, загальне анкетування, методи математичної статистики (t – критерій Стьюдента, лінійна кореляція Пірсона). Також були підібрані спеціальні методики («Діагностика емоційного «вигорання» особистості» В.В. Бойка; «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка; «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» В.В. Бойка; методика «Комунікативність» В.В. Бойка; «Діагностика рівня конфліктності» К. Томаса), які є надійними та відповідають завданням експерименту.

Перед кожним завданням пропонувалась чітка інструкція. Використання вказаних вище методик дозволило виявити нам кількісно та якісно такі показники як емоційне вигорання, тривожність, агресивність тощо.

Результати дослідження практичних психологів за методикою «Діагностика емоційного вигорання» показали, що 10% працівників (надалі група Гв) мають емоційне вигорання, яке активно проявляється в їх сімейних стосунках, ставленні до колективу та трудової діяльності.

Такий працівник нехтує своїми службовими обов'язками, намагається уникнути завдань, ігнорує прохання колег, не хоче допомогти школярам та іншим особам, що потребують допомоги у вирішенні їх проблем чи надає неякісну допомогу свідомо.

Емоційне вигорання на стадії формування було виявлено у 22% досліджуваних практичних психологів (група Гс). Цей показник говорить про те, що вираженість емоційного вигорання залежить від 2-3 домінуючих симптомів у стадії його протікання. Ці симптому можуть залежати від самої професійної діяльності чи тих обставин, в яких людина перебуває у момент експерименту. Наявність такого відсотка не гарантує, що працівник з цим показником стане емоційно вигорілим, однак ми і не можемо гарантувати, що за відсутності факторів, які викликали ці реакції, людина стане психологічно здоровою.

У 68% респондентів (група Гн) відсутнє емоційне вигорання. Практичні психологи, які мають наведені результати, продуктивно, із задоволенням виконують професійну діяльність. У спілкуванні з колегами та близькими вони є уважними та толерантними.

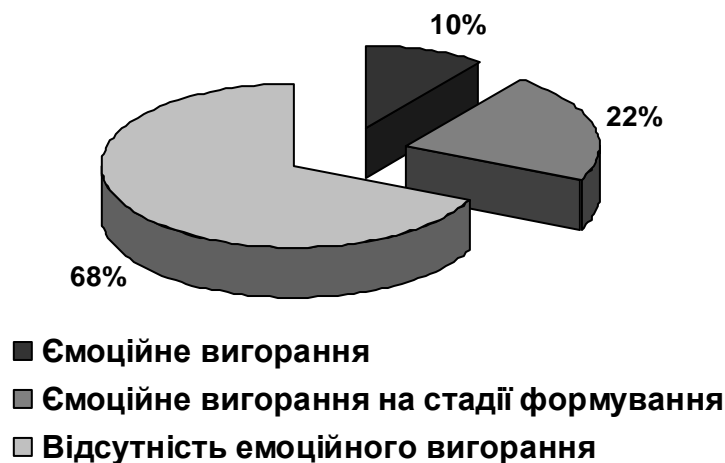

Рисунок 1. Рівень емоційного вигорання у практичних психологів (%)

В.В. Бойко при обґрунтуванні своїх поглядів на проблему емоційного вигорання висловив, що воно проходить ряд стадій: напруження, резистенція, виснаження. Стадія напруження найменш поширена серед практичних психологів ($X_{сер.}=1,6$ бал). На цьому етапі нервова напруга є передвісником і "запускає" механізм формування емоційного вигорання. Напруга має динамічний характер, обумовлений виснажливою постійністю або посиленням психотравмуючих чинників.

Резистенція ($X_{сер.}=1,9$ бал) – стадія емоційного вигорання, в якій опір наростаючому стресу починається з моменту появи тривожної напруги. Це природно: людина усвідомлено або несвідомо прагне до психологічного комфорту, знизити тиск зовнішніх обставин за допомогою наявних у його розпорядженні засобів.

Виснаження ($X_{сер.}=1,7$ бал) займає середнє місце; виснаженість характеризується більш-менш вираженим падінням загального енергетичного тону і ослабленням нервової системи. Емоційний захист у формі "вигорання" стає невід'ємним атрибутом особистості.

Методом підрахування середніх групових показників та t-критерію Стьюдента були виявлені значущі розходження.

Таблиця 1

Середні нормовані показники стадій емоційного вигорання у психологів (бали).

Шкали	Середні показники за групами			t-критерій Стьюдента	Значущість показників
	Гн	Гс	Гв		
Напруга	1,1	1,5	2,3	3,25	$p < 0,01$
Резистенція	1,3	1,8	2,6	3,62	$p < 0,01$
Виснаження	1,2	1,4	2,5	3,58	$p < 0,01$

Особливості прояву емоційного вигорання у психологів відображають домінування стадій емоційного вигорання для кожної окремої групи.

Як показано в табл. 1, найменш напруженими ($p < 0,01$) та виснаженими ($p < 0,01$) є досліджувані групи Гн (з низьким рівнем емоційного вигорання); максимально означені параметри виражені у групі з високим рівнем емоційного вигорання.

Резистенція переважає в усіх групах, а у групі Гв вона сягає 2,6 бала ($p < 0,01$). Тобто практичні психологи цієї групи у спілкуванні є напруженими, проявляють опір та швидко виснажуються.

Застосування методики «Самооцінка психічних станів» (табл. 2) дає можливість стверджувати, що для респондентів груп Гн, Гс та Гв розподіл показників є таким: в першій групі спостерігається тенденція до прояву емоційних станів низького рівня, у другій – до середнього, і, нарешті, в останній – до високого рівня.

Таблиця 2

Середні нормовані показники емоційних станів у психологів (бали)

Шкали	Середні показники за групами			t-критерій Стьюдента	Значущість показників
	Гн	Гс	Гв		
Тривожність	1,2	1,8	2,5	3,59	$p < 0,01$
Фрустрація	1,2	1,6	2,4	3,21	$p < 0,01$
Агресивність	1,5	1,9	2,6	2,72	$p < 0,01$
Ригідність	1,2	1,8	2,5	2,64	$p < 0,01$

Цей факт ілюструє теорію В.В. Бойка, що з переходом від однієї фази емоційного вигорання до більш високої має місце тенденція до деформації емоцій, особливо до прояву агресивності у професіоналів (!).

Як показала «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей», рівні сформованості емпатійності у психологів у межах середніх, але є певні відмінності (табл. 3).

Таблиця 3

Середні нормовані показники емпатійності, комунікативності психологів (бали)

Шкали	Середні показники за групами			t-критерій Стьюдента	Значимість показників
	Гн	Гс	Гв		
Емпатійність	2,5	1,5	1,0	3,72	$p < 0,01$
Комунікативність	2,5	2,3	1,8	1,92	не значимо

Для респондентів без емоційного вигорання (Гн) важливою цінністю є бажання розуміти психічний стан іншої людини ($p \leq 0,01$). Більшість цих осіб хотіли б проникнути, відчути переживання іншої людини.

Практичні психологи з емоційним вигоранням у стадії формування (Гс) також намагаються співпереживати та співчувати іншій особі, але це не завжди реалізується. А ось працівники з емоційним вигоранням (Гв) доволі часто і не роблять спроб до співпереживання ($p \leq 0,01$). І хоча з досвідом емпати-

чна здатність зростає, у наших респондентів має місце протилежне явище через втрату ними великої кількості енергії.

За методикою «Комунікативність» вивчалась здатність практичних психологів до спілкування (див. табл. 3).

Як показало дослідження, у респондентів всіх груп схильність до комунікацій, легкого встановлення контактів та зв'язків добре розвинена, але у психологів без емоційного вигорання групи Гн вказана здатність проявляється в більшій мірі (не значущо).

Аналізуючи результати за методикою «Діагностика рівня конфліктності», було виявлено ряд фактів (табл. 4).

Загальний показник конфліктності практичних психологів складає середній рівень. Взагалі конфліктність – це запальність, дратівливість, висока готовність вступити в конфлікт, агресивно-оборонний стиль поведінки.

Середній рівень конфліктності виражається у прагненні респондента йти на конструктивне вирішення складної ситуації, однак в ситуації напруження, втоми чи хронічного стресу особистість може реагувати неконструктивно.

Таблиця 4

Середні нормовані показники конфліктності та емоційного вигорання у психологів різних вікових категорій (бали)

Шкали	Середні показники за групами			t-критерій Ст'юдента	Значущість показників
	20-29 років	30-39 років	40-47 років		
Конфліктність	1,8	1,9	1,7	0,95	не значущо
Емоційне вигорання	1,5	1,3	1,5	0,89	не значущо

Хоча середній рівень конфліктності є загальним для всіх вікових категорій, можна виявити найбільш конфліктну та найменш конфліктну вікову групу в середньому рівні. Найбільш виражену конфліктність мають працівники віком 30 – 39 років; найменші показники – респонденти віком 40 – 47 років (не значущо).

Проаналізувавши отримані дані за методикою «Діагностика емоційного вигорання» у різних вікових категоріях, підкреслимо деякі факти (див. табл. 4).

В різних вікових категоріях існують відмінності у структурі протікання емоційного вигорання. Неадекватна вибірковість емоційного реагування займає домінуюче місце в симптомокомплексі емоційного вигорання, незважаючи на різні вікові категорії. З віком симптом емоційно-моральної дезорієнтації прогресує. Якщо на перших етапах роботи вона посідає четверте місце, то наприкінці – вже друге.

Також можна зазначити, що найбільш потерпають від емоційного вигорання працівники вікових категорій 20 – 29 та 40 – 47 років.

В ході бесіди було виявлено, що у респондентів вікової категорії 20 – 29 років виникають складнощі у спілкуванні з більш кваліфікованими, авторитетними співробітниками. Недостатність досвіду роботи та невміння налагоджувати контакти з клієнтами є однією з основних причин вигорання. У рес-

понтентів вікової категорії 40 – 47 років проблеми виникають унаслідок переосмислення свого життєвого та трудового досвіду, нереалізованих планів та перспективи виходу на пенсію. Психологи вікової категорії 30 – 39 років є найменш ураженими емоційним вигоранням.

Для вирішення поставлених задач також було використано методи математичної обробки – лінійну кореляцію r-Пірсона.

Таблиця 5

Показники кореляції емоційного вигорання та інших характеристик психологів

Показники	Емоційне вигорання
Тривожність	0,90****
Фрустрація	056****
Агресивність	0,45****
Ригідність	029**
Комунікативність	0,13
Конфліктність	0,81****

$p \leq 0,05$ **

$p \leq 0,001$ ****

За результатами дослідження основними чинниками емоційного вигорання практичних психологів можуть виступати:

тривожність; фрустрація; агресивність; ригідність; конфліктність.

Наявність хоч одного з цих показників є фактором ризику для виникнення емоційного вигорання у практичних психологів. Комплекс цих показників призводить до емоційного вигорання, що було доведено в ході математичної обробки.

Для практичних психологів розроблено психокорекційну програму зі зниження високого рівня емоційного вигорання за допомогою корекційно-профілактичних методів: ігор, релаксаційних вправ, тренінгу тощо [6; 8; 11; 12].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження засвідчило наявність суттєвих відмінностей у прояві емоційного вигорання у практичних психологів різних груп. Також було виявлено коефіцієнти Пірсона, що на помірному та сильному рівні притаманні психологам в різних ситуаціях, і які дають змогу налагодити спеціальну роботу з подолання та профілактики емоційного вигорання у професіоналів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акиндинова И. А., Баканова А. А. Эмоциональное выгорание в профессиональной деятельности педагога : проявления и профилактика / И. А. Акиндинова, А. А. Баканова // Педагогические вести. – 2003. – № 5. – С. 34–42.

2. Андрух І. В. Фактори, що впливають на формування феномену «емоційного вигорання» / І. В. Андрух // Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць. Вип. 12. частина 1. – Х. : НУЦЗУ. 2012. – С. 22–29.

3. Арутюнов А. В. Изучение синдрома эмоционального выгорания у врачей-стоматологов и методы его профилактики: дис. канд. мед. наук / Арутюнов А. В. – М. : 2004. – 165 с.

4. Изучение психологического содержания синдрома выгорания / М.В. Барабанова // Вестник Московского университета. – Серия 14. «Психология». – 1995. – № 1. – С. 54–64.
5. Бойко В. В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении / Бойко В. В. – СПб. : Питер, 1999. – 105 с.
6. Бондаренко А. Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика / А. Ф. Бондаренко // МПЖ. – 1993. – №1. – С. 63–77.
7. Водопьянова Н. Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях / Н. Е. Водопьянова // Психология здоровья. – 2000. – 463 с.
8. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов // Психологический журнал. – 2002. – №6 – С. 51–59.
9. Дацунова С. Подолання синдрому емоційного вигорання / С. Дацунова // Психолог. – 2009. – № 1. – С. 9–11.
10. Лось О. Н. Теоретические основы изучения синдрома выгорания / О. Н. Лось // Актуальні проблеми практичної психології : збірник наукових праць. Частина 1. – Херсон : ПП. Вишемирський В.С., 2008. – С. 225–228.
11. Мартинюк І. А. Тренінгова програма розвитку професійних якостей психолога, визначальних для роботи в початковій школі / І. А. Мартинюк // Практична психологія та соціальна робота. – № 11. – 2004. – С. 56–59.
12. Мусатенко Н. Профілактика професійного згорання / Н. Мусатенко // Психолог. – 2008. – № 40. – С. 11–12.
13. Наумчик Н. В. К вопросу о личностных предпосылках непрофессионализма в практической психологии / Н. В. Наумчик // Практична психологія та соціальна робота. – № 1. – 2002. – С. 57–58
14. Орел В. Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования и перспективы / В. Е. Орел // Психологический журнал. – 2001. – № 22. – С. 57–69.
15. Пов'якель Н. І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. І. Пов'якель // Психологія : зб. наук, праць. Вип. 3, 1998. – 156 с.
16. Робертс Г. А. Профилактика выгорания / Г. А. Робертс // Обзор профессиональной психиатрии. – 1998. – № 1. – С. 36–48.
17. Рогинская Т. И. Синдром выгорания в социальных профессиях / Т. И. Рогинская // Психологический журнал. – 2002. – № 23. – С. 67–78.
18. Трунов Д. Г. «Синдром сгорания». Позитивный подход к проблеме / Д. Г. Трунов // Журнал практического психолога. – 1998. – № 5. – С. 84–95.
19. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации учителя / Т. В. Форманюк // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 81–88.

УДК: 37.091.21:159.922.3

Ковальчук З.Я., к. психол. н., доцент, заступник декана факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ГЕНЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ РІЗНОГО ТИПУ

У статті автор розкриває концептуальні основи проблеми оптимізації педагогічної взаємодії в сучасному освітньому просторі. В контексті генетично-психологічної парадигми розкрито закономірності і специфіку міжособистісного спілкування учасників педагогічного процесу, висвітлено системні комунікативно-перцептивні утворення їхньої взаємодії. Крізь призму генетичної психології здійснено багатовекторне теоретико-емпіричне вивчення психологічних особливостей педагогічного спілкування.

Ключові слова: генетична психологія, оптимізація, педагогічна взаємодія, педагог, учень, психогенеза, саморух, саморозвиток.

В статье автор раскрывает концептуальные основы проблемы оптимизации педагогического взаимодействия в современном образовательном пространстве. В контексте генетико-психологической парадигмы раскрыты закономерности и специфику межличностного общения участников педагогического процесса, отражены системные коммуникативно-перцептивные образования их взаимодействия. Сквозь призму генетической психологии осуществлено многовекторное теоретико-эмпирическое изучение психологических особенностей педагогического общения.

Ключевые слова: генетическая психология, оптимизация, педагогическое взаимодействие, педагог, ученик, психогенез, самодвижение, саморазвитие.

Постановка проблеми. Особистість як духовна субстанція та як недетермінована відкрита нескінченність усе ж тісно пов'язана з буттям детермінованої реальності, насамперед організму як психофізичної системи і ширше – частинки природного та соціального довкілля. Зокрема у площині передачі інтелектуально-морального досвіду в усі часи, окрім сімейної та етнопедагогічної виховних систем, найуспішнішою вважається шкільна навчально-виховна традиція, що реалізується у безпосередній педагогічній взаємодії, базованій на врахуванні складного плетива психології міжособистісних взаємин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіогенез ідеї педагогічної взаємодії, на думку Л. Велитченка, закорінений у педагогічній спадщині, зокрема у працях М. Новікова, П. Юркевича, П. Каптерєва (сократичний, еротематичний, евристичний спосіб навчання), К. Ушинського (роль власної активності учня), Ф. Янковича де Мієрево, Х. Чеботарьова, М. Бунакова (якості особистості вчителя), В. Вахтьорова (розвивальне навчання), М. Пирогова (взаємодія вчителя й учнів). Водночас сутнісною семантикою ідеї педагогічної взаємодії є поєднання діяльності вчителя та учнів [1]. Водночас учений констатує, що зацікавленість проблемою спілкування у соціальній психології (В. Соковнін, Б. Паригін, Б. Поршнев) посприяла її перенесенню у сферу педагогічної праці, а також призвела до виникнення терміна «педагогічне спілкування» (О. Леонт'єв). У свою чергу це призвело до його інтенсивної розробки (Г. Дьяконов, Л. Змієвська,

В. Кан-Калик, Г. Ковальов, Є. Малиновський та ін.) як потужного комунікативного засобу поєднання діяльності вчителя та учнів [1].

Філософсько-психологічне розуміння сутнісної психогенези особистості концентроване в поглядах С. Максименка, який стверджує, що «біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже, мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну) природу біологічного підґрунтя особистості... і про нескінченний плин переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття – біологічного, соціального, духовного» [9, С. 29].

Саморух (саморозвиток) особистості найповніше реалізується в духовному середовищі, завдяки його розширенню через трансцендентну сферу, тобто об'єктивізацію потенційного буття, яке в ній закладене. Тому основою саморозвитку, як і духовного буття особистості, є насамперед духовна самотворчість. Саморух особистості є складною ієрархічно організованою системою творчих процесів, яка повинна розглядатися і досліджуватися на різних рівнях і в різних сферах її організації, починаючи з елементарних духовних та ініційованих ними матеріальних, соціальних подій і закінчуючи найвищим рівнем культурно-духовної діяльності.

Саморозвиток у духовному потоці психіки є процесом інтеграції психіки шляхом образно-символічного усвідомлення смислових переживань, збільшення усвідомлюваної ідентифікації із символізованими надособистісними вартостями, перенесення переживання центру особистості з усвідомлюваного «Я» рефлексивного потоку психіки в архетипну самість, але не буттєвого потоку психіки, а вже духовного її потоку [9].

Якщо «рух» як філософська категорія є низкою пов'язаних одна з одною закономірних подій, зумовлених внутрішньо притаманною і детермінованою об'єктивною реальністю властивістю переходити з одного відносно усталеного стану в інший відносно усталений стан, то категорія «саморух» позначає таку систему пов'язаних одна з одною подій, які зумовлені внутрішньо притаманною здатністю змінювати свій стан на інший (здебільшого кращий, якісніший, успішніший). Отож «саморух особистості» розуміється як ряд пов'язаних одна з одною подій, зумовлених внутрішньо притаманною властивістю і спроможністю особистості свободою змінювати свій стан.

У контексті цього рушійними силами та джерелом саморуху особистості є внутрішні протиріччя, що виникають у процесі її життєдіяльності, взаємин із навколишнім середовищем, протиріччя між новими потребами, прагненнями дитини і рівнем розвитку її можливостей, між поставленими перед нею вимогами і ступенем опанування необхідними для її розв'язання вміннями та навичками, між новими завданнями і сформованими раніше звичками, спосо-

бами мислення і поведінки, між зростаючими внутрішніми можливостями дитини, що випереджають її спосіб життя, і об'єктивним становищем у сім'ї та групі [8].

Концептуальні засади нашого дослідження базуються на постулатах генетичної психології С. Максименка як однієї з найоптимальніших і найплідніших віток сучасної вітчизняної психології. Тому **метою** нашої статті є кризь призму генетично-психологічного підходу обґрунтувати розвиток педагогічного дискурсу як спільної змістово-функціональної площини, що опосередковує міжособистісні стосунки вчителя (викладача) й учнів (студентів) у процесі педагогічної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Генетично-психологічні аспекти педагогічної діяльності особистості ми розглядаємо в ракурсі системного детермінізму, згідно якого психіка є складною багаторівневою системою взаємопов'язаних та взаємозалежних просторово-часових свідомих і несвідомих відносин, між якими існує інформаційно-енергетична взаємодія на рівні окремих компонентів і властивостей спільної діяльності – педагога та учня.

Подібною за принципом підходу є розробка цілісної концепції педагогічної взаємодії, здійснена Л. Велитченком, яка мала на меті виявлення психологічної основи педагогічної взаємодії у контексті психології свідомості, особистості, діяльності. Для дослідження вченим були обґрунтовані принципи: а) атрибутивності (взаємодія відтворює сутнісні ознаки тієї системи, у рамках якої вона здійснюється); б) предикативності (педагогічна взаємодія є особистісно-діяльнісним способом здійснення педагогічного процесу); в) функціональної системи (педагогічна взаємодія є функціональною основою педагогічного процесу); г) конгруентності (педагогічна взаємодія ґрунтується на взаємовідповідності діяльності вчителя та учнів у регулятивному та виконавчому аспектах) [1].

Ми, виходячи із засадничих положень генетично-психологічної парадигми, вважаємо, що *вкрай важливим завданням психолого-педагогічної науки є детальне й виважене відшукування (і віднайдення) індивідуально-неповторних сензитивних періодів в онтогенезі особистості як періодів розвитку, протягом яких людина як біосоціальна істота має підвищену чутливість до певного роду впливів зовнішнього середовища і виявляється, як фізіологічно, так і психологічно готовою до засвоєння нових форм поведінки і знань.*

С. Максименко зауважує, що в певний віковий період відбувається специфічна зустріч потреби з оточуючою різноманітною конкретною дійсністю, в результаті якої з'являється предметна потреба, тобто відбувається специфічна трансформація потреби цієї енергетичної напруги в певну потребу. По суті, вона лише оформляється у предметну потребу, оскільки в цей період часу відбувається єднання на міжфункціональному рівні біологічного і соціального і, так (здійснюється, з'являється) створюється біологічна готовність потреби через предметну потребу до соціальних впливів. На думку вченого, це власне і є сензитивністю.

Виходячи з цього постулату генетичної психології [9] та базуючись на положеннях вікової та педагогічної психології [12], ми вважаємо, що педагогічна взаємодія (в найширшому розумінні цього поняття) у певні вікові пері-

оди соціального становлення індивіда є вкрай необхідною для своєї реалізації. Безперечно, у віковому ракурсі це констатовані класичною педагогічною психологією [2] сензитивні етапи в онтогенезі особистості до навчально-виховної діяльності (наприклад, етап немовляти – симбіоз «матір – дитина», ранній вік – діада «батьки-діти», дошкільний вік – «мати, виховательна, нянька – дитина», молодший шкільний вік – «перша вчителька – учень – першокласник», рання юність – «професійно-орієнтуючий вчитель –юнак» тощо).

Основним способом існування педагогічної взаємодії є розвиток, який виражається в появі якісно нових особистісно-психологічних утворень. Водночас генетична психологія розглядає процес розвитку не як рекапітуляцію, тобто просте повторення пройденого, а як поступовий складний і часто спіралеподібний від однієї якісно своєрідної сходинки до іншої. Тому генетично-психологічна традиція передбачає розгалужений структурно-функціональний аналіз педагогічної взаємодії як складного багатоаспектного інтерактивного явища, яке перманентно розвивається, набуваючи спадів і підйомів, однак маючи загальні механізми та закономірності і способи її здійснення [9].

Педагогічна взаємодія найчастіше розуміється науковцями (О. Гончаром, С. Жданенко, О. Кохановою, А. Куліш, А. Овчанніковою, Л. Романовою, Н. Цалик, В. Терещенко, Я. Гошовським, Р. Пономарьовою-Семеновою, З. Ковальчук, С. Максименко, Л. Романковою, І. Секрет, Т. Щербан) як засіб спілкування, що забезпечує афективно-інформаційний обмін між людьми, опосередковує їхню комунікацію та взаємовплив, міжособистісне сприймання та взаєморозуміння і стимулює загальноособистісний розвиток.

Основою проектування генетично-психологічної концепції педагогічної взаємодії стали провідні принципи психології, що дозволяють розглядати особистість як суб'єкт діяльності, спілкування, пізнання і розвитку.

Методологічною підставою для побудови моделі виступили загальнометодологічні, конкретні та спеціальні методологічні принципи психології. Методологія наукового генетично-психологічного дослідження має трирівневий характер: 1) загальна методологія як вчення про принципи побудови, форми і способи науково-психологічного пізнання педагогічної взаємодії; 2) часткова методологія (за конкретною галуззю, певним напрямом; наприклад, обґрунтування і розгляд фактів крізь призму психології розвитку, педагогічної психології, вікової психології тощо); 3) методологія як сукупність конкретних методик (наприклад, експериментально-генетичний метод як ключова методологічна база емпіричного підґрунтя нашої наукової праці).

Генетично-психологічні принципи моделювання та проектування повинні активно використовуватися для оптимізації процесів педагогічної взаємодії у широкому контексті функціонування системи психологічного супроводу освітнього процесу.

Реалізація нашої концептуальної моделі здійснювалася зі спиранням на провідні положення генетичної психології та синергетики, які розглядалися у співвідношенні з реаліями процесу педагогічної взаємодії; зокрема в навчальному процесі імітуються суперечності між порядком і хаосом, нормою та інновацією, типовим і неймовірним. Згідно з цими положеннями абсолютна впорядкованість знімає протиріччя в освіті і перетворює її на інформування, що

сприяє розвитку. Розбалансованість, нестійкість, нестабільність у навчально-виховному процесі, кризи і конфлікти педагогічної взаємодії потребують ухвалення неординарних рішень, що можуть бути основою для його розвитку.

Ми вважаємо, що психогенеза педагогічної взаємодії нагально потребує перманентного моніторингу, постійного співвідношення стану педагогічної взаємодії в освітньому закладі певного типу з ключовими тенденціями розвитку освіти, тобто завжди повинна існувати зацікавленість у новому, свіжій інформації та відбуватися побудова «педагогічних антиципацій» як проектних уявлень (генетичний принцип – моделювання) про належний стан справ, який забезпечує успішний розвиток. Звичайно, принцип поліваріантності схем організації навчально-виховного процесу, його комунікативних технологій створює передумови до вибору оптимальних шляхів його удосконалення через поглиблення і розширення засобів, прийомів і технік педагогічної взаємодії.

Структурно-функціональна модель нашого концептуально-логічного бачення феномена педагогічної взаємодії в ракурсі генетичної психології передбачає певний «набір» і послідовність структурних складових системи спілкування, застосування яких покликане покращити перебіг і результати навчально-виховного процесу та стимулювати всіх учасників до самореалізаційного поступу:

1) наявність позитивно мотивованих (налаштованих) на співпрацю та розвиток/саморозвиток суб'єктів;

2) мета (цілі), функції, завдання;

3) врахування умов, чинників і специфіки змістово-функціональних аспектів (закономірності, парадокси, ефекти (першого враження, новизни, ореолу, стереотипізації, плацебо та ін.)) та почерговості етапів (знайомство, адаптація, спротив, конкуренція, співробітництво тощо) міжособистісного педагогічного спілкування;

4) алгоритми, технології та засоби його реалізації та оптимізації;

5) система оцінювання продуктивності педагогічної взаємодії через встановлення критеріїв і показників його ефективності.

Основні блоки структурно-функціональної моделі: змістовний, цільовий, інструментальний, технологічний, критеріально-результативний та ін.

Функціональну семантику відображають сучасні наукові уявлення про психогенезу особистості та її механізми (умови, закономірності, алгоритм, технологія, чинники і шляхи оптимізації).

Психологічний супровід навчально-виховного процесу в освітніх закладах різного типу розглядається нами як система фахової діяльності професіоналів – педагогів, психологів, спрямована на забезпечення активізації змістовних характеристик усіх структурних компонентів педагогічної взаємодії, а також стимулює процес розвитку через навчання суб'єктів навчально-виховного процесу на всіх етапах їхнього індивідуального та соціального становлення і самоствердження. Основним завданням є спрямованість учнів на актуалізацію власних потенційних особистісних можливостей завдяки створенню ситуації розвивальної взаємодії, забезпеченню оптимальних умов для ефективного набуття знань, вироблення і засвоєння нових умінь і навичок

для побудови сценарію власної оптимістичної та успішної самоактуалізаційної життєвої стратегії.

Загалом, на підставі узагальнення результатів численних теоретико-емпіричних досліджень (О. Гончар, С. Жданенко, О. Коханова, А. Куліш, А. Овчаннікова, Л. Романова, Н. Цалик, В. Терещенко), зокрема генетично-психологічних (Я. Гошовський, Р. Пономарьова-Семенова, З. Ковальчук, С. Максименко, Л. Романкова, І. Секрет, Т. Щербан), ми вважаємо, що структурними компонентами здатності особистості до педагогічної взаємодії є такі три основні компоненти: мотиваційний, когнітивний та поведінковий.

Основою мотиваційного компонента є орієнтація особистості на педагогічну взаємодію, когнітивного – поінформованість стосовно педагогічної взаємодії, здатність до самопізнання й усвідомленої саморегуляції власної активності, поведінкового – прояв загальної комунікативної компетентності у взаємодії з іншими. Обов'язковими показниками мотиваційного компонента є потреба у міжособистісній взаємодії, особистісно-орієнтована позиція, інтернальний локус контролю, емпатія, позитивне настановлення на партнерську комунікацію тощо.

Якісними складовими когнітивного компонента повинні бути сукупність теоретичних знань щодо сутності педагогічної взаємодії, її основних принципів та місця в освітньому середовищі, рефлексія, здатність до саморегуляції поведінки, знання етикетних правил і позицій тощо.

До поведінкового компонента мають належати комунікативна толерантність, перцептивно-інтерактивна компетентність, стиль паралельної та колегіальної взаємодії, індивідуально-диференційний підхід до учасників педагогічної комунікації тощо.

Цілісність педагогічної взаємодії може бути виявлена у принципах її системного опису, де компоненти взаємодії як елементи системи постають як такі, що наділені різними характеристиками, функціями і навіть принципами будови; дослідження системи є невіддільним від дослідження множинності її детермінант; властивості цілого впливають із властивостей елементів і, навпаки, властивості елементів породжуються характеристиками цілого [7; 8].

Педагогічна взаємодія повинна розглядатись як поліфундаментальне системне утворення, пронизане величезною кількістю узгоджених компонентів, що мають власні характеристики, які розкривають його рівень як єдину цілу основу, інтегруючи не лише їх актуальні, але і потенційні нереалізовані можливості, удосконалення і перетворення яких є багатоваріантним і продуктивним за наявності й культивування генетично-психологічних умов і чинників, насамперед у парадигмі «розвиток–саморозвиток».

Педагогічна взаємодія відбувається як активний саморегульований і водночас керований процес, джерелом якого виступають різноманітні суперечності, серед яких визначальну роль відіграють внутрішні.

Процесуальна природа педагогічної взаємодії розглядається нами в контексті психогенези, генетичної психології, згідно з якими вона характеризується такими закономірностями як відкритість і синергійність, багатовимірність і нерівномірність, спадкоємність і безповоротність, сензитивність.

Педагогічна взаємодія забезпечується такими основними механізмами як оволодіння (діяльнісний ракурс), самовдосконалення (особистісний ракурс), самоперетворення (рух до саморуху – суб'єктний ракурс) та проявляється в різних формах, стадіях, фазах, рівнях, а також детермінується численними соціально-психологічними й особистісними зовнішніми і внутрішніми чинниками та умовами.

Висновки. Отож природним станом, типовим способом існування педагогічної взаємодії повинен бути розвиток, рух її складових, виникнення, становлення і перетворення нових якостей і властивостей, змінність детермінант, різноманіття джерел, рушійних сил, шляхів вирішення суперечностей між різними якостями, чинниками, рівнями, суб'єктами тощо. По суті, фундаментальним положенням генетично-психологічного підходу у трактуванні феномена педагогічної взаємодії повинен бути особистісний саморух до усвідомленої спільної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія : теоретичні основи психологічного аналізу : [монографія] / Леонид Кириллович Велитченко. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – М., 1980. – 367 с.
3. Гончар О. В. Педагогічна взаємодія учасників навчального процесу в системі вищої освіти України (історико-педагогічний аспект) : [монографія] / Олена Валентинівна Гончар. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 424 с.
4. Гошовський Я. Генетична психологія як методологічна парадигма вивчення депривованої особистості / Ярослав Гошовський // Психологічні перспективи. – Випуск 10. – 2007. – С.11–17.
5. Жданенко С. Б. Партнерська взаємодія у процесі становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аналіз) : автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спеціальність 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії / С. Б. Жданенко. – Х., 2003. – 16 с.
6. Коханова О. П. Дослідження інтерактивної компетентності майбутніх фахівців в контексті партнерської взаємодії / О. П. Коханова // Актуальные вопросы современной науки : материалы XI Международной научно-практической конференции по философским, филологическим, юридическим и педагогическим наукам [«Актуальные вопросы современной науки»], (Горловка, 29 июня 2010 г.). – С. 115–118.
7. Ломов Б. Ф. Проблемы общения в психологии / Борис Федорович Ломов. – М. : Наука, 1981. – 116 с.
8. Максименко С. Психологія особистості : парадигма життєтворення / Сергій Максименко // Психологія і суспільство. – 2006.
9. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / Сергей Дмитриевич Максименко. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
10. Овчиннікова А. П., Хаджирадєва С. К. Основи ораторської майстерності в умовах конфліктної взаємодії : [навч. посібник] / А. П. Овчиннікова, С. К. Хаджирадєва. – Одеса : Пальміра, 2005. – 180 с.

11. Романкова Л. М. Моделювання конфліктної взаємодії через графи / Л. М. Романкова // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д.Максименка 17-18 грудня 2001 року. Т. 1. – К. : Міленіум, 2002. – С. 336–344.

12. Савчин М. В. Вікова психологія : [навч. посіб.] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.

13. Сидоренко О. Л. Про способи підвищення ефективності взаємодії викладача зі студентами / Олександр Леонідович Сидоренко // Педагогіка і психологія. – 2002 – № 1-2. – С. 83–88.

УДК 378.001.26

Кожевников В.М., д. пед. н., доцент, член-кореспондент Міжнародної академії педагогічних наук, завідувачий кафедрою загальної психології та педагогіки Макіївського економіко-гуманітарного інституту

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗМІСТУ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті розкрито теоретико-методичні засади запровадження оптимізаційного підходу до оптимального вибору змісту навчання у загальноосвітній профільній і вищій школі. Розкрито ідею використання наступності загальноосвітньої профільної школи і вищого навчального закладу у розробці критеріїв оптимізації змісту навчання відповідно до реальності і тенденцій розвитку вищої школи у формуванні соціально-активної, гуманістично спрямованої особистості – громадянина України.

Ключові слова: теоретико-методичні засади; оптимізаційний підхід; оптимальний вибір; критерії оптимізації змісту навчання.

В статье раскрыты теоретико-методические основы внедрения оптимизационного подхода к оптимальному выбору содержания обучения в общеобразовательной профильной и высшей школе. Реализована идея использования преемственности общеобразовательной профильной школы и высшего учебного заведения в разработке критериев оптимизации содержания обучения в соответствии с реальностью и тенденциями развития высшей школы в формировании социально-активной, гуманистически направленной личности – гражданина Украины.

Ключевые слова: теоретико-методические основы; оптимизационный подход; оптимальный выбор; критерии оптимизации содержания обучения.

Постановка проблеми. У наших дослідженнях доведено, що наступність профільної школи і вищого навчального закладу в організації й управлінні, методичному обґрунтуванні реалізується у цілях, завданнях, змісті освіти, формах організації, методах викладання та учіння, шляхом самоорганізації діяльності всіма суб'єктами навчально-виховного процесу. Відбувається закономірний і спадкоємний зв'язок процесів навчання, виховання, формування, розвитку й соціалізації особистості учня – старшокласника – абітурієнта – студента. Звідси можна виділити проблему теоретико – методичних

засад оптимізації змісту навчального матеріалу в процесі навчання у вищому навчальному закладі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляд наукової, методичної літератури, аналіз практичного досвіду учителів загальноосвітньої профільної школи, викладачів вищого навчального закладу дозволяють стверджувати, що означена нами проблема започаткована у роботах Ю. Бабанського та автора [1; 2; 3] щодо загальноосвітньої школи. Теоретико– методологічні основи оптимізації педагогічного процесу вищого навчального закладу представлено у нашому дослідженні [4]. Розкриття оптимізаційного підходу до змісту навчального матеріалу в процесі навчання у вищому навчальному закладі у руслі означеної нами проблеми залишається не дослідженим.

Актуальним в умовах кредитно-модульного навчання у вищій школі є науково обґрунтоване розкриття сутності теоретико-методичних засад оптимізації змісту навчального матеріалу у вищому навчальному закладі, виділення ознак оптимальності кредитно-модульної системи розробки критеріїв оптимізації змісту.

Формування цілей статті (постановка завдань). У статті обґрунтовано механізми оптимізаційного підходу до вибору, конструювання та ефективної реалізації змісту навчального матеріалу.

Виклад основного матеріалу. У даній статті ми спираємося на такі основні положення щодо реальності і тенденцій розвитку вищої школи України в організації навчання:

- посилення ролі здобувача знань в навчальному процесі, на якого поступово перекладається і основна відповідальність за власні знання;
- індивідуалізація навчання за рахунок збільшення значущості самостійної роботи;
- формування особистої відповідальності учня і студента у навчанні;
- скорочення обсягів аудиторних годин і необхідність викласти той самий обсяг навчального матеріалу, але за коротший час;
- проблема організації навчання як фактор його якості;
- проблема якості основних суб'єктів навчального процесу – учнів, учителів, студентів, викладачів, як чинників якості освіти;
- головний чинник змін в організації навчання у вищих навчальних закладах – зміна політичної і економічної системи, яку необхідно враховувати в організації освіти у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, у наближенні до освітньої системи Європи [5].

Передовий досвід роботи учителів загальноосвітньої школи і викладачів вищої школи доводить, що студент, адаптований до сучасної системи організації навчання ще в школі, легко сприймає її у вищому навчальному закладі. Актуальним елементом цієї системи залишається процедура оптимального вибору змісту навчання у руслі подальшого розвитку теорій і методики оптимізації в умовах вищої школи.

Зазначимо, що викладачі вищих навчальних закладів, як і учителі, також утворюють соціально-професійно групу, і від них вимагаються природні здібності, розумові, фізичні часові, емоційно-вольові витрати. Тому викладачі мають багато спільного із вчителями, але їх праця відрізняється відмінностями-

ми навчального процесу у вищому навчальному закладі, старшою за віком аудиторією, практичним змістом навчання та ін.

Щодо означеної нами проблеми основними поняттями оптимального вибору виступають критерії оптимізації змісту навчальних програм (у загальноосвітній школі), програм нормативних навчальних дисциплін, робочих програм навчальних дисциплін (у вищій школі).

До основних критеріїв оптимізації змісту освіти, на нашу думку, слід віднести такі:

1. Критерій цілісності змісту освіти, що передбачає достатньо повне відображення формування і розвитку соціально-активної, гуманістично-спрямованої особистості – громадянина України із системою наукових знань про природу, людину, суспільство, готового до професійного самовизначення, самовдосконалення, фізично і психічно здорового. Така особистість передбачає наявність у неї відповідної системи цінностей, знань і вмінь, особистісних якостей, таких як ініціативність, заповзятливість, творчість, здатність до самосвідомості, самостійного ухвалення рішення. Модель особистості випускника школи, на наш погляд, має забезпечувати послідовне становлення його особистості – громадянина ще з початкової школи, яке необхідно продовжувати і у вищій школі.

2. Критерій наукової і практичної вагомості елементів змісту освіти, який забезпечує виділення головних, найбільш суттєвих його компонентів. При використанні цього критерію переваги необхідно віддавати більш вагомим елементам змісту, тобто більш універсальним, загальнонавчальним та перспективним, необхідним і достатнім для характеристики основних теорій, законів і понять.

Урахування цього критерію у шкільній практиці сприяє: виявленню запитів вищої освіти до школи за основними профілями; розподілу теорій, законів та понять на всезагальні, загальні і часткові; класифікації наукових фактів на основні, додаткові, довідкові; між предметному аналізу навчального матеріалу з метою усунення дублювання.

Щодо вищої освіти до переваг слід віднести:

– фундаменталізацію вищої освіти, яка є необхідною умовою, базою для неперервного творчого розвитку людини, основою її самоосвіти, не передбачає надання студенту єдиної картини світу як цілісності, що розвивається та функціонує на основі єдиних спільних законів; викликає необхідність в інтегруванні різних завдань професійної підготовки з тим, щоб фахівець будь готовий до удосконалення знань та умінь, коли нові кваліфікації, зорієнтовані на сучасні технології, методи організації праці, повинні базуватися на попередньо засвоєних. Це відповідає вимогам наступності;

– фундаменталізацію вищої освіти, що є об'єктивно закономірним процесом зміщення пріоритетів навчання у бік загальнонавчальних, найбільш універсальних досягнень людської думки у сфері науки;

– інтеграцію, яку можна вважати одним з ефективних засобів фундаменталізації вищої освіти.

Важливим компонентом інтегрування знань є виділення у змісті освіти фундаментальних, генералізуючих понять, теорій та законів, за допомогою яких виявляються причинно-наслідкові та кореляційні зв'язки;

– генералізацію навчального матеріалу, що дає змогу виділити в ньому головне і другорядне, встановити оптимальну для вивчення послідовність викладу (вивчення) навчального матеріалу.

– Генералізацію, пов'язану з тим, що в період науково-технічної революції необхідно володіти загальними ідеями, принципами і методами науки, які дають можливість забезпечити ґрунтовні знання, не перевантажуючи пам'ять великою кількістю часткових або вторинних факторів;

– випереджальний розвиток вищої освіти. Його здійснення відбувається в умовах взаємодії з усіма галузями сучасної науки: гуманітарними, технічними, природничо-науковими в умовах зв'язку інноваційного наукового пошуку з процесом навчання, професійного становлення й удосконалення фахівців. Головною функцією є своєчасна підготовка майбутніх випускників із системним науковим мисленням, екологічною культурою, інформаційною культурою, творчою активністю, толерантністю, умінням працювати в команді; працювати на результат, високою моральністю.

3. Критерій відповідності змісту освіти віковим можливостям тих, хто навчається який потребує виявлення таких елементів змісту, які традиційно викликають великі утруднення у значної частини учнів відповідного віку. Цей критерій потребує пошуку можливих шляхів покращення методики вивчення тих розділів, які найбільш часто є складними щодо вступу у вищі навчальні заклади.

Щодо вищої освіти цей критерій стосується індивідуалізації навчання, яке зумовлює необхідність урахування психічних особливостей кожного студента у процесі навчання й організації його творчості. Індивідуалізація змісту вищої освіти передбачає необхідність відмовитися від єдиної стандартної вищої освіти у визначенні її багатоваріантності; розвитку різних її видів і форм. Складовою індивідуалізації виступає така організація начального процесу, за якої у виборі способів, прийомів, темпу навчання враховують індивідуальні відмінності студентів, рівень розвитку їхніх здібностей до навчання. Тому індивідуалізація вкрай потрібна передусім тому, що у природі не існує середньостатистичного студента, він завжди є індивідуальністю з відповідною підготовкою, притаманними йому здібностями, інтелектом, мотивацією до навчання і учіння, психофізіологічними особливостями. Індивідуалізація виступає начальною проблемою сьогодення.

4. Критерій відповідності наявному часу на вивчення даного навчального матеріалу. Цей критерій передбачає вивчення витрат часу, необхідного для глибокого і міцного засвоєння відповідних тем всіма учнями класу, яке покаже, у вивченні яких тем темп навчання слід уповільнити, а з яких тем прискорити.

Щодо вищої школи, то визначальними елементами сучасної кредитно – модульної технології є поняття кредиту і модуля. Саме кредит надає можливість вибору тих чи інших навчальних дисциплін у їхній структурно– логічній послідовності; визначає оптимальне навантаження, яке виділяється на вивчення навчальної дисципліни, зобов'язує студента продемонструвати знання, уміння, навички під час контролю. У кредитній системі зважають лише на свої інтелектуально-фізичні можливості. Учебний кредит є одиницею вимі-

рювання виконаної студентом роботи (аудиторної і позааудиторної) щодо загального річного навантаження в даному вищому навчальному закладі.

5. Критерій відповідності змісту освіти міжнародному досвіду у цій сфері. Відповідно до цього критерію необхідно порівнювати вітчизняні і зарубіжні програми, посібники з метою зіставлення теорій, законів, понять, глибини розкриття питань, переліку умінь і навичок, часу на вивчення кожної теми. В необхідних випадках вносяться корективи, що забезпечують високий міжнародний рівень змісту освіти.

Входження України в єдиний Європейський освітній простір забезпечує адаптацію вищих навчальних закладів до технологічного впровадження кредитно-модульного навчання. В рамках кредитно-модульної моделі необхідно зберігати національний характер освіти і забезпечити в Україні досягнення основної мети вищої освіти – формування у майбутніх спеціалістів професійних якостей, знань і умінь відповідно до освітньо-кваліфікаційних характеристик конкретної спеціальності.

6. Критерій відповідності змісту освіти можливостям навчально– матеріальної бази сучасного навчального закладу із урахуванням перспектив його розвитку. При використанні цього критерію уточнюється перелік лабораторних і практичних робіт. З часом при появі нових можливостей цей перелік уточнюється або актуалізується як у школі, так і у вищому навчальному закладі.

Сьогодні бібліотеки загальноосвітніх і вищих навчальних закладів повинні прагнути активно запроваджувати сучасні інформаційно-бібліотечні технології, нові методи створення, збереження, обробки інформації, надавати користувачам доступ до ресурсів інтернету, рефератів та повнотекстових баз даних, електронних довідників і енциклопедій, що значною мірою змінює цілі, завдання і функції бібліотечної діяльності. Сучасна бібліотека є системою, що постійно розвивається, змінюється, трансформується із традиційної бібліотеки у науково-інформаційний осередок, у бібліотеку, електронну бібліотеку. Початковим етапом є створення комп'ютерних класів у загальноосвітній середній та вищій школі.

Таким чином актуальною вимогою є оптимізація змісту навчання у вищій школі відповідно до наведених вище критеріїв.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному напрямі. Наведені теоретико-методичні засади оптимізації змісту навчального матеріалу в процесі навчання у вищому навчальному закладі утворюють вихідну базу для подальших досліджень механізмів методичного забезпечення оптимального вибору змісту освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса : метод. основы / Бабанский Ю. К. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
2. Кожевников В. М. Організаційно – дидактичні засади забезпечення наступності профільної школи і вищого навчального закладу : автореф. дис. д-ра пед.наук / спец. : 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. М. Кожевников. – Луганськ, 2012. – 40 с.
3. Кожевников В. М. Оптимизация процесса учения (Общедидактический аспект) : [курс лекцій] / Кожевников В. М. – Донецк : ДОУ, 1994. – 111с.

4. Кожевников В. М. Теоретико-методологічні основи оптимізації педагогічного процесу вищого навчального закладу / В. М. Кожевников // Наукові праці ДонНТУ. Серія : «Педагогіка, психологія і соціологія»: зб. наук.пр./ [редкол. А. В. Зиль]. – Донецьк : ДонНТУ, 2013. – №1(13).

5. Артемчук Г. І. Вища школа України : реальність і тенденції розвитку : [монографія] / Г. І. Артемчук, В. В. Попович, Г. Г. Січкаренко. – К. : Ленвіт, 2004. – С. 52–57.

УДК 159.98

Колосович О.С., доцент кафедри психології управління Львівського державного університету внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДИХ ОФІЦЕРІВ

У статті аналізуються теоретичні аспекти та викладено результати опитування щодо психологічних особливостей професійної діяльності молодих офіцерів. Встановлено, що психологічними аспектами є наступні особливості, що поєднані в такі групи як об'єктивні (є стандартними для будь-яких умов), суб'єктивні (відображають особливості молодого офіцера) та ситуативні (умови несення служби, особливості професійного колективу).

Ключові слова: молодий офіцер, складнощі початку професійної діяльності, психологічні аспекти діяльності.

В статье анализируются теоретические аспекты и изложены результаты опроса относительно психологических особенностей профессиональной деятельности молодых офицеров. Определено, что психологическими аспектами являются следующие особенности, которые объединены в такие группы как объективные (являются стандартными для любых условий), субъективные (отражающие особенности молодого офицера) и ситуативные (условия несения службы, особенности профессионального коллектива).

Ключевые слова: молодой офицер, сложности начала профессиональной деятельности, психологические аспекты деятельности.

Постановка проблеми. Формування нового вигляду Збройних Сил та інших військових формувань спрямоване на підвищення рівня їх боєготовності та мобільності. Й сучасний стан професійної діяльності командирів силових відомств України у значній мірі відрізняються від того, яким він був 20 років тому. Призов громадян на військову службу на контрактній основі має забезпечити якісне підвищення рівня професіоналізму військовослужбовців і бойової готовності підрозділів. При цьому відбуваються суттєві зміни в самому укладі військової служби і, насамперед, в організації взаємодії та спільної діяльності військовослужбовців. Це передбачає зміну організаційно-штатної структури, що призведе до відносного збільшення числа молодших офіцерів. У результаті основний тягар роботи з безпосередньої організації виконання рішень командування, виховання та навчання підлеглих ляже на плечі молодших офіцерів, більшу частину з яких складають молоді офіцери. Однак начальники не мають змоги постійно контролювати діяльність молодих офіцерів і при цьому вимагають, щоб вони вже майже зразу після вступу на посаду повноцінно виконували службові обов'язки.

Досвід свідчить, що психологічні особливості діяльності молодого офіцера певним чином відрізняються від решти колег, що мають більший досвід роботи. Це така категорія військовослужбовців, що ще проходить формування особистісних якостей, має недостатньо життєвого досвіду, однак має досить великі та складні обов'язки, у процесі виконання яких абсолютна більшість допускає вагомих помилок. Вони, хоча вже у професії як мінімум 4 роки, але ще майже нічого не знають, незважаючи на посилене навчання у навчальному закладі. Ці помилки можуть «дорого коштувати», й багато командирів молодих офіцерів (а особливо тих, що мають підлеглих) намагаються застосовувати особливі методи роботи, що проявляються у моральному приниженні, систематичному контролі, й при цьому вони забувають, якими були колись самі.

Враховуючи індивідуально-типологічні характеристики молодих офіцерів та соціально-психологічні умови їх професійної діяльності, можна вказати на те, що існує її узагальнена психологічна характеристика, яка вирізняє саме цей етап професійного становлення. Знання психологічних особливостей початку професійної діяльності сучасного офіцера має велике значення, оскільки дозволяє попереджувати ряд проблем з дійсно адаптації до професії, інтеграції до неї, формування справжнього професіонала, а не «деформацію» особистості під професію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У військовій психології офіцер як об'єкт дослідження вивчався різними авторами в контексті вирішення наступних проблем:

- виявлення механізмів і факторів вдосконалення професійної та психологічної підготовки офіцерів, формування професійно важливих якостей, освоєння ними професійної діяльності (В.В. Дударев, Л.Ф. Железняк, О.М. Комісаров, П.О. Корчемний, У.Ф. Перевалов, В.А. Пономаренко та ін.);
- організація психологічного забезпечення професійної діяльності офіцерів (О.Г. Караяні, А.Г. Маклаков та ін.);
- організація психологічної допомоги, орієнтована на профілактику та подолання в офіцерів негативних станів і розладів, що зумовлені особливостями професійної діяльності (В.Д. Булавцев, К.К. Платонов, В.Е. Попов та ін.);
- оптимізація соціально-психологічних умов, що впливають на професійну успішність офіцерів як суб'єктів спільної діяльності та спілкування (А.Я. Анцупов, В.В. Дев'ятко, В.В. Ковальов, Ю.І. Мягков, А. В. Носов та ін.);
- виявлення психологічних особливостей різних видів професійної діяльності офіцерів та обґрунтування психологічних чинників її ефективності (І.Ф. Баширов, В.Н. Дружин, С.Л. Кандилович, Г.В. Ложкін, Ю.К. Стрелков, І.В. Сиромятников, І.В. Сисоєв та ін.).

Зазначене свідчить про те, що до цього часу здійснено велику кількість досліджень, що спрямовані на вивчення окремих психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів, й постала потреба в їх узагальненні, що дасть змогу уточнити та конкретизувати їх емпірично.

Метою дослідження є визначення психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів ЗС та інших військових формувань України на основі теоретичного дослідження літературних джерел та опитування.

Виклад основного матеріалу. А.С. Калюжний вважає, що професійна діяльність офіцера у системі військового психолого-педагогічного знання розглядається у двох аспектах:

- військово-спеціальному (вирішення функціональних завдань, що здійснюється на особистісному рівні, де діють психологічні закони);
- військово-адміністративному (виконання обов'язків як командира, а саме навчання, виховання і психологічна підготовка підлеглих. Крім того, офіцер перебуває у психологічній системі внутрішньокolleктивних відносин, динаміка яких впливає на кожного з його членів) [3].

Б.П. Бархаєв та інші вказують, що професія офіцера виступає насамперед складним структурним утворенням, в якому представлено декілька самостійних видів діяльності: управління підрозділом в бою; керування підрозділом у мирний час; психологічна робота у підрозділі; навчання військовослужбовців; виховна робота у підрозділі; узгодження відносин у сім'ях військовослужбовців; регуляція своєї психіки в інтересах служби [8]. Кожен з виділених напрямів роботи у більшій чи меншій мірі є новим для молодого офіцера, й тому новизна як у функціонально-рольовій позиції, так і й змістова складова є новими для нього.

Враховуючи те, що основним призначенням діяльності офіцера є підготовка його особиста та підлеглих до бойових дій, І.В. Іонкін дослідив це питання та дійшов до висновку, що управлінські навички офіцера в бойовій обстановці є стереотипізованими способами оцінки, проектування та регулювання психологічних та організаційно-діяльнісних параметрів керованої системи у стані постійної готовності до виконання бойових завдань. В результаті емпіричного дослідження щодо особливостей прояву управлінських навичок у бойовій обстановці він визначив два типи офіцерів: універсально-пластичний і ригідно-фрагментарний. Їх відрізняє адекватність дій, повнота та якість засвоєння основних груп управлінських навичок, до яких він відносить міцність, функціональну пластичність, узагальненість, характер їх актуалізації, число і характер помилок і труднощів, які проявляються або виникають на різних етапах діяльності. І.В. Іонкін вважає, що ефективним офіцер у бою може бути тоді, коли засвоєно «репертуар» сенсорно-гностичних, інтелектуальних і поведінкових зразків-прийомів вирішення професійних завдань, що розрізняються за параметрами узагальненості, автоматизації, міцності, функціональної пластичності. Тому наступною особливістю є необхідність швидкого вироблення навичок з ефективного управління, готовності віддавати наказ та нести за нього відповідальність, іншими словами – змінюватися, розвиватися відповідно до вимог професії [2].

На це ж вказують результати дослідження І.В. Сиромятнікова, який визначив професійну суб'єктність офіцера як інтегральну психічну якість, що базується на позитивному самостваленні, рефлексії та визнанні у себе діяльних, активно-перетворюючих можливостей у професійній сфері. Окрім цього, критеріями професійної суб'єктності він вважає психологічні якості, що конструюють особистісний профіль офіцера (автономія і самостійність, відповідальність, активність, рефлексивність, цілісність, креативність, самоцінність), параметри якісної оцінки суб'єктної активності (мимовільність, вибірковість,

усвідомленість, адекватність, продуктивність, своєчасність, спрямованість, включеність і обумовленість суб'єктної активності характером того чи іншого виду професійної діяльності).

Щодо динаміки розвитку професійної суб'єктності офіцерів І.В. Сиромятніков вказав на такий важливий її елемент у молодих офіцерів як розширення самостійно виконуваних видів діяльності, посилення варіативності позиційного профілю взаємодії з об'єктом, перехід від виконавської тенденції відтворення соціально схвалюваних типових зразків вирішення професійних завдань (типізації) до індивідуалізованого підходу в їх вирішенні (індивідуалізації), підвищення ролі внутрішньо детермінованої професійної активності. Саме на цьому етапі формується типологія офіцерів, яку І.В. Сиромятніков розподілив на відповідально-активний, ціннісно-самодостатній, виконавський типи, що формуються внаслідок рефлексивного, мотиваційного та операційного факторів, особливості яких у молодих офіцерів проявляються у наступному:

- мотиваційний – характеризує енергетично-активаційну функцію, що вимагає перебудови мотивації як суб'єкта професійної діяльності;
- операційний – забезпечує стабільність поведінки і діяльності, збереження їх характеру при зміні, ускладненні умов;
- рефлексивний – забезпечує самооцінку відповідності професійно-психологічного потенціалу нормам професії і цілям саморозвитку, формування самоставлення до себе як професіонала і суб'єкта різних видів діяльності, а також побудову індивідуалізованої системи вимог та критеріїв до якості професійної діяльності [9].

Враховуючи вказане, психологічними особливостями діяльності молодого офіцера є необхідність швидкого вдосконалення до рівня майстерності військово-спеціальних навичок, набуття досвіду.

У монографії В.І. Осьодла [6], яку він присвятив дослідженню професійного становлення офіцера встановлено, що молоді офіцери відрізняються наступним чином:

- є відкритими до нового досвіду та гнучкими, їх цікавлять соціальні контакти. Однак молодому офіцеру важко самовизначитись щодо вибору правил поведінки у військовому середовищі, яке, у свою чергу, може позитивно чи негативно впливати на процес входження у професію. Це може залежати від соціально-психологічних особливості колективу, й відмінність від попереднього професійного середовища спричиняє необхідність засвоєння нових норм, традицій та звичаїв;

- позиційність як готовність брати на себе відповідальність за виконання військово-професійних завдань, бачити себе у центрі подій та діяти під керівництвом інших. Серед способів досягнення професійних результатів на перших позиціях знаходяться виконання наказів та інструкцій. Однак не завжди нормативні документи можуть дати відповідь на питання про те, як діяти, й зацикленість на інструкції знижує здатність діяти відповідно до ситуації, що викликає супротив у більш досвідчених підлеглих;

- є дещо зниженими рефлексивність, самостійність та оптимальність. Так, близько 50% молодих офіцерів не мають диференційованого Я-образу та

самозвинувачення має рівень, нижчий за середній. Також самореалізація є відносно низькою. Вони на останні позиції переносять власні захоплення за рахунок спрямованості на навчання та професійне життя й цим намагаються повністю «віддатися» службі;

у своїй професійній діяльності взаємодопомогу не вважають одним з основних способів вирішення професійних питань, а покладаються на себе. Тут спрацьовують вікові особливості, а саме «юнацький максималізм» як намагання показати себе, проявити свої здібності для набуття достатнього соціального статусу у колективі;

– однак є чутливими до військово-професійного середовища з позиції формування фрустрації та тривоги. Так, невдачі, оцінка оточення є вкрай важливими, й жарти, звинувачення, образи особливо тяжко переживаються у цей період формування професіонала.

А.В. Половнев вказує, що сучасний рівень військово-професійної орієнтованості молодих офіцерів балансує на межі між орієнтованістю і дезорієнтацією, й це вказує на невизначеність соціальної групи молодих офіцерів щодо перспектив продовження військово-професійної діяльності. Вони недостатньо орієнтовані в кар'єрних перспективах, – невизначеність, відсутність чіткого уявлення про необхідні власні дії та якості для професійного та кар'єрного зростання, приклади цивільної молоді викликають бажання змінити професію, що не є характерним для всіх офіцерів у всіх військових частинах та підрозділах [7]. Це є ситуативним чинником, який залежить від того, наскільки професійне середовище «стурбоване» проблемами молодого офіцера.

Це ж підтверджують результати дослідження М.С. Муравської, а саме те, що курсанти випускного курсу, які через нетривалий час стануть офіцерами, мають потребу в позитивній взаємодії і сприянні добробуту групи, а також біологічну потребу в афіліації. Вони зорієнтовані на досягнення особистого успіху завдяки компетентності (на протипагу панування над людьми), а також на досягнення незалежності й автономності. Важливе місце в їхньому житті займає новизна і змагання в житті, необхідні для підтримання оптимального рівня активності організму [5]. Й невідповідність середовища очікуванням викликають або усвідомлення необхідності перетерпіти, або змінити хоча б колектив.

С.А. Козолуп виділив наступні групи соціально – психологічних труднощів управлінської взаємодії молодих офіцерів з військовослужбовцями, що проходять службу за контрактом:

– організаційно-процесуальні – проблеми в організації різних елементів військової діяльності підлеглих (в застосуванні санкцій; проблема вибору релевантних засобів впливу; складнощі організації і проведення занять і т.д.);

– оцінні – складнощі в оцінці учасників і результатів спільної діяльності (ускладнення у сприйнятті зворотного зв'язку; складнощі оцінки значущості різних проблем взаємодії; проблеми у виборі критеріїв оцінки; складність подолання невпевненості в собі; труднощі у визнанні своїх помилок і т.д.);

– комунікативні – складності спілкування і передачі інформації (проблеми у формулюванні повідомлення; ускладнення у виборі зрозумілих аргументів, здатних вплинути на поведінку підлеглого військовослужбовця; відсут-

ність єдиного розуміння предмета спілкування; складнощі у виборі засобів комунікації відповідних її цілям і т.д.). Цей фактор є основним, оскільки відображає показники, що пов'язані з інформаційною взаємодією молодого офіцера з військовослужбовцями;

– педагогічні – це змінні, що характеризують ступінь впливу молодого офіцера на військовослужбовців;

– адміністративний – показники стильових форм управлінської взаємодії молодого офіцера з військовослужбовцями;

– владність – відображає позицію «сили» молодого офіцера у взаємодії з військовослужбовцями [4].

Таким чином, проведений теоретичний аналіз результатів досліджень щодо психологічних особливостей професійної діяльності молодих офіцерів вказує, що має місце ряд специфічних проблем, які впливають як на процес адаптації, становлення, так і на ефективність служби. Однак можливими є й не вказані у попередніх дослідженнях аспекти. Тому для їх визначення було проведено дослідження, що ґрунтувалось на опитуванні, яке мало визначити найбільш проблемні аспекти, які досліджувані визначили як такі, що є найбільш проблемними для них. У дослідженні психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів взяли участь 38 осіб з числа ВВ МВС та повітряних сил ЗС України. Встановлено, що:

– 48% офіцерів відчувають невпевненість перед підлеглими, оскільки багато з них є більш досвідченими та старшими за віком;

– 57% вказали на труднощі при організації виконання наказу старшого начальника підлеглими через нерозуміння офіцером його доцільності;

– 84% опитаних вказали на значні труднощі щодо налагодження контактів з багатьма підлеглими та іншими офіцерами підрозділу за тієї причини, що вони не можуть зрозуміти їх поведінку. Діяльність щодо здійснення виховної роботи передбачає педагогічну взаємодію між командирами і підлеглими, спрямовану на досягнення виховних цілей в підрозділі. Тим самим виховання, як і навчання, покликане готувати людину до налагодження відносин з оточуючими, яких поки ще немає в її особистій практиці. Але в них самих ще недостатньо практики;

– 62% вказали на наявність у них підвищеної конфліктності, яку пояснюють недовірливим ставленням до них з боку старших офіцерів;

– 59% вказали на значні труднощі з найбільш оптимальних способів поведінки у різних ситуаціях. Офіцери вказують на проблеми при необхідності швидкого аналізу ситуації та відповідної швидкої адекватної поведінки. Невдалі рішення породжують невпевненість та розгубленість у наступних інших складних ситуаціях.

Отримані результати підтверджують той факт, що на сучасному етапі молоді офіцери переживають ряд проблем й це пов'язане саме з початком досить специфічної людської діяльності.

Висновки. Теоретичний аналіз результатів науково-прикладних досліджень та проведене опитування дало змогу визначити, що аспектами професійної діяльності є певні групи, які доцільно об'єднати наступним чином:

1. Об'єктивні, що включають необхідність швидких перебудов в уявленнях про власну структурно-рольову позицію, а саме від підлеглого до начальника, прийняття нових норм, традицій та цінностей, набуття соціального та професійного статусу у колективі, досвіду з вирішення професійних питань та відображають вікові психологічні особливості.

2. Суб'єктивні, які відображають ставлення молодого офіцера до професії, його цілі, мотиви, особистісні якості, а особливо комунікативні, що формують певний рівень готовності до подолання труднощів служби.

3. Ситуативні, котрі характеризують умови несення служби (від комфортно-розслаблених до систематично стресогенних), особливості професійного колективу, що включає норми, традиції, цінності, з якими молодому офіцеру доводиться стикатися.

Напрямами подальшого дослідження є напрацювання шляхів з формування у молодих офіцерів навичок з подолання проблем початку їх професійної діяльності та попередження деструктивних тенденцій особистісного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вальков А. В. Развитие лидерских качеств офицера внутренних войск в образовательном процессе военного вуза / Вальков Александр Владимирович // Молодой ученый. М. – 2012. – №8. – С. 312–315.

2. Ионкин В. Б. Психологические особенности проявления управленческих навыков у младших офицеров Сухопутных войск в боевой деятельности : автореферат дисс. на соиск. научной степени канд. психол. наук / Ионкин Вячеслав Борисович. – М., 2009. – 19 с.

3. Калюжный А. С. Военная психология и педагогика в профессиональной деятельности офицера Военно-морского флота : [учеб. пос.] / Калюжный А. С. – Новгород : НГТУ, 2004. – 39 с.

4. Козолуп С. А. Социально-психологические трудности управленческого взаимодействия молодых офицеров с военнослужащими, проходящими военную службу по контракту : автореф. дисс. на соиск. научн. степени канд. психол. наук / Козолуп Сергей Александрович. – М., 2009. – 20 с.

5. Муравська М. С. Ціннісні орієнтації майбутніх військових офіцерів / Муравська Марина Сергіївна // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Том 11, частина 5 – Київ, 2009, С. 124–131.

6. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / Осьодло Василь Ілліч. – К. : ПП «Золоті Ворота», 2012. – 463 с.

7. Половнев А. В. Военно-профессиональная ориентация молодых офицеров Вооруженных Сил Российской Федерации и ее формирование в современных условиях : автореферат дисс. на соиск. научной степени канд. социол. наук / Половнев Андрей Викторович. – М., 2005. – 21 с.

8. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера / Б.П. Бархаев, П.А. Корчемный, Л.Н. Кузнецов, В.Ф. Перевалов, И.В. Сыромятников, А.Н. Харитонов. – М. : Военный университет, 1998. – 516 с.

9. Сыромятников И. Психология профессиональной субъектности офицеров вооруженных сил Российской Федерации : автореферат дисс. на соиск.

научной степени докт. психол. наук / Сыромятников Игорь Васильевич. – М., 2007. – 45 с.

УДК 159.9

Коноплицька О.В., здобувач кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей Харківського Національного університету внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДИК ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

У статті вивчаються соціально-психологічні установки працівників ОВС щодо неповнолітніх правопорушників та особливості ставлення працівників ОВС до різних категорій неповнолітніх правопорушників.

Ключові слова: установки, ставлення, неповнолітні правопорушники, протиправна поведінка, працівники ОВС, проективні методики.

В статье изучаются социально-психологические установки сотрудников ОВД в отношении несовершеннолетних правонарушителей и особенности отношения сотрудников ОВД к разным категориям несовершеннолетних правонарушителей.

Ключевые слова: установки, отношение, несовершеннолетние правонарушители, противоправное поведение, сотрудники ОВД, проективные методики.

Постановка проблеми. Визначення соціально-психологічних установок працівників ОВС щодо певних категорій неповнолітніх правопорушників дозволить визначити позицію міліціонерів щодо особистості неповнолітнього правопорушника. З'ясування ставлення працівників ОВС щодо неповнолітніх правопорушників вирішить ряд окремих завдань, пов'язаних з: перевихованням неповнолітніх правопорушників, профілактикою правопорушень серед підлітків та удосконалення роботи працівників ОВС з ними, плануванням та здійсненням профілактичних заходів, спрямованих на формування правослужняної поведінки та підвищення правової обізнаності як школярів, так і працівників ОВС [1; 2].

Мета. Дослідити за допомогою проективних методик особливості ставлення працівників ОВС до певних категорій неповнолітніх правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження особливостей ставлення працівників ОВС до різних категорій неповнолітніх правопорушників нами було обрано наступні проективні методики: психогометричний тест С. Деллінгера і "колірний тест ставлень" Е.Ф. Бажина та О.М. Еткінда (адаптований варіант методу колірних виборів М. Люшера). Отримані результати зведено до таблиць 1 та 2.

В тестуванні взяли участь 120 працівників міліції: 40 міліціонерів з підрозділу кримінальної міліції у справах дітей, 40 – працівники органів слідства, 40 – дільничні інспектора міліції. З яких 85% опитуваних співробітників міліції – чоловіки, 15% – жінки.

**Результати опитування за методикою «психогеометричний тест»
С. Деллінгер (у %).**

Під-розділ	Категорії неповнолітніх правопорушників/Геометрична фігура	Квадрат	Трикутник	Круг	Прямокутник	Зигзаг
Слідство	Неповнолітній правопорушник	15	35		30	20
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив адміністративне правопорушення	5	40		12,5	42,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив насильницьке правопорушення	32,5	22,5		32,5	12,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив корисливо-насильницьке правопорушення	25	10		47,5	17,5
КМСД	Неповнолітній правопорушник	12,5	27,5		40	20
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив адміністративне правопорушення	10	27,5		25	37,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив насильницьке правопорушення	17,5	25		40	17,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив корисливо-насильницьке правопорушення	12,5	12,5		65	10
ДІМ	Неповнолітній правопорушник	10	40		40	10
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив адміністративне правопорушення		25		27,5	47,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив насильницьке правопорушення	17,5	20		45	17,5
	Неповнолітній правопорушник, що вчинив корисливо-насильницьке правопорушення	10	15		67,5	7,5

В результаті попередньо проведеного нами дослідження було визначено, що працівники правоохоронних органів поділяють неповнолітніх правопорушників за їх психологічними якостями на 3 категорії залежно від тяжкості вчиненого правопорушення: адміністративне, насильницьке корисливо-насильницьке [3].

**Результати опитування за методикою «колірний тест ставлень» (КТС)
Е.Ф. Бажина та О.М. Еткінда (у %).**

Під-ро-зділ	Категорії неповнолітніх правопорушників/Колір	Си-ній	Зеле-ний	Черво-ний	Жов-тий	Фіоле-товий	Кори-чне-вий	Чо-рний	Сі-рий
Слідство	Неповнолітній правопо-рушник			77,5	2,5	20			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив адмі-ністративне правопору-шення	7,5		52,5	12,5	27,5			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив наси-льницьке правопорушен-ня			67,5	17,5	15			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив кори-сливо-насильницьке пра-вопорушення	17,5		47,5	12,5	22,5			
КМСД	Неповнолітній правопо-рушник			47,5	22,5	30			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив адмі-ністративне правопору-шення	15		20	42,5	22,5			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив наси-льницьке правопорушен-ня	20		42,5	20	17,5			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив кори-сливо-насильницьке пра-вопорушення	12,5		55	20	12,5			
ДІМ	Неповнолітній правопо-рушник			57,5	15	27,5			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив адмі-ністративне правопору-шення	12,5		25	27,5	35			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив наси-льницьке правопорушен-ня			57,5	15	27,5			
	Неповнолітній правопо-рушник, що вчинив кори-сливо-насильницьке пра-вопорушення			70	2,5	27,5			

Використані нами методики мають на меті з'ясувати два моменти:

- по-перше, дослідити емоційний компонент соціально – психологічних установок співробітників ОВС (враховуючи підрозділ, в якому вони працюють – кримінальна міліція у справах дітей, дільничні інспектори міліції, слідчі) до різних категорій неповнолітніх правопорушників (за характером вчиненого ними правопорушення – адміністративного, насильницького і корисливо-насильницького) [4];

- по-друге, виявити достовірні відмінності у розподілі частоти вибору фігур і розподілі частоти вибору кольорів працівниками різних підрозділів ОВС щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників, що дозволить виявити ступінь ідентичності отриманих результатів.

З метою виявлення достовірних відмінностей у розподілі частоти вибору фігур і розподілі частоти вибору кольорів працівниками різних підрозділів ОВС щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників за допомогою методик «Психогеоетричний тест» і «Колірний тест ставлень» було використано непараметричний критерій Хі-квадрат Пірсона (Chi – Square Test). [5, 6]. Аналіз статистичних даних і відновлення прихованих закономірностей. Обчислення проводилося на ЕОМ за допомогою програмного забезпечення для аналізу статистичних даних і встановлення прихованих закономірностей «SPSS for Windows» версія 13.0. Отримані результати було зведено до таблиць 3 і 4.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз частоти вибору фігур за методикою «Психогеоетричний тест» у працівників ОВС.

Підрозділ		Неповнолітній правопорушник, що вчинив адміністративне правопорушення	Неповнолітній правопорушник, що вчинив насильницьке правопорушення	Неповнолітній правопорушник, що вчинив корисливо-насильницьке правопорушення
КМСД	Chi-Square(a)	6,200	5,400	34,200
	df	3	3	3
	Asymp. Sig.	0,102	0,145	0,000
Слідств. во	Chi-Square(a)	17,400	4,400	12,600
	df	3	3	3
	Asymp. Sig.	0,001	0,221	0,006
ДІМ	Chi-Square(a,b)	3,650	8,600	39,000
	df	2	3	3
	Asymp. Sig.	0,161	0,035	0,000

Проаналізуємо характер вибору геометричних фігур і характер вибору кольорів працівниками підрозділ кримінальної міліції у справах дітей щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників

Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили адміністративне правопорушення, дозволяє виявити деякі важливі тенденції та закономірності. Найбільшу емпіричну частоту вибо-

ру було виявлено щодо геометричної фігури "зигзаг" (37,5%), а найменшу – у відношенні фігури «круг» (0,0%), характер виявленої тенденції статистично не є значущим (Chi-Square 6,200; $p=0,102$). Згідно з даними таблиці найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо жовтого кольору зі статистично значущим результатом (Chi-Square 14,600; $p=0,002$, $p<0,01$). Цих неповнолітніх, на думку міліціонерів, властива креативність мислення, творчий підхід, особливість комбінувати абсолютно різноманітні, несхожі ідеї та створювати на цій основі нове. Вибір фігур і кольорів символізує активність, прагнення до спілкування, допитливість, відчуття потреби в зміні певної ситуації, оточення. Характерним для неповнолітніх правопорушників, які вчинили адміністративне правопорушення, на думку міліціонерів, є вміння приміряти різні соціальні ролі, виражене прагнення проявити себе якнайкраще у навчанні чи в захопленнях і подобатися оточуючим. Такі підлітки не можуть продуктивно працювати в добре структурованій ситуації. Їм необхідно мати постійну різноманітність у роботі та високий рівень стимуляції на робочому місці. Вони часто є нестриманими, дуже експресивними, що заважає їм втілювати свої ідеї в життя.

Таблиця 4

Порівняльний аналіз частоти вибору фігур за методикою «Колірний тест ставлень» у працівників ОВС.

Підрозділ		Неповнолітній правопорушник, що вчинив адміністративне правопорушення	Неповнолітній правопорушник, що вчинив насильницьке правопорушення	Неповнолітній правопорушник, що вчинив корисливо-насильницьке правопорушення
КМСД	Chi-Square(a)	14,600	14,700	26,300
	df	3	3	3
	Asymp. Sig.	0,002	0,002	0,000
Слідство	Chi-Square(a)	19,600	31,700	18,300
	df	3	3	3
	Asymp. Sig.	0,000	0,000	0,000
ДІМ	Chi-Square(a,b)	4,200	11,450	27,950
	df	3	2	2
	Asymp. Sig.	0,241	0,003	0,000

Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницьке правопорушення, також дозволяє виявити деякі важливі для нас тенденції та закономірності. Так, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо геометричної форми «прямокутник» (25%), а найменшу – у відношенні фігури «круг» (0%). Характер виявленої тенденції статистично не є значущим (Chi-Square 5,400; $p=0,145$). Найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено до червоного кольору, що є статистично значущим (Chi-Square 14,700; $p=0,002$, $p<0,01$).

Змістовно інтерпретуючи виявлені тенденції та закономірності, зауважимо, що вибір характеризує неповнолітніх правопорушників як людей, не задоволених тим способом життя, яке вони ведуть зараз, тому займаються пошуком кращого положення. Вони є непослідовними, непередбачуваними у вчинках, їм властива сила волі, активність, прояви агресивної поведінки, владність. Для них є характерною низька самооцінка, що свідчить про спробу пошуку нових методів у роботі і стилю життя. Особливістю даного вибору є блискавичні, стрімкі і непередбачувані зміни в поведінці, вони ведуть активний спосіб життя, прагнуть отримати від життя всі блага. Вся діяльність спрямована на успіх і самореалізацію. Такі підлітки завжди відкриті для нових ідей, цінностей, способів мислення і життя, легко засвоюють все нове, виявляють інтерес до всього, що відбувається навколо них.

Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили корисливо-насильницьке правопорушення, дозволяє підтвердити їх статистично значущий характер (фігур Chi-Square 34,200; $p=0,000$, $p<0,001$, кольорів Chi-Square 26,400; $p=0,000$, $p<0,001$). Звертаючись до даних у таблиці, зауважимо, що, як і в попередньому випадку, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо геометричної фігури «прямокутник» (65%) і червоного кольору (55%).

Перейдемо до аналізу частоти вибору геометричних фігур та кольорів працівниками підрозділу слідчих щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників.

Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили адміністративне правопорушення, дозволяє виявити деякі важливі тенденції та закономірності. Так, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо геометричних фігур «зигзаг» (42,5%) і «трикутник» (40,0%) і червоного кольору (52,5%), а найменшу – щодо фігури «круг» (0%) і синього кольору (7,5%). Характер даної закономірності виявився статистично значущим (фігур Chi-Square 17,400; $p=0,000$, $p<0,001$, кольорів Chi-Square 19,600; $p=0,000$, $p<0,001$). Неповнолітні правопорушники, які асоціюються у міліціонерів із даними фігурами та кольором, характеризуються як такі, що володіють честолюбством і прагматизмом. Вони є розважливими, амбітними, не тільки знають, чого хочуть, але й як цього домогтися. Такі підлітки часто грішать тим, що впевнені в існуванні двох точок зору – неправильної та їх власної. Вони – сильні особистості і небезпечні конкуренти. Підкреслимо спонтанно-екстравертну тенденцію і потребу в досягненні мети, домінування; для них є характерною наступальна агресія «завойовника», цілеспрямованість.

Аналіз частоти вибору геометричних фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницьке правопорушення, дозволяє зафіксувати важливі для нас тенденції та закономірності. Згідно табличних даних, найбільшу емпіричну частоту вибору було зафіксовано щодо червоного кольору (67,5%), характер виявленої закономірності є статистично значущим (Chi-Square 31,700; $p=0,000$, $p<0,001$). Найбільшу емпіричну частоту вибору було зафіксовано щодо фігур «квадрат» (32,5%) і «прямокутник» (32,5%), характер виявленої тенденції статистично не є значущим (Chi-Square 4,400; $p=0,221$).

Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили корисливо-насильницьке правопорушення, дозволяє підтвердити їх статистично значущим характер. Так, найбільшу емпіричну частоту вибору було зафіксовано щодо червоного кольору (47,5%), характер виявленої закономірності є статистично значущим (Chi-Square 16,300; $p=0,000$, $p<0,001$). Найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо фігури «прямокутник» (47,5%), характер виявленої закономірності є статистично значущим (Chi-Square 14,400; $p=0,006$ $p<0,01$).

Змістовно інтерпретуючи виявлені закономірності, зауважимо про те, що вибір працівників підрозділу слідства щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили корисливо-насильницьке правопорушення, характеризує цих неповнолітніх у відсутності потреби в діях, допомозі, емоційній залученості, спілкуванні. Таке ставлення може відсунути почуття співчуття і підтримки з боку співробітників ОВС щодо таких підлітків.

Нарешті перейдемо до аналізу частоти вибору фігур і кольорів дільничних інспекторів міліції щодо різних категорій неповнолітніх правопорушників. Аналіз частоти вибору фігур і кольорів щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили адміністративне правопорушення, дозволяє виявити деякі важливі тенденції. Так, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо фігури "зигзаг" (47,5%), а фігури «квадрат» і «круг» не обрали жодного разу. Найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо фіолетового кольору (35%). Характер даної тенденції виявився статистично незначущим (Chi-Square 3,650; $p=0,161$ і Chi-Square 4,200; $p=0,241$ відповідно).

Аналіз частоти вибору фігур щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницьке правопорушення, дозволяє виявити деякі статистично значущі закономірності (Chi-Square 8,600; $p=0,035$, $p<0,05$ і Chi-Square 14,450; $p=0,003$, $p<0,01$). Так, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо геометричної форми «прямокутник» (45,0%). Найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо червоного кольору (57,5%). Це може свідчити про те, що дільничні інспектори міліції не потребують міцної, глибокої прихильності в роботі з неповнолітніми правопорушниками, які вчинили насильницьке правопорушення. Даний вибір характеризує неповнолітніх правопорушників як таких, що не вимагають певного емоційного комфорту та захисту від зовнішнього впливу, відзначаються неконформністю установок. Неповнолітні правопорушники не дружелюбні до працівників правоохоронних органів, особливо до тих, чий професійний обов'язок безпосередньо пов'язаний з попередженням, перевихованням та реабілітацією неповнолітніх, які вчинили дане правопорушення.

Аналіз частоти вибору фігур щодо неповнолітніх правопорушників, які вчинили корисливо-насильницьке правопорушення, дозволяє підтвердити їх статистично значущий характер (Chi-Square 39,000; $p=0,000$, $p<0,001$ і Chi-Square 27,950 $p=0,000$ $p<0,001$). Згідно даних, занесених до таблиці, найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо геометричної форми «прямокутник» (67,5%). Найбільшу емпіричну частоту вибору було виявлено щодо червоного кольору (70%).

Змістовно інтерпретуючи ймовірні причини виявленої закономірності, зауважимо, що даний вибір визначає споглядальну позицію працівників під-

розділу дільничних інспекторів міліції. На їх думку, неповнолітнім властива емоційність, що переважає над розсудливістю, самотній підхід до вирішення проблем, оригінальність мислення, багата уява, важке набуття навичок загальноприйнятих форм поведінки. Характерна вразливість, синдетивність.

Висновки. Отримані у процесі дослідження результати можуть мати практичне значення. Визначені соціально-психологічні установки працівників ОВС щодо певних категорій неповнолітніх правопорушників дозволяє виявити позицію міліціонерів щодо особистості неповнолітнього правопорушника. Це дозволить вирішити ряд окремих завдань, пов'язаних з: перевихованням неповнолітніх правопорушників, профілактикою правопорушень серед підлітків та удосконаленням роботи працівників ОВС з ними, плануванням та здійсненням профілактичних заходів, спрямованих на формування правослужняної поведінки та підвищення правової обізнаності як школярів, так і працівників ОВС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коноплицкая О. В., Коноплицкий И. Н. Изучение правосознания сотрудников ОВД для решения практических вопросов в области повышения эффективности и качества юридического труда / О. В. Коноплицкая, И. Н. Коноплицкий // «Social processes regulation in the context of economics, law and management»: Materials digest of the LIII International Research Conference and II stage of the Championship in economics, managements and juridical sciences (London, June 06-June 11, 2013), section «Juridical psychology» / International Academy of Science and Higher Education. – London : Iashe, 2013. – P. 139–144.

2. Коноплицкая О. В. Элементы социально-психологических установок сотрудников ОВД и их влияние на профессиональную деятельность / О. В. Коноплицкая // Будущее науки-2013 : материалы Международной молодежной научной конференции (23-25 апреля 2013 года), в 3-х томах. – Том 1, Юго-Зап. гос. Ун-т. – Курск, 2013. – С. 290–294.

3. Коноплицкая О. В. До проблеми класифікації неповнолітніх правопорушників / О. В. Коноплицкая // Правничий вісник Університету «КРОК», Розділ 5 «Актуальні проблеми психології». Вищий навчальний заклад «Університет економіки і права «КРОК». – Вип.10. – К., 2011. – С. 138–144.

4. Коноплицкая О. В. Представления сотрудников ОВД относительно факторов противоправного поведения несовершеннолетних и различия их психологических качеств / О. В. Коноплицкая // «The person in conditions of the interpersonal relationships intensification» : Materials digest of the XLVII International Research Conference and II stage of the Championship in psychological sciences (London, March 28 – April 02, 2013), section «Juridical psychology» / International Academy of Science and Higher Education. – London : Iashe, 2013. – P. 48–51.

5. Бююль А. SPSS : искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / А. Бююль, П. Цёфель. – СПб. : ООО «ДиаСофтЮГ», 2002. – 608 с.

6. Наследов А. Д. SPSS : компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / Наследов А. Д. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.

УДК 159.9:629

Кравченко К.О., аспірант, Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «ХАІ»

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ КУРСАНТІВ-ЛЬОТЧИКІВ ПІДЧАС НАЗЕМНОЇ ПІДГОТОВКИ

Стаття присвячена проблемі вивчення особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки. У даній роботі було проведено: теоретичний аналіз літератури з проблеми емоційної сфери та психологічної підготовки у процесі навчальної та професійної діяльності льотчиків, визначення особливостей емоційних реакцій курсантів-льотчиків на дію стимулів, які виникають при наземній підготовці, особливостей емоційно-регуляторної сфери, рівня алекситимії та факторної структури емоційно-регуляторної сфери курсантів-льотчиків Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба в період наземної підготовки. Проведені дослідження дали нам можливість виявити наступні актуальні проблеми психологічної підготовки курсантів-льотчиків: некоректне суб'єктивне визначення з боку курсантів-льотчиків цілей їх професійної підготовки; захисні механізми, спрямовані на опанування стресової ситуації, є недостатньо ефективними. Наявність вказаних вище актуальних проблем говорить про недостатню ефективність психологічної підготовки та недостатню роль психолога у підготовці льотного складу. Дані дослідження можуть бути корисними при вдосконаленні програм підготовки курсантів-льотчиків до діяльності в особливих умовах.

Ключові слова: емоційна сфера, особливі умови діяльності, наземна підготовка, психологічна підготовка.

Статья посвящена проблеме изучения особенностей эмоциональной сферы курсантов-летчиков в ходе наземной подготовки. В данной работе были проведены: теоретический анализ литературы по проблеме эмоциональной сферы и психологической подготовки в процессе учебной и профессиональной деятельности летчиков, определение особенностей эмоциональных реакций курсантов-летчиков на действие стимулов, которые возникают при наземной подготовке, особенностей эмоционально-регуляторной сферы, уровня алекситимии и факторной структуры эмоционально-регуляторной сферы курсантов-летчиков Харьковского университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба в период наземной подготовки. Проведенные исследования позволили нам выявить следующие актуальные проблемы психологической подготовки курсантов-летчиков: некорректное субъективное определение со стороны курсантов-летчиков целей их профессиональной подготовки; защитные механизмы, направленные на овладение стрессовой ситуацией, недостаточно эффективны. Наличие указанных выше актуальных проблем говорит о недостаточной эффективности психологической подготовки и недостаточной роли психолога в подготовке летного состава. Данные исследования могут быть полезными при совершенствовании программ подготовки курсантов-летчиков к деятельности в особых условиях.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, особые условия деятельности, наземная подготовка, психологическая подготовка.

Постановка проблеми. Початок нового тисячоліття обумовлений тим, що велика кількість галузей трудової діяльності людини негативно впливає на її емоційний стан; це пов'язано з різноманітними стрес-факторами, які діють на психіку людини у процесі діяльності. Ця проблема є характерною і для військових льотчиків, а особливо курсантів-льотчиків військово-навчальних закладів у період їхньої підготовки до польотів. Проте, незважаючи на ґрунтовне вивчення, окремі аспекти даної проблеми на сучасному етапі потребують подальшої розробки.

Сучасні літальні апарати створюють велику загрозу життю багатьох людей навіть у мирний час. За статистикою Міністерства оборони України, з 1992 по 2012 рік сталося 16 авіаційних катастроф за участю військової авіаційної техніки (самольотів), з них 11 – з вини пілота [2]. Виникає потреба у розробці нових форм і методів удосконалення процесу підготовки військово-службовців до діяльності в особливих та екстремальних умовах на складній сучасній техніці, оскільки виконання професійних завдань у процесі підготовки та при виконанні службових обов'язків характеризується підвищенням інтенсивності дії негативних факторів на психіку військовослужбовців, що призводить до погіршення працездатності, а це є недопустимим у даному виді професійної діяльності.

Одним з таких методів є набуття та вдосконалення навичок емоційного реагування та відпрацювання адекватної поведінки в стресових ситуаціях, оскільки головним несприятливим фактором у професії льотчика є емоційне збудження, що може призвести до дезорганізації поведінки та діяльності військовослужбовців. Тому ми вважаємо за необхідне приділяти особливу увагу психологічній підготовці курсантів-льотчиків, починаючи з початку становлення їх професійної діяльності під час наземної підготовки.

Таким чином, актуальність теми даного дослідження обумовлена такими чинниками: подальшим зростанням ролі та значення людського чинника в системах «людина-техніка», особливостями професійної військової діяльності, які є причиною емоційних перевантажень військовослужбовців і призводять до виникнення негативних психічних станів при виконанні навчально-бойових завдань, складними умовами керування сучасною авіаційною технікою, недостатньою вивченістю емоційного стану курсантів-льотчиків у період наземної підготовки до польоті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання формування динаміки емоційних станів досліджувалися Аболініним Л.М., Зільберманом П.Б., Ломовим Б.Ф., Маріщукком В.Л., Пономаренком В.А., Пісаренком В.М., Плахтійенком В.А., Сиротініним О.А., Тімченком О.В., Філенком І.О., Черніковою О.А. [1].

Мета – визначити особливості емоційної сфери курсантів-льотчиків при проходженні наземної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Об'єкт дослідження – емоційна сфера осіб, що діють в особливих умовах. Предмет дослідження – особливості прояву емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки.

Завдання дослідження.

1. Провести теоретичний аналіз літератури з проблеми емоційної сфери та психологічної підготовки у процесі навчальної та професійної діяльності льотчиків.

2. Визначити особливості емоційних реакцій курсантів-льотчиків на дію стимулів, які виникають при проходженні наземної підготовки.

3. Виявити особливості емоційної сфери та рівень алекситимії при проходженні наземної підготовки.

4. Визначити особливості регуляторної сфери курсантів-льотчиків у період наземної підготовки.

5. З'ясувати факторну структуру емоційно-регуляторної сфери курсантів-льотчиків у період наземної підготовки.

З метою реалізації завдань дослідження було використано метод теоретичного аналізу літератури та емпіричного дослідження. В емпіричному дослідженні використовувались наступні методики: для діагностики типів емоційної реакції на вплив стимулів зовнішнього середовища – методика Бойко В.В. «Типи емоційних реакцій», для виявлення рівня алекситимії – «Торонтська алекситимічна шкала», для визначення психологічних захисних механізмів – опитувальник Плутчика Р., Келлермана Г., Конте Х. «Індекс життєвого стилю», для виявлення домінуючих емоцій – методика «Диференціальні шкали емоцій» Ізарда К., для визначення копінг-стратегій – копінг-тест Лазаруса Р. [3].

Результати дослідження підлягали кількісній та якісній обробці методами непараметричної та багатовимірної статистики (U-критерій Манна-Уїтні та факторний аналіз) за допомогою стандартизованого комп'ютеризованого пакета програм SPSS 17.0.

Дослідження проводилися на базі Харківського університету Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. У дослідженні взяли участь 60 курсантів-льотчиків, які навчаються на 2-му, 3-му та 4-му курсах. Оскільки ми вивчаємо вплив стрес-факторів на емоційну сферу під час наземної підготовки, тому нам була потрібна одна велика дослідницька група, яку ми тестували під час та після наземної підготовки.

У зв'язку з поставленими задачами були отримані наступні результати:

1. Було виявлено відмінності в емоційному реагуванні на стимули зовнішнього середовища (див. рис. 1). У курсантів під час наземної підготовки проявляються рефрактерні емоційні реакції, переважно на амбівалентні та позитивні зовнішні стимули. Це говорить про те, що емоційна система сприйняття курсантів під час наземної підготовки пасує перед різними впливами зовнішніх стимулів, що виражається у вигляді переживань, роздумів, прихованого смутку, злості. Після наземної підготовки ми спостерігаємо прояв ейфоричних реакцій на амбівалентні стимули. На нашу думку, це пов'язано із закінченням виснажливих фізичних та психологічних навантажень. Різниця у прояві дисфоричних реакцій не виявлено.

2. В період наземної підготовки у курсантів-льотчиків виражений низький рівень алекситимії. Спираючись на визначення алекситимії як процесу зниження здатності висловлювати свої емоційні стани, можна зробити висновок, що при проходженні наземної підготовки курсанти-льотчики здатні досить чітко висловлювати свої емоції та почуття, але після польотів алекситимія стає більш вираженою, що є характерною ознакою тяжкої стресової ситуації. Результати цих досліджень підтверджуються спостереженнями льотчиків-інструкторів, які супроводжують курсантів у весь період наземної підготовки та після польотів.

Виявлення відмінностей емоційних станів між групами (див. рис. 2) дало змогу виділити домінуючі емоції при підготовці до польотів та емоції, які виникають у курсантів після них, що дає можливість зробити висновки про вплив стрес-факторів під час наземної підготовки на емоційну сферу курсантів та на їх подальшу діяльність.

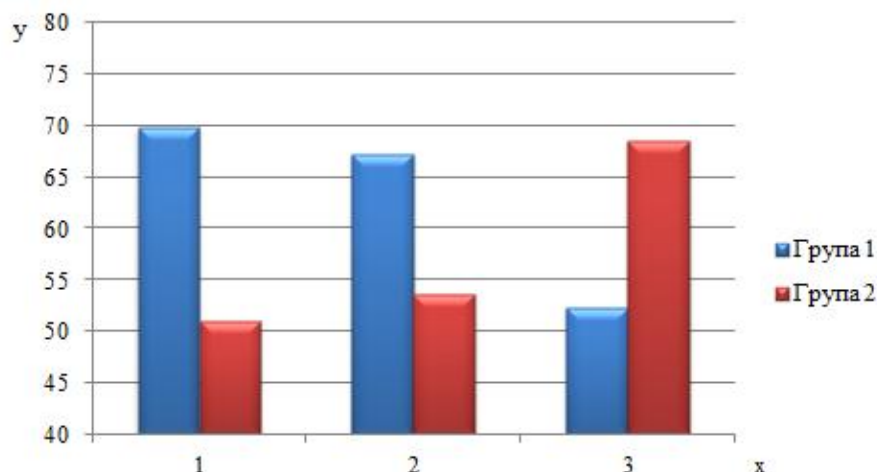

Рисунок 1. Різниця показників емоційних реакцій на вплив стимулів, які виникають під час наземної підготовки:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – емоційні реакції на вплив стимулів, які виникають під час наземної підготовки; y – значення середнього рангу показників.

1 – рефрактерна амбівалентна реакція, 2 – рефрактерна позитивна реакція, 3 – ейфорична амбівалентна реакція

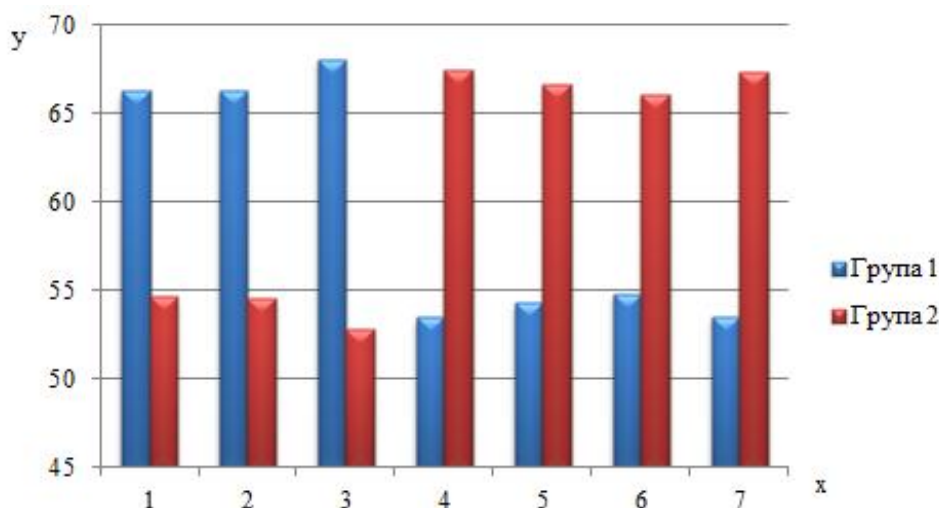

Рисунок 2. Різниця показників емоційної сфери курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – домінуючі емоції курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу показників.

1 – здивування, 2 – гнів, 3 – страх, 4 – радість, 5 – презирство, 6 – сором, 7 – загальний коефіцієнт самопочуття

Під час наземної підготовки курсантам притаманні такі емоції, як здивування, гнів і страх. Прояв емоції здивування наштовхує на думку, що теоретичні аспекти підготовки курсантів до льотної діяльності не відповідають їх практичному застосуванню. Прояв емоції гніву говорить про те, що існують фруструючі фактори та обставини, які призводять до появи цієї емоції та негативно впливають на льотну діяльність. До них, в першу чергу, необхідно віднести непедагогічне ставлення льотчиків-інструкторів, яке, на нашу думку, є першопричиною виникнення емоції гніву. Страх є однією з домінуючих

емоцій, яка характеризується негативним емоційним фоном, дезадаптацією, сукупністю негативних наслідків для психіки та організму. Прояв страху говорить про усвідомлення курсантами своєї непрофесійності та невідповідності до дій в особливих умовах. Після наземної підготовки було виявлено наступні домінуючі емоції: радість, презирство, сором. Емоція радості пов'язана із закінченням виснажливих тренувань та психологічних навантажень. Презирство – емоція, яка є одним з яскравих проявів ворожості та неповаги до іншої людини, що може слугувати засобом групового тиску на окремих осіб. Сором – емоція, яка свідчить про відчуття курсантом прикраси, занепокоєння із приводу власної професійної непридатності.

Таким чином, під час наземної підготовки емоційна сфера курсантів підлягає впливу різноманітних стрес-факторів, які негативно позначаються на фізичному та психологічному самопочутті курсантів, про що свідчить більший прояв загального коефіцієнта самопочуття після польотів. Загалом результати проведених досліджень емоційної сфери говорять про неефективність психологічної підготовки курсантів до діяльності в особливих умовах.

3. Було виявлено відмінності у захисних механізмах між групами (рис. 3).

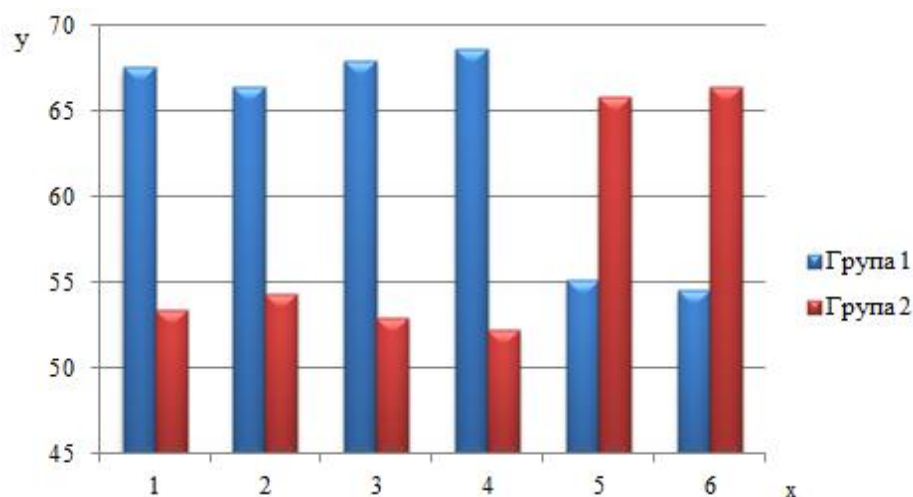

Рисунок 3. Різниця показників захисних механізмів курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – захисні механізми курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу.

1 – проекція, 2 – гіперкомпенсація, 3 – раціоналізація, 4 – загальне напруження захисних механізмів, 5 – регресія, 6 – компенсація

У першій групі ми спостерігаємо прояви проекції, гіперкомпенсації, раціоналізації; загальне напруження захисних механізмів також має свій прояв. У другій – регресія та компенсація. На нашу думку, це пов'язано з тим, що первинні реакції, які виникають у свідомості курсанта, – це зняття із себе відповідальності, небажання виділятися із середовища, пристосуватися та бути, як всі, бажання бути прийнятим у колективі, при цьому приховуючи свої негативні переживання. Захисні механізми, які проявляються після польотів, мають більш конструктивний та раціональний характер.

Виявлені достовірні відмінності у копінг-стратегіях між групами (рис. 4).

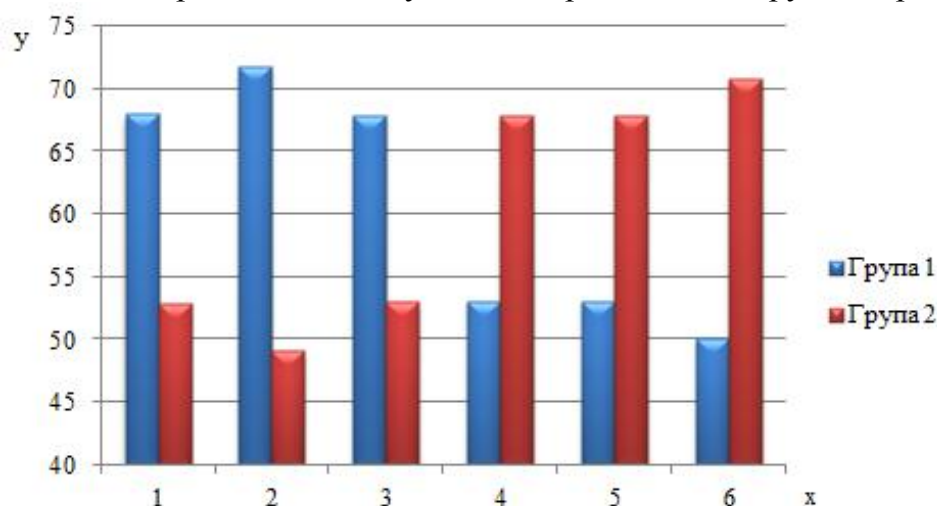

Рисунок 4. Різниця показників копінг-стратегій курсантів-льотчиків:

Група 1 – показники при наземній підготовці; Група 2 – показники після наземної підготовки; x – копінг-стратегії курсантів-льотчиків; y – значення середнього рангу показників.

1 – прийняття відповідальності, 2 – планування вирішення проблеми, 3 – позитивна переоцінка, 4 – конфронтаційний копінг, 5 – самоконтроль, 6 – соціальна підтримка

Під час наземної підготовки курсантам-льотчикам притаманні наступні копінг-стратегії: прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка. Після наземної підготовки ми спостерігаємо прояв конфронтаційного копінгу, самоконтролю та соціальної підтримки. Це свідчить про те, що, незважаючи на свої внутрішні переживання, курсанти за допомогою своїх вольових якостей обирають правильні стратегії боротьби зі стресовою ситуацією, що є характерною рисою військовослужбовців.

4. Виявлено факторну структуру емоційної сфери курсантів-льотчиків. Під час наземної підготовки ми виділили три фактори: «рефрактерність»: ейфоричну позитивну реакцію (- 0,859), ейфоричну амбівалентну реакцію (- 0,810), ейфоричну негативну реакцію (0,703), рефрактерну амбівалентну реакцію (0,682); «ейфоричне самопочуття»: дисфоричну позитивну реакцію (- 0,702), дисфоричну негативну реакцію (- 0,612), дисфоричну амбівалентну реакцію (- 0,531), коефіцієнт самопочуття (0,530); «боротьба зі страхом»: коефіцієнт самопочуття (0,695), радість (0,611), сором (0,537), страх (-0,505). Після польотів виявлено «дисфоричність»: ейфоричну амбівалентну реакцію (- 0,824), ейфоричну позитивну реакцію (-0,786), ейфоричну негативну реакцію (- 0,751), рефрактерну негативну реакцію (0,750), рефрактерну амбівалентну реакцію (0,676), рефрактерну позитивну реакцію (0,624), дисфоричну амбівалентну реакцію (0,577); «емоційне самопочуття»: коефіцієнт самопочуття (0,879), радість (0,647), інтерес (0,633), здивування (0,568), провина (0,533); «дратівливість»: рефрактерна позитивна реакція (-0,558), здивування (0,524), провина (0,533), дисфорична позитивна реакція (0,610), гнів (0,525) (таблиця 1).

Виходячи з отриманих результатів дослідження, ми можемо зробити висновки про те, що факторна структура емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки суттєво відрізняється від факторної структури емоційної сфери після польотів. У період наземної підготовки емоційна сфера

курсантів відображає вплив об'єктивних стрес-факторів. Після наземної підготовки факторна структура говорить про психологічне напруження та неврівноважений емоційний стан курсантів в умовах явної відсутності впливу об'єктивних стрес-факторів. Таким чином, можна припустити, що у період наземної підготовки не приділяється певної уваги психологічному стану курсантів-льотчиків, про що свідчить негативний загальний емоційний стан курсантів після польотів.

Таблиця 1

Факторна структура особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків

Факторна структура особливостей емоційної сфери курсантів-льотчиків					
Під час наземної підготовки			Після наземної підготовки		
Ейфоричне самопочуття (13,912%)	Боротьба зі страхом (10,877%)	Рефрактерність (23,317%)	Дисфоричність (20,399%)	Емоційне самопочуття (15,089%)	Дратівливість (12,253%)

Виявлено факторну структуру регуляторної сфери, до якої входять захисні механізми та копінг-стратегії. При наземній підготовці ми виділили наступні фактори: «несприйняття реальності»: загальне напруження захисних механізмів (0,882), проекція (0,728), гіперкомпенсація (0,663), раціоналізація (0,594); «опанування стресу»: соціальна підтримка (0,779), позитивна переоцінка (0,639), самоконтроль (0,612), втеча-уникнення (0,548), дистанціювання (0,516); «відповідальність як опанування»: прийняття відповідальності (0,751), конфронтаційний копінг (0,649), заміщення (0,621); «антикомпенсація»: компенсація (-0,717). По завершенню наземної підготовки – «соціальне прийняття»: загальне напруження захисних механізмів (0,958), проекція (0,868), заміщення (0,865), гіперкомпенсація (0,844), раціоналізація (0,726), витиснення (0,617), компенсація (0,616); «адаптивні копінг»: конфронтаційний копінг (0,645), прийняття відповідальності (0,633), дистанціювання (0,615), позитивна переоцінка (0,586) (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Факторна структура захисних механізмів курсантів-льотчиків

Факторна структура захисних механізмів курсантів-льотчиків					
Під час наземної підготовки			Після наземної підготовки		
Несприйняття реальності (17,55%)	Опанування стресу (14,769%)	Відповідальність, як опанування (10,717%)	Антикомпенсація (10,428%)	Соціальне прийняття (27,978%)	Адаптивні копінг (20,538%)

Загалом можна зробити висновки, що захисні механізми та копінг-стратегії носять адаптивний характер, але при наземній підготовці вони спрямовані на подолання стресової ситуації та на пристосування до особливих умов льотної діяльності, а після – на пристосування до соціуму, який їх оточує. Факторна структура захисних механізмів при наземній підготовці, а точніше один із факторів дав нам можливість побачити, що курсантам притаманне не-

серйозне ставлення до своєї справи, до своїх професійних обов'язків та відверте небажання позбуватись своїх недоліків та досягати кращого результату.

Проведені дослідження дали нам можливість виявити наступні актуальні проблеми психологічної підготовки курсантів-льотчиків:

1. Некоректне суб'єктивне визначення з боку курсантів-льотчиків цілей їх професійної підготовки.

2. Захисні механізми спрямовані на опанування стресової ситуації, є недостатньо ефективними.

3. Наявність вказаних вище актуальних проблем говорить про недостатню ефективність психологічної підготовки та недостатню роль психолога у підготовці льотного складу.

Отже, аналіз проведеної роботи дає нам змогу зробити наступні **висновки**:

1. В теоретичному огляді проаналізовано сучасні підходи до вивчення емоційної сфери осіб, які діють в особливих умовах. Розглянуто закономірності та емоційні реакції, які є характерними для такої діяльності. Також було вивчено особливості наземної підготовки курсантів-льотчиків та розглянуто структуру, процеси та методи психологічної підготовки військовослужбовців.

2. При наземній підготовці було виявлено рефрактерний тип емоційних реакцій на вплив стимулів, які проявляються при підготовці, що, у свою чергу, характеризує емоційну сферу курсантів в цей період як пасивну, яка блокує або загальмовує їх поведінку та деякі психічні прояви. При цьому рефрактерність виражається у вигляді переживань, роздумів, прихованого смутку, злості.

3. В період наземної підготовки у курсантів-льотчиків виражений низький рівень алекситимії, який характеризується вільним вербальним проявом своїх емоцій та почуттів. Домінуючі емоції під час наземної підготовки проявляються у вигляді емоцій здивування, гніву та страху. Це дало нам можливість зробити наступні припущення: емоція здивування свідчить про суттєві відмінності у процесі теоретичної та практичної підготовки курсантів, емоція гніву виникає внаслідок сприйняття курсантами непедагогічного підходу з боку льотчиків-інструкторів ув період наземної підготовки, а першопричиною виникнення емоції страху є суб'єктивне сприйняття курсантами власної неготовності до діяльності в особливих умовах.

4. Захисні механізми в період наземної підготовки спрямовані не на конструктивну адаптацію до подальшого успішного виконання польотних завдань, а на адаптацію до колективу та подальше невиділення з нього. При цьому для курсантів-льотчиків є характерним не проявляти назовні свої негативні переживання та індивідуально-психологічні особливості, які відрізняються від загально-прийнятого образу військовослужбовця.

На відміну від захисних механізмів, копінг-стратегії мають конструктивний та раціональний характер. При цьому слід відзначити, що копінг-стратегії виникають свідомо, але мають штучне та примусове походження з боку курсантів-льотчиків залежно від роду діяльності та обставин, що склалися.

5. У ході досліджень було виявлено структуру емоційної сфери курсантів-льотчиків під час наземної підготовки, яка складається з наступних факторів: «рефрактерність», «ейфоричне самопочуття», «боротьба зі страхом». Вказані фактори говорять про те, що загальний емоційний стан курсантів у

період підготовки носить пасивний та безвідповідальний характер, оснований на суб'єктивній оцінці своїх професійних здібностей та недостатньому рівні готовності до діяльності в особливих умовах.

До структури захисних реакцій входять наступні фактори: «неприйняття реальності», «опанування стресу», «відповідальність як опанування», «анти-компенсація». Факторна структура захисних реакцій відповідає періодам проведення наземної підготовки у зв'язку з послідовним підвищенням емоційного навантаження.

Дані дослідження можуть бути корисними при вдосконаленні програм підготовки курсантів-льотчиків до діяльності в особливих умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько Д. С. Динаміка психофізіологічних показників стану психічного напруження курсантів-льотчиків ХУПС у період наземної підготовки / Д. С. Приходько // Третя наукова конференція Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба 28-29 березня 2007р. Матеріали конференції. – Харків : ХУПС, 2007. – С. 194.

2. <http://ru.wikipedia.org>

3. <http://psylab.info>

УДК 159.932.2:37.063

Крейдун Н.П., к. психол. н., проф., декан факультета психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Поливанова Е.Е., к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Яворовская Л.Н., к. психол. н., доцент, доцент кафедри общей психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна;

Яновская С.Г., старший преподаватель кафедры прикладной психології ХНУ ім. В.Н. Каразіна

К ПРОБЛЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ ВЫПУСКНИКА ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

У статті подано результати дослідження особливостей професійної самосвідомості і кар'єрних орієнтацій випускників різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, описано характеристики кризи професіоналізації та представлено можливі шляхи її подолання. Показано, що варіантом конструктивного виходу з кризи може бути психологічний супровід всього навчально-виховного процесу у ВНЗ, рання професіоналізація студентів.

Ключові слова: криза професіоналізації, професійна самосвідомість, випускник ВНЗ.

В статье представлены результаты исследования особенностей профессионального самосознания и карьерных предпочтений выпускников различных образовательно-квалификационных уровней, описаны характеристики кризиса профессионализации и представлены возможные пути его разрешения. Показано, что вариантом конструктивного выхода из кризиса может быть психологическое сопровождение всего учебно-воспитательного процесса в ВУЗе, ранняя профессионализация студентов.

Ключевые слова: кризис профессионализации, профессиональное самосознание, выпускник ВУЗа.

Постановка проблеми. В настоящее время актуальность исследований в области кризисной психологии не нуждается в дополнительной аргумента-

ции. Социально-экономические трансформации, происходящие в обществе, безусловно, отражаются на функционировании личности, и достаточно часто она оказывается в ситуациях, влекущих за собой кризисные переживания.

Понятие «кризис» в психологии определяется как тяжелое состояние, вызванное какой-либо причиной или как резкое изменение статусов персональной жизни [9]. Выделяют несколько типов кризиса, среди которых наиболее «яркими» являются кризисы развития, травматические кризисы и кризисы утраты.

Обратим наше внимание на кризисы развития. О переживаниях кризиса на различных возрастных этапах развития личности известно достаточно много. Мы же хотим сделать акцент на кризисе, который переживают и в который оказываются вовлеченными выпускники высших учебных заведений.

Современный выпускник, заканчивая обучение, должен быть готов к началу новой профессиональной жизни. Отметим, что современный ВУЗ делает достаточно много для формирования такого рода готовности у молодого специалиста. Вместе с тем в нашей современности аккумулирован целый ряд проблем, с которыми будет сталкиваться выпускник, и умение их решать – важнейший фактор успешного профессионального развития специалиста.

Именно трансформационные процессы в обществе, нивелирование общечеловеческих ценностей, «социальная аномия», нестабильность являются условием для констатации наличия в обществе так называемого парадокса социального наследования, о котором достаточно подробно говорил Г.К. Середя. Суть этого парадокса состоит в следующем: «наиболее чувствительным индикатором и наиболее непосредственным выразителем различных изменений в состоянии общественного здоровья (то есть проявлений психологической усталости и депрессии, социальных фобий и неврозов, кризисов духовности, нравственной и моральной деградации) является та часть общества, которая, казалось бы, в наименьшей мере должна испытывать действия социального нездоровья на себе, так как еще «не жила на свете» и всего более ограждена от превратностей жизни – дети и молодежь» [11, С. 315]. Другими словами, как считает исследователь, кризис в обществе фиксируется в поведении молодежи раньше, чем в поведении взрослых.

Посмотрим на выпускника ВУЗа как на личность, начинающую свой профессиональный путь в парадоксальной ситуации социального наследования. Заканчивая обучение, он вынужден самостоятельно искать место работы – иногда оно не совпадает с обозначенной в дипломе специальностью, он, безусловно, стремится к самореализации, проявить на практике свои умения и полученные знания, навыки, он хочет иметь достойную, по его мнению, заработную плату и пр. И, зачастую, он сталкивается с целым рядом препятствий, повергающих его в кризисное состояние.

Мы соглашаемся с А.А. Осиповой [9], которая состояние кризиса определяет как состояние, которое порождается вставшей перед человеком проблемой, от которой он не может уйти и которую не может разрешить в быстрое время и привычным способом.

Процесс преодоления такого кризисного состояния обозначен сегодня в психологии как переживание. Ф.Е. Василюку принадлежит новая трактовка

понятия «переживание»: как внутренняя работа по восстановлению душевного равновесия, наполнение новым смыслом деятельности личности после осознания кризисности сложившейся ситуации развития. Он выделяет четыре типа переживаний [3]. Гедонистическое переживание характеризуется игнорированием, отрицанием и иллюзорностью благополучия. Реалистическое переживание подчиняется принципу реальности. Человек трезво относится ко всему происходящему, принимает ситуацию своей жизнедеятельности, приспособливает свои интересы к новому образу и смыслу жизни. При этом ранее содержащееся в его жизни отношение к вещам меняется с ориентацией на настоящее и будущее. Ценностное переживание признает наличие критической ситуации, но отвергает пассивное приспособление к ней. Ценностное переживание строит новое содержание жизни. Творческое переживание – этот тип характерен для сложившихся волевых личностей. Поскольку такой человек имеет опыт волевого поведения, то в критических ситуациях он сохраняет способность сознательно искать выход из сложившейся критической ситуации. Тогда кризис выводит человека на новый уровень личностного развития. Наиболее ярко это проявляется в переживании кризиса перехода к зрелости: 22-23 года, а это как раз возраст выпускника высшего учебного заведения. Основная детерминанта этого кризиса – построение плана на дальнейшую жизнь. Считается, что профессия, семья, друзья – всё должно быть самым лучшим, уникальным. Более четко очерчиваются и укрепляются границы образа – Я [9]. Сложность кризиса в этот период заключается в том, что формирование черт характера ещё не завершено. В профессиональной деятельности этот период чрезвычайно ценен: для него характерно стремление быть лучшим, высокая обучаемость, отсутствие профессиональных стереотипов, высокая точность, пластичность реакций, индивидуальная чувствительность к ошибкам.

Анализ последних исследований и публикаций. Развитие профессиональной индивидуальности как научная проблема находится в зоне внимания ученых в области психологии, педагогики, философии, социологии. В частности, эта проблема исследуется в контексте социализации и деятельности личности, профессиональной психофизиологии (К.А. Абульханова-Славская, Г.А. Балл, А.Ф. Бондаренко, Е.А. Климов, А.Н. Леонтьев, С.Д. Максименко, В.П. Москалец, Л.П. Орбан, В.В. Рыбалко), теоретически анализируются и измеряются профессионализм личности в исследовании Н.И. Боришевского, В.Ф. Моргуна, П.В. Лушина. Методология составляющих «Я-концепции» и развития самосознания специалистов разных профессий раскрываются в работах С.Д. Максименко, В.В. Рыбалко, Н.В. Чепелевой, О.П. Сергеевской, Т.С. Яценко. Проблема самоидентификации личности представлена разнообразными направлениями исследований в социальной, юридической, экономической, общей психологии (В.К. Клименко, Г.Л. Ложкин, Н.А. Побирченко, В.А. Татенко, Т.М. Титаренко, Ю.М. Швалб). Анализ литературных источников свидетельствует, что большинство авторов рассматривают развитие профессиональной индивидуальности и самосознания как важное направление профессиональной подготовки будущих специалистов.

Вместе с тем мы отмечаем недостаточное количество исследований, в которых анализируются особенности личности выпускников разных образо-

вательно-квалификационных уровней. Именно такие исследования, с нашей точки зрения, важны для того, чтобы, во-первых, определить особенности профессионального самосознания бакалавров, специалистов и магистров; во-вторых, понять механизмы возникновения и протекания кризиса, в котором они находятся; и, наконец, в-третьих, определить пути преодоления и «смягчения» этого кризиса.

Как отмечает Н. Чепелева [12], профессиональное самосознание – это особое образование в структуре самосознания личности, которое отвечает за реализацию профессионального пути личности: выбор профессии, постановка и реализация профессиональных целей, актуализация собственных возможностей в процессе профессиональной самореализации. В структуру профессионального самосознания входит: наличие профессиональных значений и профессиональных смыслов (профессиональные знания, профессиональные идеалы, ценности, смыслообразующие мотивы).

Формирование профессионального самосознания будущих выпускников происходит в процессе обучения. Современный ВУЗ, включенный в систему подготовки специалистов, основные требования которой закреплены Болонской конвенцией, сталкивается с рядом проблем, связанных с модернизацией учебно-воспитательного процесса. Переход к двухуровневой системе подготовки специалистов дает возможность удовлетворить потребности личности в достижении определенного образовательно-квалификационного уровня («бакалавр», «специалист», «магистр») в соответствии с ее способностями и обеспечить ее мобильность на рынке труда. Дифференциация требований к содержанию образования и профессиональной подготовке специалистов с высшим образованием разных образовательно-квалификационных уровней, необходимость различения двух процессов являются основой деятельности высшего учебного заведения.

Все вышесказанное побудило нас обратиться к комплексному изучению личности выпускника ВУЗа. При этом предметом нашего исследования является профессиональное самосознание как интегральная характеристика личности молодого специалиста. **Цель** исследования заключается в изучении особенностей профессионального самосознания и карьерных предпочтений выпускников различных образовательно-квалификационных уровней, а также в поиске путей разрешения кризиса профессионализации личности.

Изложение основного материала. Программой исследования было предусмотрено изучение особенностей профессионального самосознания студентов выпускных курсов – бакалавров и магистров и особенностей карьерных предпочтений студентов на завершающем этапе ВУЗовской жизни. В исследовании принимали участие 148 студентов Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Для исследования профессионального самосознания нами были использованы методики «Смысложизненных ориентаций» (Д.А. Леонтьев), «Диагностики мотивации к успеху и избегание неудач» (Т. Элерс), «Диагностики интегральной самооценки личности», метод «Семантического дифференциала», «Уровень субъективного контроля» (Дж. Роттер).

Діагностика особливостей професійної самооценки показала, що для більшості студентів-випускників (і бакалаврів, і магістрів) характерна тенденція к завищеній оцінці себе як професіонала, своїх способностей і можливостей (80% і 72% випускників, відповідно), адекватно оцінюють себе 16% студентів-випускників IV курсу і 24% – V курсу. Така «коррекція» самооценки, на наш погляд, може бути пов'язана з переосмисленням себе, своїх планів, свого майбутнього, які у студентів – випускників IV курсу представлені ілюзорно, цілі не завжди сумісні з реальністю. Відзначимо, що перед ними не так гостро стоїть проблема трудоустройства, для більшості – впереду ще рік навчання. Це узгоджується з даними, отриманими при аналізі семантичного диференціала. Студенти – випускники IV, і V курсів мають високі показники по фактору «Оцінка» (16,1 і 15,6 відповідно), середні показники по фактору «Сила» (11 і 6,1) і показники нижче середнього по фактору «Активність» (7 і 6,1). Ми пояснюємо це тим, що випускники позитивно оцінюють себе як майбутнього професіонала, усвідомлюють себе як «носія» соціально бажаних характеристик. При цьому характеристики «Сили», які приписують собі випускники, вказують на недостатній контроль над ситуаціями професійної життя. Були виявлені значимі відмінності по даному фактору між групами випускників IV і V курсів ($p < 0,05$): по думці досліджуваних, бакалаври в більшій ступені здатні контролювати свою професійну діяльність, ніж спеціалісти і маїстри. На фоні невисоких показників по фактору «Активність» це може свідчити про недостатню психологічну готовність випускників V курсу к професійній діяльності. Таким чином, висока оцінка себе як професіонала, бажання контролювати свою професійну діяльність і недостатня готовність включитися в її реалізацію може бути причиною кризових переживань молодих спеціалістів.

Результати діагностики рівня суб'єктивного контролю випускників різних освітніх рівнів показали, що для них характерен високий рівень інтернальності по всім діагностуваним показникам. Випускники допускають, що більшість подій в їхньому житті – результат їхніх власних зусиль, вони можуть ними керувати, все в їхньому житті залежить від власної стійкості, трудолюб'я, наявних умінь і навичок. Були виявлені значимі відмінності між результатами двох груп по показнику «Інтернальність в області міжособистісних відносин» ($p < 0,05$): бакалаври демонструють більш високий, ніж у маїстрів і спеціалістів, рівень готовності к контролю ситуацій в області міжособистісних відносин і більше, ніж п'ятикурсники впевнені: успішна професіоналізація є результатом побудови ефективних міжособистісних відносин. Приведені дані демонструють явне протиріччя в уявленнях випускників про свою професійну життя: з однієї сторони – прагнення бути відповідальним за свою професійну діяльність, бажання контролювати її і з іншої – недостатня готовність к активним діям. З нашої точки зору, це можна трактувати як наявність у випускників V курсу кризового стану, викликаного входженням в професійну діяльність.

По всем диагностируемым шкалам теста «Смыслжизненных ориентаций» у выпускников зафиксированы показатели на уровне «выше среднего». Другими словами, выпускники обладают умением ставить адекватные цели, которые придают содержательность и очерчивают перспективу профессионального роста; они уверены в том, что способны контролировать жизнедеятельность, свободно принимать решения, касающиеся различных ее аспектов; они принимают себя как сильную личность, имеющую свободу выбора, согласованного с целями и представлениями о содержании жизнедеятельности. Однако данные особенности в большей степени присущи выпускникам IV курса, чем пятикурсникам ($p < 0,01$): выпускники – магистры, обладая четкими представлениями о целях и перспективах в жизни, в то же время не уверены в имеющихся способах реализации своих планов. Это подтверждается результатами других психодиагностических измерений.

Диагностика мотивации успеха и избегания неудачи в профессиональной деятельности показала, что выпускники-бакалавры больше, чем выпускники- магистры ориентированы на успех (80% и 56% соответственно), у них в меньшей степени выражен страх неудачи (8% и 12%). Это процентное перераспределение свидетельствует о том, что у большинства студентов, ориентированных на успех на IV курсе, к V курсу мотивация становится неопределенной. С нашей точки зрения, подобные результаты связаны с ситуацией социальной неопределенности, в которую попадают выпускники-магистры.

Для изучения карьерных предпочтений выпускников использовались следующие психодиагностические методики: опросник «Якоря карьеры» (Е. Шейна) – для диагностики индивидуальной иерархии карьерных ориентаций студентов; опросник «Стиль саморегуляции поведения-98» (ССП-98) – (В.И. Моросановой, Р.Р. Сагиева) – для изучения специфики осознанного планирования и программирования будущей жизнедеятельности; «Сочинение «Моя жизнь через 10 лет» (Т.П. Мараловой) – для диагностики уровня осознанности жизненных приоритетов; методика А.В. Карпова «Диагностика индивидуальной меры развития свойства рефлексивности» – для изучения уровня рефлексии относительно перестройки карьерных целей и разработки планов; методика Е.Б. Фанталовой «Уровень соотношения «ценности» и «доступности» в разных жизненных сферах» – для диагностики выраженности внутриличностной напряженности.

В ходе анализа сочинения «Моя жизнь через 10 лет» были получены следующие результаты. Все студенты-выпускники так или иначе связывают свое будущее с развитием карьеры. Для них важным является наличие определенной должности и статуса в профессиональной сфере (в сочинениях бакалавров это выражено больше, чем у магистров – 60% и 53% соответственно): они видят себя занимающими высокие должности (директор предприятия, заместитель директора, руководитель, эксперт, администратор и тому подобное). При этом бакалавры в большей степени предпочли бы работать по своей специальности (на 20% больше, чем магистры). Вместе с тем для всех студентов будущее было связано не только с карьерой, но и с созданием семьи.

Большинство исследуемых выпускников осознают свои жизненные ценности, личностные смыслы и перспективные жизненные цели, а также выде-

ляют определенные ценности, которые находятся в «зоне легкой досягаемости». Однако мы обнаружили, что для большинства выпускников, независимо от образовательно-квалификационного уровня образования, ценность многих жизненных сфер преобладает над ее доступностью, в результате чего образуется внутренний дискомфорт, который является препятствием в последующем развитии карьеры, что, с нашей точки зрения, и может быть причиной глубокого внутреннего кризиса, который переживают выпускники.

Анализируя особенности профессионального самосознания выпускников ВУЗов, мы провели общую факторизацию пространства карьерных предпочтений студентов-выпускников независимо от образовательно-квалификационного уровня. Мы выделили 5 основных факторов. Такое количество выявленных латентных переменных может указывать на недостаточную дифференцированность карьерных предпочтений выпускников.

Наиболее нагруженным является биполярный фактор [Ф1], обозначенный нами «Программирование карьеры». В этот фактор попали основные показатели регуляции карьерной деятельности и показатель, связанный с профессиональной компетентностью; при этом максимальный вес имеют показатели «гибкость» и «оценка результатов», которые находятся на противоположных полюсах. Выпускники осознают требования к внешним и внутренним условиям формирования своей карьеры, но испытывают трудности с адекватностью оценки уровня профессиональной компетентности.

Второй фактор [Ф2] – «Конкурентоспособность». Здесь максимальный вес имеют показатели карьерных ориентаций, которые связаны с процессом борьбы и победы в избранной профессиональной деятельности. Выпускникам важно создать свое дело, связанное с ориентацией на решение новых, разноплановых заданий. Им нужно двигаться вверх по карьерной лестнице, преодолевая препятствия как внешнего (объективного), так и внутреннего характера, связанного с кризисом профессионализации.

Третий фактор [Ф3] – «Собственный менеджмент». Максимальный вес в факторе имеют карьерная ориентация «менеджмент» и регулятивный процесс «самостоятельность». Данные показатели находятся на противоположных полюсах фактора, что указывает на амбивалентность ситуации, в которой находятся выпускники. Выпускники оказываются в конфликтной ситуации, где, с одной стороны, есть направленность на поиск работы, а с другой стороны – отсутствие инициативности в принятии самостоятельных решений относительно построения карьеры.

Четвертый фактор [Ф4] – «Интеграция» показал, что для выпускников важна уравниленность – карьера, семья, личные интересы и т.п. При этом в карьере для них важно выполнение сложных заданий и конкретный результат своей работы.

Пятый фактор [Ф5] – фактор «Реализация ценностей»: выпускникам важно найти такую работу, чтобы она смогла приносить пользу людям, обществу, ощущать свою нужность и полезность.

Результаты проведенного исследования легли в основу разработанной нами программы тренинга для выпускников ВУЗов, основной задачей кото-

рого является развитие всех подструктур профессионального самосознания: когнитивной (уточнение, конкретизация и расширение системы профессиональных знаний и знаний о себе как представителе определенной профессии), аффективной (выработка позитивного самоотношения, адекватное оценивание своих личностных возможностей и потенциалов) и поведенческой (овладение навыками эффективного взаимодействия, приемами психологического влияния) и, как следствие, сглаживание кризиса, в котором оказываются выпускники. Исходя из этого программа включает в себя три взаимосвязанных тематических блока.

Основываясь на выделенных в исследовании факторах, первый блок, с нашей точки зрения, должен быть направлен на осознание своих профессиональных знаний и навыков и знаний о себе как представителе определенной профессии. Выпускники ВУЗа недостаточно осознают, какие знания они получили в процессе обучения, а следовательно, не могут их представить работодателю и использовать в процессе своей профессиональной деятельности. А конкурентоспособность и умение строить свою карьеру предполагает опору на сформированные в ВУЗе базовые знания и навыки.

Второй блок направлен на осознание личностных особенностей и формирование навыков их регуляции. Он содержит задания, ориентированные на собственную личность, свои переживания, мысли, привычные способы поведения, представления о самом себе. Основная задача состоит в том, чтобы создать такие условия и такие ситуации, которые могли бы обеспечить каждому человеку возможность наиболее ярко, отчетливо увидеть себя в зеркале собственных представлений и самооценок, оценить свои личные качества с точки зрения того, насколько они могут способствовать или препятствовать его профессиональному продвижению.

Третий блок ориентирован на осознание себя в системе профессионального и межличностного общения. Особое внимание уделяется развитию психологических возможностей личности, ее социально-перцептивных и коммуникативных способностей, осознанию привычных способов общения, анализу ошибок в межличностном взаимодействии.

Проведенное исследование позволяет сделать ряд **выводов** и выделить проблемы, требующие более глубокого теоретико-методологического обоснования эмпирических исследований.

1. Выпускники высших учебных заведений переживают кризис, который мы обозначили как кризис профессионализации.

2. Кризис профессионализации содержательно представляет собой «погружение» выпускника в переживание стрессовой ситуации, которая является отражением противоречия между «Я-профессионал – реальный» и «Я-профессионал – идеальный». С одной стороны, выпускник открыт для новой жизни: он обладает определенным уровнем сформированности умений и навыков, позволяющим успешно решать будущие профессиональные задачи. С другой стороны, обладая сформированным профессиональным самосознанием, он сталкивается с резким изменением условий для своей успешной профессиональной самореализации, т.е. мы можем данную ситуацию характеризовать как стрессогенную.

3. Возможным вариантом конструктивного выхода из кризиса, по нашему мнению, может быть психологическое сопровождение всего учебно-воспитательного процесса в ВУЗе, ранняя профессионализация студентов. Эффективным будет, на наш взгляд, создание в высших учебных заведениях центров по трудоустройству.

В ХНУ имени В.Н. Каразина уже накоплен определенный опыт. Так, учебно-научная психологическая служба университета организует тренинги для выпускников, а регулярные ярмарки вакансий, проводимые в ВУЗе, позволяют заранее познакомиться с будущим рабочим местом, где успешно будут реализовываться карьерные предпочтения выпускников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб. : Питер, 2001. – 302с.

2. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь : теория и практика : [учебное пособие [для студ. психол. ф-тов и отделений ун-тов] / Бондаренко А. Ф. – К. : Укртехпрес, 1997. – 216 с.

3. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Василюк Ф. Е. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.

4. Духовный кризис : когда преобразование личности становится кризисом / под ред. Ст. и Кр. Гроф. – М., 2000.

5. Зеер Э. . Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – №6. – С. 35–45.

6. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Климов Е. А. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.

7. Леонтьев Д. А. Выбор как деятельность : личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопр. психологии. – 1995. – №1. – С. 97–110.

8. Максименко С. Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційних характеристик сучасного психолога / С. Д. Максименко, Т. Б. Ільїна // Практична психологія та соц. робота. – 1999. – №1. – С. 2–6.

9. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 315 с.

10. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки молоді : [наук.-метод. посіб.] / под ред. В. В. Рибалка. – К. : Тернополь, 2002. – 388 с.

11. Серeda Г. К. Избранные психологические труды : [сборник] / Серeda Г. К. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 352 с.

12. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології [Наукові записки інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України] / за ред. Максименка С. Д. – К. : Ніка-Центр, 1999. – Вип. 19. – 286 с.

УДК 316. 614

Кривоконь Н.І., д. психол. н., доцент, професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ЕКЗИСТЕНЦІЙНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТРАВМУЮЧОГО ДОСВІДУ УЧАСНИКАМИ БОЙОВИХ ДІЙ В АФГАНІСТАНІ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ

Публікація присвячена висвітленню особливостей переживання участі у військових діях із боку колишніх воїнів-інтернаціоналістів. У статті наведено дані інтерв'ю учасників бойових дій у Демократичній Республіці Афганістан, на підставі контент-аналізу якого виділено п'ять основних груп екзистенційних проблем, що визначають зміст ставлення до пережитих подій. На основі отриманих результатів та зроблених висновків окреслено основні напрями соціально-психологічної підтримки цих людей.

Ключові слова: кризова психологія, учасники бойових дій, екзистенційні проблеми, переосмислення травмуючого досвіду.

Публикация посвящена особенностям переживания участия в военных действиях со стороны бывших воинов-интернационалистов. В статье приведены данные интервью участников боевых действий в Демократической Республике Афганистан, по итогам контент-анализа которого выделено пять основных групп экзистенциальных проблем, составляющих содержание отношения к пережитому. На основе полученных результатов и сделанных выводов намечены основные направления социально-психологической поддержки этим людям.

Ключевые слова: кризисная психология, участники боевых действий, экзистенциальные проблемы, переосмысление травмирующего опыта.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що вже скоро виповниться 70 років від закінчення Другої світової війни, для широкого загалу залишається мало відомим, що після 1945 року війська СРСР брали участь у 24 локальних війнах і збройних конфліктах на території 16 іноземних держав. Найбільш масштабною, тривалою та трагічною з локальних воєн була війна в Демократичній Республіці Афганістан (ДРА). Вона розпочалася 25 грудня 1979 року й закінчилася 15 лютого 1989 року. Згідно з даними, представленими на сайті Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) [6], за ці 10 років кожної доби гинув один і отримували поранення два вихідці з України. Близько 160 тисяч призваних з України – а загалом понад 600 тисяч радянських воїнів – пройшли через афганське пекло. З 1979 до 1989 року 290 українців не повернулися з Афганістану, 62 вважаються зниклими безвісти або потрапили в полон. Дістали поранення більш ніж 8 тисяч українців, 4 687 із них повернулися до батьківських осель інвалідами.

Отже, маючи своєрідний життєвий досвід, насичений травмуючими подіями, переживаннями, ветерани Афганістану представляють собою особливу категорію населення, котра потребує певних соціально-психологічних підходів та допомоги. Тому актуальними в аспекті кризової психології уявляються праці, що мають на меті з'ясування проблематики та дослідження динаміки розвитку особистості людини, що брала участь у бойових діях у ДРА. Ідеться про необхідність врахування специфічних особливостей цих осіб, рис харак-

теру, життєвої позиції, принципів, розвиток і становлення яких зумовлені їхньою участю в подіях, що несли загрозу для життя, травмували психіку, негативно впливали на стан фізичного та психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблематики цієї категорії громадян в основному проводиться в руслі вивчення феномену посттравматичних стресових розладів (ПТСР), наслідків бойової психічної травми, особливостей фізичного та психічного стану учасників бойових дій, проблем їх адаптації та реабілітації, труднощів інтеграції в суспільство тощо [1; 3; 4; 5; 8].

Автори вказують, що порушення, які можуть з'явитися після пережитого травмуючого досвіду, зачіпають усі рівні людського існування, – фізіологічний, особистісний, інтерактивний, соціальний, – а також можуть призвести до стійких особистісних змін не лише в тих, хто пережив цей стрес, але і в їхніх рідних та близьких. У зв'язку з цим деякі науковці [3, С. 6] говорять про формування специфічних сімейних стосунків, особливих життєвих сценаріїв, настроїв та установок.

Приміром, вітчизняні дослідники [7] встановили, що основними проблемами колишніх солдатів є підозріливість, агресивність поведінки, страх, демонстративність поведінки. Крім того, відзначаються неврівноваженість, схильність до суїциду, боязнь нападу ззаду, відчуття провини за те, що залишився живим перед загиблими товаришами, ідентифікація себе з убитими, емоційна відокремленість та напруження, песимізм, втрата сенсу життя, дезорієнтація, негативне ставлення до представників влади, потреба мати при собі зброю, відчуття нереальності того, що відбувалось на війні, потреба брати участь у небезпечних пригодах та ін. Усі перераховані прояви є свідченням так званого «синдрому посттравматичних стресових розладів», або, як його прийнято називати на побутовому рівні, «афганського синдрому».

Таким чином, учасники бойових дій є категорією громадян, які потребують особливого ставлення та допомоги внаслідок соціалізаційних та інших проблем, що виникають у зв'язку впливом на них отриманого травмуючого досвіду. **Метою** цієї публікації є поглиблення наукових уявлень стосовно особливостей переживання участі у військових діях із боку колишніх воїнів-інтернаціоналістів, а також окреслення основних напрямків соціально-психологічної підтримки цих людей.

Виклад основного матеріалу. Розвиток перерахованих вище негативних проявів є наслідком того, що людина, яка потрапляє на війну, повинна за дуже короткий час пройти адаптацію до стресових (бойових) умов, що мають абсолютно протилежні до нормальних умов цінності, принципи, правила поведінки тощо. Наприклад, якщо вбивати інших людей у мирному житті є неприпустимим, то на війні знищення ворога – це обов'язок солдата. Причому, мірилом успішності такої адаптації виступає життя самого воїна, його здоров'я, а також життя та здоров'я його товаришів. По поверненні з війни учасники бойових дій повинні знову налаштуватися на інші умови існування, переоцінювати власний досвід, світогляд, принципи, формувати новий спосіб життя, нове ставлення тощо. Зрозуміло, що такі складні та травматичні процеси обов'язково накладають відбиток на особистість людини, яка воювала,

на її погляди, ставлення до тих чи інших подій, проявляються у поведінці. Усе це пояснює наявність соціальної та психологічних проблем у цих осіб.

Ми провели власне невелике дослідження стосовно проблематики й ставлення учасників бойових дій до власного життя і надзвичайних ситуацій та обставин, пов'язаних із їхнього участю у бойових діях. Ми не мали на меті вивчати особливості психічного стану, тривожності, розладів, що трапляються в осіб із ПТСР. Більшість з опитаних «афганців» вважають себе доволі успішними людьми, у них є сім'ї, дорослі діти, професія. В аспекті кризової психології нас більше цікавило ставлення людей до пережитого, процес і результат переосмислення тих подій, формування поглядів на життя і роль надзвичайних ситуацій у ньому.

Для вирішення поставлених завдань ми обрали методику неформалізованого фокусованого інтерв'ю. У дослідженні, проведеному в 2011–2012 рр., взяли участь 25 учасників бойових дій (середній вік – 49 років, чоловіки). Усі респонденти належать до різних груп професій, із середньою спеціальною або вищою освітою, мешканці Харківської, Чернігівської та Київської областей України.

Тематика інтерв'ю стосувалася ставлення колишніх воїнів-інтернаціоналістів до минулого і теперішнього, з'ясування уявлень про причини виникнення кризових ситуацій у житті людини, виділення чинників, які сприяють і заважають виживанню у складних і надзвичайних ситуаціях. Усі відповіді, отримані в ході інтерв'ю, протоколювалися й оброблялися на основі контент-аналізу. Загалом було виділено п'ять основних значимих груп проблем, навколо яких відбувалось обговорення: наділення смыслом (пошук смыслу) участі у воєнних діях; ставлення до смерті; ставлення до власного життя як до особливої цінності; ставлення до вищих, доленосних сил; усвідомлення власної самоцінності, самодостатності.

Перша група відповідей стосувалася з'ясування причин, що визначали те, чому людина потрапила на службу в Демократичну республіку Афганістан (далі – ДРА). Думки опитаних воїнів-інтернаціоналістів розділилися: половина з них вважають, що так склались обставини («особливості тодішньої політики СРСР», «не було вибору», «призвала Батьківщина», «нас ніхто не запитував» тощо), інші твердять про власний усвідомлений вибір: «Хотів туди потрапити, писав заяву з проханням відправити в ДРА», «пройшов спеціальний відбір уповноваженими органами» тощо.

Розділилися спогади і про почуття респондентів під час отримання інформації щодо місця служби. Приблизно 30 % відчули радість, піднесення, стільки ж – невизначені почуття («спробую, може, вийде», «готовий був піти куди завгодно» та ін.), 20 % – зацікавленість, що супроводжувалась хвилюванням, тривогою, сумнівами. 10 % опитаних зізналися, що відчули страх за власне життя, але не хотіли показувати це іншим, стільки ж повідомили, що, оскільки для них вибір був усвідомленим, вони просто прийняли інформацію «без емоцій».

Загалом більшість опитаних вважають, що до сприйняття інформації про проходження ними служби в умовах бойових дій вони були підготовленими завдяки оцінці політичної ситуації у світі та в країні, ідеологічній «обробці»

тодішніми засобами масової інформації, наявними у радянському суспільстві стереотипам способу життя. Також мало значення те, що їхній вік на той момент не перевищував (в основному) 18–20 років, а в такому віці «набагато легше ставишся до будь-якої інформації». Тим більше, що майже у всіх був час до того, щоб «звикнути до думки, що буду воювати», оскільки прибуттю в ДРА передувала двомісячна підготовка в СРСР. Чимало з опитаних повідомили і те, що швидко пристосувалися до умов перебування у зоні військового конфлікту і не вважали свої умови служби чимось особливим.

Обговорюючи теми, пов'язані з визначенням чинників, які допомагали переживати труднощі служби, у багатьох відповідях згадувались надприродні та доленосні сили, усвідомлення того, що чекають удома, подія на власні сили та характер. Так, приблизно 43 % повідомили, що причиною того, що вони благополучно повернулися додому після воєнних дій, була «доля», «Господу так було угодно», «таке було моє щастя» тощо. Значна частка опитаних (20 %) повідомила, що їм допомагала віра в те, що їх чекають удома (мати, сім'я, кохана дівчина, друзі та ін.). Приблизно чверть опитаних на перше місце серед чинників поставила власні вміння вести бойові дії, вдалі дії командирів, дотримання дисципліни, гарну фізичну підготовку тощо. Приблизно 15 % осіб вважають, що основними причинами є сильні сторони власної особистості: життєлюбство, сила духу, сильний характер, витривалість, гарна фізична підготовка. 5 % зізналися, що їхній страх загинути та пов'язана з цим обережність не раз рятували їм життя.

Узагалі більшість опитаних говорять, що після повернення додому довго думали над цими питаннями й однозначної відповіді так і не знайшли. Вірогідно, достеменно про це не знає ніхто, можна лише висловлювати припущення. Але в цих припущеннях переважають три складові: надприродні сили (незалежні від особи обставини), власні здобутки й переваги та почуття обов'язку (прагнення, бажання повернутися заради значимих людей). Були оповіді про випадки дружньої підтримки, допомоги, коли неодноразово врятовувалося життя тих, хто воював поряд.

Приблизно так само коментувалися відповіді і щодо причин загибелі товаришів по службі. Близько 50 % опитаних вважають, що «так склалися обставини», «така їхня доля», «це – бойові дії, таке трапляється на війні» тощо. Значна частка респондентів висловила припущення, що важливу роль відіграли відсутність досвіду («зовсім молоді були – 18-19 років»), халатність, недотримання уставу, помилки командирів, зухвалість, розгубленість, нехтування небезпекою, «невезучість» та ін. Були відповіді, що акцентували увагу на проявах героїзму з боку загиблих, а також на недостатній підготовці радянської армії до бойових дій в умовах пустелі та гірській місцевості.

Слід відзначити, що цей напрямок обговорювався стримано, а запитання щодо цієї проблеми сприймалися дещо розгублено. Зазвичай перша реакція на підняття даної тематики була такою: «не знаю», «не хочеться про це згадувати», «достеменно ніхто не знає» тощо.

Говорячи про теперішню оцінку отриманого замолоду досвіду війни та виживання, переважна більшість опитаних висловили думки про те, що це «найщасливіші роки мого життя», «яскравий, сильний період, який я ніколи

не забуду», «мені поталанило, що в мене був такий досвід», «цей період сформував у мені сильні риси, загартував мене», «я скучаю за тими роками і взаєминами», «це було справжнє життя» тощо. Були висловлювання стосовно того, що, не зважаючи на те, що було складно («міг і не повернутися», «отримав поранення», «став інвалідом»), але учасники бойових дій не просто не шкодують, але і вдячні долі за те, що мали можливість пройти через це.

Серед позитивних моментів і наслідків переживання війни більшість називає такі: «навчився розбиратися в людях», «з'явилося чимало справжніх друзів, з якими спілкуємося дотепер», «загартувався і тепер усе по плечу», «зрозумів, що чогось вартий», «не було брехні і фальшу», «відчув, що жити – класно!», «бачив і проявляв відвагу, був відвертим і не боявся цього», «зрозумів, що є люди, яким можна довіряти», «там люди стають більш відповідальними» та ін. Висловлювалися, навіть, бажання знову повернутися в ті часи, відвідати сьогодні ті місця. Ветерани говорили про бажання постійно підтримувати зв'язки з товаришами по службі, завдяки яким вони пригадують ті події, людей, операції тощо.

Траплялись і думки з гіркотою щодо того, що «я свій обов'язок виконав чесно, але от тепер держава свої обов'язки переді мною не виконує» або «нас використали і викинули», «ми були пішаками у чийсь грі» тощо.

Усі опитані повідомили, що тепер досить часто (без негативу) згадують роки служби, хоча у перші роки після повернення не хотіли цього робити. Та і тепер «я б не хотів, щоб мій син туди потрапив».

Підсумовуючи, більшість із опитаних роблять висновки, що переживання ними надзвичайних, екстремальних ситуацій участі у бойових діях (навіть незважаючи на поранення, отриману інвалідність тощо) позитивно вплинуло на їхнє життя в цілому завдяки формуванню відповідних рис, сили характеру, особливих взаємин із людьми, переоцінки значення життя та свого місця в ньому. Вони відзначають, що труднощі, які пережили у зв'язку з участю у воєнних конфліктах, можна умовно розділити на дві великі групи: адаптація до життя в умовах війни та адаптація до мирного життя після повернення. Приблизно половина з опитаних висловилися, що після повернення їм було, навіть, складніше пристосовуватися до нормального життя, аніж до життя в умовах війни. Основною проблемою реадaptaції ветеранів, на їх думку, було те, що їх погляди та спосіб життя, до якого вони звикли упродовж терміну служби («постійно перебував у напруженні, стресі», «я довіряв тим, хто поряд, а на «гражданці» цього не можна робити», «відчуття власної значимості, відповідальності», «наявність чітких правил: є чужі, є свої»), не відповідали нормам і принципам існування у мирному суспільстві. Мабуть, саме цим і пояснюється їх підсилене прагнення до розуміння з боку інших, визнання унікальності їхнього досвіду та особливостей ставлення до людей і життя в цілому.

Наші результати певною мірою співвідносяться з концепцією про когнітивні механізми адаптації до кризових подій, яку розробив А.М. Дорожевець [2]. Суть її в тому, що, незважаючи на різницю у змісті та інтенсивності кризової події, процес когнітивної адаптації розгортається навколо трьох головних тем: пошук сенсу події; прагнення досягнути відчуття контролю над кризовою ситуацією та життям у цілому; спроби знову досягти високої самооцінки.

Так, одним з аспектів адаптації до мирного життя виступає пошук сенсу подій, що трапилися з людиною на війні. У нашому дослідженні розповіді ветеранів постійно зачіпали теми: «Чому так усе відбулося?», «Як це вплинуло на майбутнє?». Такий атрибутивний пошук дозволяє, з одного боку, будувати нові установки та виробляти нове ставлення до життя, а з другого, додає впевненості в собі завдяки формуванню відчуття «контролю над ситуацією».

Іншим підтвердженням концепції А.М. Дорожєвця є постійне прагнення у свідомості досліджуваних «розірвати в часі» події «війни» і «миру», підкреслення атрибуції відповідальності за вирішення проблем і недопущення негативного розвитку подій. Помітно, що в нашому дослідженні інтернальний та екстернальний локус контролю представлені приблизно однаково. Для опитаних важливо бути впевненими у власній спроможності впоратися з подібною ситуацією, що знову ж таки допомагає формувати відчуття контролю.

Нарешті, третій когнітивний компонент адаптації, – підвищення самооцінки, – проявляється практично в усіх відповідях: підкреслюється значимість, вправність своїх дій на війні, повернення розглядається як життєве досягнення, існує прагнення до спілкування з тими, хто має подібний досвід (а, отже, розуміє, підтримує) та ін. На наш погляд, потреба у підтримці високої самооцінки виступає як одна з пріоритетних і проявляється передусім у фіксації соціального статусу людини.

Досвід та результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати більшою мірою екзистенційний характер тривалих (більш ніж двадцятирічних) переживань травматизуючих подій в учасників бойових дій. Один із послідовників В. Франкла, автор теорії екзистенційної мотивації А. Ленге (Alfried Längle), розглядає так напрямки «опрацювання» життєвого досвіду [9]:

1. Питання екзистенції: – «Я є, але чи можу я стати цілісною особистістю; чи є в мене необхідний простір, підтримка і захист?»
2. Питання життя: – «Я живу, але чи подобається мені таке життя, чи відчуваю я його повним і насиченим; чи є в ньому місце для любові та реалізації цінностей?»
3. Духовне питання: – «Я є я, але чи відчуваю я себе вільним бути собою; чи поважаю я себе, чи усвідомлюю власну цінність?»
4. Питання про сенс існування: – «Я тут, але навіщо і для чого?»

Власне, аналіз інформації, отриманої в ході інтерв'ю, повністю відповідає зазначеній вище мотивації переосмислення і свідчить про те, що екзистенційне переживання досвіду участі у бойових діях нашими співвітчизниками – ветеранами війни в Афганістані, розгортається за такими основними напрямками:

1. Аналіз причин і наслідків розвитку особливого власного життєвого сценарію, що не просто передбачає імовірність, а аналіз таких, що відбулися, травмуючих подій.

2. Оцінка причин успішної адаптації та виживання в умовах війни, формування уявлень про свою спроможність, успішність, самодостатність; акцентування уваги на необхідності підтримки близьких і віри в краще.

3. Осмислення причин і переживання кінця буття, визначення змісту і ролі керованих і некерованих чинників (вищих сил), що впливають на час та умови настання смерті.

4. Усвідомлення та аналіз труднощів реадаптації до життя в мирний час, переживання невідповідності цінностей «війни» і «миру».

5. Формування самооцінки, визначення власних «координат», принципів буття, співвіднесення життєвої позиції і вчинків зі сформованими наративами.

Висновки. Отже, здійснені нами дослідження підтверджують тезу про те, що учасники бойових дій як соціальна група в сучасному українському суспільстві є досить специфічною внаслідок набутого досвіду подолання надзвичайних ситуацій. Значна частка цих людей пережила кризові, екстремальні події, що позначилися на процесі формування їхньої особистості, світогляду, визначенні життєвих стратегій.

Однак поведінка, проблематика, життєва ситуація представників цієї спільноти людей не повинні розглядатися лише в аспекті проявів посттравматичних стресових розладів і медико-соціальної реабілітації. Ці люди упродовж останніх майже двадцяти п'яти років (термін, що пройшов після виводу військ із ДРА) здійснювали постійну внутрішню роботу над собою, спрямовану на переосмислення, переоцінку своєї особистості, життєвих цінностей, цілей, свого минулого, перебудову форм поведінки та ставлення до життя (спочатку адаптація до умов військового конфлікту, а потім – до мирного існування в суспільстві, що різко змінилося) тощо. Такі обставини життя сприяли формуванню їхньої життєстійкості, витривалості, уміння розбиратися в людях, налагоджувати і підтримувати щирі стосунки, цінувати життя як таке.

Хоча ми свідомі того, що для деякого травмуючі події молодості залишили масу негативних проявів: від хвороб, фізичних травм, інвалідності до уязвленої поведінки, агресивних проявів, соціально неприйнятних стереотипів і форм поведінки, образ і демонстративних виявів.

Усе це пояснює важливість у житті екзистенційної проблематики, посилене прагнення до підтримки поваги і самоповаги, високої самооцінки, визнання заслуг і унікальності їх досвіду.

Отже, говорячи про психологічні і соціальні проблеми в їхніх життєвих ситуаціях, хочемо звернути увагу на те, що колишнім воїнам потрібна не тільки (а можливо, і не стільки) матеріальна підтримка (за винятком осіб із функціональними обмеженнями), – вони достатньо спроможні, активні і дієві, щоб самостійно утримувати себе і свої сім'ї, – скільки розуміння, цінування і повага з боку суспільства. Для них цінною є можливість підтримувати тісні зв'язки з товаришами по службі, іншими воїнами-інтернаціоналістами, тобто людьми, які мають подібний життєвий досвід, і тими, хто підтримує і розуміє їх цінності. Тому, крім такого загальноприйнятого напрямку соціально-психологічної підтримки колишніх учасників бойових дій, як подолання наслідків посттравматичного стресового синдрому (ПТСР), варто зосереджувати увагу на необхідності вирішення екзистенційних завдань, що дозволяє успішно долати кризові і посткризові стани. Причому йдеться не лише про переосмислення елементів травмуючих ситуацій, але і визначення сенсу життя в

майбутньому, формулювання життєвих цілей, перспектив, а також конкретизація способів і шляхів їх досягнення.

Не менш важливим завданням виступає і механізм соціального впливу в ході долання кризових ситуацій, особливо коли цей вплив здійснюють люди, які вже мають позитивний досвід вирішення подібних проблем. Саме ці тези, на наш погляд, мають лягти в основу моделі розвитку і надання послуг учасникам бойових дій із боку практичних психологів та соціальних працівників.

Ми пропонуємо три основні форми розвитку послуг: 1) індивідуальна робота, консультації; 2) інформування, обговорення, бесіди для воїнів-інтернаціоналістів і членів їхніх сімей; 3) соціально-психологічний тренінг наснаження.

У ході індивідуальної роботи можна здійснювати діагностику особистісних особливостей, психічного стану та життєвої ситуації ветеранів; надавати консультації стосовно діагностованої індивідуальної проблематики; давати відповіді на запитання психологічного, екзистенційного характеру, що хвилюють людину в конкретний момент.

Стосовно другого виду роботи, то інформування може проводитися в різноманітних прийнятних формах і стосуватися розгляду таких питань: «Які зміни відбуваються з людиною на війні і чому?», «Що означають терміни «адаптація» і «реадаптація»?», «Що таке стрес, які його прояви і що таке посттравматичний стресовий синдром?», «Як люди долають стрес і в чому суть психологічної допомоги в цьому процесі?», «У чому суть і які критерії успішної інтеграції людини в суспільство?», «Як налагоджувати і підтримувати потрібні соціальні комунікації і зв'язки?», «У чому люди вбачають сенс свого існування і чи може він змінюватися упродовж життя?», «Що означає бути сильною особистістю?», «У чому слабкість сильних людей?» та ін.

Основною ж метою соціально-психологічного тренінгу має бути засвоєння та формування наснажуючого підходу до життя. Під час проведення занять варто розглядати питання, що стосуються ознайомлення з поняттями «наснаження» і «само наснаження»; усвідомлення значення та можливостей стратегії наснаження для подолання скрутних і кризових життєвих ситуацій особистості; характеристики та змісту ресурсів, що є необхідними для наснаження; пошуку шляхів актуалізації та мобілізації ресурсів для наснаження; формування досвіду (знань, умінь і навичок) самонаснаження.

Висновки. На наш погляд, проведення психологоорієнтованих заходів наснажуючого характеру для осіб, що брали участь у бойових діях, є дуже важливим напрямком соціально-психологічної реабілітації зазначеної категорії громадян. Переорієнтація ставлення з боку соціуму щодо людей, які мають досвід бойових дій, на нові, гуманістично орієнтовані та екзистенційні уявлення про них і про їхнє місце в суспільному житті виступає актуальним завданням психологів і соціальних працівників, які займаються соціальною роботою й наданням психологічних послуг.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихристюк О. В. и др. Психологическая помощь людям, пережившим психотравмирующее событие [Электронный ресурс] / Вихристюк О. В., Миллер Л. В., Орлова Е. В., Лескина Е. А. // Электронный журнал «Психологическая

наука и образование», 2010, № 5. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2010/n5/Vihristuk_Miller_Orlova_Leskina_full.shtml

2. Дорожевец А. Н. Когнитивные механизмы адаптации к кризисным событиям / А. Н. Дорожевец // Журнал практического психолога. – 1998. – № 4. – с. 3–16.

3. Еремина Т. И. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях : [методическое пособие] / Еремина Т. И., Крюков Н. П., Логинова Ю. Ю. – Саратов : ПМУЦ, 2002. – 60 с.

4. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : [навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

5. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Академия, 2007. – 288 с.

6. Офіційний веб-сайт Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://usva.org.ua/>

7. Подчасов Е. В. Особенности проявления ПТСР у лиц, принимавших участие в боевых действиях / Е. В. Подчасов, Г. И. Ломакин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gilomir.blogspot.com/>

8. Яковенко С. І. Соціально-психологічна допомога при надзвичайних ситуаціях і критичних інцидентах : [монографія] / С. І. Яковенко, В. І. Лисенко. – К. : Центр соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАНУ, 1999. – 226 с.

9. Längle A. The Existence Scale. A new approach to assess the ability to find personal meaning in life and to reach existential fulfilment / Längle A., Orgler Ch., Kundi M. // European Psychotherapy. – 2003. – Vol. 4. – №1. – P. 135–151.

УДК 159.9:614.8

Крутолевич А.Н., научный сотрудник НИО ГУО «Гомельский инженерный институт» МЧС Республики Беларусь

РАСКРЫТИЕ И ОБСУЖДЕНИЕ ТРАВМАТИЧЕСКОГО СОБЫТИЯ КАК ФАКТОРЫ РИСКА РАЗВИТИЯ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА РАБОТНИКОВ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СЛУЖБ

У зниженні ризику розвитку посттравматичних розладів у працівників екстремальних служб велике значення мають програми первинних і вторинних превентивних заходів. Однією з найпоширеніших превентивних програм є програма «Critical Incidence Stress Debriefing». Центральну частину цієї програми займає обговорення того, що сталося і тих емоцій, які виникли під час травмуючої події. Проте за даними останніх наукових досліджень ця програма не лише не знижує ризику розвитку посттравматичних стресових розладів, але і сприяє посилюванню посттравматичної симптоматики. Проведене дослідження показало, що можливість і умови розкриття травматичної події, спільне обговорення дета-

лей і роздум про наслідки того, що сталося прямо пов'язані з розвитком посттравматичної симптоматики працівників екстремальних служб. Так, середній коефіцієнт кореляції прояву посттравматичної симптоматики і особливостей розкриття і спільного обговорення того, що сталося склав 50 ($p < 0,01$).

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад, працівники екстремальних служб, можливість і умови розкриття травматичної події, спільний роздум і обговорення того, що стався.

В снижении риска развития посттравматических расстройств у работников экстремальных служб большое значение имеют программы первичных и вторичных превентивных мер. Одной из самых распространенных превентивных программ является программа «Critical Incidence Stress Debriefing». Центральную часть этой программы занимает обсуждение случившегося и тех эмоций, которые возникли во время травмирующего события. Однако по данным последних научных исследований эта программа не только не снижает риска развития посттравматических стрессовых расстройств, но и способствует усугублению посттравматической симптоматики.

Проведенное исследование показало, что возможность и условия раскрытия травматического события, совместное обсуждение деталей и размышление о последствиях случившегося прямо связаны с развитием посттравматической симптоматики работников экстремальных служб. Так, средний коэффициент корреляции проявления посттравматической симптоматики и особенностей раскрытия и совместного обсуждения случившегося составил 50 ($p < 0,01$).

Ключевые слова: посттравматическое стрессовое расстройство, работники экстремальных служб, возможность и условия раскрытия травматического события, совместное размышление и обсуждение случившегося.

Постановка проблемы. Количество травматических ситуаций, с которыми приходится сталкиваться работникам экстремальных служб, как правило, не откладывает отпечаток на развитие симптоматики посттравматического расстройства. Возможным объяснением этому является психологическая иммунизация, которая развивается у работников экстремальных служб в условиях непосредственной конфронтации с травмами других. Однако, как показывают многие исследования, человеческие жертвы, ранения коллег, увечья взрослых и детей, риск для собственной жизни, реакции родных погибших, неблагоприятные условия труда, такие как дежурства по сменам, нахождение в состоянии постоянной «боевой» готовности, являются теми факторами, способствующими развитию психосоматических и психических расстройств.

Риск развития посттравматических стрессовых расстройств в течение жизни в таких группах увеличен в 4 – 5 раз в сравнении с гражданскими группами населения и составляет, по данным различных исследований, от 18,2–22,2 до 32–36% [1]. Согласно проведенным эпидемиологическим исследованиям наиболее травмирующими событиями являются катастрофы с массовой гибелью людей [2; 3].

Однако ежедневная рутинная деятельность работников экстремальных служб включает в себе не менее выраженный риск развития посттравматических стрессовых расстройств [4; 5; 6].

Большое значение в снижении риска развития посттравматических расстройств у работников экстремальных служб имеют программы первичных и вторичных превентивных мер. Так, до недавнего времени одной из самых распространенных превентивных программ являлась программа «Critical

Incidence Stress Debriefing» [7]. По данным последних научных исследований, эта программа не только не снижает риска развития посттравматических стрессовых расстройств, но и, в худшем случае, способствует усугублению посттравматической симптоматики [8], а в лучшем, не приносит вообще никаких положительных результатов [9].

Анализ последних исследований и публикаций. С целью снижения интенсивности острой реакции на стресс и снижения риска развития посттравматических стрессовых расстройств в последние годы все чаще применяются превентивные мероприятия. Наиболее известной моделью является разработанная программа Critical Incidence Stress Debriefing (CISD).

Центральную часть этой программы занимает обсуждение случившегося и тех эмоций, которые возникли во время травмирующего события. Ранее эффективность данной превентивной программы была эмпирически доказана многими исследованиями. В дальнейшем были выявлены методологические недостатки этих исследований, неточности их организации и проведения, например, отсутствие случайности при распределении по группам (контрольной и экспериментальной), отсутствие контрольной группы вообще, низкое число участников и незначительные результаты.

Исследования, которые были проведены на высоком методологическом уровне по вопросу эффективности дебрифинга, показали отсутствие разницы в проявлении посттравматической симптоматики в группах с проведенным и непроведенным дебрифингом. Из результатов этих исследований следует, что дебрифинг не является однозначно эффективной превентивной мерой в преодолении развития и проявления посттравматической симптоматики. Рафаэль и Добсон в своей обзорной статье высказались достаточно скептически в отношении всех возможных дебрифинг-мероприятий, а Клеменс и Людке в своей обзорной статье пришли к выводу, что, в общем, эффективность дебрифинга не доказана [10; 11].

Исследование Кенарди, Вебстера и Левина не установило достоверной разницы между участниками дебрифинг-группы и неучастниками дебрифинг-группы в отношении развития посттравматических реакций и протекания посттравматического стрессового расстройства. Исследование представляло собой лонгитюдное исследование по 4 временным пунктам среди работников различных спасательных служб [12].

Регер и Хилл исследовали 127 пожарных-спасателей, которые указали на наличие травматического события в прошлом, 29% из опрошенных приняло участие в дебрифинг-программе. При этом участники дебрифинг-программы показали статистически достоверную более выраженную интрузивную симптоматику [13].

Мета-аналитическое исследование, проведенное Нахтигалем, которое рассматривало 14 контролируемых исследований, 11 из которых проводились с работниками экстремальных служб, показало отсутствие эффекта группового дебрифинга, как в отношении посттравматической симптоматики, так и психического здоровья в целом [14].

Митте в 2005 году было проведено мета-аналитическое исследование высокого методического уровня по изучению эффекта индивидуального деб-

рифінга. При этом мета-анализ более двадцати контролируемых исследований показал близкий к нулю эффект данного превентивного мероприятия [15].

Негативное влияние дебрифинга на развитие и манифестацию посттравматической симптоматики объясняется психологами тем, что обсуждение и представление отягощающих событий коллегами по работе усиливают собственные переживания и приводит к дальнейшим потрясениям. Дебрифинг-программы могут привести к ретравматизации работников спасательных служб. А излишнее заострение внимания на дебрифинг-программах препятствует развитию альтернативных превентивных программ.

Целью исследования является изучение неблагоприятного влияния раскрытия и совместного обсуждения травматического события на развитие посттравматического стрессового расстройства работников экстремальных служб.

Изложение основного материала. Основными задачами исследования являлись: анализ взаимосвязи критерия «симптоматика посттравматического стрессового расстройства» и факторов, характеризующих особенности раскрытия и обсуждения травматического события, таких как раскрытие («disclosure») и совместное обсуждение, размышление на тему случившегося («co-rumination»).

Следующие гипотезы являются альтернативными: наличие возможности обсуждения случившегося, как и само обсуждение, а также осознанное желание вовлечения в обсуждение своих коллег и совместные спекуляции относительно причин и последствий случившегося, приводят к росту посттравматической симптоматики.

Обработка эмпирических данных, их систематизация, наглядное представление в форме графиков и таблиц, а также их количественное описание посредством основных статистических показателей, корреляционный анализ данных был проведен с помощью программного обеспечения PASW/SPSS 18, предоставленного институтом психопатологии и клинической интервенции университета Цюриха.

Для количественных переменных с нормальным распределением рассчитывался коэффициент корреляции Бравэ-Пирсона. Нормальному распределению, согласно результатам теста Колмогорова-Смирнова, соответствовали полученные данные по шкале «возможность и условия раскрытия травматического события», шкале «совместное размышление и обсуждение случившегося» и субшкале «симптоматика посттравматического стрессового расстройства».

В комплексную анкету-опросник вошли вопросы на определение социодемографических параметров (возраст, семейное положение, наличие детей, стаж работы, уровень образования), клинические шкалы и психодиагностические тесты на определение проявления симптоматики посттравматического стрессового расстройства, Secondary Trauma Questionnaire (STQ, Motta & Joseph, 1998), шкалы для определения возможности и условий раскрытия и совместного обсуждения травматических событий Disclosure of Trauma Questionnaire (DTQ, Maercker & Müller, 2000), Co-Rumination (CRQ, Rose A.J., 2002).

Опросник по определению уровня вторичной травматизации (Secondary Trauma Questionnaire) включает в себя 18 утверждений по определению проявления симптоматики посттравматического стрессового расстройства, каждое из которых оценивается по пятибалльной шкале Ликерта. Оценка результатов производится суммированием баллов [16].

Опросник по оценке возможности и особенностей раскрытия травматического события (Disclosure of Trauma Questionnaire) включает в себя три субшкалы «условия изложения», «условия умалчивания», «эмоциональная реакция» и состоит из 34 утверждений. Оценка утверждений дается по шестибалльной шкале Ликерта [17].

Опросник по оценке выраженности обсуждения случившегося и размышлений на тему последствий случившегося («co-rumination») состоит из девяти субшкал и включает в себя двадцать семь высказываний. Оценка утверждений дается по пятибалльной шкале Ликерта [18].

Вышеуказанные опросники являются валидированными психодиагностическими методиками и находят широкое применение в области клинической психологии. С основными психометрическими характеристиками данных методик можно ознакомиться в оригинальных статьях, указанных в списке литературы.

Постоянная конфронтация работников экстремальных служб со стрессовыми ситуациями, которые зачастую сопряжены с риском для собственной жизни, человеческими жертвами, реакцией родных погибших, а также увечьями, психическими и физическими травмами коллег, соответствуют критерию «А» посттравматического стрессового расстройства основных классификаторов болезней, МКБ – 10 и ДСМ – IV, и являются теми детерминантами, которые обуславливают риск развития посттравматических стрессовых расстройств.

В исследовании добровольно приняли участие 113 пожарных-спасателей пожарных аварийно-спасательных частей города Гомеля и 53 медицинских работника бригад Гомельской городской станции скорой медицинской помощи. Средний уровень опыта работы (указано в месяцах) в экстремальных службах составил 112,65 ($X_{\min}=1$, $X_{\max}=492$). Средний уровень полученного образования работниками (указано в годах) составил 14,95 ($X_{\min}=10$, $X_{\max}=25$).

По результатам проведенного корреляционного анализа можно сделать вывод о выраженном ($r=.50$) и статистически достоверном ($p<0,01$) уровне прямой зависимости раскрытия и обсуждения случившегося и проявлении симптоматики посттравматического стрессового расстройства у работников экстремальных служб.

Результаты корреляционного анализа критерия «симптоматика посттравматического стрессового расстройства» и факторов «возможности и особенности изложения травматического события», «совместное размышление и обсуждение случившегося» представлены в таблице 1.

Корреляційний аналіз критерія «Симптоматика посттравматического стрессового расстройтва»

Факторы	Симптоматика посттравматического стрессового расстройства	
	Коэффициент корреляции r	Уровень статистической значимости p
Шкала «Возможность и условия раскрытия травматического события»	.62	$p < 0,01$
с/ш «условия изложения»	.23	$p < 0,01$
с/ш «условия умалчивания»	.56	$p < 0,01$
с/ш «эмоциональная реакция»	.65	$p < 0,01$
Шкала «Совместное размышление и обсуждение случившегося»	.44	$p < 0,01$
с/ш «интенсивность обсуждения»	.41	$p < 0,01$
с/ш «концентрация на проблеме»	.37	$p < 0,01$
с/ш «побуждение других к разговору»	.42	$p < 0,01$
с/ш «побуждение другими лицами к разговору»	.30	$p < 0,01$
с/ш «обсуждение одного и того же»	.31	$p < 0,01$
с/ш «спекулятивное обсуждение причин случившегося»	.36	$p < 0,01$
с/ш «спекулятивное обсуждение последствий случившегося»	.38	$p < 0,01$
с/ш «спекулятивное обсуждение деталей случившегося»	.34	$p < 0,01$
с/ш «негативные эмоции при обсуждении»	.36	$p < 0,01$

Величина коэффициента корреляции субшкалы «эмоциональная реакция», в которую вошли такие утверждения как *«В связи со случившимся я рассказываю часто о таких чувствах как страх, шок, унижение или оцепенение»*, *«Я часто рассказываю о том, как беспомощно я себя чувствовал в той ситуации»*, составляет $r = -.65$ при $p < 0,01$. Величина коэффициента корреляции субшкалы «условия умалчивания», в которую вошли такие утверждения как, например, *«Мне тяжело с кем-либо говорить о случившемся»*, составляет $r = -.56$ при $p < 0,01$. Субшкала «условия изложения» включает в себя такие утверждения как *«У меня есть потребность очень много говорить о случившемся»*, *«У меня есть несколько человек, которым я много раз все в точности рассказывал»*. Коэффициент корреляции субшкалы «условия изложения» с проявлением посттравматической симптоматики является менее выраженным и составляет .23 при $p < 0,01$. Такие уровни достоверности корреляции позволяют сделать вывод о негативном влиянии как умалчивания, так и эмоционального раскрытия случившегося. Особенно выражено негативное влияние на проявление посттравматической симптоматики эмоциональной реакции при раскрытии травматического события.

Средний уровень корреляций субшкал шкалы «Совместное размышление и обсуждение случившегося» и проявления посттравматической симптоматики составил .37 при $p < 0,01$. Наиболее негативно на развитие и проявление симптомов ПТСР влияют факторы «интенсивность обсуждения» и «побуждение других к разговору на тему случившегося», соответственно коэффициенты корреляции .41 и .42 при $p < 0,01$. Следует отметить, что все субшкалы шкалы «Совместное размышление и обсуждение случившегося» коррелировали с критерием «Симптомы посттравматического стрессового расстройства» в диапазоне от .30 до .42. при $p < 0,01$. Шкала «Совместное размышление и обсуждение случившегося» включает в себя утверждения, которые направлены на побуждение к высказыванию о случившемся, такие например, как *«Если у одного из нас есть проблема, то скорее всего мы будем обсуждать ее, чем говорить о чем-либо другом или заниматься чем-либо другим»* или *«После того как я рассказал о своей проблеме, мой коллега постарается убедить меня еще раз вернуться к обсуждению этой темы»*. Особый акцент в данном опроснике делается на детальном и спекулятивном рассуждении о причинах и последствиях случившегося: *«Если мы говорим о проблеме, которая есть у одного из нас мы обсуждаем то, как ему (ей) плохо из-за этой проблемы;...мы обсуждаем каждую деталь этой проблемы снова и снова; ...мы говорим много о проблеме, чтобы понять, из-за чего она возникла»*.

На основании вышеизложенных данных принимаются альтернативные гипотезы относительно негативного влияния обсуждения случившегося, а также осознанного вовлечения в обсуждение своих коллег, совместных спекуляций относительно причин и последствий случившегося, и роста посттравматической симптоматики.

Выводы. Известно, что корреляционный анализ позволяет лишь предположить наличие причинно-следственной связи. На основании этого можно говорить о достаточно выраженной причинно-следственной связи между раскрытием работниками экстремальных служб травматического события, а также их стремлением спровоцировать и поддержать совместное обсуждение случившегося и ростом симптоматики посттравматического стрессового расстройства у данного контингента. В обсуждении случившегося психически травмированных людей находят свое отражение ложные умозаключения, не подкрепленные фактами, преувеличение значимости травматического события и его сверхгенерализация, восприятие самого себя уязвимым сейчас и в будущем, не имеющего контроля над происходящим вокруг. Возможно, поэтому в процессе раскрытия и обсуждения случившегося происходит закрепление когнитивных схем, организующих память человека и находящихся свое отражение в речи человека, определяющих его восприятие и поведение. Все это может обуславливать развитие и проявление посттравматической симптоматики.

Выводы о негативном влиянии раскрытия и детального обсуждения случившегося находят свое отражение в исследованиях, которые сообщают о высокой вероятности ретравматизации травмированных лиц вследствие обсуждения случившегося и ставят под сомнение эффективность превентивных программ, таких как «Critical Incidence Stress Debriefing» [8; 9; 10; 19].

Однозначно ответить на вопрос, приводит ли высокий уровень травмированности к более выраженному желанию рассказать о случившемся другим и более интенсивному и детальному обсуждению случившегося, или наоборот, обсуждение и раскрытие случившегося повышает уровень травмированности работников экстремальных служб, на основании данного исследования не представляется возможным. Более точно на этот вопрос позволило бы ответить проведение лонгитюдного рандомизированного исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Maercker A. Posttraumatische Belastungsstoerung / U. Baumann, M. Perrez // *Klinische Psychology–Psychotherapy* / U. Baumann, M. Perrez. – 3., vollst. ueberarb. Aufl. – Bern: Huber, 2005. – 978 S.

2. Fullerton C. S., Ursano R. J., & Wang L. (2004). Acute stress disorder, posttraumatic stress disorder, and depression in disaster or rescue workers. *American Journal of Psychiatry*, Aug, 161(8), 1370-1376.

3. Bengel J., Barth J., Frommberger U., & Helmerichs J. (2003). Belastungsreaktionen bei Einsatzkräften der Zugkatastrophe von Eschede. *Notfall und Rettungsmedizin*, 6, 318-325.

4. Teegen F., Domnick A. & Heerdegen M. (1997). Hochbelastende Erfahrungen im Berufsalltag von Polizei und Feuerwehr. *Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis*, 29(4), 583 – 599.

5. Corneil W., Beaton R., Murphy S., Johnson C., & Pike K. (1999). Exposure to traumatic incidents and prevalence of posttraumatic stress symptomatology in urban firefighters in two countries. *Journal of Occupational Health Psychology*, 4 (2), 131-141.

6. Wagner D., Heinrichs M., & Ehlert U. (1998). Prevalence of symptoms of posttraumatic stress disorder in German professional firefighters. *American Journal of Psychiatry*, 155 (12), 1727– 1732.

7. Mitchell J. T. & Everly G. S. (1997). *Critical Incident Stress Debriefing: CISD. An Operations Manual for the Prevention of Traumatic Stress Among Emergency Service and Disaster Workers. Second Edition, Revised.* Ellicott City: Chevron Publishing Corporation.

8. Bisson J.I., Jenkins P.L., Alexandr J. & Bannister C. (1997). Randomized controlled trial of psychological debriefing for victims of acute burn trauma. *British Journal of Psychiatry*, 171, 78-81.

9. Conlon L., Fahy T.J. & Conroy R. (1999). PTSD in ambulant RTA victims: A randomized controlled trial of debriefing. *Journal of Psychosomatic Research*, 46, 37-44.

10. Raphael B. & Dobson M. (2001). Acute posttraumatic interventions. In J. P. Wilson (Ed.), *Treating psychological trauma and PTSD* (pp. 139-158). New York, NY, US: Guilford Press.

11. Clemens K. & Lüdke C. (2000). Debriefing – werden die Opfer geschädigt? *Psychotraumatologie [ejournal].www.thieme.de/psychotrauma/*

12. Kenardy J. T., Webster R. A., Lewin T. J., Carr V. J., Hazell P. L. & Carter G. I (1996). Stress debriefing and the pattern of recovery following a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 8, 37-50.

13. Regehr C., & Hill J. (2000). Evaluating the efficacy of crisis debriefing groups. *Social Work with Groups*, 23 (3), 69-79.

14. Nachtigall C., Mitte K., & Steil R. (2003). Zur Vorbeugung posttraumatischer Symptomatik nach einer Traumatisierung: Eine Meta-Analyse zur Wirksamkeit kurzfristiger Interventionen. *Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis*, 35 (2), 273-281.

15. Mitte K., Steil R., & Nachtigall C. (2005). Eine Meta-Analyse unter Einsatz des Random Effects-Modells zur Effektivität kurzfristiger psychologischer Interventionen nach akuter Traumatisierung. *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie: Forschung und Praxis*, 34 (1), 1-9.

16. Motta R. W., Kefer J. M., Hertz M. D., & Hafeez, S. (1999). Initial evaluation of the Secondary Trauma Questionnaire. *Psychological Reports*, 85, 997-1002.

17. Mueller J., Beaducel A., Raschka J. Maercker A. (2000). Kommunikationsverhalten nach politischer Haft in der DDR – Entwicklung eines Fragebogens zum Offenlegen der Traumaerfahrungen. *Zeitschrift für Politische Psychologie*, Jg. 8, Nr.4, S.413-427.

18. Rose A.J. Co-Rumination in the Friendships of Girls and Boys. *Child Development*, November/December 2002, Volume 73, Number 6, 1830-1846.

19. Carlier I. V. E., Voerman, A. E., & Gersons, B. P. R. (2000). The influence of occupational debriefing on post-traumatic stress symptomatology in traumatized police officers. *British Journal of Medical Psychology*, 73 (1), 87-98.

159.943.7:351

Лефтеров В.О., д. психол. н., професор, старший науковий співробітник лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛІВ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку стилів професійної діяльності працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій із формуванням і проявом їх професійної ідентичності. Наводяться результати емпіричного дослідження щодо вивчення психологічних особливостей позитивно сформованих і взаємообумовлених професійних стилів діяльності та професійної ідентичності працівників ДСНС.

Ключові слова: стиль професійної діяльності, професійна ідентичність, працівники Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Статья посвящена анализу взаимосвязи стилей профессиональной деятельности работников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям с формированием и проявлением их профессиональной идентичности. Приводятся результаты эмпирического исследования по изучению психологических особенностей положительно сформированных и взаимообусловленных профессиональных стилей деятельности и профессиональной идентичности работников ГСЧС.

Ключевые слова: стиль профессиональной деятельности, профессиональная идентичность, работники Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Постановка проблеми. З давніх часів, в різні історичні епохи, в різних країнах та регіонах образ рятувальника в суспільстві переважно був позитивним і схвальним. Ставлення до них знаходилося у спектрі від загального визнання, довіри і поваги до іноді байдужого і навіть ворожого ставлення. Все це роками і сторіччями формувало образ рятувальника і його власне ставлення до себе як представника своєї професії, визначало зміст професійної ідентичності. Від професійної ідентичності як складної системи уявлень про світ професії і про себе як фахівця у певній сфері діяльності залежить розвиток людини як професіонала і як суб'єкта праці до вершин професіоналізму, що в цілому є передумовою соціально-професійного сходження суспільства.

Одними із суттєвих ознак і критеріїв професійної ідентичності та позитивного іміджу працівників Державної служби України з надзвичайних (ДСНС) є рівень їх професіоналізму та безпосередні результати службової діяльності. У свою чергу професійна діяльність рятувальників тісно пов'язана не тільки з умовами організації праці, професійної підготовки і мотивацією працівників, а й зі способом організації та індивідуальним стилем виконання ними професійних завдань. Тому повноцінна самореалізація, професійна успішність та формування позитивної професійної ідентичності працівників ДСНС обумовлені відповідним стилем професійної діяльності, який розглядається як динаміка адаптації особистості до умов професійного середовища, своєрідна професійна поведінка та манера застосування сукупності прийомів і засобів здійснення службової діяльності.

Саме тому вивчення взаємозв'язку стилю професійної діяльності працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій із формуванням і проявом їх професійної ідентичності є актуальним і сприятиме удосконаленню професійної підготовки працівників ДСНС, підвищенню ефективності та соціального значення їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В літературі визнається багатогранність і неоднозначність поняття стилю, підкреслюється різноплановість характеристик стилю, які даються з позицій різних наукових дисциплін. З погляду філософського знання, стиль являє собою діалектичну єдність форми вираження і змісту функціонування будь-якої системи, пов'язаної з людською діяльністю. Стиль також визначається як «типове вираження характерної фізіогенної єдності будь-яких явищ людського життя і діяльності, спрямованих на вмиле використання засобів для ефективного досягнення цілей діяльності» [1].

М. Щукін розглядає стиль як певний спосіб організації функціональної системи і зазначає, що у культурі, мисленні, поведінці стиль народжується тоді, коли з безлічі елементів виникає нове впорядковане ціле, у якому зв'язки між елементами є функціональними [2]. Різними авторами по-різному трактується поняття «стиль». Дехто з них робить акцент при поясненні сутності стилю на індивідуальні особливості особистості, інші вказують на специфіку діяльності [3; 4]. Однак більшість сходиться на тому, що вияв стилю можливий лише у конкретній діяльності людини, тобто стиль – це «форма виразності особистості у діяльності», зовнішній вияв індивідуальності у діяльності, «форма активності особистості з усіма властивими їй характери-

ками» або, у найбільш широкому трактуванні, стиль – це «певна прийнятна форма діяльності» [2; 5].

У психології широко відомі різні роботи, присвячені вивченню когнітивних стилів, індивідуальних стилів діяльності, стилів керування і лідерства, стилів життя, емоційних стилів, стилів спілкування, стилів активності, стилів професійної діяльності [6; 7]. Традиційно у соціальній психології досліджується проблема стилю лідерства, або стиль керування. Стиль лідерства означає метод роботи, характерну манеру поводитися і розуміється як система способів та прийомів впливу на підлеглих. Перші спроби дослідження ефективності стилю лідерства були здійснені у «школі групової динаміки» під керівництвом К. Левіна [8]. Вченими було виокремлено три стилі, які й досі широко використовуються в соціальній психології: авторитарний, демократичний та ліберальний. Деякі дослідники використовують інші назви для опису вказаних стилів: директивний (вольовий, жорсткий, одноосібний тощо), колегіальний (партнерський, колективістський); анархічний (номінальний, вільний, безвладний).

Поняття стилю розроблялося у межах діяльнісного підходу, при якому даний феномен розглядався як інтегральний результат взаємодії вимог діяльності та індивідуальності людини. Найбільш послідовно і систематично проблему індивідуального стилю діяльності розроблено у працях В. Мерліна і Є. Клімова [5]. Вони додали їй концептуальної форми. Відповідно до цієї концепції стиль розуміється не як сума окремих властивостей або особливостей активності індивідуальності, а як психологічні системи способів і прийомів діяльності, типологічно обумовлені. Принципово важливим є розгляд індивідуального стилю «як ефекту інтегральної взаємодії суб'єкта та об'єкта», що залежить від типологічних властивостей, але може змінюватися і під впливом змін умов діяльності [5, С. 248].

В. Толочек запропонував «об'єктивно-детерміністичний» підхід, що виник при вивченні стилю професійної діяльності і стилю спільної діяльності в управлінні. Автором представлено схему аналізу та опису стилю професійної діяльності, що пояснює його як багаторівневу систему адаптації суб'єктів до вимог та умов діяльності [9].

Виклад основного матеріалу. Отже, теоретичний аналіз феномена стилю діяльності дозволяє виявити багатогранність його значень. Різні джерела й автори трактують стиль: як сукупність ознак, рис, що створюють цілісний образ; спосіб здійснення чого-небудь; сукупність прийомів використання та побудови мовлення; сукупність ознак суспільного життя, активності у той або інший період; індивідуальна манера здійснення будь-якої діяльності, роботи, вияву особистих якостей у розмові, поведінці, одязі; метод, сукупність прийомів будь-якої роботи, діяльності, поведінки; певний спосіб організації функціональної системи; форма виразності особистості у діяльності тощо.

Професійний стиль розглядається як складне та стійке психічне утворення, що включає свідомі і несвідомі механізми адаптації людини до світу професії і визначається поєднанням своєрідної індивідуальності та типологічної універсальності під час виконання професійної діяльності. Безпосередній прояв стилю фахівця у роботі залежить як від внутрішніх особливостей лю-

дини-професіонала, індивідуального ресурсу її професійного розвитку, так і від зовнішнього середовища. Основні стилі професійної діяльності відображають основні стратегії адаптації людини до вимог професійного середовища і виявляються як у професійній діяльності, так і в загальній поведінці та спілкуванні людини. Ознаками стилю професійної діяльності є чинники професійної успішності та професіоналізму, задоволеності результатами діяльності і компонентами професійного середовища, відповідності цінностям і мотивам виконуваної професійної діяльності.

Стиль професійної діяльності працівників Державної служби надзвичайних ситуацій України безпосередньо пов'язаний з екстремальною специфікою і станом їх службової діяльності. Професійна діяльність у структурі (ДСНС) характеризується подвійністю умов: з одного боку, працівник ДСНС повинен діяти в чіткій відповідності нормативним документам, а з іншого боку, у більшості ситуацій єдине правильне рішення відсутнє, що стимулює формування оптимальної стратегії діяльності з урахуванням поточної ситуації. Крім цього, психологічною особливістю професійної діяльності більшості фахівців ДСНС також є необхідність швидкого переходу зі спокійного типу діяльності, з режиму очікування до дуже динамічного типу діяльності, основними характеристиками якого є невизначеність ситуації і необхідність швидкої реакції. Така особливість висуває певні вимоги до нервової системи працівника (швидкої зміни процесів гальмування та збудження), а також до його навичок саморегуляції та самоконтролю своєї поведінки.

Оскільки трудова і професійна діяльність є найважливішою частиною життєдіяльності взагалі, то професійний стиль рятувальника є частиною стилю його життя (як, втім, при професійній деформації сформований стиль впливає на паттерни поза професійною поведінкою). У свою чергу, стиль життя виступає похідним виявом від способу життя, який складається як результат соціопсихічного розвитку людини у цілому. Особливий інтерес являє собою те, що успішність діяльності визнається головною ознакою сформованості стилю, а неуспішність – ознакою типологічно неадекватного стилю, що сформувався стихійно. Відповідно сформований стиль діяльності впливає на імідж людини у різних галузях діяльності й є основою формування професійної ідентичності фахівця.

Взагалі ідентичність – це динамічна структура, що розвивається нелінійно і нерівномірно та визначається прагненням особистості до цілісності. Залежно від змісту та основ ідентичності дослідники визначають різні типи соціальної ідентичності, серед яких етнічна, регіональна, вікова, гендерна, політична, організаційна, професійна тощо.

Саме професійна ідентичність виступає регулятором, що виконує стабілізуючу і перетворюючу функції. За О.П. Єрмолаєвою, основна стабілізуюча функція професійної ідентичності – забезпечення необхідного ступеня професійного центризму і стійкої професійно-ментальної позиції. Перетворююча функція професійної ідентичності залежить від: 1) діапазону зміни професійно важливих якостей і ступеня ідентифікації себе із професією; 2) дистанціювання образу своєї професії від інших – професійна самоізоляція ускладнює адапта-

цію у змінених умовах і встановлення контактів при переході в інший професійний простір; 3) системності і дифузності структури ідентичності [10].

Професійна ідентичність – це не тільки якість, але і пережите індивідом, групою почуття їх приналежності до «свого» професійного світу: самоототожнення з певним соціокультурним і професійним середовищем, її нормами і цінностями. Професійна ідентичність працівників ДСНС виражає концептуальне уявлення працівників різних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій про своє місце у професійній спільноті, що супроводжується певними ціннісним і мотиваційним смислом, суб'єктивним ставленням до своєї професійної приналежності.

Професійна ідентичність, зазвичай, виступає в сучасному суспільстві і як характеристика соціального статусу людини. Вона приписує їй соціальну роль і оцінює її місце у структурі суспільства. Однак сьогодні в українському суспільстві існують невідповідності у співвідношенні професійного і зарплатного статусу. На жаль, це також стосується і органів ДСНС, для яких професійна ідентифікація є досить двоякою, тому виникає конфлікт соціальної значущості своєї професії, з одного боку, та недооціненності державою – з іншого, що виражається у низькому рівні заробітної плати. Це підриває стабільну ідентичність, оскільки рятувальник сам не може дати однозначної оцінки своїй ролі в суспільстві, виходячи зі своєї професії.

Формування професійної ідентичності працівників ДСНС відбувається на різних етапах процесу професіоналізації, починаючи з навчання у відомчому закладі освіти. Саме завдяки безпосередньому спілкуванню та спільній діяльності з колегами працівник день у день відшукує, приймає і відтворює цінності, погляди, норми, установки, специфічні форми поведінки і стилі професійної діяльності професійної групи, членом якої він прагне стати. Для нормального функціонування професійна ідентичність рятувальника має бути визнана, отримати позитивну оцінку колег по службі.

Останнім часом професійна ідентичність працівників ДСНС може зазнавати кризи під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин: структурних суспільно-економічних змін; реформування державної служби, правової та соціально-економічної системи; розчарування у професії; відчуття нереалізованості тощо. Взагалі криза ідентичності є закономірною стадією розвитку людини в різні вікові періоди, згідно з теорією психосоціального розвитку Е. Еріксона. Криза професійної ідентичності рятувальника може мати своїм наслідком як позитивне розв'язання професійних суперечностей та відновлення стабільної ідентичності, так і подальше тривання у вигляді хронічного рольового стресу та нестійкої негативної ідентичності та навіть перехід до іншої професійної групи.

На формування професійної ідентичності працівників ДСНС сьогодні впливають такі соціально-психологічні чинники: змістовні і формальні зміни освітньо-професійної системи ДСНС; девальвація суспільних цінностей щодо державної служби; розширення меж соціальної взаємодії; наростання інформаційних потоків та культурне різноманіття, що обумовлюють поширення розбіжностей між розумінням професійних ролей і стандартів різними фахів-

цями-рятувальниками, що перешкоджає їх соціально-професійній інтеграції; зниження авторитету державної служби серед населення; «розмивання» професійного ядра в різних службах і підрозділах ДСНС внаслідок високої плинності кадрів; підвищення, порівняно з минулим, вимог до фізичних і психологічних властивостей рятувальників; трансформація системи професійних цінностей та мотивації, зміна окремих складових відомчої культури ДСНС.

Професійна ідентичність формується і розвивається разом зі стилем професійної діяльності, що змінюється у міру оволодіння людиною професією, – з одного боку, усвідомленням нею своїх здібностей і можливостей у професії з іншого боку, і за зміни зовнішніх умов, в яких здійснюється дана діяльність. Вивчення процесуальної і результативної сторін професійної діяльності в їхніх суттєвих особливостях показує, що є випадки, коли ці особливості виходять за межі оптимального, що дає підставу характеризувати стиль у таких випадках у негативному аспекті.

Перешкоджають формуванню адекватної позитивної професійної ідентичності працівників ДСНС нераціональні стилі професійної діяльності, що можуть проявлятися у самих працівників, а також у їх колег чи керівників. У свою чергу професійний стиль може бути деформований внаслідок неадекватного уявлення про себе як фахівця, власні індивідуальні особливості, через невміння співвідносити ці особливості з особливостями інших людей, включених у дану професійну діяльність, а також специфіку самої діяльності.

Отже, на формування професійної ідентичності працівника ДСНС впливає стиль його професійної діяльності, безпосередньо пов'язаний із механізмами його особистісно-професійного розвитку та кар'єрного просування під час проходження служби у лавах Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

З метою удосконалення діагностичного інструментарію дослідження професійних стилів та формування професійної ідентичності працівників ДСНС було запропоновано психодіагностичну методику «Стилів професійної діяльності», що дозволило визначити найбільш характерні способи та прийоми виконання функціональних обов'язків у роботі, що зводяться до певних професійних стилів діяльності. Результати пілотажного дослідження за допомогою ряду методик (методика Т. Лірі «Діагностика міжособистісних відносин» в адаптації Л.М. Собчик, «Опитувальник стилів діяльності СД-40», розроблений О.Д. Ішковим і Н.Г. Мілорадовою, методика В.І. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки» ССП-98, «Дослідження стилю управління за допомогою самооцінки») у комбінації з проведеним теоретико-психологічним аналізом стилів професійної діяльності дозволили виявити сукупність характеристик, що визначають вимірювальні конструкти методики – безпосередні стилі професійної діяльності (шкали методики). Зазначена методика пройшла всі необхідні психометричні процедури перевірки валідності та надійності і може застосовуватись для діагностики професійних стилів персоналу фахівців екстремальних видів діяльності [11].

Методика діагностики стилів професійної діяльності дозволяє виявити прояв у особистості таких основних стилів (шкал тесту):

1. *Професіонал-перфекціоніст (ПП)* – людина, яка прагне зробити свою роботу ідеально і прагне бути ідеальною.

2. *Формаліст-бюрократ (ФБ)* – співробітник, що виконує свої професійні обов'язки винятково за посадовою інструкцією.

3. *Творчий новатор (ТН)* – співробітник, який думає, аналізує ситуацію, завжди шукає оптимальні й оригінальні шляхи вирішення завдання, гнучко підходить до будь-якої ситуації.

4. *Філософ-теоретик (ФТ)* – людина, яка обговорює й шукає вирішення завдання з початку й до кінця, користуючись готовими знаннями, отриманими іншими людьми, вираженими в понятійній формі, судженнях, умовиводах.

– *Фахівець-практик (ФП)* – така людина асоціюється із самостійністю, практичною спрямованістю, невичерпною енергією й оптимізмом.

– *Постійний адаптатор (ПА)* – співробітник, що успішно пристосовується під будь-які проблемні колізії на роботі.

– *Нігіліст (Н)* – у такої людини спостерігається дещо поверхове ставлення до своїх професійних обов'язків, потребує постійного контролю.

Зазначена авторська методика «Стилі професійної діяльності» пройшла апробацію серед курсантів і різних фахівців екстремальних видів діяльності, в тому числі і практичних працівників органів і підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Так, за результатами емпіричного дослідження курсантам – майбутнім працівникам ДСНС більш притаманні стилі професійної діяльності «Фахівець-практик», «Професіонал-перфекціоніст» «Філософ-теоретик». Таке поєднання стилів свідчить про те, що у своїй діяльності курсанти прагнуть до ідеального, практично спрямованого результату, співпраці з оточуючими, побудови теоретичних припущень. Вони є самостійними, гнучко й адекватно реагують на зміну умов, мають підвищений рівень домагань, є відкритими, доброзичливими, легко взаємодіють з іншими людьми. Проте в курсантів ще не усвідомлені ознаки професійної ідентичності, іноді вони можуть бути егоцентричними, легковажними, пасивними, байдужими, неорганізованими, про що свідчить дещобільш виражений стиль «Нігіліст».

Працівникам ДСНС середньої ланки більш властиві стилі «Філософ-теоретик», «Фахівець-практик», що свідчить про те, що за загальної спрямованості на практичний результат, розвиненої уяви, раціональності такі працівники є менш схильними до виконання формальних вимог, потребують більшої свободи дій і самостійності.

Працівникам ДСНС, які обіймають керівні посади, притаманні стилі «Формаліст-бюрократ» «Філософ-теоретик» і «Постійний адаптатор», при найменш вираженому стилі «Нігіліст». Це вказує на пильність за дотриманням формальних правил і вимог, креативність та інноваційний потенціал, розвинену уяву, менші схильність до ризику і потребу в суспільному визнанні. Можна зазначити, що стиль діяльності керівників найбільш наближений до прояву еталонної професійної ідентичності працівників ДСНС. Керівники

здатні усвідомлено планувати діяльність, відрізняються високою комунікабельністю, пластичністю, пристосованістю, відповідальністю, сумлінністю, вмінням реагувати на швидку зміну подій та успішно вирішувати поставлені завдання в ситуації ризику.

Досліджувані зі стажем роботи до 5 років під час професійної діяльності у більшій мірі виявляють практичну спрямованість, активність і оптимістичність. Працівниками ДСНС зі стажем роботи від 5 до 15 років більш властиві стильові прояви, що характеризуються теоретичним розрахунком, ретельністю обмірковувань перед виконанням завдань, проте меншим творчим потенціалом. Працівники, які мають стаж служби більше 15 років, у своїй професійній діяльності проявляють перспективне мислення, гнучкість і оригінальність у прийнятті рішень та їх виконанні, є помірно практичними та активними.

Крім цього, шляхом експертного дослідження було створено групу «неуспішних» працівників ДСНС, у яких майже всі стилі професійної діяльності, за виключенням «Філософ-теоретик», мають слабку вираженість. Проте тенденцію до середньої вираженості у «неуспішних» мають стилі – «Формаліст-бюрократ» та «Нігіліст». Це дозволило виділити певні психологічні особливості стилів професійної діяльності «неуспішних» працівників ДСНС, зокрема: меншу здатність до адаптації, пластичності, гнучкості й комунікабельності, певне ігнорування встановлених порядків і основних завдань роботи, неефективність дій в умовах невизначеності, низькі відповідальність і стресостійкість, неорганізованість та безініціативність, скептичність і пасивність у роботі.

В «успішних» працівників ДСНС більш вираженими є стилі «Професіонал-перфекціоніст», «Філософ-теоретик», «Фахівець-практик», «Постійний адаптатор». Аналіз прояву зазначених стилів дозволив визначити характерні ознаки стильових особливостей та професійної ідентичності «успішних» працівників ДСНС, до яких відносяться: самостійність, практична спрямованість, енергійність та оптимізм, розвинені організаторські й комунікативні здібності, високі мотивованість на досягнення практичних результатів, адекватна самооцінка. Такі працівники ДСНС швидко включаються в роботу, прагнуть до ідеального її виконання, при цьому максимально формалізують і прогнозують свою діяльність, вміло адаптуються до умов, що змінюються, логічно обмірковують всі рішення, проявляють волю до їх реалізації.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що суттєвими ознаками і критеріями професійної ідентичності працівників ДСНС як концептуального уявлення їх про свою професію і власне місце у професійній спільноті, самоотождоження із соціокультурним і професійним середовищем Державної служби України з надзвичайних ситуацій є рівень професіоналізму працівників та формування і прояв стилів їх професійної діяльності. У свою чергу стилі професійної діяльності працівників ДСНС, що виявляються у власній манері, універсальних способах виконання професійної діяльності, формуються під впливом професійної ідентичності, яка регулює ступінь позиціонування фахівця щодо своєї професії та відданості їй.

Психологічними особливостями позитивно сформованих і взаємно обумовлених професійних стилів діяльності та професійної ідентичності працівників ДСНС є дотримання ними формальних правил і вимог, креативність та

інноваційний потенціал, самостійність, практична спрямованість, енергійність і оптимізм, розвинена уява, здатність усвідомлено планувати діяльність, високі комунікабельність, адаптованість і відповідальність, вміння реагувати на швидку зміну подій і успішно вирішувати поставлені завдання в ситуації ризику, мотивованість на досягнення практичних результатів, а також адекватна самооцінка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. – Екатеринбург : Б. И., 1996. – 602 с.
2. Щукин М. Р. Индивидуальный стиль и интегральная индивидуальность: проблемы и подходы / М. Р. Щукин // Психологический журнал / глав. ред. Брушлинский А. В. – 1995. – Т. 16. – №2. – С. 103–113.
3. Либин А. В. Стиль человека : психологический анализ / Либин А. В. – М. : РАН, Ин-т психологии, 1998. – 25 с.
4. Психологія професійної діяльності офіцера / В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Б. М. Олексієнко, О. Д. Сафін. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1999. – 464 с.
5. Мерлин В. С. Индивидуальный стиль как компонент и как показатель общих способностей / Мерлин В. С. // Проблемы способностей : материалы конференции / Ин-т общ. пед. и психол. АПН СССР. – М., 1970. – С. 64–68.
6. Брушлинский А. В. Психология субъекта и его деятельность : современная психология / Брушлинский А. В. – М. : ИП РАН, 1999. – 167 с.
7. Алексеев А.О Психологічні особливості стилів професійної діяльності офіцерів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. О. Алексеев. – Хмельницький. – 2012 – 18 с.
8. Левин К. Динамическая психология : избранные труды / Левин К. – М : Смысл, 2001. – 572 с.
9. Толочек В. А. Стили профессиональной деятельности / Толочек В. А. – М. : Смысл, 2000. – 199 с.
10. Ермолаева, Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – №4. – С. 80–87.
11. Лефтеров, В. О. Методика діагностики стилів професійної діяльності / В. О. Лефтеров, А. О. Алексеев // Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць. – К. : НУОУ, 2011. – Вип. 4. – С. 123–134.

УДК 159.923 (043.5)

Lunov V.Ye., Deputy Dean of the Faculty of Law and Psychology, Candidate of psychology sciences, Docent of Psychology Department Of Makeyevka Institute of Economics and Humanities

SPECIFIC FEATURES OF PROFESSIONAL THINKING OF LAWYERS IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY

У статті звертається увага на особливості професійного мислення юристів у системі органів внутрішніх справ (ОВС) України в контексті соціальної безпеки та добробуту індивіда. Стверджується, що професійне мислення має функцію запобігання та прогнозування негативних соціальних явищ, які можуть бути небезпечні для суспільства в цілому і для співробітників слідчого відділу при виконанні своїх службових обов'язків. Підкреслюється, що достатній рівень розвитку професійного мислення юристів має важливе значення і є ключовим компонентом соціальної, психологічної та професійної безпеки. Запропоновано авторські анкети для діагностики розвитку професійного мислення юристів і курсантів у системі органів внутрішніх справ.

Ключові слова: професійне мислення, фактори фізичної та психологічної безпеки, соціальна ефективність професійного мислення.

В статье обращается внимание на особенности профессионального мышления юристов в системе органов внутренних дел (ОВД) Украины в контексте социальной безопасности и благосостояния индивида. Утверждается, что профессиональное мышление имеет функцию предотвращения и прогнозирования негативных социальных явлений, которые могут быть опасны для общества в целом и для сотрудников следственного отдела при исполнении своих служебных обязанностей. Подчеркивается, что достаточный уровень развития профессионального мышления юристов имеет важное значение и является ключевым компонентом социальной, психологической и профессиональной безопасности. Предложены авторские анкеты для диагностики развития профессионального мышления юристов и курсантов в системе органов внутренних дел.

Ключевые слова: профессиональное мышление, факторы физической и психологической безопасности, социальная эффективность профессионального мышления.

Under the current conditions, when psychology as science requires some reinterpretation of the achievements of the past years as well as searching for new formats of research of topical issues, comprehensive, interdisciplinary trends in general psychology that can fully explore, describe and find ways to work out psychological definitions are of crucial significance. In particular, it concerns determination of the most generalized trends in the development of professional thinking of lawyers.

Although professional thinking is motivated by the activity in view, it increasingly requires situational understanding and problem solving, now that the professional activity of a lawyer is carried out under conditions of dynamic, unexpected and ambiguous multifunctional situations of social origin. Situational approach as a new paradigm actualizes the issue of studying the factors that have impact on the success of professional activity and thinking [5; 6].

At this stage of the development of psychological science under thorough investigation have been the aspects of thinking associated with cognitive needs of

the individual (O.M. Matyushkin, O.K. Tykhomirov, P.M. Yakobson), with internal dialogism of personality (M.M. Bakhtin, V.S. Bibler, L.S. Vyhotsky, O.V. Dysa, H.M. Kuchynsky, O.M. Krutiy, O.Ye. Samoylov et al.), with moral values (M.I. Volovikova, L.V. Tyemnova, et al.), with manifestations of emotional regulation of thinking processes (I.O. Vasylyev, Yu.Ye. Vynohradov, I.V. Volzhentseva, K.V. Los et al.), with temporal parameters (N.V. Holovina, B.Y. Tsukanov) and others [2; 3].

As the consequence of this state of problem elaboration is the deficit of sufficient consideration given to gradual formation of professional thinking of a lawyer within sensitive stages of his/her development. In addition, specific features of a personality, which ensure the stability of professional thinking of a lawyer and the possibility of its identification as an independent, general psychological category have not yet been sufficiently investigated by psychologists. The problem of professional thinking of a lawyer is one of the fundamental ones in general psychology. Its importance is motivated by the special role of thinking in the activity of a lawyer, especially in the operational activities of a police officer. Knowledge of patterns and mechanisms of professional thinking is a necessary prerequisite for the development of general theoretical as well as applied, practical aspects of this problem. However, the level of elaboration of the problem of professional thinking of a lawyer does not correspond to its significance which necessitated this study.

Security of personnel of the organs of internal affairs and the components of legal thinking are analyzed by L.I. Netrazhytsky. Professional legal thinking was studied by V.M. Syrykh, S.I. Vilnyansky, A.F. Cherdantseva, V.E. Zherebkina, A.A. Starchenko in the context of logic operations of legal thinking. Social and psychological problems of legal thinking were analyzed in the investigations of V.V. Lazarev [5; 8].

Object of the study: professional thinking of a lawyer in the context of social and psychological safety of personality.

Objective of the study: substantiation of the role and the place of professional legal thinking of lawyers as a prerequisite and a component of their socio-psychological and professional safety and welfare.

Socio-psychological safety of law enforcement officers in general and officers of investigation departments in particular is an urgent, yet insufficiently studied problem.

We consider the concept of socio-psychological safety in the context of emergence and consolidation of negative psychological consequences for the individual's mental activity, which may have manifestations in patterns of pathological behavior, post-traumatic stress disorders, emotional instability, nervous and mental tension, uncontrolled aggression and so on.

The Concept of measures intended for prevention of psychic disorders in the organs of the system of internal affairs adopted by the Ministry of Interior determines such stressful and victimogenic factors of activities of police officers as:

- risk to life and health;
- deficit of time for analyzing the circumstances and decision-making;
- persistent resistance on the part of offenders and criminals;

- threat of retaliation to the officer and members of his family on the part of criminals for his professional actions;
- the need for making use of standard-issue firearms;
- high price of possible errors;
- awareness of great responsibility, including criminal, for the results and consequences of their activities;
- great psychological and physical stress;
- conflicts in the process of their professional performance;
- intensity of adverse environmental factors.

Among the large number of factors that contribute to physical and psychological safety of investigation officers and promote the exercise of their duties – as they are presented in special literature – are the following individual psychological qualities, characteristics and skills:

- the ability to solve professional tasks in situations involving high degree of risk and increased threat to their life and health;
- psychological and physical readiness to meet with forceful counter action on the part of criminal elements;
- high level of responsibility for their own actions (no room for error);
- ability to join in an intense interpersonal communication with antisocial and criminally oriented individuals;
- high psycho-physiological endurance due to the lack of fixed working time;
- ability to withstand long-term emotional stress, anxiety, fear, uncertainty, inability to share their own doubts with relatives;
- continuous intellectual activity (analysis of information that is constantly changing, keeping in memory a large number of facts, the decision to shortage of time);
- ability to role-based transformation, the ability to impersonate other people, play the role of various social and professional types;
- linguistic skills, the ability to quickly and clearly explain the critical situation to someone else, while hiding true intentions;
- high level of independence, courage, personal activity and inclination to reasonable risk [7].

As is clear from the above-mentioned, an investigation officer must have sufficiently developed cognitive, emotional and volitional capacities.

We believe that social and psychological safety of an investigation officer is a complex phenomenon that directly makes it possible to evaluate the potential threat, to search for adequate measures of management and prevention of adverse effects. Certainly, all this requires sufficiently developed thinking skills.

However, psychological safety becomes the result of the presence of such components of professional thinking as:

- awareness of the problem;
- seeking ways to solve a problem;
- choosing optimal solution;
- predicting the impact of possible solutions on solving the problem;
- implementing the solution made;
- verification and analysis of the solution.

In this study professional thinking is regarded as a set of intellectual abilities and personality characteristics, the actualization of which would ensure a successful professional activity. It is a generalized reflection in the consciousness of a professional of relevant facts, phenomena and processes in their necessary essential associations and relations, typical for this or that activity, and it also includes perceptual processes, the component of communication, it determines the personal style of mental activity, and it is activated in a problematic situation, as well as participates in creating certain effects on the subject. In other words, professional thinking of a lawyer is actualized in the forms of visually real action or discourse, it refers to all the general characteristics of thinking, and its essence is in the adequate attitude of a lawyer to social reality and in optimal solution of a complex problem.

Professional thinking of an operational police officer is creative thinking that is of purely practical orientation on specific tasks of fighting crime. Taking into account the complexity and diversity of tasks undertaken by an investigation officer, there are good grounds enough to refer his/her cognitive activity to the creative category.

Professional legal thinking implies the ability to adequately make use of legal concepts, to understand the essence of legal phenomena and the situations that have significance in terms of law, considering their social consequences, i.e. social security, social welfare. It also implies the ability to identify elements, and design and reproduce legally significant situations in the absence of the necessary information, the application of practical skills of building hypotheses, and the ways of substantiating them [1].

In general, we assume that predictive, preventive and operational functions of professional legal thinking can reduce overall level of victimization in risky and dangerous activities of operational police.

Theoretical analysis of the psychological and legal literature (Луньов, 2008) allowed to determine the basic properties, and hence the criteria that we used in elaborating the questionnaire. These properties, in our opinion, contribute to social and psychological safety of legal experts. They are as follows:

- normativity – the ability to adequately use legal concepts and express their own hypotheses concerning legally significant situations within legal norms;
- systematicity – the ability to properly organize knowledge, the ability to specify and design situations;
- evaluative nature – the ability to determine the priority of human values and the values of law in legally meaningful situations, and ascribe them with precedence adequate to what is required;
- estimability – the ability to principally keep away from the moral content of a situation in cases which require fairness and impartiality;
- logic and formalism – the ability to simulate situations, find their precedents in similar cases, and explain them using the logic of law;
- analyticity – the ability to single out fragments of legally significant cases and identify their role and impact on the overall situation;
- deductiveness – the ability to focus on the reliability of knowledge, and build separate systems of knowledge;

– use of terms – the ability to make use of legal concepts within specified time frames.

Participants of the study. Empirical research was carried out at Odessa State University of Internal Affairs, Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Makeyevka Institute of Economics and Humanities (Faculty of Law and Psychology). The sample comprised 200 people – students and cadets of the 2-4 years of training.

Methodology and methods of research. According to the above-mentioned criteria we proposed a questionnaire for self-assessment based on the above-mentioned properties so as to specify legal properties of legal thinking. Proceeding from the analysis of current research achievements in the cognitive sphere of operatives, three possible levels of the development of legal thinking were identified. The first level means that the property under consideration is not developed, or its manifestations are insignificant in the minimum of possible situations. The second level implies that the property is developed at the secondary level, and manifests itself only in simple cases, yet with some degree of permanence. The third level means that the property is developed at a sufficient level and manifests itself in the vast majority of situations.

In order to determine self-awareness of the levels of development of professional legal thinking by future lawyers and police officers of Ukraine, we conducted an empirical study, the results of which we reported in our previous works. Therefore, we find it quite sufficient reveal the main tendencies that we believe correspond to the object and the subject of this article.

As a basic research tool we have made use of the questionnaire we developed proceeding from our previous theoretical analysis.

Respondents were asked to fill in the questionnaire "Self-assessment of the development of legal features of legal thinking" on the basis of which they had to assess their own level of development of individual properties professional legal thinking. It should be noted that the questionnaire was aimed at identifying only consciously perceived aspects of thinking, that is why we assume the influence of subjective factors on the outcome we obtained as a result of the choices the subjects had made. Respondents were asked to answer the following questions: "Do you need any further development of this property? If so, whose help do you need? "And the following variants of answers are given in it: "self," "psychologist," "expert, experienced person." In the same way the subjects were asked to evaluate the cognitive determinants of social and psychological security.

The main results are show multilevel structure of self-assessment of individual components of professional thinking. Normativity generally prevails at the medium (30.0%) and sufficient (30.0%) levels; regularity – at the low (30.0%) and medium (60.0) levels; evaluative nature actually showed itself uniformly, tending, however, to the medium (40.0%) and low (35.0%) levels. Estimability is actually represented by the low level of development (64.0%). Logic and formalism are mainly and equally detected on the medium and sufficient levels (by 44.0%). Analyticity is mostly represented at the medium (41.0%) and sufficient (33.0%) levels. Deductiveness, by contrast, tends to be within the medium (35.0%) and the

low (42.0%) levels. A similar picture is observed in the use of terms: medium – 39.0%, low – 47.0%.

In our opinion, due consideration should be given to cognitive determinants of socio-psychological safety in professional thinking. According to the generalization of theoretical studies, these determinants provide social and psychological security of a police officer. “Awareness of the problem” index as an initial stage in promoting psychological comfort in a professional activity of a lawyer, is mostly realized by the respondents at the medium level (49.0%) with the tendency to reach the sufficient (38.0%) level. “Seeking ways to solve a problem & Choosing an optimal solution” index is mostly represented at the medium level (69.0%) with a tendency for the low (22.0%) level. As far as “Predicting the impact of possible solutions on solving the problem” index is concerned, a similar situation was observed: the medium level showed 56.0% with a tendency for the low (34.0%) level. Entirely different situation is observed with “Implementing the solution made & Verification and analysis of the solution” index: it is mostly represented at the low level (41.0%).

It should be noted that there is uneven development of individual properties of professional thinking, including those that provide social and psychological security. Actually, dominating are the indices of the medium and low levels of development, which, we believe, fully correspond to the specifics of the groups under research.

As to the prospects of the development of professional thinking it should be noted that the respondents in all cases emphasized the need to improve their own thinking, yet they have various approaches to solving this problem in mind. For instance, in the development of normative thinking the respondents believe that in most cases (55.0%) they need help of experienced professionals. They also admit that they themselves can cope with the problem (37.0%) and only a small number of the respondents (8.0%) point out the leading role of a psychologist. Only 80.0% of the respondents find it necessary to develop systematicity of thinking, 20.0% of them relying on their own devices, and 60.0% willing to be assisted by a psychologist. As to evaluative nature 48.0% of the respondents think that it should be developed all by themselves, 50.0% consider it appropriate to accept the assistance of a professional psychologist, and only 2.0% – with the help of experienced people. The vast majority of respondents (67.0%) find it expedient to develop estimability as a property of professional thinking with the assistance of experienced personnel. Regarding analyticity there was almost an equal distribution between those who would prefer contacting a psychologist and those who would rather apply to experienced people. More than half (55.5%) of cadets are planning to develop deductiveness with the assistance of experienced personnel. Almost the same picture is observed in reference to the “Use of terms” index.

The tabulated data testify to the fact that the vast majority of the subjects are planning to improve their cognitive determinants of social and psychological security by applying for assistance to psychologists. The component “Implementing the solution made & Verification and analysis of the solution” is a special case: the majority of the subjects would prefer to seek assistance for improving it on the part of experienced professionals (66.0%).

It should also be noted that the subjects that filled in the questionnaire would not rely on their own devices in the development of professional thinking and cognitive determinants of social and psychological security. On the one hand, this may indicate the recognition of external tendencies of professional development which are primarily directed towards some authoritative personalities; on the other hand, it may indicate a lack of confidence in their own abilities, low self-assessment or a desire to shift responsibility for their own development on the others – on authoritative and experienced persons.

Conclusions.

There are several approaches in the study of professional thinking: functional, situational and problematic, each making emphasis on specific aspect of thinking and being characterized by a clear structure. Thus, the functional aspect of professional thinking is characterized by diagnostic, stimulating, informing, developing, compensatory, evaluating and self-cultivating features; the problematic aspect of professional thinking is characterized by cognitive orientation, structural integrity, ability to developing and changing the levels of functioning (situational and suprasituational), ability to conversion of the object of professional cognition, while the situational aspect forms and organizes the psychological structure of activity.

Professional thinking is regarded as a complex system formation, the implementation of which ensures success of the professional activity. It is a generalized reflection in the minds of professionals of relevant facts, phenomena and processes in their essential connections and relations, which are typical for this type of activity, and it includes cognitive processes and properties of a personality, the components of communication, it determines personal style of mental activity. It is activated in a problematic situation and participates in creating certain effects on the subject.

Methodological background for the study of professional thinking of lawyers comprises the main provisions of the activity approach (principle of unity of consciousness and activity), the acmeological approach (professional development), the systemic and situational approach, the principle of unity of communication and generalization, the basic provisions of the theory of personality self-identity.

Review of legal thinking is one of the methods of comprehensive psychological and legal diagnosis. It must, above all, cover the range of criteria that cannot be determined through the use of standardized diagnostic methods, and it should take into account the professional orientation and thinking problems in operational activity. The main criteria suggested for peer review are as follows: normativity, systematicity, evaluative nature, estimability, logic and formalism, analyticity, deductiveness, use of terms.

Besides, there is another important tool of diagnosis of legal properties of legal thinking. It is self-assessment of objects with the help of a standardized questionnaire, whereas the comparison of the results obtained by the techniques expert assessment and self-assessment at the same time can be a source of information about the discrepancies in the minds of objects concerning the current state of the development of individual properties of thinking.

Social and psychological safety of the personality of a lawyer in everyday professional activity and welfare can be determined by a sufficient level of professional legal thinking, i.e. through its estimating, constructive and anticipatory functions), as well as through such developed properties of thinking as normativity, systematicity, evaluative nature, estimability, logic and formalism, analyticity, deductiveness.

At the same time it should be understood that the professional training of future lawyers in the context of their social and psychological security is to be based on the simultaneous use of the own potentials of students and cadets, on the experience of experts and professionals, as well as on psychological support.

Thus, it becomes clear that professional thinking plays a major role in providing social and psychological security of the individual of future lawyers, and ensures the effectiveness of their professional development.

The following problems and issues need further research, i.e.:

1. The problem of generalization and creation of system model of predicting the probability of thinking and action errors in the professional activities of lawyers;

2. Issues of psychological support for lawyers and police officers in order to prevent adverse mental and cognitive conditions that have negative impact on mental activity.

REFERENCES

1. Alexander P. A. A model of domain learning: reinterpreting expertise as a multidimensional, multistage process / P. A. Alexander // *Motivation, emotion, and cognition: integrative perspectives on intellectual development and functioning* / ed. by D. Y. Dai and R. J. Sternberg. – Mahwah, N. J. : Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – P. 273–298.

2. Allison C W. The Learn Hayes ing Style Questionnaire: An alternative to Kolb's inventory? / C W. Allison, J. Hayes / *J. of Management Studies*, 1988. – V. 25. – P. 269–281.

3. Алешина Е. С. Соотнесение когнитивного стиля с индивидуальным стилем на основе анализа ориентировочных и исполнительных компонентов / Е. С. Алешина, О. С. Дейнека // *Когнитивные стили : тезисы научно-практического семинара* / под ред. В. Колги. – Таллин : Валгус, 1986. – С. 65–67.

4. Вяткин Б. А. Стиль активности как фактор развития интегральной индивидуальности // *Интегральное исследование индивидуальности : стиль деятельности и общения* / под ред. Б. А. Вяткина. – Пермь : Изд-во ПГУ, 1992. – С. 36–55.

5. Горностаев С. В. Профессиональное мышление сотрудников ИУ / С. В. Горностаев // *«Преступление и наказание от «А» до «Я» : словарь по пени-тенциарной психологии* / под общ. ред. проф. д.п.н. Д. В. Сочивко. – М. : МПСИ, 2009. – С. 156–162.

6. Луньов В. Є. Юридичне мислення : методологія та концептуальні інтерпретації / В. Є. Луньов // *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. – 2007. – Том 12, випуск 16. – С. 22–28.

7. Луньов В. Є. Погляд психологічної науки на юридичне мислення, як складову професіоналізму в оперативно-розшуковій діяльності / В. Є. Луньов

// Вісник післядипломної освіти : зб. наук праць / Ун-т менеджменту освіти АПН України, Вип.10. – К. : Геопринт, 2008. – С. 197–204.

8. Методологія конкретних психологічних досліджень : погляд Одеської наукової школи психології : [монографія]. – Том I. / [колектив авторів / за заг. ред. акад. Вісковатової Т. П., Луньова В. Є.] Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, Донецьк : Норд-прес. – 2012. – 254 с.

УДК 159.9 (477)

Макарова О.П., викладач кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУВС (м. Харків)

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано основні підходи щодо дослідження професійної ідентичності особистості в сучасній психології, розглянуто види і основні аспекти структури ідентичності, місце професійної ідентичності в загальній структурі ідентичності особистості.

Автор акцентує увагу на взаємовпливі та взаємозв'язку ідентичності з такими поняттями як життєвий шлях, самовизначення, професійний розвиток і становлення, Я-концепція; розглядає потреби, інтереси, установки, переконання як елементи професійної ідентичності; характеризує професійну ідентичність як основний критерій професійного розвитку особистості.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, розвиток, самопізнання, професійне становлення.

В статье проанализированы основные подходы к исследованию профессиональной идентичности личности в современной психологии, рассмотрены виды и основные аспекты структуры идентичности, место профессиональной идентичности в общей структуре идентичности личности.

Автор акцентирует внимание на взаимовлиянии и взаимосвязи идентичности с такими понятиями, как жизненный путь, самоопределение, профессиональное развитие и становление, Я-концепция; рассматривает потребности, интересы, установки, убеждения как элементы профессиональной идентичности; характеризует профессиональную идентичность как основной критерий профессионального развития личности.

Ключевые слова: идентичность, профессиональная идентичность, развитие, самопознание, профессиональное становление.

Постановка проблеми. Актуальність досліджень професійної ідентичності пов'язана із зростанням інтересу до цієї проблеми. Різкі соціальні зміни супроводжуються розвитком систем комунікацій, посиленням міграційних процесів, які призводять до збільшення суб'єктивної причетності до різних реальних та віртуальних груп, виникненню нових статусно-рольових і професійних позицій. В умовах соціальних змін, підвищення вимог до сучасного спеціаліста, професійна ідентичність особистості виступає важливою передумовою адаптації на етапі професійного становлення. Саме сформована фахова ідентичність є суттєвим чинником попередження особистісних і професійних криз, пов'язаних із специфікою соціально-економічних змін у суспільстві, набуттям гідного статусу.

Тому **метою** нашої статті є дослідження феномену професійної ідентичності у психологічній науці та визначення її місця в структурі особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему вивчення феномену ідентичності особистості з різних боків розглядали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Інтерес до цього питання зростає постійно, але погляди на структуру, динаміку, функції ідентичності не достатньо зрозумілі й установлені, тому, що не зовсім з'ясованим нині є розуміння місця ідентичності в структурі особистості.

У зарубіжній психології феномен ідентичності вивчається в різних напрямках: психоаналітичному (З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Н. Холланд, А. Ватерман, Ж. Лакан), символічному інтеракціоналізмі (Ч. Кулі, Дж. Мід, Л. Краппман, Э. Гоффман, Г. Горфінкель), з боку когнітивного підходу (Х. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл) та ін.

У вітчизняній психології уявлення про ідентичність розвивалися в межах дослідження самосвідомості та самовизначення (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Божовіч, Л.С. Виготский, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, В.С. Мухіна, С.Р. Пантелєєв, Л.С. Рубінштейн, В.В. Столін, В.П. Зінченко та ін.). Безпосередньо дослідженню особливостей професійної ідентичності присвячені роботи М.М. Абдулаєвої, І.Ю. Вороцької, З.В. Єрмакової, Є.П. Ермолаєвої, Д.М. Завалішиної, Н.Л. Іванової, Д.В. Колесова, М.С. Пряжнікова, Ю.П. Поварьонкова, Н.Л. Регуш, Л.Б. Шнейдер та ін.

Ідентичність (від лат. *identicus* – тотожність) – багатозначний, життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею постійності, тотожності, спадковості індивіда і його самосвідомості.

Великий тлумачний соціологічний і психологічний словники дають однакові визначення ідентичності пов'язаного з нею процесу ідентифікації. «Ідентичність – це сенс і безперервність, яке розвивається в міру того, як дитина відділяється від батьків та родини і займає місце в суспільстві» [7; 8].

Виклад основного матеріалу. З концепцією ідентичності тісно пов'язаний процес ідентифікації, що визначається як неперервний процес самоотождоження з іншою людиною, групою та цінностями, що існують у суспільстві. Ідентифікація як процес і механізм соціалізації особистості розглядається вченими як динамічна структура, що нелінійно розвивається протягом усього життя людини і має складну структуру.

Пізнання людиною власної ідентичності здійснюється в три етапи:

1. Соціальна категоризація (стереотипізація) – упорядкування соціального оточення, угруповання особистостей згідно задуму індивіда. Людина вчиться класифікувати пізнаваних людей шляхом віднесення їх до різних категорій на основі подібності та відмінності в процесі соціалізації.

2. Соціальна ідентифікація – процес, за допомогою якого індивід «поміщає» себе (позиціонує) в ту чи іншу категорію.

3. Соціальна ідентичність – повне соціальне ототожнення індивіда [5].

Для індивіда пошук ідентичності фактично тотожний пошуку сенсу життя. Так, філософ Г. Люббе характеризує ідентичність як продукт онтологічного самовизначення людини, тобто відповідь на питання про те, хто ми такі.

Широке розповсюдження терміна «ідентичність» та його введення в науку пов'язане з ім'ям Е. Еріксона, представника психоаналітичного напрямку, який визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості, як найважливішу характеристику її цілісності та зрілості, як інтеграцію переживань людиною свого безперервного зв'язку, ідентифікацію себе з певними соціальними групами. Одним з основних компонентів особистості є усвідомлення Я-ідентичності, тобто відчуття своєї цілісності та безперервності в часі, а також розуміння, що інші люди також визнають це. Основними функціями ідентичності є адаптивна («обереігає цілісність та індивідуальність досвіду людини») та організаційна («організація життєвого досвіду в індивідуальне Я»). Е. Еріксон та Дж. Марсія стверджували, що розвиток ідентичності триває протягом всього життя.

У працях А. Ватермана цілі, цінності та переконання визначаються як елементи ідентичності. Кожен елемент ідентичності належить до якої-небудь сфери людського життя: 1) вибору професії та професійного шляху; 2) прийняття та переоцінки релігійних і моральних переконань; 3) визначення політичних поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування щодо шлюбу і батьківства [3].

Представники символічного інтеракціонізму досліджували ідентичність базуючись на Я-концепції Дж. Міда, який розвів ідентичність як здатність людини сприймати свою поведінку і життя в цілому як єдине ціле.

Так, наприклад, І. Гоффман виділяє три види ідентичності: 1) соціальна ідентичність – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої він належить, 2) особиста ідентичність, тобто індивідуальні ознаки людини: по-перше, всі унікальні ознаки даної людини (наприклад, відбитки пальців), по-друге, унікальна комбінація фактів і дат історії її життя; 3) Я-ідентичність – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності і своєрідності. Особиста ідентичність також є соціальним феноменом: сприйняття особистої ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома її партнеру зі взаємодії [3].

Ідея про наявність двох аспектів ідентичності: першого, орієнтованого на соціальне оточення, та другого, орієнтованого на унікальність проявів людини, – найбільш повно втілилася в теорії соціальної ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тернера, які є представниками когнітивного підходу. Ідентичність, або Я-концепція, представлена Х. Теджфелом та Дж. Тернером як когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки в певних умовах. Наукові інтереси Х. Теджфела і Дж. Тернера спрямовані перш за все на вирішення проблем соціальної ідентифікації людини та дослідження сутності криз соціальної ідентичності [12].

Достатньо цікаві погляди на ідентичність канадського психолога Д. Маршу, який розглядав цей феномен в залежності від типових шляхів її формування: «невизначена, розмита ідентичність», коли індивід ще не вибрав будь-яких чітких переконань, не вибрав професію; «дострокова, передчасна ідентичність», якщо індивід увійшов у відповідну систему відносин, але зробив це не самостійно, а на основі чужих думок, слідуючи чужому прикладу або авторитету; етап «мораторію» характеризується тим, що індивід перебу-

ває в процесі нормативної кризи самовизначення, вибираючи з численних варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм; «досягнута зріла ідентичність», що визначається завершенням кризи, тобто індивід перейшов від пошуку себе до практичної самореалізації [15; 18].

Англійський соціолог Е. Гідденс вивчав проблему ідентичності в макросоціальному контексті сучасності, стверджуючи, що сучасність характеризується тісним контактом та взаємовпливом інституційних змін та внутрішньоособистісних трансформацій. Самоідентичність – «постійне відчуття безперервної духовної та тілесної особистості» – одне з екзистенційних питань, що розглядається разом із питаннями існування та інтерсуб'єктивності. Самоідентичність не є раз та назавжди набором особистісних ознак та схильностей, які виявляються в індивідуальній системі дій. Тотожність Я підтримується шляхом особистої саморефлексії та визначається певним набором характеристик.

Як стверджує Р. Бернс: «Формування ідентичності Я – процес, що нагадує скоріше самоактуалізацію за К. Роджерсом та характеризується динамізмом кристалізації уявлень про себе, які стають основою постійного розширення самосвідомості і самопізнання. Раптове усвідомлення неадекватності наявної ідентичності Я, викликане цим замішання і подальше дослідження, спрямоване на пошук нової ідентичності, нових умов особистісного існування, – ось характерні риси динамічного процесу розвитку еґо-ідентичності» [6].

Вітчизняні автори Г.М. Андреева, Є.П. Белинська, М.В. Заковоротна вважають, що поняття ідентичності виходить на одне з найперших місць у психології, оскільки воно пов'язане з комплексом проблем соціальної теорії та практики [2; 4; 12].

Так, М.В. Заковоротна визначає ідентичність як «багатовимірний процес у людському становленні, дослідження якого включають соціальні, психологічні, культурологічні, біологічні аспекти. Ідентичність — модель життя, яка дозволяє розділити “Я” та навколишній світ, визначає співвідношення внутрішнього та зовнішнього для людини, кінцевого та незакінченого, адаптації та самозахисту, упорядкувати різноманітне в цілях самореалізації» [11].

Більшість дослідників виділяють ідентичність як результат процесу (самопізнання, ототожнення, ідентифікації – відчуження) та підкреслюють її екзистенціальний характер поряд з функціональним. Л.М. Путилова визначає, що антропологічні критерії індивідуальної ідентичності, локалізовані людським тілом, продукують фізичні й ментальні та процеси самозбереження, саморегуляції, самоусвідомлення та самопізнання [17].

Здійснений аналіз наукових джерел показав, що в сучасних дослідженнях професійна ідентичність визначається як основний критерій професійного розвитку особистості. Ідентичність та розвиток тісно пов'язані між собою: по перше, ідентичність формується в процесі професійного розвитку, по друге, вона є важливим показником становлення особистості як фахівця. Це означає, що для виживання в нових соціально-економічних умовах, долаючи конкуренцію та труднощі професійного становлення, сучасний фахівець повинен перебувати в постійному особистісному та професійному розвитку. Професійна ідентифікація – одна з важливих у житті людини. Вона є спосо-

бом самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності, важливою лінією життєвого і особистісного самовизначення.

Професійна ідентичність як один із головних критеріїв становлення особистості фахівця тісно взаємопов'язана з такими категоріями, як професійний розвиток, професійна самосвідомість та професійне самовизначення. Саме в цьому контексті ідентичність в останні роки інтенсивно досліджується в зарубіжній та вітчизняній психології [14].

На думку Є.П. Єрмалаєвої, поняття «професійна ідентичність» стосується тієї категорії людей, для яких провідною основою ідентифікації є професійна робота. Більший чи менший статус професійної ідентичності в структурі ідентифікаційних основ особистості як фактор соціалізації й особистісного самовизначення значною мірою залежить від об'єктивної ролі інституту професії, яку він відіграє в даному суспільстві [10].

Емпіричні дослідження показують, що професійна ідентичність має інтегральний характер і є універсальною основою адаптації фахівців у професійній сфері тобто має багатокomпонентну структуру. Як елементи професійної ідентичності розглядаються потреби, інтереси, установки, переконання та інші компоненти мотиваційної сфери особистості, які реалізуються та задовольняються у професії [14].

Н.Л. Іванова та Є.В. Конєва розглядають профіідентифікацію як концептуальне уявлення людини про своє місце у професійній групі й відповідно у суспільстві. Це уявлення супроводжують певні цінності та мотиваційні орієнтири, а також суб'єктивне ставлення до своєї професії [9].

Так, Л.Б. Шнейдер розглядає професійну ідентифікацію як багатомірний та інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, що розвивається під час професійного навчання спільно із становленням процесів самовизначення, самоорганізації й персоналізації [19].

Згідно з поглядами В. Міщенко, професійна ідентичність розглядається в контексті професійної діяльності, завдяки якій у суб'єкта вибудовується спосіб професійної взаємодії з навколишнім світом і відбувається набуття сенсу самоповаги.

Е.Ф. Зеєр визначає професійну ідентичність як професійний Я-образ, що містить професійні стереотипи та унікальність власного Я, усвідомлення своєї тотожності з професійним образом Я [12].

У рамках ідеї професійного становлення особистості Ю.П. Поваренкова професійна ідентичність розглядається як явище системне, динамічне і рівневе, тісно пов'язане з іншими елементами професійного розвитку людини: професійним самовизначенням, професійною самооцінкою, професійною деформацією. Формування професійної ідентичності співвідноситься з розвитком відповідної системи професійної активності, включаючи її професійну складову (цілі, програми, контроль, регуляція) і структурні компоненти (мотиви, здібності, досвід). У якості параметрів розвитку професійної ідентичності розглядаються: задоволеність різними сторонами професійної діяльності та професії в цілому, якісні та кількісні особливості професійної самооцінки (структуру ідеальної та реальної Я-концепції), особливості ціннісної сфери та ряд інших [16].

К.О. Абульханова-Славська [1] розвиває підхід до типології ідентичності з позиції аналізу таких складних явищ як структура життєвого шляху, одиницями аналізу виступають сенс життя, життєва лінія та позиція. Автор виділяє типи ідентичності відповідно до самовираження особистості в професії. Самовираження відбувається таким чином:

– через вибір професії, яка максимально наближена до характеру особистості.

– через обрану професію, що надає можливість особистості рухатися сходинками професійної майстерності;

– через удосконалення і розвиток особистісних якостей і здібностей;

– через розвиток здібностей і самоконтроль, самоаналіз, планування творчої активності, а також до перетворення умов праці для реалізації власних здібностей.

Добре сформована професійна ідентичність дозволяє особистості бути більш адаптованою під час професійного становлення та дає змогу зробити особистісний вибір під час кризи професійного розвитку [11]. Важливим показником взаємозв'язку ідентичності і професійної адаптації є мотивація успіху (або неуспіху) у діяльності з набуття професійності.

Професійна ідентичність розглядається як компонент особистості, який забезпечує успішну професійну адаптацію, та як панівний фактор професійної кар'єри, який базується на компетентності, профпридатності, інтересі до роботи та балансу із середовищем.

Висновки. У працях названих авторів показано, що професійна ідентичність – це складне, багатокомпонентне явище, яке перебуває у взаємозв'язку з професійним розвитком та становленням особистості. Професійна ідентичність як вагома складова ідентичності увиразнюється як ототожнення індивіда з професійною спільнотою, характеризується наявністю почуття значущості та єдності з професією, справою, трудовим колективом, сформованою професійною компетентністю, образу Я-професіонал, переживанням професійної цілісності й визначеності, спрямованістю до професійної самореалізації та самовдосконалення, наявністю власного індивідуалізованого шляху впродовж процесу професійного становлення й набуття професійної майстерності. У цьому інтегративному понятті виражається взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних та ціннісних характеристик особистості, що забезпечують орієнтацію у світі професій, професійній спільноті та соціальному середовищі, які надають змогу більш повно реалізувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також спрогнозувати можливі наслідки професійного вибору та перспективи власного розвитку. Професійна спрямованість та самосвідомість, тобто професійна ідентичність, є найважливішими показниками професійного розвитку.

Перспективним, на нашу думку, буде продовження дослідження місця професійної ідентичності в загальній структурі ідентичності особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К.А. – М. : Мысль, 1991. – 301 с.

2. Андреева Г. М. Психология социального познания / Андреева Г. М. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 288 с.
3. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – №1. – 1996. – С. 131–143.
4. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 300 с.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.
6. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р. – М. : Прогресс, 1989. – 422 с.
7. Большой толковый психологический словарь / [сост. А. Ребер]. – М. : Вече, АСТ, 2003. – Т.1. – С. 293–294.
8. Большой толковый социологический словарь / [сост. Д. Джери и Дж. Джери] – М. : Вече, АСТ, 1999 – Т.1. – С. 226–227.
9. Бородулькіна Т. О. Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості. / Т. О. Бородулькіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред С. Д. Максименка]. – К., 2007. – Т.IX.4.2. – 420 с.
10. Ермолаева Е. П. Психологические уровни субъективности как параметры профессиональной идентичности // Профессиональная пригодность : субъектно-деятельный подход / Е. П. Ермолаева. – М. : Институт психологии РАН, 2004. – С. 43–54.
11. Заковоротная М. В. Идентичность человека / М. В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону : Изд.- во Северо-Кавказского науч. центра высшей школы, 1999. – 200 с.
12. Зеер Э. Ф. Психология профессий : [учебное пособие для студентов вузов] / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический Проект, 2003. – 336 с.
13. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – Т.18. № 6. – С. 35–44.
14. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / Осьодло В. І. – К. : ПП «Золоті Ворота», 2012. – 463 с.
15. Педагогика и психология высшей школы : [учебное пособие для вузов] / [отв. ред. М. В.Буланова-Топоркова]. – Ростов-на /Дону : Феникс, 2002. – 544 с.
16. Поваренков Ю. П. Психология профессионального становления личности (основы психологической концепции профессионализации) : [учебное пособие для студентов педагогических институтов] / Ю. П. Поваренков. – Курск : КГПИ, 1991. – 132 с.
17. Путилова Л. М. Сущность самопознания в опыте ментальной идентификации (в контексте философской антропологии) : автореф. дис. на соиск. уч. ст. док.философ. н. / Л. М. Путилова. – М., 1999. – 36 с
18. Скрипченко О. В. Довідник з педагогіки та психології. / О. В. Скрипченко, Т. М. Лисянська, Л. О.Скрипченко. – К., 2000. – 216 с.

19. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичности : теория, эксперимент, тренинг : [учебное пособие] / Шнейдер Л. Б. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2004. – 600 с.

УДК:159.9.072.43

Матвиенко К.О., магистрант ХНУВД

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ ДЕВИАНТНЫХ ПОДРОСТКОВ

У статті розглянуто питання життєздатності девіантних підлітків. Визначено особливості соціально-психологічної адаптації підлітків з високим рівнем життєздатності. Виявлено взаємозв'язки між внутрішніми і зовнішніми факторами, що визначають рівень життєздатності підлітків, і їх адаптацією в соціальному середовищі.

Ключові слова: соціальна адаптація, життєздатність, девіантні підлітки, підлітковий вік, умови зовнішнього оточення, зовнішні і внутрішні чинники.

В статье рассмотрены вопросы жизнеспособности девиантных подростков. Определены особенности социально-психологической адаптации подростков с высоким уровнем жизнеспособности. Выявлены взаимосвязи между внутренними и внешними факторами, определяющими уровень жизнеспособности подростков, и их адаптацией в социальной среде.

Ключевые слова: социальная адаптация, жизнеспособность, девиантные подростки, подростковый возраст, средовые условия, внешние и внутренние факторы.

Постановка проблемы. В возрасте 15-18 лет у человека наступает кризисный период, во время которого происходят поиски своей профессиональной среды, определение места в социальной сфере, активные нейроэндокринные изменения. Данный возраст характеризуется большими переменами в жизни человека. Школьная жизнь подходит к своему завершению, и наступает пора задуматься над своей взрослой трудовой жизнью. Такие перемены очень часто способствуют развитию девиантного поведения индивида. Данный тип поведения характеризуется частыми ссорами с родителями и учителями, стремлением быть частью плохой компании, появлением вредных привычек, сексуальными экспериментами, отрицанием общепринятых моральных норм и правил. Все это дополняют социально-психологические проблемы в окружении человека, которые негативно влияют как на физическое, так и психологическое его состояние [7].

Анализ последних исследований и публикаций. Определяющим фактором адаптации человека выступает наличие и уровень развития его жизнеспособности. В отечественной психологии термин «жизнеспособность» впервые использовал А.А. Богданов для описания динамической устойчивости. Дословный перевод данного термина означает гибкость, устойчивость и упругость, то есть способность сохранять и восстанавливать как физическое, так и душевное состояние. Далее понятие «жизнеспособность» нашло свое развитие в области кибернетики, например, в работах Н. Винера и У.Р. Эшби, и общей теории систем Л. Берталанфи. Также его можно встретить в работах по биологии И.И. Шмальгаузена, по философии – К. Поппера, Э. Дюркгейма, в

истории – А. Тойнби, А.С. Ахиезер. Можно сказать, что данное понятие характеризует способность человека к выживанию при условии самосовершенствования. «Жизнеспособность» очень схожа с понятием «воспроизводство», – имеется в виду способность человека к воспроизводству себя, своей культуры, своих отношений, преодолевая различные опасности. А.П. Назаретян, в ходе определения связи между технологическим потенциалом социума и механизмами саморегулирования, выработанными в определенной культуре, выявил три основополагающих фактора: технологический потенциал, качество культурных регуляторов и жизнеспособность социума [1, С. 58-66].

И.М. Ильинский в данное понятие вкладывает способность отдельного человека или целого поколения выживать в жестких условиях социальной и природной среды, развиваться и духовно возвышаться, создать и воспитать потомство, не менее жизнеспособное в биологическом и социальном планах. К. Муздыбаев считает, что для жизнеспособности человеку необходим социальный капитал общества, который включает институты, ценности, аттитюды, правила взаимоотношений, которые управляют взаимодействием между людьми и содействуют экономическому и социальному развитию. Подобное обоснование приводят и психологи: жизнеспособность индивида улучшают социальные условия, которые окружают индивида и влияют на индивидуальную способность совладать с трудными жизненными ситуациями [4].

Продолжая развитие концепции гомеостаза, предложенной У. Кенноном в 1932 г., У.Р. Эшби попытался сформулировать понятие жизнеспособности, а если точнее, то способность к выживанию. Жизнеспособность систем стала рассматриваться как форма проявления активности и адаптивности системы.

В психологии с понятием «жизнеспособность» связывают совладание с трудными жизненными ситуациями и жизнестойкость. «Жизнеспособность» – более сложное понятие, чем «совладание с трудными жизненными ситуациями», так как характеризуется не просто преодолением человеком жизненных трудностей и возврат к прежнему состоянию, а прогресс, движение через трудности и достижение новых этапов жизни. Его можно разбить на два понятия: стойкость к разрушению, т.е. способность человека защищать свою целостность, когда он испытывает сильное давление, и способность строить полноценную жизнь в трудных обстоятельствах, что предполагает умение планировать жизнь, двигаясь для этого в конкретном направлении в течение определенного времени. Можно сделать вывод, что «жизнеспособность» включает в себя понятие «совладание с трудными жизненными ситуациями». Не стоит также путать понятия «жизнеспособность» и «жизнестойкость». Жизнестойкость является установкой, которая мотивирует на поиск путей влияния на результаты стрессогенных изменений, в отличие от состояния беспомощности и пассивности. «Жизнестойкость» является особым набором различных установок и навыков, которые позволяют превратить изменения, происходящие с личностью, в ее возможности. Следовательно, понятие «жизнестойкость» также является частью «жизнеспособности».

Жизнеспособность – нестабильное свойство человека, которое может изменяться в процессе его жизни. Оно может по-разному меняться в зависимости от вида стресса, его контекста и иных факторов, которые определяются

как факторы риска и защитные факторы. То есть данное свойство может меняться с течением времени под действием различных условий. Из работ С. Ваништендаля делаем вывод, что жизнеспособность способна находиться в латентном состоянии, но различные события, которые происходят в жизни человека, заставляют его способность сопротивляться разрушению и строить свою жизнь вопреки трудностям «перейти в активную фазу» и даже усилиться. Имеется в виду «разбуженный» потенциал. Непосредственно сам процесс перехода из пассивного состояния в активное может усилить уровень жизнеспособности. Результатом такого процесса является позитивное развитие в тяжелых жизненных условиях [6].

Последние десятки лет основное внимание исследователей уделялось теоретической составляющей понятия «жизнеспособность», огромное значение имели многочисленные эмпирические данные. Итогом данных исследований стали многочисленные варианты определения данного фактора. «Жизнеспособность» определяют как способность к самостоятельному существованию, развитию и выживанию. «Жизнеспособность – это способность человека или социальной системы строить нормальную, полноценную жизнь в трудных условиях». В работах М. Унгара данное понятие определяется как способность человека управлять ресурсами собственного здоровья и социально приемлемым способом использовать для этого семью, общество и культуру. Дж. Вальян – способность к адаптации и устойчивости». Команда исследователей во главе с Е. Вернер первыми дали определение жизнеспособности как свойству индивида, которое позволяет ему находить гомеостатический баланс между факторами риска и защитными факторами. Рассматривая факторы риска и защитные факторы, можно выделить их четыре составляющие. Чтобы определить эти составляющие, обратимся к экологическому подходу и модели экологических систем, которые предложил У. Бронфенбреннер [2]. Эта модель определяет развитие человека как реципрокный динамический процесс, идущий в двух направлениях. Человек активно реструктурирует свою многоуровневую жизненную среду и одновременно сам испытывает воздействие со стороны ее элементов и взаимосвязей между ними, а также со стороны более широкого окружения. Экологическая среда развития человека включает в себя четыре вложенных одна в другую системы: микросистему, мезосистему, экзосистему и макросистему. Особенность данной модели – это гибкие прямые и обратные связи между этими четырьмя системами, через которые и осуществляется их взаимодействие [2].

Таким образом, для исследования понятия «жизнеспособность» человека необходимо выделить факторы риска и защитные факторы в контексте каждой из вышеперечисленных систем – влияний на молодого человека общества, культуры в целом и его взаимоотношений в семье и со сверстниками. Необходимо помнить, что ни семья, ни социальная среда, ни культура не являются какой-то единой, устойчивой системой. Социальная среда, которая окружает человека с момента его рождения и является сложным организмом со многими функциями, постоянно меняется. Понимание этого контекста требует учета и ближних, и отдаленных событий, а также событий, которые непосредственно влияют на человека в определенной ситуации и в определенное время.

Факторами риска являются любые условия или обстоятельства, которые повышают возможность нарушения адаптации. Нет исчерпывающего, не вызывающего возражений перечня факторов риска, и они включают в себя все вышеперечисленные контексты. Несмотря на то, что одиночные факторы риска имеют ограниченное обуславливающее влияние, множественные риски вызывают кумулятивный эффект.

Защитными факторами, то есть факторами, которые способствуют жизнеспособности, являются личностные или ситуативные переменные, которые уменьшают опасность развития у индивида нарушения адаптации. А индивидов, которые хорошо справляются с процессом адаптации, несмотря на большую подверженность риску, называют жизнеспособными. «Пробой» в защитных факторах увеличивает риск нарушения адаптации. Следует рассматривать защитные факторы и факторы риска как процессы, а не как абсолютные величины, поскольку одно и то же событие или обстоятельство может быть как защитным фактором, так и выступать в качестве фактора риска, в зависимости от общего контекста, в котором оно возникает. Понимание этого контекста требует учета и ближних, и отдаленных событий, а также событий, которые непосредственно влияют на индивида в определенной ситуации и в определенное время.

Делаем вывод, что понятие «жизнеспособность» связано с непрерывными интеракциями между защитными факторами и факторами риска, которые непосредственно связаны с самим индивидом, возникающими между индивидом и его окружением, включая влияния взаимоотношений, социума и культуры. Нарушения адаптации могут возникнуть не у всех индивидов, подвергшихся риску. Следовательно, необходимо выявлять как факторы, которые делают человека более уязвимым, так и факторы, которые защищают его. В.И. Медведев в работах по изучению факторов, в ответ на действие которых развивается процесс адаптации и формируется состояние адаптации, назвал их адаптогенными факторами, разделив на внешние и внутренние факторы. Определение внешнего и внутреннего фактора, по мнению В.И. Медведева, в общей теории адаптации следует применять так, как их используют в теории систем: внешний фактор находится вне системы, а внутренний – в самой системе. Если соотнести факторы риска и защитные факторы с четырьмя вышеперечисленными контекстами, можно определить для себя в качестве внутреннего фактора личностный фактор, который включает личностные и поведенческие характеристики. А внешними факторами будут следующие: фактор взаимоотношений, включающий характеристики отношений со сверстниками, членами семьи, отношение к родительской заботе, оценку конфликтных/теплых отношений с родителями, сверстниками; фактор влияния социума, включающий оценку отношения к школе, вариантов досуга, ощущения безопасности в стране, возможности получить образование; фактор влияния культуры, включающий принятие / отторжение традиций и культуры, в которой молодой человек живет, отношение к молодежным движениям.

Каждый из факторов, которые мы перечислили выше, может выступать как защитным фактором, так и в качестве фактора риска. В тех случаях, когда концентрация факторов риска превышает защитные факторы, возникает воп-

рос: как первые два фактора наносят вред, вызывая данное нарушение. Имеется в виду компенсация, о которой Л.С. Выготский сказал: «...компенсация есть борьба, и, как всякая борьба, она может иметь два полярных исхода – победу и поражение. Как всякая борьба, она ставит исход в зависимость от относительной силы борющихся сторон. ...Если компенсация не удалась – перед нами пониженное, неполноценное, задержанное, искривленное развитие».

Когда на практике приходится сталкиваться со случаями «неудавшейся компенсации», специалисты, в каждом отдельном случае, могут проанализировать, какие факторы для данного индивида являются защитными, а какие – факторами риска. При этом появляется проблема психодиагностики и потребность в разработке новых методик. Анализируя изложенное выше, можно сказать, что наличие такого качества как «жизнеспособность» повышает уровень адаптационных способностей человека. Значит, измерение его жизнеспособности может помочь нам в решении проблемы [3].

Следовательно, **целью** нашего исследования является: определение средовых аспектов жизнеспособности юношей и девушек.

Изложение основного материала. Базой для нашего исследования стала Харьковская вечерняя школа II – III ступеней №16 для трудных подростков. Подготовка и проведение эксперимента проходили с октября 2012 года по сентябрь 2013 года и состояли из подготовительного и основного этапов. Подготовительный этап исследования заключался в подборе качественных и количественных методов обработки эмпирических данных: были использованы качественные и количественные методы обработки данных, а также в подборе стандартизированных методик для решения задач исследования. Для изучения понятий "жизнеспособность" и "социальная адаптация подростков" мы использованы следующие диагностические методики: «Шкала социально-психологической приспособленности», Роджерс, Даймонд; CYRM (Child and Youth Resilience Measure, Шкала оценки жизнеспособности детей и молодежи); тест мотивации достижений А. Мехрибиана; методика диагностики локуса контроля, Роттер; тест жизнестойкости, Мадди. Основной этап исследования заключался в проведении тестирования с использованием стандартизированных методик, разделении на группы и математической обработке данных. В исследовании приняли участие 124 ученика, возрастом от 14 до 16 лет. Всю группу 36,7% составляли девушки, 63,3% – юноши. Все испытуемые были разделены на две группы: группа 1 – «адаптивные подростки» и группа 2 – «дезадаптивные подростки». Для распределения испытуемых по группам был использован показатель «Коэффициент социальной адаптации»: испытуемые со значением этого показателя выше 40 баллов были отнесены к группе «адаптивные подростки», остальные составили группу «дезадаптивные подростки». Далее была проведена статистическая обработка в двух группах, с целью выявления взаимосвязей между жизнеспособностью и социальной адаптацией, а также выявления феноменов, характеризующих особенности жизнеспособности и социальной адаптации в каждой группе.

В результате проведенного исследования установлено, что подростки с высоким уровнем жизнеспособности адаптируются к трудным условиям жизни благодаря уверенности в собственных силах, жизненному опыту преодо-

ления трудностей и избеганию опасных моментов и ситуаций. Подростки, которые на протяжении своей жизни не испытывали проблем в общении в своей социальной среде, имели хорошо развитую способность противостоять жизненным трудностям. Но в случае нарушения общения в процессе взросления подростка наблюдается постепенное снижение активности чувства жизнеспособности. Остановка развития адаптации подростка происходит в результате сложных процессов взаимодействия внешних факторов и внутреннего состояния человека.

В результате обработки научной литературы и результатов исследования можно сделать вывод, что социальная адаптация является положительным фактором в жизнеспособности подростков, а дезадаптация – отрицательным.

Не у всех подростков зоны риска наблюдались сбои адаптации. Поэтому в процессе исследования одни и те же факторы рассматривались, с одной стороны, как разрушающие, с другой – как защищающие. Факторы риска, как и защитные факторы (факторы жизнеспособности), мы рассматривали в рамках психологического и средового контекста развития.

Психологические процессы, которые наблюдались в процессе исследования, направлены на развитие и поддержание жизнеспособности и социальной адаптации подростков. Были рассмотрены следующие индивидуальные и поведенческие характеристики: мотивация достижения, уровень субъективного контроля, механизм самооценки, защитные механизмы и механизмы совладания, превосходство и зависимость. Данные характеристики принимают участие в каждом из процессов развития социальной адаптации подростков. Эмпирическое исследование подтвердило связь этих личностных и поведенческих характеристик с понятиями жизнеспособности и социальной адаптации подростков. Так, в группе адаптивных подростков личностные и поведенческие свойства, которые положительно связаны с жизнеспособностью, выражены в большей мере, чем в группе дезадаптивных.

У дезадаптивных подростков низкий уровень жизнеспособности проявлялся в слабовыраженных характеристиках, которые положительно связаны с жизнеспособностью, и ярко выраженных характеристиках, которые негативно сказываются на процессе развития жизнеспособности.

Таким образом, личностные и поведенческие факторы адаптивности подростков относятся к защитным факторам. Личностные и поведенческие факторы дезадаптивных подростков относятся к факторам риска, которые снижают их жизнеспособность.

Кроме того, была показана важная роль средового контекста в развитии жизнеспособности подростков. Жизнеспособность адаптивных подростков характеризуется средовыми условиями и социальными типами совладающего поведения и эмоционального регулирования. Дезадаптивные подростки с низким уровнем жизнеспособности характеризуются отсутствием эффективной социальной поддержки и низким уровнем эффективности использования ресурсов среды. То есть в группе адаптивных подростков средовый контекст является защитным фактором, а в группе дезадаптивных он относится к факторам риска. Отсутствие высоких показателей жизнеспособности у дезадаптивных подростков определяется нехваткой психологических и средовых ресурсов.

В зоне ближайшего развития действуют доступные эмпирической проверке психологические механизмы, являющиеся совместной функцией характеристик развивающейся личности и ее ближнего и дальнего окружения. Эти психологические механизмы называются проксимальными процессами. В данной работе исследовалось взаимовлияние личностных, поведенческих и средовых условий с жизнеспособностью и социальной адаптацией подростков, то есть мы исследовали психологические механизмы, являющиеся функцией этих взаимовлияний.

Как показало исследование, основу социальной адаптации составляют личностные, поведенческие характеристики и средовые условия. В группе дезадаптивных подростков низкий уровень жизнеспособности характеризуется недостаточной степенью выраженности личных характеристик и поведенческих характеристик, которые положительно связаны с жизнеспособностью, и избытком выраженности характеристик, которые связаны с ней отрицательно. Это отсутствие эффективной социальной поддержки, низкий уровень эффективности использования средовых ресурсов.

У адаптивных подростков личные и поведенческие факторы, которые характеризуются положительной связью с жизнеспособностью, выражены сильнее, чем у дезадаптивных подростков. Жизнеспособность данной группы определяется также взаимоотношениями в обществе, а также действенным использованием средовых ресурсов и социальных способов совладания и эмоциональной регуляции.

Выводы. Таким образом, жизнеспособность выступает как индивидуальная способность подростка к социальной адаптации и саморегуляции, являющаяся механизмом контроля и управления личными ресурсами, эмоциональной и когнитивной сферами совместно с социальными, культурными нормами и средовыми условиями. Личностные характеристики и характеристики поведения адаптивных подростков и среда их развития являются защитными факторами (факторами жизнеспособности). Личностные характеристики и характеристики поведения и средовые условия развития дезадаптивных подростков являются факторами риска, которые снижают уровень жизнеспособности. Низкий уровень жизнеспособности этой группы подростков определяется нехваткой психологических ресурсов и ресурсов среды обитания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахиезер А. С. Жизнеспособность российского общества / А. С. Ахиезер // *Общественные науки и современность*. – 1996. – № 6. – С. 58–66.
2. Берталанфи Л. Общая теория систем / Л. Берталанфи // *Системные исследования*. – М., 1969.
3. Богданов А. А. Тектология : всеобщая организационная наука / Богданов А. А. – Т.1. – М. : Экономика. 1989. – С. 213–215.
4. Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория / Ильинский И. М. – М. : Голос, 2001.
5. Иовчук Н. М. Детская социальная психиатрия для не психиатров / Иовчук Н. М., Северный А. А., Морозова Н. Б. – СПб. : Питер, 2008.
6. Разумовский О. С. Проблема жизнеспособности систем / О. С. Разумовский, М. Ю. Хазов // *Гуманитарные науки в Сибири*. – 1998. – №1. – С. 1–7.

7. Ярцев Д. В. Социально-психологические особенности становления современного подростка / Д. В. Ярцев // Журнал практического психолога. – 1999. – № 12. – С. 8–18.

УДК 159.9.316.6

Миронец С.М., к. психол. н., доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ТА СУПРОВОДУ ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ

Наведено ретроспективний аналіз розв'язання проблеми виникнення та подолання наслідків масштабних надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру. Обґрунтовано актуальність та особливості психологічного забезпечення діяльності фахівців у складі міжнародних гуманітарних місій на прикладі зведених рятувальних загонів Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: психологічне забезпечення діяльності, міжнародна гуманітарна місія, рятувальна операція.

Обобщен ретроспективный анализ решения проблемы возникновения и преодоления последствий масштабных чрезвычайных ситуаций техногенного и природного характера. Обоснована актуальность и особенности психологического обеспечения деятельности специалистов в составе международных гуманитарных миссий на примере сводных спасательных отрядов Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Ключевые слова: психологическое обеспечение деятельности, международная гуманитарная миссия, спасательная операция.

Постановка проблеми. Особливості розвитку людської цивілізації XIX і XX століть призвели до стрімкого зростання кількості надзвичайних ситуацій (НС) техногенного характеру на потенційно небезпечних об'єктах, а саме аварії на атомних станціях, пожежі і вибухи на промислових об'єктах, транспортні аварії тощо, які нині складають 75–80 % від загальної кількості НС. Від НС природного характеру потерпають усі частини світу, а саме 39 % від загальної кількості мають місце в Азії, 26 % – в Америці, по 13 % – в Африці та Європі, по 9 % – в Австралії й Океанії. За даними Міжнародного Червоного Хреста, природні НС у XX столітті позбавили життя більш ніж 11 млн. осіб. Частіше трапляються НС природного характеру, з яких тайфуни складають 34 %, повені – 32 %, землетруси – 13 %, посухи – 9 %.

Щороку кількість постраждалих від стихійних лих збільшується в середньому на 6 % [1]. За підсумком, у світі простежується тенденція зростання кількості постраждалих від НС природного і техногенного характеру на 8–10 %. Численні страждання приносять людству різноманітні спалахи інфекційних хвороб, від яких щороку помирає близько 1,3 млн. осіб [2]. А такі постійні супутники катастроф і стихійних лих, як розгубленість, паніка, страх і безпорадність цілковито позбавляють людину здатності до само- і взаємодопомоги, яка вкрай необхідна постраждалим [3].

Отже, наведена статистика надзвичайних ситуацій та перспективи подальшого зростання їх транскордонних наслідків потребують розроблення діє-

вих механізмів щодо психологічного забезпечення утворення та діяльності зведених формувань для діяльності у складі міжнародних гуманітарних місії та рятувальних операцій, що й визначило *актуальність* нашого дослідження.

Метою статті є висвітлення актуальних проблем психологічного забезпечення утворення зведених підрозділів міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій на етапі їх утворення (формування), злагодження, психологічного супроводу та психокорекційної роботи із завершення місії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи дослідження у сфері теорії катастроф, слід згадати передбачення видатного вченого В. І. Вернадського (1863–1945), який розробив теорії про ноосферу, сферу розуму, де людина своєю працею, свідомим управлінням відносинами між суспільством і природою гармонізує їх взаємодію, не допускаючи з боку суспільства руйнівного впливу на природу. Людина, як передбачав учений ще на початку ХХ століття, перетворюється на основну геотворчу силу планети, яка може поставити планету на межу глобальної екологічної катастрофи [4].

Співзвучні думки висловлював відомий російський учений А.Л. Чижевський (1897–1964), який відзначав, що «життя всієї землі, взятої загалом з її атмо-, гідро-, літо- і біосферою, слід розглядати як життя одного єдиного організму».

О.В. Ключевський (1841–1911) у своїх працях дослідив взаємозв'язок між катастрофами й розвитком історії людства. На думку О.В. Ключевського, окремі держави певною мірою виникли під впливом загрози катастроф із метою необхідного організованого захисту від них [4].

Підсумовуючи ретроспективу наукових поглядів В.І. Вернадського та його послідовників, ми можемо стверджувати, що їх система, по суті, передбачила усвідомлення широкою спільнотою світових небезпек людству та глобальних проблем, які ми спостерігаємо в наш час.

У такій постановці проблеми формування теорії та практики психологічного забезпечення міжнародної діяльності гуманітарних місій та рятувальних операцій – об'єктивний процес і закономірний результат розвитку організаційної психології, психології діяльності в особливих умовах тощо.

Останнім часом кількість наукових публікацій, присвячених психологічному аналізу різних аспектів міжнародної гуманітарної діяльності, має тенденцію до зростання (В.І. Алешенко, О.Г. Караяні, Г.Г. Рошін, В.М. Невмержицький, В.І. Осьодло, В.В. Стасюк, О.О. Теличкін, Е.П. Утлік, О.Ф. Хміляр). Водночас усі зазначені дослідження були присвячені лише військовому блоку питань, а саме міжнародній діяльності українського миротворчого контингенту. Що ж до питання психологічного забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій із надання допомоги мирному населенню та організації рятувальних операцій, то цей аспект за часів отримання Україною статусу незалежної держави не досліджувався взагалі, що й визначило мету нашої статті, а саме розкрити психологічні особливості утворення та супроводу діяльності міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій.

Отже, ми можемо констатувати відсутність значущих праць, які б давали комплексний аналіз проблем психологічного забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій та були б здатні виступити теоретичною й мето-

дологічною основою для її практичної реалізації на всіх етапах від їх утворення, злагодження, професійної підготовки, психологічного супроводу та заходів із психологічної реабілітації фахівців по завершенні місії та в посттравматичний період (у разі його настання).

Виклад основного матеріалу. Актуальність дослідження підвищується у зв'язку з гуманізацією суспільних поглядів на національну безпеку й безпосередньо безпеку людини, що є вимогою процесу європейської інтеграції України. Безпека людини за умов НС будь-якого характеру стає безумовним пріоритетом державної безпеки та найважливішим компонентом національної безпеки країни.

Психологічне забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій у такому сенсі виступатиме в ролі технології впровадження напрацювань психологічної науки в практику життєдіяльності міжнародних гуманітарних організацій. Актуальність психологічного забезпечення міжнародних гуманітарних місій обумовлена низкою об'єктивних обставин, до яких слід віднести збільшення кількості надзвичайних ситуацій природного, техногенного, соціально-політичного характеру, які мають транскордонні наслідки, або настання наслідків, ліквідація яких не під силу контингенту рятувальних служб окремо взятої країни, тощо.

Багаторічний досвід психологічного забезпечення різних видів практичної діяльності доводить, що воно є ефективним засобом вирішення багатьох соціальних і психологічних проблем. Тому його ігнорування або невикористання в інтересах оптимізації діяльності зведених формувань міжнародних місій та рятувальних операцій навряд чи може бути виправдане.

Унаслідок цього ефективність конкретних рекомендацій, які пропонують науковці для вирішення психологічних проблем міжнародної гуманітарної діяльності, не завжди дозволяє органам державного управління ухвалювати науково-обґрунтовані, компетентні з психологічної точки зору рішення. Зробити це можна лише на основі цілісних теоретичних поглядів і єдиної технологічної схеми здійснення психологічного забезпечення діяльності фахівців в екстремальних умовах діяльності міжнародних гуманітарних місій, як це показано у працях М.С. Корольчука, В.В. Стасюка, В.І. Осьодло, Л.А. Перелігіної, О.В. Тімченка, О.Д. Сафіна, О.В. Сиропятова стосовно діяльності силових формувань.

Виходячи з аналізу науково-теоретичних джерел із визначеної проблематики та результатів професійної діяльності міжнародних гуманітарних місій з'ясовано, що психологічне забезпечення їх діяльності потребує подальшого розвитку та вдосконалення. Існує необхідність уточнення індивідуально-психологічних особливостей, що детермінують поведінку фахівців гуманітарних місій в особливих умовах діяльності.

Формування теорії та практики психологічного забезпечення міжнародної гуманітарної діяльності – об'єктивний процес і закономірний результат розвитку сучасного суспільства, активних інтеграційних процесів України на шляху до європейських стандартів. Однак для того, щоб наукове знання втілювалося в практику, стало елементом діяльності, воно повинне створити специфічний механізм такого переходу – технологію. На базі останньої розроб-

ляється сукупність технологічних засобів, форм, методів і способів їхнього використання (В.І. Алещенко, М.С. Корольчук, В.В. Стасюк) [5].

Польський науковець у сфері наук про безпеку, закордонний академік НАПН України, президент Європейської асоціації безпеки Лешек Ф. Коженевські (Leschek F. Korzeniovski), розглядаючи проблеми діяльності людини в екстремальних умовах життєдіяльності, зазначає, що "у процесі предметної (трудової) діяльності встановлюється складний взаємозв'язок між відчуттями, що виникають як наслідок внутрішніх процесів, зокрема в руховому апараті людини, і які часто не досягають щабля свідомості.

Безпека значної частини трудових процесів залежить саме від точної, швидкої й правильної реакції працюючого на певні явища, що виникають у ході трудового процесу. При цьому необхідно, щоб у його свідомості були зафіксовані необхідні для такої ситуації знання й відпрацьовані відповідні навички. Досить важливо також, щоб ці знання відтворювалися в пам'яті фахівця у максимально коротких формулюваннях для того, щоб відрізок часу на роздумування, зважування, поновлення знань у часовому діапазоні між сприйняттям працюючим ситуації і його діями був якомога коротшим" [6, С. 144–145]

Саме з таких міркувань ми одним із пріоритетних напрямів психологічного забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій разом із якісним відбором кандидатів ставимо систему здатності до ефективного навчання, а інколи й переучування фахівця, яке здебільшого здійснюватиметься в найкоротші проміжки часу, але за ефективністю має бути максимально наближеним до умов та середовища його діяльності.

Дослідження особливостей діяльності зведених рятувальних загонів ми здійснювали шляхом опитування безпосередніх учасників подій (інтерв'ю, анкетування), аналізу публікацій преси, телевізійних репортажів із місця подій, аналізу документації, державних звітів про виконання завдань у складі міжнародних рятувальних місій, під час підбиття підсумків за результатами виконання завдань у складі міжнародних рятувальних операцій, експертних оцінок діяльності фахівців. Також досліджувався актуальний стан фахівців під час безпосереднього виконання завдань (самозвіт, експрес-опитування, спостереження, експертна оцінка та оцінка працездатності фахівців за їх прямими та побічними показниками тощо).

За результатами більш ніж 10-річного наукового пошуку встановлено, що виконання завдань фахівцями зведених рятувальних загонів в екстремальних умовах виникнення надзвичайних ситуацій із психологічної точки зору характеризуються присутністю і негативним впливом на психіку фахівців широкого спектру несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зони надзвичайних ситуацій для виконання рятувальних та інших невідкладних робіт, підлягають не тільки фізичній загрозі особистому здоров'ю (життю), але й значному ризику виникнення нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Останні нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, міжособистих конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших негативних явищ.

Сам процес роботи фахівців зведених формувань характеризується високим нервово-психічним напруженням і мобілізацією вольових зусиль за високого темпу діяльності в умовах дефіциту часу, недопущення виникнення помилкових дій, дефіциту оперативної інформації; за цими ознаками такий тип діяльності відносять до екстремального з елементами надекстремального [4].

Темп діяльності персоналу в найбільш складних періодах дій за призначенням може наближатися до граничних можливостей людини. Це потребує більшого напруження уваги, пам'яті, мислення, емоційної стійкості, мобілізації волі й призводить до скорочення психофізіологічних резервів організму людини. Домінантними є когнітивні, комунікативні та емоційно-вольові якості особистості.

Необхідно враховувати, що фахівці, які мають досвід виконання завдань у складі міжнародних рятувальних операцій, наділені більш широкими можливостями для переробки додаткової інформації, ніж менш досвідчені, у яких на фоні стресових ситуацій з'являються порушення регуляторних функцій, що може призводити до невпевненості у своїх власних силах, у деяких випадках навіть до помилкових дій. У результаті цих впливів (екстремальні фактори і висока інтенсивність діяльності) можуть настати зрив та загальне зниження стійкості, особливо психічних і психомоторних функцій.

До особливостей професійної діяльності фахівців зведених рятувальних загонів слід віднести виражену психічну напругу, яка діє під час виконання завдань у зоні надзвичайної ситуації. Найбільш типовими причинами її виникнення є висока відповідальність за роботу, що виконується, дефіцит часу (або надлишок) й інформації для прийняття рішення, дія перешкод, вплив несприятливих умов життєдіяльності, міжособистісна несумісність, соціально-психологічна ізоляція тощо [4].

Результати емпіричного дослідження підтвердили, що для рятувальників є характерними висока самооцінка, самовпевненість, комунікабельність, активність. Вони впевнені, що їх особистість і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, вдячність.

Як для чоловіків, так і для жінок характерна висока схильність до ризику і ризикових дій. Для рятувальників нехарактерно дотримуватися загальноприйнятих норм, переживати і надмірно піклуватися про своє здоров'я.

Стійкість емоційного стану, толерантність до середовища впливу, висока здатність до витіснення дозволяють усувати особисту тривогу, можуть провокувати конфліктність у міжособистісних стосунках.

Для більшості рятувальників (70 %) характерні екстернальний тип locus-контролю, тобто людина впевнена, що її успіхи і невдачі залежать перш за все від зовнішніх обставин – умов середовища, дій інших людей, випадковості, везіння (невезіння) тощо.

Для жінок-рятувальників характерна підвищена емоційність у позакризових ситуаціях і повна стриманість емоцій під час роботи в кризових умовах.

Професія рятувальника накладає відбиток на особистість, розвиваючи в неї соціально бажані якості і приховуючи істинні переживання і потреби. Це нерідко призводить до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів, стресів, проблем у сімейному житті та міжособистісних стосунках.

Дослідження поведінки особистості в екстремальних умовах, на наше переконання не може бути об'єктивно завершеним без дослідження особливостей міжособистісних відносин і взаємодії в екстремальних умовах надзвичайних ситуацій і в щоденному житті.

Суттєвий вплив на успішність професійної діяльності фахівців здійснюють соціально-психологічні чинники. Передусім це міжособистісні відносини, які залежать від спільних інтересів у групі, від індивідуально-психологічних особливостей колективу (групи) фахівців. Актуальності набувають проблеми відчуття небезпеки, великого фізичного та емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику (Железняк Л.Ф., 1989; Лебедева С.Ю., 2007; Миронець С.М., 2003; Садковий В.П., 2004; Лебедев В.І., 1989) [4].

Результати роботи рятувальників здебільшого залежать від уміння налаштувати чітку та ефективну взаємодію між собою. Недостатня спрацьованість, злагодженість, міжособистісна конфліктність не тільки призводять до помилок у діяльності, але й можуть потягти за собою більш серйозні наслідки, не виключаючи загибелі постраждалих або самих рятувальників.

Проблема узгодженості діяльності рятувальників напряму залежить від їх уміння налагоджувати ефективну вербальну та невербальну комунікацію, тобто розуміти один одного без слів, швидко реагувати, не вдаючись у міжособистісні стосунки поза кризовими ситуаціями.

Під час колективної діяльності її кінцевий результат складається не з простого сумарного внеску кожного члена колективу в загальну діяльність по типу «стікання в загальну скарбничку», а із спільної, взаємопов'язаної діяльності, яку можна алегорично порівняти з принципом «сполучених посудин».

Колектив зведеного формування міжнародної місії має свою суборганізаційну структуру, на вершині якої стоїть керівник (бригадир), який встановлює злагодженість між іншими членами групи. Розподіл функцій між окремими членами колективу потребує не тільки великої довіри, але й чіткого узгодження дій кожного члена колективу часі, уміння доповнити роботу один одного з метою виконання спільного завдання.

У таких умовах групової діяльності виявляється недостатнім розуміння поставленої задачі всіма членами колективу (бригади) і високих професійних знань і навичок кожного. Потрібний найвищий рівень злагодженості, який інколи називають «спрацьованістю».

Спрацьованість групи особливо чітко проявляється в екстремальних ситуаціях, коли від колективу вимагають монолітної дії (тобто діяти як одне ціле, єдиний організм). В особливостях міжособистісної взаємодії важливу роль відіграє наявність безконфліктних відносин, комунікативної компетентності, довіри. У підсумку ці складові відіграють одну з вирішальних ролей у діяльності рятувальників.

Що ж до діяльності фахівців зведених рятувальних загонів, які виконують завдання у складі міжнародних гуманітарних місій, то в цих підрозділах навіть знайомство фахівців інколи відбувається на борту літака, який прямує до пункту надання допомоги з рятування людей та ліквідації наслідків НС. Це зумовлено тим, що біда, особливо природні стихії завжди приходять несподі-

вано; відповідно має свої особливості і формування команд зведених загонів. Особовий склад таких загонів має свою яка не може бути відпрацьованою у вигляді якогось сталого алгоритму дій. За їх формування враховуються місцевість, характеристика травм у постраждалого населення, хімічні, біологічні, радіаційні компоненти, категорії постраждалих (дорослі, діти, біженці, інфіковані тощо). Також слід враховувати і культурні, політичні, соціально-економічні особливості території, де передбачається виконувати завдання.

Навіть тільки з медичної точки зору проблема залежить від характеристики та типу НС, відповідно формування таких підрозділів здійснюється за вузькопрофільною спеціалізацією фахівців, що й створює низку проблем. Адже інколи висококваліфіковані фахівців неспроможні виконувати ефективно поставлені завдання через індивідуальну несумісність, суб'єктивне оцінювання себе в ситуації, завищеної Я-концепції, низької індивідуальної культури та багатьох інших чинників, які можуть несподівано проявлятися в екстремальних ситуаціях, особливо коли колектив не пройшов попереднього злагодження. Усе це визначає актуальність проблеми та спонукає нас до наукового пошуку її розв'язання.

Висновки. Зважаючи на невтішні тенденції щодо техногенної та природної безпеки, проблема виникнення надзвичайних ситуацій невпинно зростає, здебільшого вони мають значну руйнівну силу та вражають значні площі, проблемою стає надання гуманітарної допомоги значним контингентам постраждалого населення. За таких умов система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців зведених рятувальних загонів, на нашу думку, повинна бути спрямована на максимальну адаптацію фахівців до умов життєдіяльності та професійного середовища, формування, підтримку та відновлення їх оптимальної працездатності, мати свої завдання, принципи, етапи, методи управління та включати заходи й засоби, які можуть застосовуватись до, під час та після виконання завдань у складі зведеного рятувального загону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о глобальных катастрофах : роль информации при бедствиях // Междунар. Федерация Кр. Креста и Кр. Полумесяца. – Женева, 2008. – 40 с.
2. Мобільні формування Державної служби медицини катастроф : [монографія / С. О. Гур'єв, П. Б. Волянський, С. М. Миронець, А. В. Терент'єва, Г. Г. Роцін та ін.]. – К. : [б. в.], 2009. – 348 с.
3. Клименко Н. Г. Надзвичайні ситуації як об'єкт управління / Н. Г. Клименко // Статистика України. – 2006. – № 1. – С. 83–89.
4. Миронець С. М. Негативі психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації : [монографія] / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ Видавництво «Консультант», 2008. – С. 23–25.
5. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України : [монографія] / Алещенко В. І. – Х. : ХУПС, 2008. – 342 с.
6. Безпека життєдіяльності – секьюритологія. Проблеми, завдання, шляхи вирішення : [монографія] : в 2-х ч. Ч. 1 / Л. Ф. Коженевські, Я. О. Серіков. – Х. : ХНАМГ, 2012. – С. 144–145.

Мовмига Н.Є., старший викладач кафедри охорони праці та навколишнього середовища, НТУ «ХПІ» (м. Харків)

ЖИТТЄВІ ДОМАГАННЯ МАЙБУТНІХ ПРАВОХОРОНЦІВ У ЖИТТЄВОМУ ТА ПРОФЕСІЙНОМУ САМОЗДІЙСНЕННІ

У статті проаналізовано феномен життєвих та професійних домагань як психологічний механізм життєвого та професійного самоздійснення особистості майбутнього правоохоронця під час навчання у вищому навчальному закладі. Розглядається рівень вивченості проблеми розвитку життєвих домагань у сучасній психологічній науці; звертається увага на те, що проведений аналіз наукової літератури, свідчить про те, що сутність поняття «самовизначення» трактується як процес руху і як результат розуміння сутності буття в цілому; у вигляді мети-ідеалу може направляти саморозвиток активної особистості.

Автор акцентує увагу на тому, що самовизначення майбутнього правоохоронця – це реалізація себе в житті та в професії з урахуванням досвіду, ціннісних і смислових компонентів його особистості.

Ключові слова: домагання, життєві домагання, професійні домагання, самоздійснення, життєздійснення, майбутні правоохоронці.

В статті проаналізовано феномен життєвих та професійних домагань як психологічний механізм життєвого та професійного самоздійснення особистості майбутнього правоохоронця під час навчання у вищому навчальному закладі. Розглядається рівень вивченості проблеми розвитку життєвих домагань у сучасній психологічній науці; звертається увага на те, що проведений аналіз наукової літератури, свідчить про те, що сутність поняття «самовизначення» трактується як процес руху і як результат розуміння сутності буття в цілому; у вигляді мети-ідеалу може направляти саморозвиток активної особистості.

Рассматривается уровень изученности проблемы развития жизненных притязаний в современной психологической науке; обращается внимание на то, что проведенный анализ научной литературы свидетельствует о том, что суть понятия «самоопределение» трактуется как процесс движения к своим сущностным истокам и как результат понимания сущности бытия в целом; в виде цели-идеала может направлять саморазвитие активной личности.

Автор акцентирует внимание на том, что проведенное исследование позволяет определить самоопределение будущего работника правоохранительной системы как творческую реализацию себя в жизни и в профессии с учетом прошлого опыта, ценностных и смысловых компонентов его личности.

Ключевые слова: притязания, жизненные притязания, профессиональные притязания, самоосуществление, жизнеосуществление, будущие работники правоохранительных органов.

Постановка проблеми. У сучасному життєвому просторі людина занурена у стрімкий інформаційний потік постійних змін, які відбуваються в усіх сферах її життєдіяльності. Як справедливо зазначає Л.А. Коростильова, людина як суб'єкт діяльності прагне реалізувати свої потреби, устремління, задуми і плани, спрямовані на подальший розвиток себе й навколишньої дійсності. Розвиваючи й реалізуючи себе, людина керується власними особистісними конструктами. Постійно створюючи та змінюючи свій внутрішній світ і своє ставлення до зовнішнього світу, вона створює свої життєві плани [8].

Однією з основних потреб особистості як суб'єкта діяльності є прагнення виразити себе в діяльності та професії, що відрізняється від окремих, конкретних мотивів. Цінність діяльності для особистості пов'язана з можливістю самовираження, застосування своїх здібностей, з можливістю творчості. Саме в діяльності विकристалізуються ієрархічні моделі цінностей та особистісних

смислів, які обумовлюють напрям руху та вектор саморозвитку суб'єкта. На думку К.О. Абульханово-Славської не кожна особистість самовиражається в діяльності, не будь-яка діяльність відповідає домаганням особистості. Цінність діяльності для особистості будується і визначається на перетинанні складових: суспільної престижності даної діяльності, можливості самовираження в ній тощо. Цінність діяльності для особистості змінюється протягом життя в залежності від того, наскільки з часом людина вважає, що вона уже реалізувала себе в житті та професії, задоволена своєю позицією в ній, досягнутими результатами [1].

На нашу думку, саме феномен самоздійснення особистості в життєвому та професійному просторі охоплює процеси, які відбуваються з людиною в процесі життєдіяльності, взаємодії зі світом, людьми та собою.

У контексті проблеми, що розглядається, **метою** статті є визначення ролі життєвих домагань особистості майбутнього правоохоронця у його життєвому та професійному самоздійсненні.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення феномену самоздійснення особистості не є новою у психологічних дослідженнях. Зазначимо, що проблемою життєвого самоздійснення особистості як активної реалізації себе в життєвому просторі досліджували раніше в контексті дослідження самореалізації особистості (К.О. Абульханова-Славська, О.П. Єрмолаєва, Л.А. Коростильова, С.І. Кудінов та ін.); особистісного самоздійснення (Л.А. Анциферова, Б.С. Братусь, І.А. Гуляс, І.О. Логінова, С.Д. Максименко, О.В. Селезньова, К.О. Черемних, М.В. Шугуров та ін.); структури самосвідомості (Б.Ю. Березін, В.В. Столін та ін.); розвитку особистісного потенціалу (Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов, Т.М. Титаренко й ін.); психології життєвого шляху особистості (К.О. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, Т.М. Титаренко й ін.); життєздійснення особистості (Л.А. Лепіхова, Т.М. Титаренко); суб'єктного розвитку та самодетермінації (Н.Ю. Волянюк, Г.В. Ложкін, С.Д. Максименко, В.І. Осьодло, В.О. Татенко, В.В. Ягупов та ін.).

Проведений аналіз наукових джерел показав, що змістова сутність поняття “самоздійснення” трактується у таких значеннях, як: процес руху до своїх сутнісних джерел і результат осягнення істини буття; сформульований у вигляді мети-ідеалу результат, що направляє саморозвиток активної особистості в цілому [17].

Б.Ю. Березін [2] розглядає самоздійснення як компонент структури самосвідомості поряд із самопізнанням та самовизначенням. Самосвідомість виявляється у сукупності процесів, які вибудовують послідовність дій: отримання знань про себе та формування образу “Я”, формування ставлення до себе та його співвідношення з ідеалами та образами ставлень інших, спроби змінити чи виразити себе, самоздійснити чи самореалізувати.

І.О. Логінова зазначає, що ефективно здійснення себе стає можливим, якщо розглядати самоздійснення як творчу реалізацію себе в майбутньому з урахуванням минулого досвіду. Саме така реалізація забезпечує розгортання ціннісних і смислових складових образу світу людини, від ступеня реалізації яких залежить широта її можливостей, тобто набутого людиною нового життєвого простору [12].

У дослідженнях О.П. Єрмолаєвої показано, що соціальна реалізація професіонала передбачає його соціально-позитивну спрямованість, наявність мінімально необхідних умов для здійснення професійних функцій і адекватне оцінювання суспільством. Самореалізація – результативне, спонтанне чи цілеспрямоване розгортання внутрішнього потенціалу професіонала, яке може включати або не включати суб'єктивну задачу соціальної реалізації. Поняття перетинаються, але не є тотожними. Самоактуалізація – процесуальна характеристика, рушійний механізм самореалізації. Самоствердження – одна з сторін реалізації професіонала як особистісного, так і соціального, що відображає її суб'єктивно-цільову характеристику [6].

Академік С.Д. Максименко розглядає першопричиною життєвого становлення та самоздійснення особистості потребу (як життєво-буттєву необхідність, детермінанту руху, саморуху та розвитку), з якої відбувається вичерпування тих можливостей, які могли б бути в індивіді. Він вбирає в себе потенції й сили, притаманні середовищу, які повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих потребово-мотиваційних силах. На думку С.Д. Максименка, таке самоздійснення індивіда здійснює його цілісну особистість [13].

На думку Т.М. Титаренко, саморозвиток, самозростання та перевершення себе переживається людиною як позитивно емоційно забарвлене життєздійснення. Саме таке життєздійснення існує в реальності сприйняття людини, яке детерміноване її відчуттями, постійно наближається до власної сутності, до власної глибинної правди про себе та свої можливості [20]. Самоздійснення передбачає спрямованість до вищого як обов'язкову умову та є процесом предметнення, втілення себе, своєї суті – сил, здібностей, цілей, смислів, цінностей тощо – у матеріальній і духовній дійсності в різних формах [4].

Цінними в контексті нашого дослідження є позиції науковців щодо співвідношення самореалізації та самоздійснення. Так, за С.Л. Рубінштейном діяльність людини є упредметненням її самої, процесом об'єктивного розкриття власних сутнісних сил [16]. Таке саморозкриття та саморозгортання як продуктивне використання свого потенціалу, своїх здібностей у різних сферах життєдіяльності описується дослідниками через самореалізацію як спосіб самоздійснення.

На нашу думку, підтвердженням цього є отримані Л.А. Коростильовою емпіричні результати дослідження, які показали, що самореалізація полягає: у здійсненні себе як індивідуальності; у розкритті своїх здібностей, свого потенціалу; у реалізації своїх потенційних можливостей; у втіленні в життя ідей, мрій, планів; у здійсненні бажань, інтересів; у задоволенні потреб; у знаходженні себе; у застосуванні своїх здібностей [8]. За Л.А. Коростильовою самореалізація супроводжується: почуттям задоволення результатом і процесом його досягнення; задоволенням собою, тим, що людина змогла зробити; прийняттям життя; станом гармонії із самим собою й навколишнім світом; підйомом сил; інтересом до життя.

К.О. Абульханова-Славська описує самоздійснення через поняття активності суб'єкта діяльності. Так, на її думку, активність є способом реалізації потреб у діяльності, спілкуванні, самовираженні, самоздійсненні особистості у різних формах її життя [1].

Як показують останні дослідження суб'єктної активності, саме цей феномен є детермінантою не тільки саморозвитку особистості, а й висування нею життєвих та професійних запитів, планування їх досягнення в життєвому та професійному просторі. Так, В.І. Осьодло визначає, що суб'єктність є тим особистісним утворенням, що “вбирає в себе основні прояви вищих якостей людини – організатора власного життя й виражає усвідомлення людиною здатності здійснювати значущі перетворення на власному життєвому шляху, в об'єкті діяльності, інших людях і самому собі” [14, С. 62]. Вивчення людини як суб'єкта власного життя пов'язане із твердженням про те, що тільки дія або вчинок є реальним втіленням актуальних цінностей і цілей людини.

Справжнє життєве самоздійснення для людини за І.О. Логіновою полягає в ситуації перетворення можливості в дійсність таким чином, що воно виступає для людини як реалізація відповідальної можливості як необхідності. Саме ступінь відповідальності щодо себе, власного життєвого світу, власного становлення як самоздійснення обумовлює гетеростатичний розвиток системи, “можливість перетворення дійсності – необхідність перетворення – нова (перетворена) дійсність”, що виводить систему на рівень “вільної ініціації”, “надситуативної активності”, що проявляються в процесі життєвого самоздійснення людини [12].

Зазначимо, що науковці по різному розглядають форми та способи самоздійснення особистості, у яких, на нашу думку, закладено його психологічний механізм. С.І. Кудінов виділяє серед форм самоздійснення особистості зовнішнє (спрямоване на самовираження індивіда в різних сферах життєдіяльності: професії, творчості, спорті, мистецтві, навчанні, політичній та громадській діяльності та ін.) і внутрішнє (забезпечує самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, естетичному, моральному та духовному аспектах) самоздійснення [11]. Тому усвідомлення людиною свого покликання, її професійне й особистісне самовизначення, диференційований “образ Я”, особистісні диспозиції обумовлюють й успішність самоздійснення.

Розглянемо особливості самоздійснення майбутніх правоохоронців та місце їх життєвих та професійних домагань в цьому процесі під час навчання у ВНЗ МВС. Важливим етапом у становленні особистості є період опанування професією. Під час навчання у ВНЗ курсанти перебувають на важливому етапі життєвого шляху: професійного навчання (Т.В. Кудрявцев, Ю.П. Поварьонков, В.І. Осьодло), професійної підготовки (Е.Ф. Зеєр, Н.Ю. Воляннюк), фаза адепта (Є.О. Клімов), професійна соціалізація (Ж.П. Вірна), стадія дослідження (Д. Сьюпер) [14].

На специфічності професійної діяльності працівників правоохоронної сфери наголошують вітчизняні науковці В.Г. Андросюк, В.І. Барко, І.В. Ващенко, Л.Й. Гуменюк, І.В. Сулятицький, О.О. Євдокімова, Ю.Б. Ірхін, Л.І. Казміренко, В.О. Лефтеров, Г.О. Юхновець та ін.

Так, зокрема за І.В. Ващенко професійна діяльність працівників ОВС здійснюється в специфічних типових (зовнішніх і внутрішніх) умовах. Зовнішні умови виражені в дотриманні процесуальної регламентованості, часових обмеженнях, субординації, службовій дисципліні, постійній інформаційній невизначеності, владних повноваженнях, високій відповідальності, частому

емоційному напруженні та ін. Внутрішні умови виражені високим включенням в діяльність, суперечливістю або відсутністю нормативних приписів, застарілими посадовими інструкціями, відсутністю критеріїв ефективності діяльності, недоліками в укомплектуванні штатів та ін. [3].

О.О. Євдокімова наголошує, що професійна діяльність працівників ОВС відрізняється надзвичайною різноманітністю вирішуваних завдань. Так, в діяльності правоохоронця мають місце: жорстке правове регулювання; емоційні навантаження (негативні емоції пригнічуються працівниками, а розрядка зазвичай значно відтермінована); високовартісні професійні цілі й завдання (спрямовані на ліквідацію злочинності); наявність особливих владних повноважень; професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки діяльності (часто є детермінантою професійного вигорання та деформацій). Відтак, правоохоронна професійна діяльність вимагає від працівників ОВС значного психоемоційного напруження, терпіння, ґрунтовних фахових знань і високої відповідальності [5].

Погоджуючись з позицією О.І. Кудерміної, яка наголошує на важливій ролі ВНЗ в підготовці та формуванні професіонала будь-якої спеціальності, зазначимо, що під час цілеспрямованого засвоєння системи професійних знань, практичних умінь та навичок відбувається розвиток суб'єкта професійної діяльності з розвиненими професійно важливими якостями та професійно орієнтованими психологічними структурами особистості [10]. У процесі підготовки майбутнього правоохоронця у ВНЗ МВС формуються цілісні уявлення про специфічне професійне середовище та його компоненти, змінюються та набувають змістового наповнення мотиви та цілі майбутньої професійної діяльності, розвивається професійна ідентичність та узгодження професійного "Я образу" курсанта.

Важливою, на нашу думку, є позиція про *самостійне та активне відтворення* суспільних і професійних відносин під час професійного розвитку майбутнього правоохоронця, включеного в систему професійної підготовки. У подальшому така активна позиція майбутнього правоохоронця сприятиме розвитку його професійного потенціалу, досягненню нових професійних цілей і завдань, якими детермінована професійна творчість, що сприятиме в подальшому виходу на нові рівні професійної ідентифікації. Зазначимо, що відомча система освіти, яка насамперед опікується підготовкою майбутніх правоохоронців, є органічною ланкою державної освітньої системи України та спрямована на якісне кадрове забезпечення діяльності органів внутрішніх справ [18].

А.А. Стародубцев зазначає, що головним призначенням навчальних закладів системи МВС України є підготовка висококваліфікованих та компетентних фахівців, професійно зорієнтованих на діяльність в органах внутрішніх справ, які здатні до постійного самовдосконалення та самонавчання [18].

Загалом професійна підготовка кваліфікованих фахівців правоохоронної діяльності, здатних якісно забезпечувати охорону громадського порядку, проводити заходи з боротьби з злочинністю та захисту законних прав, свобод людини і громадянина згідно з "Положенням з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ Украї-

ни”, включає в себе: початкову підготовку вперше прийнятих на службу до ОВС працівників (училища професійної підготовки працівників міліції, вищі навчальні заклади МВС України); підготовку у вищих навчальних закладах МВС України; післядипломну освіту; службову підготовку [15]. Для майбутніх правоохоронців в контексті нашого дослідження актуальною є саме початкова підготовка та навчання в ВНЗ МВС України. У процесі такої підготовки курсанти вивчають нормативно-правову базу, яка регламентує діяльність ОВС та освоюють її практичне застосування при здійсненні оперативно-службової діяльності; набувають фахових знань і спеціальних навичок, необхідних для успішного виконання оперативно-службових завдань; розвивають особисті моральні якості, почуття відповідальності; *прагнення до постійного вдосконалення свого професійного та загальнокультурного рівня*, що є особливо важливим в рамках нашого дослідження [15].

Цінними в контексті дослідження життєвих домагань та їх ролі у життєвому та професійному самоздійсненні майбутніх правоохоронців є наукові праці І.А. Гуляс, Л.А. Лепіхової, Т.М. Титаренко, К.О. Черемних [4; 7; 19; 20].

Так, на думку І.А. Гуляс, процес самоздійснення особистості можливо розглядати на рівнях: індивіда, особистості, суб’єкта, індивідуальності. В основу детермінації самоздійснення особистості дослідниця покладає потреби, мотиви, цілі й сенс життя [4]. Ціннісні орієнтації особистості, які, узгоджуючись з нагальними потребами через актуальні мотиви, детермінують індивідуальну стратегію самоздійснення, яка на нашу думку, лежить в основі індивідуальної активності суб’єкта навчальної, а згодом і професійної діяльності правоохоронця. Усвідомлення власних потреб в саморозкритті, реалізації внутрішнього потенціалу під час служіння іншим, повної віддачі себе, мотивованості метою поза собою [4], на нашу думку, запускає той психологічний механізм формування життєвих та професійних домагань особистості, які лежать в основі стратегії самоздійснення. Порівняно з такою позицією прагнення особистості до задоволення нагальних потреб, вирішення ситуативних завдань без орієнтування на віддалену перспективу дозволяє лише самореалізуватися в актуальній діяльності [4].

Таким чином зазначимо, що в основі процесу життєвого та професійного самоздійснення особистості, який спрямований на визначення загальної стратегії життя людини, є життєві домагання як своєрідний пусковий механізм. Підтвердженням нашої позиції є дослідження, проведені К.О. Черемних. Так, вплітаючи поняття професійного самоздійснення як складової особистісного самоздійснення, в контекст професійної самореалізації, дослідниця акцентує увагу на включеності професійного життя людини в загальний вектор її життєвого шляху, наповненого змістом життєвих цілей, цінностей, смислів [20]. Спираючись на дослідження К.О. Черемних, зазначимо, що критерієм професійного самоздійснення майбутнього правоохоронця є втілення особистісного смислу у професійну діяльність, бачення власних цілей та формулювання завдань у контексті майбутньої правоохоронної діяльності, механізмом реалізації такого критерію є саме життєві домагання особистості.

За Т.М. Титаренко професійні домагання важливо розмежовувати в контексті дослідження у вузькому змісті (коли враховується лише один з можли-

вих змістів мотиваційно-сислової регуляції діяльності та професія є лише ресурсом для самоздійснення) та у широкому змісті – як проєкцію системи життєвих домагань у професійне життя (коли професія є самостійним виміром особистісного самоздійснення в контексті життєтворчості) – суб'єктного ставлення до власного майбутнього [19].

Саме суб'єктний характер взаємодії особистості з професійною реальністю в контексті творчого реконструювання суб'єктивної перспективи професійного та особистісного зростання за К.О. Черемних детермінує конституювання людиною себе як професіонала [20]. Автор зазначає, що професійне самоздійснення – не тільки атрибут суб'єктного ставлення особистості до власного професійного життя, а й модель професійної самореалізації особистості, за якої професія є джерелом збагачення особистісного потенціалу простором життєтворчості [20].

Спираючись на дослідження Т.М. Титаренко [19], зазначимо, що життєві домагання як механізм саморозгортання особистості під час життєвого та професійного самоздійснення майбутнього правоохоронця задають релевантні просторові та часові характеристики його саморозвитку, які з одного боку формують стійкість до труднощів під час навчання у ВНЗ, а з іншого – сприяють переосмисленню курсантами свого актуального теперішнього, формуючи нові вектори зміни його якості у процесі професійного становлення, адже професійні домагання є складовою життєвих домагань. Як показують дослідження функціональної ролі домагань у життєздійсненні особистості [7 с. 133–165], домагання майбутніх правоохоронців є тією ланкою цілеспрямованої системи особистості, яка спрямовує активність курсанта на реалізацію власних життєвих завдань, шляхом переходу від внутрішніх потребнісно-емоційно-мотиваційних станів особистості, як цільової настанови, до реальних дій щодо зміни життєвих обставин для успішного самоздійснення відповідно до особистісних смислів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє визначити самоздійснення особистості майбутнього правоохоронця як творчу реалізацію себе в майбутньому житті (життєве самоздійснення) та професії (професійне самоздійснення) з урахуванням минулого досвіду, детерміновану розгортанням ціннісних і смислових компонентів його особистості. В основі цього процесу, спрямованого на визначення загальної стратегії життя людини, перебувають життєві домагання як соціально-психологічний механізм життєздійснення особистості. Базуючись на суб'єктній активності, життєві та професійні домагання детермінують саморозвиток, самозростання та перевершення себе майбутнього правоохоронця через усвідомлення здатності здійснювати значущі перетворення на власному життєвому шляху, в об'єкті діяльності, інших людях і самому собі, забезпечують втілення особистісного смислу, бачення власних цілей та формулювання завдань в контексті майбутньої правоохоронної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб. : Алетей, 2001. – 304 с.
2. Березин Б. Ю. Сознание масс и самосознание группы / Березин Б. Ю. – М. : Книга, 1991. – 173 с.

3. Ващенко І. В. Професійна успішність працівників правоохоронної сфери: онтологія проблематики / І. В. Ващенко // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 12. – С. 159–168.
4. Гуляс І. А. Детермінанти самоздійснення особистості / І. А. Гуляс // Психологічні перспективи. – 2011. – Випуск 17. – С. 83–92.
5. Євдокімова О. О. Психологічні детермінанти успішності професійної діяльності працівників правоохоронних органів / О. О. Євдокімова // Право і безпека. – 2012. – № 2 (44). – С. 217–221.
6. Ермолаєва Е. П. Психология социальной реализации профессионала / Ермолаева Е. П. – М. : «Институт психологии РАН», 2008. – 347 с.
7. Життєві домагання особистості : [монографія] / [Т. М. Титаренко І. В. Лебединська, Н. В. Анікіна, О. Я. Кляпець та ін.] ; за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 456 с.
8. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.
9. Крайчинська В. А. Сфери життєвих завдань особистості / В. А. Крайчинська // Наук. студії із соц. та політ. психол. : зб. статей. – 2009. – Вип. 22 (25). – С. 132–140.
10. Кудерміна О. І. Психологічні особливості “віддалених” цілей майбутніх працівників правоохоронних органів / О. І. Кудерміна // «Юридична психологія та педагогіка». – 2010. – №1(7). – С. 173–184.
11. Кудинов С. И. Полисистемный подход исследования самореализации личности / С. И. Кудинов // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2007. – №3. – С. 337–346.
12. Логинова И. О. Инновационное поведение как способ взаимодействия человека с миром в процессе жизненного самоосуществления / И. О. Логинова // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. : Педагогика и психология. – 2010. – Вып. 1 (56). – С. 199–204.
13. Максименко С. Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 3–13.
14. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / В. І. Осьодло. – К. : ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.
15. Про затвердження Положення з організації професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] / Наказ МВС України № 318 від 13.04.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0728-12/print1360530155978939>
16. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 360 с.
17. Селезнёва Е. В. Самоосуществление как акмеологическая категория / Е. В. Селезнёва // Мир психологии. – 2007. – № 1. – С. 192–203.

18. Стародубцев А. А. Професійна підготовка працівників ОВС у вищих навчальних закладах МВС України / А. А. Стародубцев // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 704–710.

19. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи / Т. М. Титаренко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 128–145.

20. Черемних К. О. Життєві домагання як чинник професійного самоздійснення особистості / К. О. Черемних // Наукові студії із соціальної та політичної психології – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 13 (16). – С. 33–42.

УДК: 159.95; 331;613.

Назаренко І.І., здобувач, науковий співробітник Державного закладу «Український науково-практичний центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф МОЗ України», м. Київ.

ФОРМУВАННЯ ФРУСТРАЦІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У РЯТУВАЛЬНИКІВ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті проаналізовано особливості професійно-психологічної підготовки рятувальників, її вплив на формування психологічної та професійної готовності, фрустраційної толерантності фахівців до стресорного впливу НС.

Ключові слова: рятувальник, професійно-психологічна підготовка, домедична допомога, фрустраційна толерантність, парамедик.

В статье проанализированы особенности профессионально-психологической подготовки спасателей, ее влияние на формирование психологической и профессиональной готовности, фрустрационной толерантности специалистов к стрессорным факторам экстремальной ситуации.

Ключевые слова: спасатель, профессионально-психологическая подготовка, доврачебная помощь, фрустрационная толерантность, парамедик.

Постановка проблеми. Особливості демографічних та екологічних процесів, негативні тенденції розвитку сучасного суспільства впливають на збільшення кількості масштабних катастроф, виникнення яких, як правило, є непередбачуваним і неочікуваним, швидкоплинним і збитковим, та відрізняється наявністю чинників сильного психологічного впливу на людину. Катастрофи забирають життя людей, завдають значної шкоди та втрат економіці країн, природному середовищу, руйнують те, що було надбано і створено людством тисячоліттями. Внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій (НС) кожного року гине близько трьох мільйонів чоловік, а матеріальні збитки становлять від 50 до 100 мільйонів доларів [1].

При цьому спостерігається збільшення кількості людей, які мимоволі задіяні в екстремальній ситуації, а також тих, професійна діяльність яких пов'язана з ліквідацією наслідків катастроф (пожежних, рятувальників, медичних працівників, воєнних спеціалістів та ін.). Все це потребує системних удосконалень і перетворень у системі підготовки зазначених категорій фахів-

ців до їх діяльності в екстремальних умовах НС та формування у них фрустраційної толерантності до негативних чинників професійного стресу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поведінка будь-якої людини при виникненні надзвичайної ситуації спрямована на забезпечення особистої безпеки і безпеки життєдіяльності оточуючих, залежить від декількох факторів: внутрішньої готовності до подібних екстремальних ситуацій, знань, навичок та вмінь, які дозволяють успішно діяти в них (Бодров, Леонова, Ле Бланк – 2000). Немає таких екстремальних ситуацій, в яких підготовленість людини не відігравала б головної ролі для її особистої безпеки. Бути підготовленим до всього в житті недостатньо, важливо бути ще й особливо підготовленим до екстремальних ситуацій, враховуючи їх великі вимоги до людини і ті неприємні, тяжкі, а іноді й трагічні наслідки, які стають майже неминучими за недостатньої підготовленості до них (А.Столяренко та ін., 2004).

Праця рятувальників, які здебільшого одними з перших можуть опинитися в зоні НС для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, характеризується високим рівнем відповідальності й дією значної кількості психотравмуючих факторів, негативними емоційними впливами, високою відповідальністю при прийомі важливих рішень, необхідністю підтримки інтенсивності і концентрації уваги у процесі роботи, зростанням темпів діяльності, дефіцитом часу. Такі умови праці притаманні: космонавтам, льотчикам, морякам, танкістам, пожежним, піротехнікам, машиністам локомотивів, шахтарям тощо.

Вченими вітчизняної та зарубіжної психології були досліджені особливості діяльності фахівців цих професій: В. Лебедев, (1989) стосовно особливостей професійної діяльності космонавтів, льотчиків, полярників, підводників; М. Корольчук, (1996) стосовно психофізіології корабельних спеціалістів в екстремальних умовах; Г. Грибенюк (1997) – щодо діяльності спеціалістів пожежної безпеки; О. Тімченко (1997) – щодо поведінки й діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах на прикладі аварії на ЧАЕС; П. Криворучко (1998) – стосовно спеціалістів операторського профілю надводних кораблів; В. Крайнюк (1999) – щодо готовності до служби юнаків призовного віку; О. Блінов (1999) – щодо військовослужбовців аеромобільних військ під час парашутно-десантної підготовки; В. Шевченко (2001) – щодо психофізіологічного забезпечення спеціальних підрозділів в екстремальних умовах бойової діяльності; В. Осьодло (2001) – стосовно стійкості до професійного стресу фахівців операторського профілю та професійного становлення офіцера у процесі професіогенезу (2013); С. Миронець (2007) – стосовно регуляції негативних психічних станів і реакцій у фахівців екстремальних професій, зокрема рятувальників; О. Зарічанський (2009) – формування системи різнорівневої психолого – педагогічної підготовки особового складу підрозділів з НС); М. Козяр (2009) – досліджував складові екстремальної підготовленості фахівців; О. Колесніченко (2009) – приділив увагу формуванню емоційного компонента психологічної підготовки та ін.

Водночас аналіз наукових праць та літературних джерел дає нам підстави стверджувати про відсутність досліджень, які б були присвячені системі підготовки фахівця до життєдіяльності в екстремальних умовах життєдіяльності,

формування у них професійної толерантності до негативних чинників професійного стресу, на етапі надання першої невідкладної (долікарської) допомоги постраждалим внаслідок НС, що й визначило мету написання даної статті.

Отже **мета** статті полягає у визначенні особливостей професійно-психологічної підготовки, спрямованої на навчання методам контролю і нейтралізації негативних психічних станів (реакцій), формування емоційного компонента – фрустраційної толерантності рятувальників у системі професійно-психологічної підготовки на етапі першої долікарської допомоги постраждалим.

Виклад основного матеріалу. Від якості сформованості особистої професійно-психологічної готовності фахівця залежить результат виконання завдання, мобілізація психічних, психофізіологічних та фізичних можливостей та нівелювання негативних змін психіки в екстремальних умовах.

Погляди на проблему цілеспрямованої професійно-психологічної підготовки фахівців екстремального профілю діяльності знайшли відображення у працях: М. Варій (2005), Г. Воробйова (2012), І. Грязнова (2006), С. Дякова (2010), В. Лебедєва (1989, 2001); М. Макаренко (1992, 1995,); М. Корольчук (1986, 1997); В. Осюдло (2013); Я. Зарія (2005); О. Зарічанського (2009), К. Кім (2008), С. Рогачова (2001), О. Макаревича (2008), О. Колесніченка (2009), М. Козяр (2009), О. Тімченка (2009) та ін.

Аналізуючи зазначені праці, маємо можливість зробити висновок, що серед сучасних підходів в системі формування психологічної готовності фахівців прослідковуються дві концепції щодо розуміння поняття «професійно-психологічна підготовка».

Перша – цей термін позначає, як самостійний вид підготовки, який існує нарівні з оперативною, фізичною, тактичною, вогневою, медичною тощо. Друга – професійно-психологічна підготовка фахівця включає навчання навичок, управління психікою і вони нерозривно пов'язані між собою.

Професійно-психологічна підготовка, за визначенням Г. Нікіфорова, (1993) є особливим видом діяльності, основаним на засвоєнні фахівцем суспільного досвіду і формуванні на цій базі психологічної системи діяльності особисто того хто навчається, в цілому.

У самому загальному, спрощеному схематичному вигляді професійна підготовка може бути представлена у вигляді декількох етапів:

1). теоретичне навчання; 2). практичне навчання (тренажерна підготовка; 3). оцінка професійної підготовленості до діяльності.

Вона спрямована на формування високої емоційно-вольової стійкості, тобто здатності до збереження саморегуляції, стійкості до негативних емоцій та переживань (страху), які можуть переслідувати професіонала в екстремальних ситуаціях, готовності до рішучих поодиноких та колективних дій [1].

Цілеспрямована професійно-психологічна підготовка проводиться в інтересах адаптації психіки спеціаліста, готовності до умов виконання конкретного професійного завдання. Її результатом є готовність до безпомилкових, ефективних дій в умовах професійного стресу та ризику з мінімальними втратами адаптивних ресурсів, що виявляються в “ціні” адаптації [5]. Слід зазначити, що у процесі цілеспрямованої психологічної підготовки формуються необхідні

професійні якості, навички управління індивідом своїми функціональними станами та розвиваються індивідуальні адаптивні властивості особистості.

В опрацьованих нами літературних джерелах за темою дослідження були висвітлені сучасні методи та психологічні прийоми професійно-психологічної підготовки, які використовуються для формування й удосконалення психологічної готовності у процесі навчання:

- ідеомоторні та аутогенні – В. Глушко, Н. Ключев; тренінги – Е. Катаєв, Г. Бондар, Т. Антоненко, Ж. Жаданова. Є. Горбатова;
- візуальні техніки – Л. Пуні; імітація смуги перешкод – Н. Козяр, Р. Сірко; імітаційні засоби факторів екстремальних ситуацій – О. Тищенко;
- лекції, бесіди, викликаний сон – Н. Корольчук, В. Крайнюк;
- засоби моделювання – О. Колесніченко; застосування макетів та стендів – С. Дяков;
- метод пілот-проекту – Р. Поращук, В. Зелений;
- віртуальне моделювання – Є. Сарафанюк;
- методи психічної регуляції – А. Лабезний; аутогенне тренування – О. Фармагей; застосування засобів мас-медіа – І. Гуріненко;
- електронні засоби навчання – С. Псьол; метод критичних ситуацій – Є. Осинський.

Однак на сьогоднішній день не було проведено аналізу психологічних досліджень, спрямованих на вивчення методології та практики системи професійно-психологічної підготовки, її впливу на формування психологічної та професійної готовності, фрустраційної толерантності рятувальників до негативного впливу стресу в процесі їх професійній діяльності.

Проведений нами контент-аналіз нормативно-правової та законодавчої бази дав нам можливість зробити висновки про серйозні проблеми в системі підготовки фахівців екстремальних професій, а головне – про наявність певної містечковості, яка базується на відсутності єдиних принципів і підходів щодо підготовки фахівців даної категорії.

Нині система підготовки фахівців даної категорії та окремі сегменти її регулювання відображені у більше ніж десяти Законах України, основними з яких є: Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801; Кодекс Цивільного Захисту України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI; Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-XII; Закон України «Про професійно-технічну освіту» від 10.02.1998 р. №103/98; Закон України «Про професійний розвиток працівників» від 12.01.2012 р. № 4312-VI.; Закон України «Про екстрену медичну допомогу» від 5 липня 2012 р. № 5081-VI; Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII; Закон України «Про охорону праці» 1992 р., № 49, ст. 668; Закон України «Про дорожній рух» 1993р., № 31, ст. 338. та ін.

Галузева система підготовки кадрів додатково регламентується деякими указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України та багатьма відомчими документами, які не завжди відповідають загальним концептуальним засадам Українського характеру, інколи дублюються та ін. Серед основних, які заслуговують, на нашу думку, на серйозну увагу є:

Укази Президента України: Указ Президента України «Про Концепцію захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій» від 26 березня 1999 № 284; Указ Президента України від 16 січня 2013 №20 «Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»; Указ Президента України від 17.06.2008 № 556 «Про невідкладні заходи із забезпечення безпеки дорожнього руху»; Указ Президента України від 26 червня 2008 № 590 «Про стан функціонування єдиної державної системи запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру».

Постанови Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 № 874; від 21 листопада 2012 р. №1115; від 21 листопада 2012 р. № 1116; від 21 листопада 2012 р. № 1121; від 9 грудня 1997 р. №1379; від 27 серпня 2010 р. № 787; від 5 листопада 2007 р. № 1290; від 15 лютого 2002 р. № 174; від 7 липня 1995 р. № 501; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 р. № 138-р; від 12 жовтня 2001р. №1334; від 8.02.2012 р. № 84.

Накази МНС України: від 01.09.2009 р. № 601; від 13.03.2012 р. № 575; від 01.07.2009 р. № 444; від 13.10.2004 р. № 115; від 05.08.2004 р. № 10; від 27.11.2003 р. № 455; від 13.08.2012 р. № 1107; від 27.08.2012 р. № 1143; від 17.10.2012 р. № 1260; від 16.12.2011 р. № 1342; від 2 .08. 2011 р. № 785; від 1.03.2010 р. № 122; від 30.08.2010р. № 714; від 01.12. 2009 р. № 808; від 12.12. 2012 р. № 1411; від 01.08.2013 р. № 507; від 22.03.2013 р. № 92.

Накази МОЗ України: від 01.06.2009 р. № 370 «Про єдину систему надання екстреної медичної допомоги»; від 26.10.2001р. № 429 «Про затвердження Примірного статуту територіального центру екстреної медичної допомоги»; від 18.03.2005 р. № 120 «Про організацію навчання медичних та немедичних працівників з надання медичної допомоги в екстремальних ситуаціях»; від 02.03.2009 р. № 132 «Про організацію навчання окремих категорій немедичних працівників навичкам надання першої невідкладної медичної допомоги»; від 19.11.2009 р. №833 «Про удосконалення системи підготовки з надання першої невідкладної медичної допомоги»; Національний класифікатор України «Класифікатор професій ДК 003: 2005» (2005 р.).

Психологічна підготовка спеціалістів рятувальної служби включає навчання формуванню стану психологічної готовності шляхом спеціальних тренувань, на яких здійснюється розвиток емоційно-вольової сфери особистості, мобілізується психіка на подолання можливих труднощів службової діяльності у надзвичайних умовах праці, вдосконалюються навички та надійно закріплюються алгоритми дій при надзвичайній ситуації в умовах проведення аварійно-рятувальних робіт. Те, що буде упущено при підготовці, при реальному перебуванні рятувальника в екстремальній ситуації стане фактом психогенного ризику, набуде характеру несподіванки, раптовості, лаячних складнощів, розгубленості, порушення внутрішньої рівноваги [6].

Одним із принципів діяльності рятувальних підрозділів є постійна готовність до оперативного реагування на надзвичайні ситуації та проведення робіт з їх ліквідації. Рятувальники в багатьох випадках залишаються останньою надією для постраждалих у можливості отримання необхідної допомоги. Від того,

як швидко й оперативно буде надано допомогу людям, які зазнали дії небезпечних для здоров'я факторів надзвичайної ситуації, наскільки професійно вміло спрацюють рятувальники, залежить життя та майбутнє людей, які потребують допомоги. Джерела вітчизняних та зарубіжних досліджень наголошують на тому, що професійна діяльність рятувальників у зоні надзвичайної ситуації по впливу на них стрес-факторів займає перше місце в переліку 35 найбільш типових спеціальностей та оцінюється в 9,9 бала за 10-бальною шкалою.

Далеко не кожен індивідуум здатний холоднокровно, безкомпромісно і професійно грамотно діяти у край напруженій обстановці, в якій іноді й однієї жаринки достатньо для величезного смертельного вибуху. Ефективне вирішення покладених на них завдань в екстремальних умовах роботи стало повсякденним обов'язком і нормою, в цій професії не місце випадковим людям, це має бути – покликання.

Водночас досвід вказує на те, що навіть до 25-30% рятувальників, які прибувають у зону надзвичайної ситуації для ліквідації наслідків катастроф, в силу індивідуальних та нервово-психічних особливостей, недостатньої професійно-психологічної підготовки, втрачають здатність до виконання робіт за призначенням (навіть у санітарів медичних закладів бувала блювота та запаморочення при транспортуванні обпечених людей та трупів).

Як показує досвід діяльності рятувальних підрозділів, саме на першому етапі протікання НС до особливостей професійної діяльності спеціалістів рятувальних підрозділів відноситься пік вираженої психічної напруги, яка може тривати в продовж всього часу виконання завдань у зоні НС залежно від комплексу адаптаційних можливостей фахівця, що, у свою чергу, впливає на функціональний стан та працездатність спеціалістів.

Практика вирішення завдань в екстремальних умовах праці вказує на те, що при виконанні завдань за призначенням рятувальники саме на цьому етапі проявляють психічну та емоційну невпевненість, припускаються помилок, які можуть коштувати їм життя. Так, за статистичними даними МНС України за період 2010 – 2012 рр. загальна кількість виробничого травматизму серед осіб рядового і начальницького складу у структурних підрозділах МНС України становила 148 випадків (пожежі, на службі, при ДТП), загальна кількість травмованих спеціалістів – 162 людини (з них у 2010 році – 45 чоловік (смертельних травмувань – 6), у 2011 році – 47 чоловік (смертельних травмувань – 4), протягом 2012 року – 70 чоловік (смертельних травмувань – 6). Можна відмітити тенденцію до зростання кількості випадків виробничого травматизму, смертельних випадків від серцевих нападів, внутрішніх ушкоджень та травмувань під час роботи серед представників екстремальних професій [7].

Особливо тяжкими для психіки рятувальників стають: загибель товариша по команді, бачення моменту смерті людини, особливо дітей. Кожна катастрофа, скалічена або загибла людина повертає до думки про тих, хто чекає в рідній домівці. Здатність та вміння володіти своїм емоційним станом, контролювати свою поведінку, діяти впевнено і цілеспрямовано в будь – якій складній ситуації – головні фактори виживання для представників професій підвищеного ризику.

Перехід від підготовчого етапу до виконання спеціалістом екстремально-го завдання пов'язаний з подоланням стану фрустрації (короткочасної розгубленості), в якому проявляється інертність психіки людини, втрачається контроль з боку волі, дезорганізується поведінка. Фрустрація як втрата звичної рівноваги, «психологічної безвиході», може справляти сковуючий вплив на діяльність фахівця, істотно знизити гнучкість поведінки, ускладнити його адаптацію до умов обстановки, що змінюється під дією негативних факторів.

У такому тлумаченні толерантність нами розглядається як ознака впевненості людини в надійності своїх позицій, відсутності у неї невпевненості в порівнянні та конкуренції з іншими переконаннями, страху втратити свої власні відмінності.

Висновки. Отже, фрустраційна толерантність – це здатність особистості витримувати стан фрустрації, стійкість до фрустраторів, в основі якої лежить здатність до адекватної оцінки ситуації та передбачення виходу з неї [8]. Фрустраційна толерантність як особистісна стійкість до впливу деструктивних факторів, які містяться в умовах діяльності (найрізноманітніші бар'єри у цілеспрямованій діяльності), є необхідною в роботі фахівців рятувальних підрозділів. Різні люди можуть витримувати один і той самий рівень напруги по-різному, така витривалість багато в чому залежить від попереднього досвіду та рівня підготовки. Стан психоемоційної напруги підриває миттєву реакцію, максимальну координованість дій у професійній діяльності рятувальників, що призводить до порушення загальної адаптації індивіда, професійних помилок. Вигляд трупів людей, відірваних кінцівок, понівечених тіл, крики про допомогу можуть ввести не тільки необізнаного та непідготовленого фахівця у стан фрустрації, при цьому спрацьовує пасивно – оборонний рефлекс саме в той час, коли постраждалі потребують активних та невідкладних дій з надання домедичної допомоги. Професійно підготовлений медичний працівник не може виконувати роль пожежного, йому заборонено лізти у вогонь, тоді як рятувальник в перші години катастрофи бере на себе відповідальність за життя і здоров'я постраждалих. Особливо важливою є спроможність рятувальника швидко виробляти нові й перебудовувати уже набуті навички та вміння (активна психомоторика), правильну просторову й часову уяву (згідно з обставинами діяльності), свої стеничні реакції на небезпеку, вміння заглушити біологічне відчуття страху без надмірного підвищення емоційної напруженості, що лише підтверджує нашу переконаність у необхідності пошуку нових, більш ефективних шляхів у системі підготовки рятувальників до виконання завдань за призначенням, особливо на етапі першої домедичної допомоги постраждалому внаслідок НС населенню.

Велику увагу в професійно-психологічній підготовці до надання домедичної допомоги постраждалим потрібно приділяти саме формуванню фрустраційної толерантності, психологічної стійкості, яка дає змогу володіти своїм емоційним станом, закріплює внутрішню готовність до стресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковтунович М. Г. Психологическая подготовка спасателей: Учебное пособие для спасателей студенческих спасательных отрядов / М. Г. Ковтуно-

вич, Н. В. Рожков, С. Н. Енколопов, Е. В. Орлова / под ред. М. Г. Ковтунович. – М., 2007. – 250 с.

2. Крук С. І. Толерантність як особисто-професійна якість працівника МНС.

3. Назаренко І. І. Метод муляжування в системі психологічної підготовки рятувальників / І. І. Назаренко // Вісник Національного університету оборони України : збірник наукових праць. – К. : НУОУ, 2011. – Вип. 5(24). – С. 191–196.

4. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / Бодров В. А. – М. : ПЕРСЭ, 2001. – 511с.

5. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайних ситуацій : [монографія] / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К. : ТОВ «Консультант», 2008. – 232 с.

6. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика : [учебн. пособие для вузов] / Столяренко А. М. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.

7. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М. : Смысл. – 172 с.

8. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : [учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений] / Н. Г. Осухова. – 2-е изд. испр. – М. : Академия, 2007. – 288 с.

9. Ильин А. А. Школа выживания при авариях и стихийных бедствиях / Ильин А. А. – СПб. : Питер, 2000.

10. Олексенко И. И. Муляжирование в профессиональной и психологической подготовке спасателей / И. И. Олексенко // Современные проблемы медицины неотложных состояний // Материалы научного симпозиума (Киев, 21 – 22 мая 2009 г.). – К. : КГКБСМП, 2009. – С. 125–127.

11. Назаренко И. И. Влияние методов психологической подготовки спасателей к действиям в чрезвычайной ситуации / И. И. Назаренко // Проблемные вопросы медицины неотложных состояний // Материалы научного симпозиума (Киев, 2010 г.). – К. : КГКБСМП, 2010. – С. 139–141.

12. Кокун О. М. Оптимизация адаптационных возможностей человека: психофизиологический аспект обеспечения деятельности : [научная монография] / Кокун О. М. – К. : Милениум, 2004. – 265 с.

13. Шойгу Ю. С. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / Ю.С. Шойгу. – М. : Смысл, 2007. – 319 с.

14. Fidel Elsensohn, Thomas Niederklapfer, John Ellerton, Michael Swangard, Hermann Brugger, Peter Paal. Current Status of Medical Training in Mountain Rescue in America and Europe. Higs altitude medicine & biology, Volume 10, Number 2, 2009. – P. 195–200.

УДК 159.9

Овсяннікова Я.О., к. психол. н., старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ДИТИНА В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА

У статті порушено одне з найбільш актуальних на сьогодні питань – робота з дітьми в умовах надзвичайної ситуації. Відзначено, що допомога потерпілій дитині суттєво відрізняється від аналогічної допомоги літній людині, жінці чи іншим категоріям постраждалого населення. Розглянуті основні напрями роботи з дітьми: надання психологічної допомоги дітям безпосередньо в осередку надзвичайної ситуації; психологічний супровід дітей після надзвичайної ситуації. А також висвітлено питання щодо необхідності вдосконалення методів і методик з надання екстреної психологічної допомоги дітям різних вікових груп, які опинилися в осередку надзвичайної ситуації.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, діти, психологічна допомога, екстрена психологічна допомога, казкотерапія, лялькотерапія, ігротерапія.

В статье затронут один из наиболее актуальных на сегодняшний день вопросов – работа с детьми в условиях чрезвычайной ситуации. Отмечено, что помощь пострадавшему ребенку в корне отличается от аналогичной помощи пожилому человеку, женщине или другим категориям пострадавшего населения. Рассмотрены основные направления работы с детьми: оказание психологической помощи детям непосредственно в очаге чрезвычайной ситуации; психологическое сопровождение детей после чрезвычайной ситуации. А также освещен вопрос о необходимости совершенствования методов и методик по оказанию экстренной психологической помощи детям разных возрастных групп, оказавшихся в очаге чрезвычайной ситуации.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, дети, психологическая помощь, экстренная психологическая помощь, сказкотерапия, куклотерапия, игротерапия.

Постановка проблеми. Будь-яка надзвичайна ситуація залишає свій незабутній слід у душі кожної людини. На превеликий жаль, цей слід не несе за собою приємних моментів.

Людям, які перенесли трагедію, треба навчитися жити з цим, знову знайти сенс свого життя, визначити нові цілі, пріоритети, навчитися жити зі спогадами про трагедію. Не кожній дорослій людині вдається це зробити, що вже говорити про дітей ...

Діти й підлітки – одна з найбільш психологічно вразливих категорій населення. На жаль, у наш бурхливий час досить часто діти стають або свідками, або учасниками різних надзвичайних ситуацій. Згідно зі статистикою, представленою ДСНС України, тільки за 2012 рік в Україні відбулося 212 надзвичайних ситуацій (техногенного, природного та соціального походження). Внаслідок цих надзвичайних ситуацій загинуло 300 осіб (з них 50 дітей) і постраждало 985 (з них 225 дітей). Що стосується 2013 року, то протягом першого півріччя в Україні зареєстровано 74 надзвичайні ситуації (техногенного, природного та соціального походження). Унаслідок цих надзвичайних ситуацій загинуло 124 особи (з них 20 дітей) та 268 – постраждало (з них 32 дитини). Наведені статистичні дані відображають лише відсоток безпосередньо постражда-

лих дітей, але не враховують кількість тих, кого трагедія торкнулася опосередковано, тих, у кого загинули або постраждали рідні та близькі.

Зазначимо, навіть сумна статистика надзвичайних ситуацій, що виникали протягом 2012-2013 років, не може розкрити весь тягар психологічних проблем, які зазнають постраждали й, насамперед діти.

Під час надзвичайних ситуацій діти особливо схильні до травматизму, хвороб, небезпеки втратити родичів і залишитися самотніми, безпорадними у великій масі людей і тому потребують особливої уваги і турботи. Зазначимо, що у дітей та підлітків психічна травма, викликана надзвичайною ситуацією, може істотно порушити весь подальший хід психічного розвитку та подальшої життєдіяльності в цілому.

Зауважимо, що як у вивченні наслідків психотравми, так і в практичній роботі щодо їх подолання, дітям і підліткам приділяється значно менше уваги, ніж дорослим.

Надання екстреної психологічної допомоги постраждалій дитині має свої особливості, без урахування яких робота психолога ДСНС може виявитися безрезультатною, а в деяких випадках, – і шкідливою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні, зустрічаються тільки поодинокі роботи, присвячені питанням надання екстреної психологічної допомоги дітям в осередку лиха.

При написанні статті було проаналізовано наукові праці російських учених А.Л. Венгер, Є.І. Морозової та В.А. Мороза, які в своїх роботах описують отриманий досвід роботи з жертвами терористичного акту в Беслані (2004 г). Наукові праці І.В. Бордик, Т.Ю. Матафонової, в яких розкриваються деякі моменти надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в надзвичайних ситуаціях. Але такому питанню, як надання психологічної допомоги дітям різних вікових категорій, приділяється значно менше уваги. А також були розглянуті наукові розробки Л.Ю. Єрьоміної стосовно соціально-психологічної роботи з дітьми, які переживають наслідки надзвичайних ситуацій.

Не залишилися без уваги й наукові праці видатних українських учених О.В. Тімченка, В.Є. Христенка та ін., в яких наводяться загальні підходи надання невідкладної психологічної допомоги людям, що опинилися в осередку лиха, висвітлюються основні методи, які використовують фахівці ДСНС України при роботі з різними категоріями постраждалого населення.

Мета статті: розглянути основні напрями роботи з дітьми різних вікових груп. Висвітлення питання щодо необхідності вдосконалення методів і методик з надання екстреної психологічної допомоги дітям, які опинилися в осередку надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Як правило, будь-яка надзвичайна ситуація має свої особливості, які необхідно враховувати при наданні невідкладної допомоги постраждалим. На сьогоднішній день, прагнення деяких фахівців охопити якомога більше громадян, постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, та надати їм допомогу різних видів, у більшості випадків призводить до не виправданого зневажання віковими особливостями тих, хто такої допомоги потребує. Це в свою чергу може нашкодити психічному здоров'ю самих постраждалих.

Зазначимо, що допомога постраждалій дитині суттєво відрізняється від аналогічної допомоги літній людині, жінці або іншим категоріям постраждалого населення.

Як відомо, робота з дитиною має свої особливості й повинна здійснюватися за двома напрямками:

➤ Надання психологічної допомоги дітям безпосередньо в осередку надзвичайної ситуації.

➤ Психологічний супровід дітей після надзвичайної ситуації.

Під час надання екстреної психологічної допомоги дітям, в першу чергу, необхідно враховувати ті зміни, які відбуваються в психіці дитини в результаті надзвичайної ситуації. Так у дитини відбувається розрив цілісності особистості на всіх рівнях її прояву:

- ✓ когнітивний рівень – проявляється у нерозумінні того, що сталося;
- ✓ рольовий рівень – неможливість виконувати свої функції в сім'ї, школі, дитячому садку й т.д.;
- ✓ соціальний рівень – віддаленість від друзів, сім'ї. Розрив на соціальному рівні – характеризується в неможливості усвідомити те, що сталося емоційно й фізично [4].

Інтенсивність емоційних реакцій на стрес-фактори надзвичайної ситуації та поведінка дитини в ній різні, але такі, як: втома, слабкість, відсутність апетиту, виникнення різних страхів, стан тривоги, сум, депресія, порушення уваги й концентрації тощо, притаманні переважній більшості дітей [1].

Як правило, змін зазнає й поведінка, зазвичай вона стає значно гіршою, ніж була до надзвичайної ситуації. Важливо пам'ятати, що в більшості випадків це нормальна реакція на ненормальну ситуацію.

Зазначимо, що для кожного віку характерні свої особливості психології та сприйняття навколишнього світу. Тому при роботі з дітьми в умовах надзвичайної ситуації слід враховувати вікові особливості кожної конкретної дитини.

Зупинимось дещо докладніше на вікових особливостях дітей та їх реакціях на надзвичайну ситуацію.

Діти у віці 0-2 років ще не можуть говорити й висловлювати свої почуття. Разом з тим вони можуть реєструвати в пам'яті й запам'ятовувати враження напруженого періоду. Дуже часто немовлята стають занадто збудливими, частіше плачуть і частіше потребують любові й ніжності [5].

Вік 3-5 років. У більшості випадків діти цієї вікової групи відчуваються безпорадними і відчувають відсутність безпеки. У дітей цього віку ще не розвинена здатність до логічного мислення й вираження можливості впоратися з ситуацією належним чином [5]. Маленькі діти найбільш чутливі до батьківської реакції.

Вік 6-11 років. Діти цієї вікової групи здатні зрозуміти сенс таких помітних змін у житті, як втрата. У цьому віці дуже помітно проявляються страхи й тривоги. Деякі діти придумують собі вигадані страхи, які зовні начебто ніяк не пов'язані з надзвичайною ситуацією. Інші ж можуть висловлювати бажання бути в курсі найдрібніших деталей того, що відбувається [3; 5].

У поведінці дітей може проявитися уповільнення інтенсивності рухів, або, навпаки прискорена імпульсивна рухова активність, можливе надмірне

зменшення або збільшення обережності. Реакцією на безпорадність дорослих може бути непослідовна, примхлива поведінка у стосунках з батьками.

Таким чином маленькі діти, дошкільнята, молодші школярі не усвідомлюють надзвичайну ситуацію як ситуацію загрози власному життю. І їх реакція, як правило, – це відображення реакції їх батьків. Якщо батьки чи близькі люди не розгубилися, вони спокійні, впевнені, або принаймні вони створюють достатньо враження для своїх дітей, що знаходяться поруч і можуть їх захистити, то з дітьми все буде нормально. Але якщо батьки чи близькі люди не можуть впоратися зі своїми негативними переживаннями, емоціями й почуттями, які стають помітними (страх, паніка, розгубленість, жах), тоді весь негатив дитина «вбирає в себе, як губка» та її реакції на надзвичайну ситуацію стають більш гострими.

Тому в умовах надзвичайної ситуації обов'язково потрібно працювати не тільки з дітьми, але й з їхніми батьками, близькими людьми, які безпосередньо впливають на своїх дітей.

Що стосується *підліткового віку та юнацького віку*, то реакція на надзвичайну ситуацію у дітей даної вікової категорії зазвичай аналогічна реакції дорослої людини.

Як правило, у дітей підліткового віку виникають сильні емоційні реакції, такі почуття, як: вразливість, сором, вина, тривожне осмислення своїх страхів, страх опинитися ненормальним та інше [3]. У цьому віці під час надання невідкладної психологічної допомоги слід звертати увагу на зменшення стресу, тривоги й відчуття провини.

Зазначимо, окрема спеціалізована психологічна допомога підліткам та юнакам не потрібна. Даний вид допомоги має такі ж особливості, як і у дорослих. Виняток становлять ті випадки, коли діти збираються в групи, тоді їх поведінка й їх реакції на надзвичайну ситуацію зовсім інші.

Оскільки, в цьому віці група рівних однолітків – це найважливіше в житті підлітка. Підлітки та юнаки звертають особливо пильну увагу на реакцію своїх друзів. Група однолітків може стати надзвичайно ефективним чинником у їх вмінні справлятися з надзвичайною ситуацією і станом стресу.

Зазначимо, що при роботі з дитиною в осередку надзвичайної ситуації також потрібно враховувати такі фактори:

- рівень її інтелектуального розвитку;
- емоційний і фізичний стан на даний момент;
- тип поведінкових реакцій в ситуації;
- тип темпераменту;
- джерело травми (психологічної).

Слід особливо відзначити, якщо в умовах надзвичайної ситуації батьки дитини змогли пережити первинний шок і досить швидко зорієнтуватися й адаптуватися в ситуації, що склалася, їм і їх дітям була надана своєчасна екстрена психологічна допомога, то тоді надалі вони самі зможуть допомогти своїй дитині повернутися до звичного для неї укладу життя після надзвичайної ситуації наскільки це взагалі можливо.

Аналіз наукових праць видатних учених, свідчить про те, що негативні переживання дитини, які пов'язані з виниклою надзвичайною ситуацією, наклада-

ються на попередні не вирішені проблеми в сім'ї, школі, дошкільних закладах, а також розвиваються фобічні реакції, то в такому випадку необхідна більш тривала психологічна допомога [3]. Таким сім'ям, дорослим і дітям, необхідний також психологічний супровід і після надзвичайної ситуації. Зазначимо, що й дітям, які втратили в результаті надзвичайної ситуації батьків або близьких людей, необхідна подальша кваліфікована психологічна допомога фахівців.

Як згадувалося вище, психологічний супровід постраждалих після надзвичайної ситуації – це другий напрям психологічної роботи з дітьми й дорослими. Цим напрямом кризові психологи не займаються в силу того, що вони працюють безпосередньо в умовах надзвичайної ситуації та основним завданням є надання екстреної психологічної допомоги постраждалим, в даному випадку дітям.

Психологічним супроводом у посткатастрофний період дітей повинні займатися інші фахівці-психологи (соціальні психологи-педагоги, медичні психологи, шкільні психологи). Це досить серйозний і необхідний напрям діяльності. Але, на жаль, у зв'язку з традицією, що склалася, дорослі звертаються до дитячого психолога, якщо у дитини вже почалися психологічні проблеми. На сьогоднішній день, державної програми, яка регулює обов'язковий психологічний супровід дитини після надзвичайної ситуації, на жаль, не існує.

Хотілося б відзначити, що наскільки травматичною буде надзвичайна ситуація й можливі її наслідки для дітей різної вікової категорії, безпосередньо залежить від їх когнітивного, емоційного й соціального розвитку [4]. Від специфічної травматичної ситуації, від того, як складаються події після травми, від того, які ще додаткові наслідки несе ця травма. Також одним з важливих чинників є й реакція соціального оточення, тобто яку підтримку отримує дитина в надзвичайній ситуації. Виражена соціальна підтримка в травматичній ситуації може зменшити негативні наслідки для психічного здоров'я дитини.

В умовах надзвичайної ситуації фахівцям необхідно надати дітям різних вікових груп можливість відреагувати на ситуацію, що склалася, висловити свої негативні емоції та почуття, виплеснути свій страх, тобто допомогти їм пережити дану травматичну ситуацію.

У цій ситуації корисними можуть виявитися й групові заняття з дітьми. У групі в основному діти й підлітки швидше розкриваються, діляться своїми враженнями, емоціями, почуттями, так як пережили подібну стресову ситуацію. Тому в осередку надзвичайної ситуації фахівцями використовуються найрізноманітніші техніки й методи роботи з дітьми. Але більшість цих методів були розроблені ще за часів СРСР і на сьогодні вимагають удосконалення, оскільки сучасні діти мають інший світогляд, ніж діти 20-30 років тому.

Тому на теперішній час виникла необхідність вдосконалення методів та методик щодо надання екстреної психологічної допомоги дітям різних вікових груп, які опинилися в осередку надзвичайної ситуації. Вимагають подальшого вивчення питання з використання методів лялькотерапії, казкотерапії та ігротерапії з дітьми, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації.

Щодо лялькотерапії, то ляльки виконують непомітну, але дуже важливу роль у розвитку дитини, у процесі становлення її особистості [2]. Ця терапія має сильний вплив на психіку дитини. Зазвичай діти більш відверто відпові-

дають на запитання, які ставить саме «лялька», а не доросла людина, і розповідають їй свої переживання і страхи.

Лялькотерапія дає можливість самого природного й безболісного втручання дорослого в психіку дитини з метою її корекції або психопрофілактики [2]. А також цей метод допомагає програти отриманий дітьми травматичний досвід, знайти можливі варіанти подолання свого негативного стану (за рахунок «примірки» тієї чи іншої ролі) і стати більш активними учасниками проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

На сьогодні під час надання екстреної психологічної допомоги дітям в умовах надзвичайної ситуації фахівці науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ в межах лялькотерапії використовують спеціальний конструктор, в його складі є елементи пожежної та рятувальної техніки, ляльки-рятувальники та ін.

Як правило, при роботі з дітьми в «звичайних» умовах процес лялькотерапії проходить у два етапи: 1. Виготовлення ляльок. 2. Використання ляльок для відреагування значущих емоційних станів [2].

А також використовуються різні види ляльок: ляльки-маріонетки, пальчикові ляльки, тіньові ляльки, мотузкові ляльки, площинні ляльки, ляльки-рукавички, ляльки-костюми. Усі ці ляльки мають певні особливості застосування. Однак при роботі з дітьми в умовах надзвичайної ситуації лялькотерапія здійснюється дещо по-іншому. Зокрема застосування вище, перерахованих видів ляльок в принципі можливо, але не буде настільки ефективним, як за «звичайних» умов роботи з дітьми. Для надзвичайних ситуацій потрібен інший вид ляльок, який буде враховувати особливості надзвичайної ситуації, вік, стать та індивідуальні особливості дитини.

У зв'язку з цим в межах лялькотерапії, фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ проводяться дослідження й розробляються спеціальні ляльки для надзвичайних ситуацій, в яких враховується їх зовнішній вигляд, текстура матеріалу, з якого вона зроблені, їх пропорції та ін.

Крім ляльок казки також відіграють важливу роль у вихованні дитини, адже на прикладі зрозумілих сюжетів, чарівних історій малюк з самого раннього віку навчається робити висновки у різних ситуаціях. Зауважимо, що сьогодні дітям подобаються вже інші казки та мультфільми, ніж їх батькам. У них інші герої, які показують своїми діями, як потрібно поводити в тій чи іншій ситуації, якими якостями необхідно володіти. Серед цих казкових героїв часто зустрічаються й ті, які демонструють гординю, жадібність, смуток, обжерливість, гнів, неробство. Але сучасні казки та мультфільми здаються дітям більш реалістичними, ніж сюжети минулих століть, тому діти щиро вірять у такі історії. І, вражені казками й мультфільмами, хлопчики й дівчатка прагнуть у чомусь бути схожими на улюблених героїв.

В умовах надзвичайної ситуації казки використовуються для навчання дитини найбільш оптимальним моделям поведінки в ситуації, що склалася, а також через казкові переживання дитина навчається долати страхи [4]. У наш час на практиці використовуються цикл казок «Про Алісу та Ванюшу» Іри-

ни Стішенок; «Азбука хоробрості» Наталії Валентинівни Чуб, а також розробляються фахівцями лабораторії авторські казки, наприклад, вже використовується в роботі казка «Я в надзвичайній ситуації».

При роботі з дітьми в надзвичайній ситуації крім ляльок, використовуються й різні іграшки, що відповідають екстремальній ситуації. Іграшки дозволяють налагодити контакт з дитиною, зняти негативні психічні переживання, також виступають як засіб діагностики та психологічного супроводу дітей в умовах надзвичайної ситуації.

Для більш ефективної роботи з дітьми в умовах надзвичайної ситуації фахівцям необхідно знати, які казкові герої, на сьогоднішній день, для дітей найбільш привабливі і які з них можуть здійснити найбільш заспокійливий вплив на їх психіку. Фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології проводяться спеціалізовані дослідження з дітьми різної вікової категорії, враховуючи їх стать, щодо сучасних героїв казок та мультфільмів.

Висновки. Незважаючи на те, що все більше й більше дітей стають «психологічними жертвами» надзвичайних ситуацій, не існує базових програм психологічної роботи з дітьми в осередку надзвичайної ситуації. Психологи, які працюють в умовах надзвичайної ситуації, часто не враховують вікові особливості дитини, особливості самої надзвичайної ситуації та діють, виходячи з свого особистого досвіду, а найчастіше взагалі перекладають цей обов'язок на батьків і близьких дитини.

Сьогодні вимагають вдосконалення методи та методики щодо надання екстреної психологічної допомоги дітям різних вікових груп, які опинилися в осередку надзвичайної ситуації.

На сьогодні фахівцями науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ проводяться різноманітні ґрунтовні дослідження щодо питань надання екстреної психологічної допомоги дітям з використанням методів лялькотерапії, казкотерапії та ігротерапії з дітьми, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венгер А. Л. Психологическая помощь детям и подросткам в чрезвычайных ситуациях (на опыте работы с жертвами террористического акта в Беслане) / А. Л. Венгер, Е. И. Морозова, В. А. Морозов // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – №1. – С. 131–159.
2. Гребенщикова Л. Г. Основы куклотерапии : галерея кукол / Гребенщикова Л. Г. – СПб. : Речь, 2007. – 80с.
3. Ерѐмина Л. Ю. Система социально-психологической работы с детьми, переживающими последствия чрезвычайных ситуаций / Л. Ю. Ерѐмина // Системная психология и социология: Всероссийское периодическое издание Научно-практический журнал. – М. : МГПУ, 2011. – № 4 (II). – С.68–74.
4. Кризова психологія : [навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка]. – Х. : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2010. – 383 с.
5. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : [учеб. для студ. вузов] / Мухина В. С. – 4-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 456 с.

6. Экстренная психологическая помощь пострадавшим в чрезвычайных ситуациях / [Алексеев О. В., Беленчук И. В., Кучер А. А., Левко О.В и др.] ; под. ред. И. В. Бордик, Т. Ю. Матафоновой. – М. : Водолей-САУТ, 2009. – 369 с.

УДК 159.922, 159.9:316.77

Олешко Д.О., ад'юнкт НА ДПСУ ім. Б.Хмельницького

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ ОСОБИСТОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті подано теоретичний аналіз концептуальних підходів щодо феномена «бар'єр» у вітчизняній та зарубіжній психології. Визначено його сутність, функції, а також генезу.

Ключові слова: бар'єр, концептуальні підходи, сутність, функції, генеза.

В статье представлен теоретический анализ концептуальных подходов относительно феномена «барьер» в отечественной и зарубежной психологии. Определены его сущность, функции, а также генезис.

Ключевые слова: барьер, концептуальные подходы, сущность, функции, генезис.

Постановка проблеми. Лише емоційно зріла особистість спроможна впоратися з будь-якими психологічними бар'єрами, зміст яких значущо впливає на такі якісні і кількісні показники професійної діяльності, як задоволеність, зацікавленість нею, працездатність, ступінь напруженості психічних функцій і процесів, що забезпечують досягнення цілей цієї діяльності. Таким чином, актуальність дослідження психологічної бар'єростійкості особистості обумовлена необхідністю підвищення рівня професіоналізму сучасного фахівця, розвитком здатності протистояти численним труднощам, що виникають перед ним як професіоналом, знаходити вихід із кризових ситуацій; пропонувати нестандартні рішення, постійно здійснювати емоційний контроль за своєю діяльністю і поведінкою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічних бар'єрів і бар'єростійкості не може бути вирішена без урахування аналізу психологічних теорій і концепцій розвитку особистості, розроблених як зарубіжними, так і вітчизняними психологічними школами. На цей час у вітчизняній психології існує велика кількість поглядів на природу і розвиток бар'єрів у різних сферах життєдіяльності людства, вони є багатозначними і багатоаспектними: бар'єри у процесі спілкування (В. Волобуєва, Т. Щербан, Т. Яценко); сприйняття (І. Батраченко), бар'єри у пізнавальній і творчій діяльності (Г. Бал, Р. Грановська, В. Моляко, Я. Пономарьов та ін.), бар'єри в інноваційній діяльності (В. Антонюк), смислові бар'єри (Л. Божович, Б. Братусь) тощо. Бар'єри розглядаються як: неусвідомлювана актуальна установка, що детермінує індиферентне або негативне настановне ставлення (Н. Яковлева); як психічний стан особистості (В. Вілюнас, Б. Паригін,

О. Свенцицький); як суб'єктивне переживання труднощів у діяльності людини (О. Леонт'єв, Н. Наєнко, С. Рубінштейн); як результат компенсації індивідом психологічної неготовності до ефективної діяльності в умовах її екстремальності (Л. Гримак, О. Тімченко, С. Яковенко). З поняттям «бар'єр» дослідники пов'язують феномен волі (В. Іванников, О. Лазурський, Н. Менчинська, В. М'ясищев та ін.), захисну поведінку (Б. Анан'єв, Л. Божович, В. М'ясищев, А. Налчатджан, В. Рожнов та ін.).

Мета статті – ознайомлення з результатами теоретичного аналізу стану дослідженості проблеми психологічних бар'єрів особистості у професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Широке вживання у вітчизняній психології поняття «психологічний бар'єр» отримало при аналізі різних видів саме пізнавальної і творчої діяльності. Виявилось, що кожному відкриттю передуює поява пізнавального специфічного бар'єра. При виконанні якої-небудь діяльності людині важко зруйнувати звичну систему уявлень і підійти до цього явища з нової точки зору, тобто включити його до нової системи знань. У деяких конкретних завданнях ці труднощі пов'язані зі своєрідною завуальованістю одних вихідних даних і привнесенням інших. Високий ступінь такої завуальованості Б. Кедров назвав пізнавально-психологічним бар'єром. Він підкреслював, що виявлення такого бар'єра і перехід через нього становить психологічну сутність у вирішенні як наукових завдань, що мають суспільну високу цінність, так і завдань – головоломки, ребусів, загадок [1].

Р. Грановська зазначає, що сутність психологічного бар'єра полягає у тенденції до використання штамів [2]. Непомітно для себе людина попадає на «традиційний» шлях мислення, починає думати у загальноприйнятому, звичайному напрямку і, природно, нічого нового, оригінального придумати не може. Вплив бар'єра виражається у тому, що вирішальне те або інше завдання не тільки надмірно звужує зону пошуку гіпотез, але й напрям цього звуження вже визначено штамом. Автор виділяє такі види психологічних бар'єрів: самообмеження, пов'язані з інертністю і трафаретністю нашого мислення; схилення перед авторитетами; заборони, що базуються на помилковій аналогії.

Деякі дослідники (Л. Божович, О. Зимін) розглядають бар'єри як звичайні особистісні утворення, що перешкоджають самостійним висловленням особистості і перепиняють її саморозкриття. Психологічні бар'єри, на їхню думку, небезпечні тим, що викликають стан закритості і перешкоджають висловленням особистості про себе і тим самим створюють своєрідне нерозуміння навколишніми деяких особливостей особистості. Вони стверджують, що, виставляючи бар'єри, особистість збіднює власну сутність і прирікає себе на автономну ізоляцію від суспільства. Розглядаючи бар'єр як відносини між елементами системи, що обмежує свободу одного з них, Р. Шакуров визначає основні функції бар'єра, які після аналізу і систематизації можна представити у вигляді таблиці [3]. Отже, бар'єр у розумінні Р. Шакурова – це психологічний феномен (представлений у формі відчуттів, переживань, образів, понять та ін.), у якому відображено

властивості об'єкта обмежувати прояви життєдіяльності людини, перешкоджати задоволенню її потреб.

Таким чином, у вітчизняній психології поняття «бар'єр» і «подолання» пов'язані з онтогенезом усіх психічних структур. Головна функція бар'єрів полягає у мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда для подолання опору середовища процесу задоволення його потреб. Досліджуючи проблему психологічних бар'єрів і бар'єростійкості, вважаємо за необхідне розглянути психологічні бар'єри як захисні механізми, отже, бар'єростійка поведінка – це спосіб взаємодії людини з різними складними ситуаціями, що проявляється або у формі психологічного захисту від неприємних переживань, або у вигляді конструктивної активності особистості, спрямованої на вирішення проблеми.

До основної функції психологічного бар'єра відносять захист особистості від погрози руйнівного впливу, говорячи про психологічні захисти (Ф. Бассін, В. Воловик, Р. Грановська, Ю. Крижанська, О. Романова, Б. Паригін та ін.). Передбачається, що будь-яка психічно здорова людина, не фрустрована проблемами, що не піддаються вирішенню, спочатку звертається до «здорових» Я-процесів у формі стратегій подолання труднощів, і лише коли ситуація виходить за межі її можливостей, звертається до захисних механізмів.

Особливий інтерес для нашого дослідження являє собою запропонована Т. Яценко схема моделі процесу походження бар'єрів, що базується на охороні власного «Я» від передбачуваних травмуючих впливів. Оцінки, що виходять із боку інших людей, можуть поставити під сумнів уявлення особистості про гармонії її якостей і про їхні цінності. Усвідомлення індивідом своєї неповноцінності є нераціональним для нього самого. Шляхом включення бар'єра створюються умови для збереження сформованої системи самооцінок, що завжди прагне бути позитивною, залишається незмінною і структура особистості [4].

С. Максименко вказує, що умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де образ світу та образ «Я» мовби врівноважені через адекватне розуміння свого місця у світі і використання адекватних соціальних вмінь [5]. При тих або інших порушеннях цієї рівноваги людині для вирішення проблем самореалізації доводиться шукати умовно-компенсаторні шляхи за типом психологічного захисту. Таким чином, для самореалізації людина повинна переборювати психологічні бар'єри, вирішувати утруднення, що виникають на її життєвому шляху. А це означає, що вона повинна перетворювати складні ситуації, створювати нові або змінювати обставини через особистісну трансформацію цілей, інтенцій, очікувань і домагань, щоб прийти до кращої перспективи, більшою мірою розкрити свій потенціал.

Аналіз психоаналітичних концепцій особистості показує, що більшість авторів розкриває поняття психологічного бар'єра через конфлікт несвідомого і свідомості, через усвідомлення втрати особистістю своїх цінностей, ідеалів, «свого обличчя», через конфлікт спілкування. Незважаючи на розбіжності у передбачуваних джерелах тривоги, автори теорій особистості є солідарними в одному: найважливішим механізмом психічної адаптації у важкій ситуації є

система «психологічного захисту», функціонування якої здатне пом'якшити або нейтралізувати реакцію на значущий стимул; під яким і мається на увазі «бар'єростійкість» як захисна поведінка людини, що опинилась у важкій ситуації. Особливий інтерес у межах нашого дослідження викликають психоаналітична теорія З. Фрейда та його послідовників (А. Адлера, Е. Еріксона, Е. Фромма, К. Хорні, К. Юнга та ін.), гуманістична концепція особистості К. Роджерса, теорії особистості, представлені Е. Берном і К. Левінім, когнітивний напрям у теорії особистості Дж.Келлі, а також дослідження інших вчених, які так чи інакше розглядають питання психологічних бар'єрів і стійкості до них.

Основна проблема особистості у психоаналітичній теорії Зігмунда Фрейда полягає у тому, як їй упоратися з перешкодами, різними бар'єрами, тривожністю, які зустрічаються на шляху розвитку людини. Відповідно до поглядів З. Фрейда, поведінка, усі психодинамічні процеси розгортаються у результаті взаємодії інстинктів і бар'єрів, зовнішніх і внутрішніх. Він описує людську поведінку із залученням двох категорій – «катексис» і «антикатексис». Під катексисом розуміється спрямована на певні об'єкти психічна енергія інстинктів, що вимагає розрядки, а під антикатексисом – бар'єр, що робить неможливим задоволення інстинкту [6].

Головна ідея А. Адлера – заперечення положень З. Фрейда про домінування індивідуальних несвідомих інстинктів в особистості і поведінці людини, інстинктів, які протиставляють і відокремлюють людину від суспільства [7]. Почуття спільності або суспільний інтерес є своєрідним стрижнем, що тримає усю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрямок. Нерозвиненість такого почуття викликає, на думку А. Адлера, неврози і конфлікти і перешкоджає зростанню особистості. Неадекватне уявлення про себе і про світ, що створюється кожною людиною, є для А. Адлера бар'єром, перешкодою для розвитку особистості й у той же час стимулом для особистісного зростання, для самовдосконалення. Під такими перешкодами він бачив два вроджених, несвідомих почуття – неповноцінність і прагнення до переваг. Компенсаторний механізм бар'єра неповноцінності, за А. Адлером, може виступати формуванням життєвих цілей, які служать захистом проти безсилля, місцем між незадовольняючою дійсністю та яскравим, могутнім, досконалим майбутнім.

Заслуговує на увагу і теорія Е. Еріксона, в якій головною частиною структури особистості є не несвідоме Ід, як у З. Фрейда, а усвідомлювана частина, Его, що прагне у своєму розвитку до збереження своєї цілісності та індивідуальності. Его-психологія Е. Еріксона описує людей як більш раціональних і тому таких, що приймають усвідомлені рішення і свідомо вирішують життєві проблеми.

В інших психоаналітичних теоріях особистості проблема психологічних бар'єрів розглядається через структуру характеру, що формується у людини під впливом життєвого досвіду, здобуває особливе сполучення своїх індивідуальних рис і закріплюється у стилі життя. Першим, хто сформулював теорію типів характеру, був Е. Фромм, відповідно до поглядів якого поведінка людини може бути зрозумілою лише у контексті впливів культури,

що існують на конкретний момент історії [8]. З його погляду, особистість є продуктом динамічної взаємодії між уродженими потребами і тиском соціальних норм і приписів. Досліджуючи розвиток особистості, він доходить висновку, що рушійними силами цього розвитку є дві вроджені несвідомі потреби, які перебувають у стані протистояння – це потреба в укоріненості і потреба в індивідуалізації.

Відповідно до соціокультурної теорії К. Хорні, структура характеру розвивається на основі досвіду дитинства [9]. Головною у розвитку дитини є потреба у безпеці. У цьому випадку основний мотив – бути улюбленим, бажаним, захищеним від небезпеки або ворожого світу. К. Хорні вважала, що у задоволенні цієї потреби у безпеці дитина повністю залежить від своїх батьків. У випадку дурного поводження у дитини розвивається на основі почуття самотності, безпорадності і занедбаності у ворожому оточенні базальна тривога, що надалі проявляється в усіх взаєминах людини з іншими людьми.

У свою чергу, відкидаючи фрейдівські уявлення про лібідо як домінуюче енергетичне джерело поведінки людини, Г. Саллівен запропонував розглядати як перший і найважливіший компонент особистості систему динамізмів – особливих «зразків енергії», які проявляються у міжособистісних відносинах і забезпечують задоволення потреб [10]. Невідповідності потреб способам їхнього задоволення, а також «занепокоєння» особистості із приводу своєї безпеки, що передається дитині від матері і розвивається у несприятливих міжособистісних ситуаціях, викликають, на думку Г. Саллівена, численні особистісні «напруги», конфлікти. Провідними для усіх потребами він вважав потребу у ніжності і потребу в уникненні тривоги. У той же час джерела тривоги є настільки різноманітними і непередбаченими, що фактично неможливо повністю виключити можливість неприємних, таких, що викликають занепокоєння подій, з життя людини. Ця потреба – в уникненні тривоги (у збереженні бар'єростійкості) – стає провідною для особистості і визначає формування «Я-системи», що перебуває в основі особистості людини.

У теоріях гуманістичної психології життя процес розгортання прагнення до актуалізації своїх можливостей і здібностей, генетично закладених у людині, посідає центральне місце. Людина не розглядається як егоїстична і руйнівна істота. Конфлікт не є неминучим. Особистість розглядається як унікальна цілісна система, що являє собою не щось задалегідь дане, а відкриту можливість самоактуалізації. У цьому аспекті само актуалізація розглядається як процес переживання цінностей професійної діяльності, що сприяє оптимальному подоланню психологічних бар'єрів і забезпечує стійкість професійної діяльності.

Г. Олпорт вбачає якісну різницю між зрілою особистістю і незрілою, котру він ототожнював з невротичною і вказував, що здоровій особистості властива активна позиція стосовно дійсності, доступність досвіду свідомості, самопізнання, постійний процес індивідуалізації, стійкість до фрустрації і функціональна автономія рис (об'єкти, що були раніше засобом для досягнення мети, набувають власної мотиваційної сили) [12].

Джерела ідеї самореалізації, що розвиваються в її сучасному варіанті провідними психологами, сходять до ідей А. Адлера [7]. На його думку, людина, порівнюючи себе з недосяжним ідеалом досконалості, постійно сповнюється почуттям, що вона нижче його і мотивується цим почуттям. Згодом це універсальне прагнення, відкрите А. Адлером, знайшло своє відображення у концепціях самореалізації К. Хорні, К. Роджерса, А. Маслоу та ін. Виразність тих або інших способів реагування на складні життєві ситуації ставиться у залежність від ступеня самоактуалізації особистості – чим вище рівень розвитку особистості людини, тим більш успішно справляється вона з виниклими труднощами.

Концепція самоактуалізації, описана А. Маслоу, інтерпретується як своєчасний усвідомлений вибір людини на користь своєї сутності і поетапне втілення своїх актуальних потреб у життя. «Поняття вибору трактується як свідомо перевага особистістю оптимальних стратегій поведінки у складних життєвих обставинах, що формують досвід вирішення проблем у майбутньому. Такий вибір називається конструктивним, на відміну від деструктивних переваг, що ведуть до руйнування людської самости (К. Юнг) або навколишнього соціуму (Е. Фромм)». Самоактуалізація – це не відсутність проблем, а рух від минулих і нереальних проблем до проблем реальних, вважає А. Маслоу [13].

К. Роджерс у своїй теорії особистості розрізняє дві системи регуляції поведінки: організм, що прагне зберегти і підсилити себе, і «Я» особистості – особливу сферу у полі досвіду індивіда, що складається із системи сприйняття та оцінок особистістю своїх рис і відносин до світу [14]. Він вважає, що той досвід, що виникає у людини у процесі життя і який він називає «феноменальним полем», є унікальним та індивідуальним. Цей світ, створений людиною, може збігатися або не збігатися з реальною дійсністю. Ступінь тотожності цього поля реальної дійсності К. Роджерс назвав конгруентністю. Високий ступінь конгруентності означає, що повідомлення, досвід та усвідомлювання є більш-менш однаковими. При жорсткій структурі «Я» досвід, що не погоджується з нею, сприймається як погроза особистості і при своєму усвідомленні або піддається викривленню, або заперечується. К. Роджерс пояснює таку поведінкову реакцію організму на погрозу як захист цілісності Я-структури.

Певний інтерес являє собою концепція, запропонована Е. Берном, що розуміє людину як своєрідну енергетичну систему, що прагне зберегти власну рівновагу і стан спокою. Е. Берн вважав, що людина влаштована таким чином, що при усякій внутрішній або зовнішній події рано або пізно має статися що-небудь таке, що відновить рівновагу. Енергія, що вийшла з рівноваги (напруга), проявляється у людині фізично і психічно. Психічно напруга проявляється у почутті занепокоєння і пригніченості. Це почуття походить із потреби яким-небудь способом відновити рівновагу і зняти напруження. Такі потреби називаються бажаннями [15]. Згідно думки Е. Берна, проблема людини полягає у тому, що їй доводиться відкладати зняття деяких напруг, щоб уникнути виникнення нових, ще більш складних, наприклад, замішання. У концепції Е. Берна напруга виступає як бар'єр, що

заважає задоволенню бажань; отже, здатність відновити рівновагу і зняти напругу виступає як бар'єростійкість.

У «теорії психологічного поля» К. Левіна особистість живе і розвивається в оточенні предметів, кожний з яких має певний заряд (валентність) [16]. Впливаючи на людину, ці предмети викликають у неї потреби, які К. Левін розглядав як свого роду енергетичні заряди, що викликають напруження людини. У цьому стані людина прагне до розрядки, тобто до задоволення власної потреби (біологічної або соціальної квазіпотреби). Відповідно до цієї теорії, психологічний конфлікт характеризується К. Левіном як ситуація, в якій на індивіда водночас діють протилежно спрямовані сили рівної величини. Чи призведе до виникнення конфлікту та або інша подія, значною мірою залежить від рівня напруження особистості або соціальної атмосфери групи.

Ф. Перлс вважав, що життя людського організму характеризується безперервною зміною станів балансу і нестійкості, причому наявність в організмі здатності підтримувати гомеостаз дозволяє йому задовольняти свої потреби [17]. Організм постійно стикається з різного роду дисбалансом, що виводить організм зі стану рівноваги або через зовнішні (вимоги навколишнього середовища), або через внутрішні (потреби) чинники. Людям потрібно періодично відчувати фрустрації. Людина зростає і розвивається тоді, коли вчиться переборювати фрустрації, мобілізуючи вроджені ресурси на управління (маніпуляцію) навколишнім середовищем з метою задоволення своїх потреб.

Таким чином, огляд окремих психологічних теорій і концепцій, представлених у зарубіжній психології, показав, що, поняття психологічного бар'єра розглядається з різних точок зору – як конфлікт несвідомого і свідомості, через усвідомлення втрати особистістю своїх ідеалів, цінностей, своєї безпеки, через конфлікт спілкування; як конфлікт між тиском суспільства і внутрішніми схильностями, потребами; як неадекватне уявлення про себе і про світ, що створюється кожною людиною через структуру характеру під впливом життєвого досвіду.

Висновки. Таким чином, аналіз наявних наукових праць показав, що існує велика кількість поглядів на природу і розвиток бар'єрів у різних сферах життєдіяльності людини, вони є багатозначними і багатоаспектними, але дотепер у психологічній науці немає єдиного, чіткого визначення бар'єра. Незаперечним є той факт, що основною змістовною характеристикою психологічних бар'єрів є внутрішня психічна активність, спрямована на усунення виникаючих порушень діяльності, на зміну смислових структур особистості як охорону власного Я від потенційних травмуючих впливів як передумови для змін, що заповнюють дефіцит внутрішніх ресурсів, необхідних для подолання важких ситуацій і забезпечення стійкості діяльності.

Психологічна сутність бар'єрів характеризується глибокою внутрішньою роботою з усвідомлення критичної ситуації, зародження переживання, оцінки травмуючого впливу і подальшого додання бар'єра або захисту від нього. Перешкодою, що зупиняє діяльність, є момент переживання та оцінки кри-

тичної ситуації. Отже, психологічний бар'єр розглядається як фактор, що активізує або руйнує діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кедров Б. М. Творчество в науке и технике / Кедров Б. М. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 192 с.
2. Грановская Р. М. Защита личности : психологические механизмы / Р.М. Грановская, И. М. Никольская. – СПб. : Знание, Свет, 1999. – 352 с.
3. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р.Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 3–18.
4. Яценко Т. С. Психологические основы активной социально-психологической подготовки будущего педагога к общению с учащимися : дис... д-ра психол. наук / Тамара Семеновна Яценко. – К., 1989. – 359 с.
5. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Видавництво Європейського університету, 2010. – 152 с.
6. Фрейд З. «Я» и «Оно» : труды разных лет / Фрейд З. – Тбилиси : Мерани, 1991. – 398 с.
7. Адлер А. Понять природу человека / Адлер А. – СПб. : Академический проект, 2000. – 256 с.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М., 1998. – 670 с.
9. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / Хорни К. – СПб. : Лань, 1997. – 240 с.
10. Салливен Г. С. Интерперсональная теория психиатрии / Г. С. Салливен. – М, 1999. – 345 с.
11. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – М., 1970. – С. 178–209.
12. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды / Г. Олпорт ; [пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 468 с.
13. Маслоу А. Психология бытия / Маслоу А. – М., 1997. – 304 с.
14. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К. – М, 1994. – 380 с.
15. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Берн Э. – М. : Прогресс, 1988. – 399 с.
16. Левин К. Типы конфликтов / К. Левин // Психология конфликта / сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
17. Перлз Фредерик Опыты психологии самопознания : практикум по гештальттерапии / Фредерик Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмэн. – М., 1993. – 240 с.

Онiщенко Н.В., к. психол. н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Подано огляд основних наслідків психологічної етимології, які найчастіше спостерігаються у постраждалого від надзвичайних ситуацій населення. Розглядаються основні підходи щодо виділення наслідків пережитої людиною травмуючої події, приводиться характеристика процесу травматизації постраждалого.

Ключові слова: психологічні наслідки, постраждалих, надзвичайна ситуація.

Приведен обзор основных последствий психологической этимологии, которые чаще наблюдаются у пострадавшего от чрезвычайных ситуаций населения. Рассматриваются основные подходы к выделению последствий пережитого человеком травмирующего события, приводится характеристика процесса травматизации пострадавшего.

Ключевые слова: психологические последствия, пострадавший, чрезвычайная ситуация.

Постановка проблеми. Відомо, що надзвичайні ситуації справляють потужний вплив на стан психічного здоров'я людей, які постраждали від них [5]. Часто такий вплив сягає патогенного рівня і стає причиною формування цілого ряду психічних та поведінкових розладів, до яких, зокрема, відносяться: гострі реакції на стрес (F43.0 за МКХ-10), посттравматичний стресовий розлад (F43.1 за МКХ-10), різноманітні розлади адаптації (F43.2 за МКХ-10), а також стійкі зміни особистості після перенесеної катастрофічної події (F62.0 за МКХ-10).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основні роботи, які було реалізовано за даним напрямом, дозволили побачити, що психологічна наука володіє необхідним інструментарієм для вирішення проблем, пов'язаних із впливом екстремальних ситуацій на особистість [1; 6; 8; 15; 18]. Проте існування великої кількості досліджень, присвячених вивченню окремих наслідків надзвичайної ситуації, не заповнює прогалини у проблемах дослідження саме її психологічних наслідків.

Метою нашої статті є розгляд проблеми психологічних наслідків, з якими стикається постраждала від надзвичайної ситуації людина.

Виклад основного матеріалу. Фактично, коли ми говоримо про віддалені наслідки перебування людини в осередку надзвичайної ситуації, нам треба розрізняти наслідки травмуючої ситуації (якою по суті й є надзвичайна ситуація) та наслідки розвитку психічної травми у постраждалого (див. рис. 1).

До наслідків травмуючої ситуації ми можемо віднести розвиток власне самої психічної травми та інші, не менш помітні, психічні порушення. Але наслідками травмуючої ситуації досить часто також можуть стати такі соціальні наслідки, як: зміна соціального статусу, зміна місця проживання, втрата звичного оточення тощо. Взагалі травмуючі ситуації обумовлюють цілий ряд втрат (втрата близьких, будинку, звичного оточення та способу життєдіяльності, уявлень про себе та устрій світу). І як віддалених наслідки травмуючої

ситуації ми фактично розглядаємо не тільки розвиток реакції на саму травмуючу подію, але і на все, що вона обумовлює та викликає. Іншими словами, переживання травмуючої ситуації може містити і переживання її «непсихічних» наслідків.

На сьогодні в науці виділяють декілька блоків віддалених наслідків травми [13]:

1. нервово-психічні захворювання, психологічні порушення та зміни (розглядаються в межах концепції посттравматичних стресових порушень);
2. проблеми соціальної дезадаптації, реадaptaції та необхідності пристосування до нової ситуації (вивчаються в межах адаптаційних можливостей організму);
3. соціальні проблеми, пов'язані з наслідками травми.

На останньому блоці хотілося б зупинитися докладніше. Справа в тому, що глибоких досліджень у нашій країні в межах даного блоку не проводилося (цьому є декілька причин і, перш за все, те, що наша країна змогла вирішити ряд різноманітних проблем без насильства та використання військової сили).

Більшість закордонних вчених наголошують на тому, що постраждали від різноманітних надзвичайних ситуацій чинять суттєвий вплив на своє найближче оточення, і, в першу чергу, – на членів своєї родини.

Наслідки значних катастроф та надзвичайних ситуацій впливають на мікросоціальні процеси зокрема та на все суспільство взагалі, а через нього – на окремих індивідів. Особливі соціальні наслідки пов'язані з біженцями та вимушеними переселенцями. Відмічається, що наслідки травми розповсюджуються на всю родину постраждалого та можуть справляти вплив ще на декілька поколінь. Багаточисельні поведінкові проблеми, що пов'язані з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), можуть впливати на подружжя, дітей та інших членів родини, посилюючи тим самим потребу у превентивних заходах системи охорони здоров'я [16].

Виявлено, наприклад, що діти, які народились у матерів, що пережили катастрофи або стихійні лиха, відрізняються затримками емоційного та моторного розвитку, меншою вагою при народженні, порушеннями у серцево-судинній системі [14].

Родини ветеранів також співпереживають травму. Дослідження родин, що пройшли Голокост, та ветеранів В'єтнаму показали наявність у членів їх родин підвищеного рівня депресії, недостатнього самоконтролю, почуття провини та інших ускладнень [16]. Отже, наявність ПТСР та іншої психопатології, а також труднощі соціальної адаптації, порушують функціонування родин, перетворюючи їх іноді у дисфункціональні. Дитина, яка виросла в такій дисфункціональній родині, у свою чергу, може передавати свої проблеми далі.

Існує, до речі, цікава гіпотеза про те, що причиною повторюваних циклів воєн між релігійними та етнічними групами є невтрачена і потаємна психічна травма у дітей. Є численні приклади патернів помсти у поколінь, коли гріхи батьків лягають на їхніх дітей.

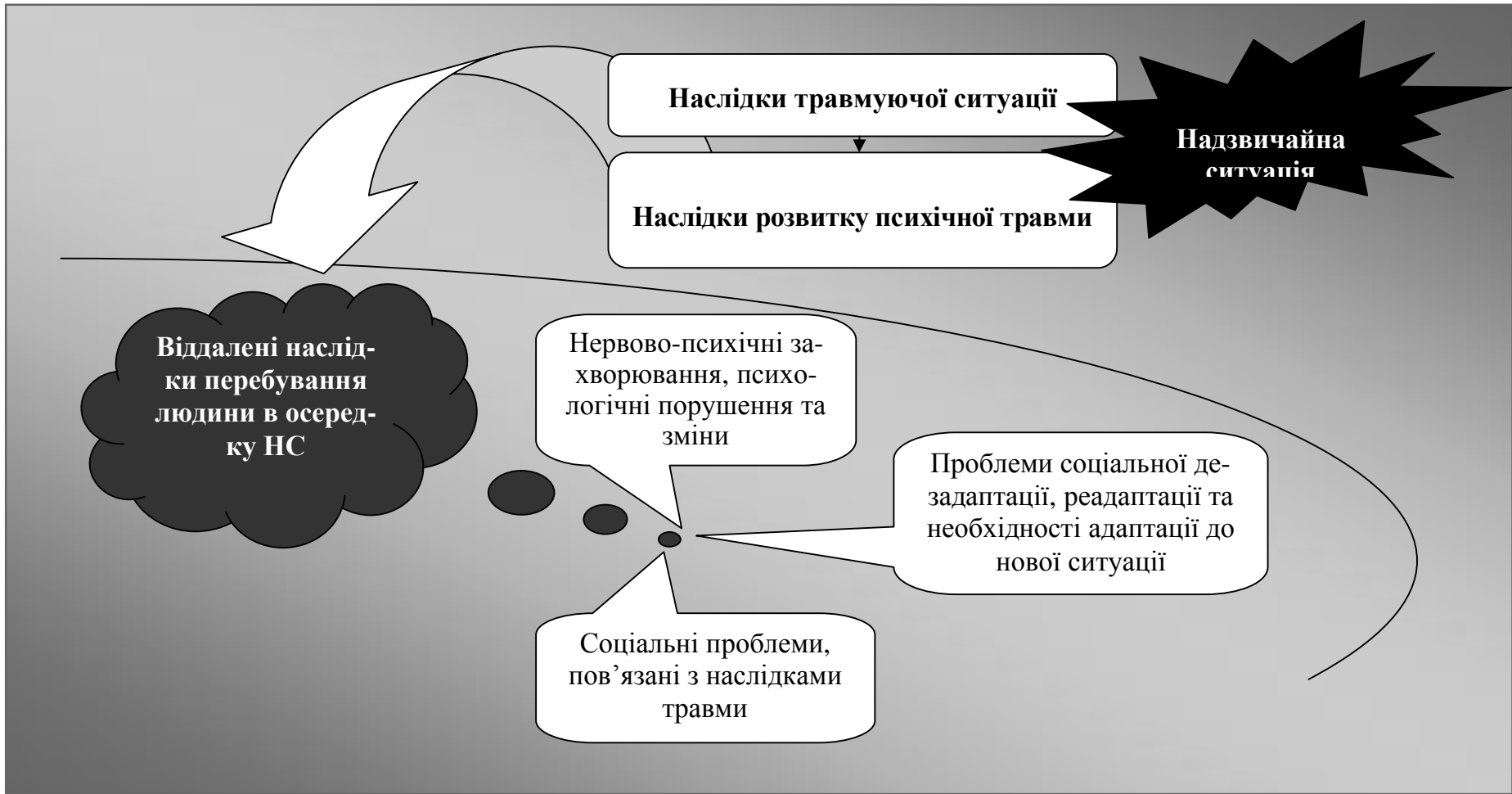

Рисунок 1. Психологічні наслідки перебування людини в осередку надзвичайної ситуації

Відповідно до цієї гіпотези психічна травма сербів, які були дітьми під час Другої світової війни і страждали від звірств хорватів під час нацистської окупації, знову проявилася у дорослих після психологічно прихованого очікування, що можливість для помсти буде реалізована. Дорослі природно схильні до трансформування страху в ненависть, і це призводить до звичайної ситуації, коли суспільства виховують ненависть дітях, яким нав'язують необхідність мстити за травму, завдану їх предкам. Ця ненависть стала ядром існування істинного серба. Навіть після десятиріч миру із сусідами – мусульманами і хорватами – ця латентна психічна травма все ж таки появилася [18].

Масові масштабні травмуючі події можуть як віддалені наслідки при несприятливому розвитку і недостатній допомозі вести до розвитку того, що К. Еріксон називає «колективною травмою», «громадською травмою», «травмованими спільнотами». Травма має соціальний вимір. Пережита загальна травма може так само служити джерелом почуття спільності, як і спільна мова й загальне культурне походження. Тут є духовна спорідненість, почуття ідентичності. Відчуження стає основою почуття спільності.

З іншого боку, в деяких місцях, де мали місце такі надзвичайні події, члени спільноти в такій мірі розбивалися на фракції, що їх можна було назвати «корозійними спільнотами», протиставляючи їх «терапевтичним спільнотам». Іншими словами, той, хто не був зачеплений трагедією, намагається віддалитися від того, хто постраждав від неї, майже так, ніби є потреба уникнути чогось зіпсованого, зараженого, забрудненого. Посилаючись на проведений К. Еріксоном огляд літератури, відзначимо такі назви для подібних спільнот після пережитої загальної травми: «місто товаришів», «демократія дистресу», «спільнота потерпілих», «посткатастрофна утопія», «альтруїстичне співтовариство», «терапевтичне співтовариство» [15].

Але іноді загальна травма може служити і основою майбутнього відновлення. Такі люди знають один одного краще, ніж найближчі друзі. І тому вони можуть забезпечити людський контекст і щось на зразок емоційного розчину, в якому може початися робота відновлення [15].

При природних катастрофах часто після жаху настає, згідно Ф. Ентоні та С. Уеллеса, «стадія ейфорії», коли люди усвідомлюють, що, зрештою, загальне співтовариство не померло [19]. Цьому особливо сприяє допомога і підтримка, які приходять ззовні.

Теплота, співпереживання і дієва допомога, що приходили з різних куточків країни, свого часу в СРСР приводили до того, що сильні землетруси в Ташкенті, Махачкалі й ін. не викликали появи травмованих спільнот. У період же розвалу країни, під час економічних і політичних криз після катастроф легше з'являються такі травмовані спільноти [13].

Величезне значення в розширенні кола постраждалих від чужої травми – так звана вторинна травматизація – відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), особливо телебачення (сьогодні поступово ці функції все більше починає виконувати й Інтернет). Телебачення «вносить» травматичні події в кожен будинок. Саме через ЗМІ мільйони людей «долучаються» до надзвичайних ситуацій, а «завдяки» телебаченню ми отримуємо можливість стати свідками

(майже учасниками) тих подій, від яких були б віддалені, навіть перебуваючи поруч з місцем події.

Іноді яскравий показ травмуючих подій, особливо мертвих і вмираючих людей, сам по собі може викликати у глядачів травматичні переживання, подібні переживанням, які спостерігаються у справжніх очевидців події. А вже якщо сприйняття репортажу про певну жахливу подію супроводжується усвідомленням того, що подібне могло статися і з самим глядачем або його близькими, то наслідки для психічного стану людини можуть бути досить тривалими. За допомогою телебачення ми починаємо перетворюватися на «травмоване співтовариство». Однак ті ж засоби масової інформації можуть сприяти і формуванню «альтруїстичних, терапевтичних співтовариств», згуртовуючи людей, сприяючи вираженню підтримки і навіть організації допомоги.

Отже, говорячи про наслідки перебування людини в умовах надзвичайної ситуації, психологу необхідно мати чітке уявлення про етапи, механізми і соціально-психологічні детермінанти, що визначають процес переживання психічної травми.

Відзначимо, що наслідки перебування людини в умовах надзвичайної ситуації можна розглядати як:

- процес нормального переживання психічної травми, який веде до зцілення та відновлення;
- процес патологічний, який обумовлює розвиток патологічних станів, хронічних порушень та змін.

Залежно від того, скільки часу людина знаходилась в умовах впливу стрес-факторів надзвичайної ситуації, а також залежно від того, була пов'язана чи ні отримана нею психічна травма із втратою близьких людей, процес нормальної реакції на травму може займати різний час.

Ми пропонуємо диференціювати сам процес реакції на травму, враховуючи основні етапи її переживання: 1) після нетривалого, короткочасного перебування в осередку надзвичайної ситуації; 2) при тривалому перебуванні в умовах надзвичайної ситуації; 3) у випадках виникнення реакції горя при втраті близьких.

На наш погляд, найбільш адекватно при короткочасному перебуванні в осередку надзвичайної ситуації виділяти три періоди, згідно яких розглядати розвиток процесу травматизації крок за кроком. Намагання врахувати весь процес – від початку травмуючої ситуації до повного відновлення (або, навпаки, розвитку патології) – обумовлює виділення наступних періодів:

1. **початковий період** або **період потрапляння** у тривалу психотравмуючу ситуацію. Це період так званих первинних реакцій, який відповідає фазі переживання короткострокової травмуючої події. Цей період первинних реакцій і є переживанням короткострокової травматизації. Відповідно ми можемо виділити знову ж таки ті ж самі стадії в процесі переживання цього періоду травми, що і при короткостроковому перебуванні людини в умовах надзвичайної ситуації.

2. **період перебування** в довготривалій психотравмуючій ситуації або **період адаптації**. Властиві цій стадії прояви у значній мірі визначаються тим, до яких саме умов відбувається адаптація, до чого пристосовується людина. Так,

наприклад, в умовах піратського полону для наших моряків найбільш властивим було виникнення апатії поряд зі збудженням. Такі прояви визначали характеристику психіки українських моряків – жертв піратського полону, яка полягала у виразності таких двох ознак як апатія та агресія [9]. Не слід при цьому забувати, що адаптація, перш за все, відбувається до екстремальних умов, які викликають підвищену напругу всіх функцій організму людини. Саме тому досить тривале перебування людини в осередку надзвичайної ситуації може призвести до виснаження всіх ресурсів постраждалого.

3. період повернення або період вивільнення. Сам факт так званого повернення до «нормальних» звичних умов життєдіяльності для людини, яка за період перебування в осередку надзвичайної ситуації вже звикла та адаптувалась до «ненормальних» екстремальних умов, безумовно, є стресовим, а іноді і травматичним. На відміну від інших реакцій, стрес спочатку людиною може не усвідомлюватись, ховатись за відчуттям радощів та ейфорії від того, що все погане скінчилось. Ці почуття надалі, як правило, змінюються пригніченістю, астеничними проявами, почуттям розчарування, гнівом та невдоволенням. Переживання повернення може виявитися схожим на переживання травмуючої події. Це нерідко відбувалося в тих випадках, коли, наприклад, повернувшись з армії, комбатанти помічали, що оточуючі байдуже або навіть негативно ставились до їх участі у військових діях (це доводилося переживати і тим, хто повертався з В'єтнаму, і у нас – ветеранам Афганістану, і російським військовим – учасникам бойових дій у Чечні, особливо тим, хто пройшов першу війну) [16–19]. Тому фаза «повернення» є неоднорідною, і може вести як до успішної адаптації людини до нових умов, так і до розвитку дезадаптації і всіх патологічних наслідків перенесеної травми.

Потрібно враховувати, що «повернення» не може розглядатися просто як повернення до минулого. Коли людина намагається зробити це (іноді сама, іноді – під впливом оточуючих), ми стикаємося з якоюсь штучною ситуацією «роздвоєння особистості». Тобто от була одна «особистість-до» (до війни, до піратського полону), потім сформувалася якась «особистість-там», успішно вижила, а потім знову повинна з'явитися «особистість-до». Треба ясно розуміти, що навіть при цілком благополучній ситуації в період повернення людина повинна пройти стадію стресу повернення, стадію нестійкої адаптації та наслідків травми і період остаточного відновлення (або хронічних віддалених наслідків при несприятливому розвитку).

При розгляді процесу розвитку травми після втрати близької людини різні автори також виділяють різні етапи, наприклад:

– фаза шоку і заціпеніння (у середньому триває 9 днів), фаза страждання і дезорганізації (6–7 тижнів), фаза залишкових поштовхів і реорганізації (до року), фаза завершення;

– фаза шоку, фаза пошуку (пік настає приблизно на 12-й день), фаза гострого горя чи розпачу, страждання і дезорганізації (до 6-7 тижнів після втрати), фаза залишкових поштовхів і реорганізації, фаза завершення [3];

– стадії шоку і заціпеніння, заперечення і відсторонення, визнання і болю, прийняття і відродження [6];

– фази криків, заперечення і нав'язливості, запропоновані Horowitz як етапи реакції на травму, найбільше також відповідають саме початковим етапам розвитку горя [17] і т.д.

Безумовно, з легкістю можна відзначити схожість зазначених етапів. При цьому відмітимо, що деякі автори відзначають їх більшу кількість. Також виділяють 8 етапів реакції горя: 1-й етап – з домінуючою емоційною дезорганізацією (від декількох хвилин до декількох годин); 2-й етап – гіперактивності (2– 3 дні); 3-й етап – напруги (тиждень), 4-й етап – пошуку (другий тиждень); 5-й етап – відчаю (3– 6 тижднів), 6-й етап – демобілізації, 7-й етап – дозволу (кілька тижнів з дня смерті), 8-й етап – рецидивуючий (до року) [10– 11].

Можна відзначити, що в цілому більшість авторів сходиться на тому, що процес нормального горя може тривати приблизно до року, причому в основному відновлення відбувається протягом декількох тижнів, а далі вже можуть просто траплятися окремі рецидиви.

Укладачі МКХ-10 схильні проявляти ще більший оптимізм, вказуючи, що нормальні реакції горя не перевищують 6 місяців, а якщо горе триває довше, воно повинно розглядатися як аномальне.

Однак наш досвід роботи з постраждалими, що пережили смерть найближчої людини, показує, що насправді цей процес набагато більш тривалий, і повне його завершення вимагає навіть не одного року. Як сказав Б. Дейте: «Перший рік пішов на те, щоб вижити. Другий показує, як ви самотні» [6]. Ймовірно, така розбіжність у строках пов'язана: по-перше, з тим, що вже через кілька тижнів людина починає уникати звертатися за допомогою, залишаючись один на один зі своїм горем, навчається менше показувати його чужим людям. Але горе ще залишається. По-друге, треба розвести протікання горя після смерті близьких і самої близької людини. У цьому випадку руйнується весь життєвий уклад – від повсякденної рутини, звичок, планів до сенсу життя.

Смерть близької людини об'єктивно знищує мотиви, які продовжують мати великий особистісний сенс. Через це потрібно набагато більше часу на відновлення, адже необхідно не просто пережити горе, а й практично заново створити своє життя, знайти сенс того, щоб жити далі, навчитися жити не просто без померлої людини, а жити з іншими людьми, обзавестися новими звичками, новими мотивами, часом – новим колом спілкування, вибудувати нові взаємини з близькими. Якраз про це нерідко і забувають. Людині потрібно пройти етап адаптації до нових умов і вибудовування нового життєвого укладу. Тільки після цього можна говорити про те, що людина пережила горе і прийшла до нормального життя.

Висновки. Проблему, яку було піднято у статті, безумовно, не можна вважати цілком вирішеною. Це, скоріше, тільки спроба окреслити основні проблеми психологічного характеру, з якими стикається людина, що пережила трагічні події в осередку надзвичайної ситуації. Хотілося б сподіватись, що наведені в дослідженні дані слугуватимуть поштовхом для подальших досліджень у межах проблеми надання невідкладної психологічної допомоги постраждалим від трагічних подій людям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю. и др. Психогении в экстремальных ситуациях / Александровский Ю. и др. // Психология экстремальных ситуаций : [хрестоматия / сост. Тарас А. Е., Сельченко К. В.]. – Мн. : Харвест, 2000. – 480 с.
2. Андриющенко А. В. Посттравматическое стрессовое расстройство при ситуациях утраты объекта экстраординарной значимости / А. В. Андриющенко // Психиатрия и психофармакотерапия. – Т. 2, № 4.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Василюк Ф. Е. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
4. Воробьев А. И. Боевая психическая травма у военнослужащих, действовавших в зоне Персидского залива / А. И. Воробьев // Военно-медицинский журнал. – 1991. – №6. – С. 70–71.
5. Гриневич Є. Г. Стан психічного здоров'я постраждалих внаслідок терористичного акту в м. Беслан / Є. Г. Гриневич // Вісник психіатрії та психофармакотерапії. – 2007. – № 1. – С. 104–109.
6. Дайте Б. Жизнь после потери / Дайте Б. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 304 с.
7. Доровских И. В. Посттравматические стрессовые расстройства у военнослужащих, получивших тяжелые ранения в военном конфликте / И. В. Доровских // Медицина катастроф. – № 1 (17). – 1998. – С. 48–52.
8. Магомед-Эминов М. Ш. Трансформация личности / Магомед-Эминов М. Ш. – М. : Психоаналитическая Ассоциация, 1998. – 496 с.
9. Оніщенко Н.В. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону : [монографія] / Оніщенко Н.В., Побідаш А.Ю., Тімченко О.В., Христенко В.Є. – Х. : НУЦЗУ, 2012. – 196 с.
10. Пуховский Н.Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Пуховский Н.Н. – М. : Академический Проект, 2000. – 285 с.
11. Решетников, М. М. Землетрясение в Спитаке (1988 г.). Уфимская катастрофа (1989 г.) / Решетников, М. М., Баранов Ю. А., Мухин А. П., Чермянин С. В. // Военно– медицинский журнал. – № 9. – 1991. – С. 11–16.
12. Сукиасян С. Г. Особенности посттравматических стрессовых нарушений после землетрясения в Армении / С. Г. Сукиасян // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. – № 1. – 1993. – С. 61–65.
13. Трубицына Л. В. Средства массовой информации и психологическая травма / Л. В. Трубицына // Проблемы медиапсихологии. Материалы секции «Медиапсихология» Международной научно-практической конференции «Журналистика в 2000 году : Реалии и прогнозы развития». – М. : РИП-холдинг, 2002. – 158 с.
14. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Тарабрина Н. В. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
15. Erikson K. New Species of Trouble : Explorations in Disaster, Trauma, and Community / Erikson K. – NY, 1994.
16. Forman S. I., Navas S. Massachusetts' post-traumatic stress disorder program: a public health treatment model for Vietnam veterans / S. I. Forman, S. Navas // Public Health Rep., 1990 Mar-Apr., Vol. 105, Issue 2. – P. 172–9.

17. Horowitz M. J. Stress-response syndromes: A review of posttraumatic and adjustment disorders / M. J. Horowitz // Hospital and Community Psychiatry. March 1986. Vol. 37. No. 3. – Pp. 241–249.

18. Taylor Carl E. How care for childhood psychological trauma in wartime may contribute to peace / Carl E. Taylor // International Review of Psychiatry, Aug98, vol. 10, Issue 3. – P. 175.

19. Wallace Anthony F. C. Tornado in Worcester (Disaster Study Number Three, Committee on Disaster Studies, National Academy of Sciences / Anthony F. C. Wallace // National Research Council, 1957). – p. 127.

УДК 159.947.5:355.5

Пигарева К.О., аспірантка кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені Н.Е. Жуковського «Харьковский авиационный институт»

ФОРМИРОВАНИЕ НЕОСОЗНАВАЕМОЙ МОТИВАЦИИ ЗАНЯТИЙ ЭКСТРЕМАЛЬНЫМИ ВИДАМИ СПОРТА: ПСИХОДИНАМИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Обґрунтовано необхідність вивчення несвідомої мотивації занять екстремальними видами спорту, дано визначення поняття несвідомої мотивації та описано історію його розробки. Розглянуто психоаналітичні теорії стосовно вивчення несвідомих мотивів занять екстремальними видами спорту. Описано особливості формування несвідомої мотивації та її структурних компонентів у спортсменів, що займаються екстремальним спортом.

Ключові слова: екстремальні види спорту, несвідома мотивація, самодеструктивність, особистісна організація, рання травматизація, механізми психологічного захисту.

Обоснована необходимость изучения бессознательной мотивации занятий экстремальными видами спорта, дано определение понятия бессознательной мотивации и описана история его разработки. Рассмотрены психоаналитические теории применительно к изучению неосознанных мотивов занятий экстремальными видами спорта. Описаны особенности формирования бессознательной мотивации и ее структурных компонентов у спортсменов, которые занимаются экстремальными видами спорта.

Ключевые слова: экстремальные виды спорта, бессознательная мотивация, самодеструктивность, личностная организация, ранняя травматизация, механизмы психологической защиты.

Постановка проблеми. В настоящее время наблюдаются качественные изменения в социальной сфере. Это касается и досуговой деятельности современной молодежи. Хобби, которые были популярны ранее, в настоящее время утратили свою актуальность, и их место заняли те виды активности, которые требуют от человека большего риска и жажды острых ощущений. Так, на сегодняшний день в мире широкую популярность среди молодежи приобретают экстремальные виды спорта.

Для экстремальных видов спорта характерно непосредственное общение с природной средой с минимальным набором средств безопасности, поэтому занятия такими видами спорта становятся опасными для здоровья и жизни человека. Ранее было показано, что занятия экстремальным спортом носят саморазрушительный характер и иногда их называют парасуицидальными видами

спорта [1]. В данном варианте поведения индивид неосознанно причиняет себе вред, считая такие занятия полезными для его здоровья. Проблема усугубляется тем, что в данный момент отсутствует этап психологического отбора в данные виды спорта, поэтому экстримом могут заниматься люди, чья мотивация не всегда носит адекватный характер.

Таким образом, самая перспективная часть населения, занимаясь экстремальными видами спорта, становятся инвалидами или погибают в силу действия непредсказуемых природных условий (камнепады, схождение лавин, подводные течения и т.д.). Поэтому для решения вопросов психологического отбора и экспертизы безопасности экстремальных видах спорта одним из важных аспектов является исследование мотивации людей, которые этим спортом занимаются.

Анализ последних исследований и публикаций. Ранее авторами были рассмотрены структурные компоненты сознательной мотивации занятий экстремальным спортом (А. Ганоль, С. Предко, Ю. Байковский, Б. Мартин и др.), показано влияние различных факторов на мотивацию человека. Анализ этих исследований был проведен нами ранее (см. Пигарева К.О. «Особенности мотивационно-смысловой сферы лиц, занимающихся экстремальными видами спорта: обзор основных исследований», «Вестник Национального университета им. В.Н. Каразина», серия «Психология», выпуск за сентябрь 2013 г.).

Но еще в конце XIX века З. Фрейдом было показано, что на поведение человека в значительно большей степени влияет его бессознательное. Поэтому исследование неосознаваемой мотивации спортсменов-экстремалов может вскрыть истинные причины такого увлечения и готовности постоянно рисковать жизнью и здоровьем.

Психоаналитическая практика предоставляет достаточно обширный эмпирический материал относительно лиц с самодеструктивной личностной организацией. Но, во-первых, эти данные не подкреплены адекватной математико-статистической обработкой; и, во-вторых, необходимо уточнить возможность их применения к лицам, занимающимся экстремальными видами спорта.

Поэтому **цель работы** – изучить условия формирования неосознаваемой мотивации занятий экстремальными видами спорта в рамках психодинамического подхода.

Объект работы – мотивационная сфера личности.

Предмет работы – факторы, способствующие формированию неосознаваемых мотивов занятий экстремальными видами спорта.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- 1) рассмотреть подходы к определению неосознаваемой мотивации;
- 2) рассмотреть психодинамические факторы и механизмы формирования неосознаваемой мотивации самодеструктивного поведения у спортсменов-экстремалов.

Изложение основного материала. Поведение человека обусловлено двумя взаимосвязанными сторонами – регуляционной и побудительной (А.Н. Леонтьев, А.Г. Маклаков, Е.П. Ильин). Регуляцию человеческого поведения в основном обеспечивают психические процессы и состояния. Функцию побуждения поведения выполняет мотивация.

Мотивація – це циклічний процес неперервного взаємного впливу і преобразования, в якому суб'єкт дії і ситуація взаємно впливають одна на одну і результатом якого є реально спостережуване поведіння [2, С. 513].

В залежності від предмета класифікації, виділяють різні види людської мотивації – зовнішню і внутрішню, позитивну і негативну, стійку або нестійку. В даному дослідженні авторів цікавить свідомі і несвідомі мотивації.

Несвідомі мотивації – це імпульси до дій, які є непередбачуваними і неконтрольованими з боку процесів пізнання [3].

Слід підкреслити, що несвідомі мотивації – це тимчасове явище: в подальшому, в межах психологічних інсайтів, вони можуть бути усвідомлені.

Історично однією з перших наукових концепцій, які намагалися пояснити механізми формування несвідомої мотивації, є біологічна концепція і розроблена на її основі теорія інстинктів. В ній утверджалося, що поведінка людини базується на вроджених біологічних інстинктах. Далі поняття інстинкта в цій концепції було замінене поняттям біологічної потреби, але принципово їх сутність не відрізнялася. Недоліком даної концепції було те, що в ній не передбачувалося використання людиною когнітивних факторів, пов'язаних зі свідомістю. Тому ці два поняття (інстинкт і біологічна потреба) замінені поняттям влечення в теорії З. Фрейда.

Представники біхевіорального підходу утверждали, що поведінка людини жорстко детермінована розробленою ними стимул-реактивною схемою, яка також упускає з уваги особливості людини.

А. Маслоу і К. Роджерс утверждали, що поведінка людини в більшій мірі визначена вродженою тенденцією до самоактуалізації і саморозвитку. Але дана гуманістична концепція не пояснює причин, по яким спортсмени, які займаються екстремальними видами спорту, намагаються завдати собі шкоди (несвідомо) – тенденція, протилежна самоактуалізації, хоча на свідомому рівні можна передбачити, що вони керуються мотивами саморозвитку.

Виходячи з усього сказаного вище, ми вважаємо, що психодинамічний підхід більш повно дозволяє описати особливості формування несвідомої мотивації з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей людини.

Великий внесок у розвиток теорії несвідомої мотивації в межах психодинамічного підходу зробив З. Фрейд, який, розвиваючи ідею динамічного несвідомого, передбачив, що існує клас несвідомих процесів, які він назвав несвідомими побудителями свідомих дій. В першу чергу, це інстинктивні влечення сексуального (лібідо) і агресивного характеру. Дані явища проявляються в трьох сферах: в сновидіннях, помилкових діях і невротичних симптомах. Самі невротичні симптоми викликають у людини бажання діяти певним чином, при цьому залишаючись несвідомими. Згідно з представ-

лениям Фрейда, невротические симптомы – это следы вытесненных травматических событий, которые в сфере бессознательного формируют сильно заряженный очаг и отсюда производят разрушительную работу по дестабилизации психического состояния человека. Причинами, вызывающими невротические симптомы, могут быть фрустрация сильного сексуального влечения, а также другие болезненные события повседневной жизни, которые в силу своей травматичности были вытеснены в сферу бессознательного [4].

Бессознательные факторы мотивации, согласно З.Фрейду, работают через сеть защитных механизмов, символических маскировок (оговорки, описки, забывание слов) и психосексуальных покровов.

В отличие от Фрейда, А. Адлер предполагал, что в своем поведении человек движим мощным чувством стремления к власти. Причиной этого является мощный врожденный комплекс неполноценности, которые человек стремится преодолеть своими поступками. С этой точки зрения, спортсмены-экстремалы готовы рисковать своей жизнью для преодоления внутреннего комплекса неполноценности и движимы стремлением к власти над окружающими как средству редукции данного комплекса.

Американский психолог, представительница неофрейдизма, К. Хорни считала, что мотивация человеческого поведения обусловлена врожденным чувством беспокойства и соглашалась с Фрейдом по поводу того, что необходимым условием невроза является конфликт между врожденными влечениями и социальным давлением. Но достаточным условием невроза являются попытки уменьшить беспокойство и тревожность с помощью специальных защитных тенденций, которые позднее она назвала невротическими тенденциями. Именно невротические тенденции личности являются теми бессознательными причинами, которые мотивируют человеческое поведение. Под невротическими тенденциями Хорни понимала навязчивые, лежащие «в основе психических расстройств... бессознательные побуждения, которые получают развитие, поскольку позволяют человеку справиться с жизнью, несмотря на его страхи, беспомощность и одиночество» [5, С. 309].

Аналогичные психоанализу взгляды разделял У. Мак-Дугалл, основатель гормической психологии. В качестве основных движущих сил человеческого поведения он рассматривал иррациональные, инстинктивные побуждения.

В основе поведения лежит интерес, обусловленный врожденным инстинктивным влечением, которое лишь находит свое проявление в навыке и обслуживается теми или иными механизмами поведения. Всякое органическое тело от рождения наделено некой витальной энергией, запасы и формы распределения (разрядки) которой жестко предопределены репертуаром инстинктов. Как только первичные импульсы определяются в виде направленных на те или иные цели побуждений, они получают свое выражение в соответствующих телесных приспособлениях.

Инстинкт – этот термин был в дальнейшем заменен Мак-Дугаллом на термин «склонность» – представляет собой врожденное образование, обладающее побудительной и управляющей функциями, содержащее в себе определенную последовательность процесса переработки информации, эмоционального возбуждения и готовности к моторным действиям.

Первоначально выделял 12 видов инстинктов: бегство (страх), неприятие (отвращение), любознательность (удивление), агрессивность (гнев), самоуничижение (смущение), самоутверждение (воодушевление), родительский инстинкт (нежность), инстинкт продолжения рода, пищевой инстинкт, стадный инстинкт, инстинкт приобретательства, инстинкт созидания [6, С. 271].

Таким образом по мере пополнения знаний об особенностях психики человека психоаналитическое понимание бессознательной мотивации претерпело некоторые изменения. Споры по поводу структуры неосознаваемой мотивации человека ведутся по сей день.

С нашей точки зрения, неосознаваемая мотивация любого человека имеет относительно постоянный «скелет» – это подавленные, социально неприемлемые желания и психологические травмы. Но содержание данных желаний и травм индивидуально. Данные явления остаются неосознаваемыми в силу действия механизмов психологической защиты или с их помощью трансформируются и в менее травматичном варианте осознаются человеком.

Наряду с понятием мотивации существует понятие мотивировки – это рациональное объяснение субъектом причин действия посредством указания на социально приемлемые для него и его референтной группы обстоятельства, побудившие к выбору данного действия. Мотивировка отличается от действительных мотивов поведения человека и выступает одной из форм осознания этих мотивов. С помощью мотивировки личность иногда оправдывает свои действия и поступки, приводя их в соответствие с нормативно задаваемыми обществом способами поведения в данных ситуациях и своими личностными нормами. Мотивировка может иногда сознательно использоваться субъектом для маскировки действительных мотивов его поведения.

Неосознаваемые мотивы самодеструктивного поведения в экстремальных видах спорта. Поскольку экстремальные виды спорта характеризуются высоким риском для здоровья и жизни спортсмена, их часто относят к одной из форм проявления аутоагрессии (самодеструктивного поведения) (Н. Агазаде).

В рамках психоаналитической теории понимание причин самодеструктивного поведения менялось по мере развития практики. В первую очередь следует указать на то, что психоаналитическое понимание личности первоначально сводилось к тому, что человек движим своими влечениями. З. Фрейд считал, что у каждого индивида существует два типа влечений – это сексуальные влечения, которые ответственны за самосохранение индивида (Эрос), и агрессивные, деструктивные влечения (Танатос). С этой точки зрения вся психическая жизнь человека определяется борьбой двух полярных влечений. Действие агрессивных влечений контролируется у индивида работой Сверх-Я и эгозащитных механизмов [7].

В норме редуция действия Танатоса происходит за счет защитного механизма сублимации, который направляет агрессивные влечения и побуждения в социально приемлемое русло.

У людей с выраженным самодеструктивным поведением действует защитный механизм, который А. Фрейд назвала «поворот против себя». Данный защитный механизм формируется в детстве, когда благосостояние ребенка полностью зависит от независимого взрослого. Поэтому в случае возникновения

негативних емоцій по отношению к значимому взрослому ребенок перенаправляет всю агрессию на себя. В настоящий момент нет точного описания того, как этот защитный механизм постепенно становится хроническим и присутствует в Эго индивида уже во взрослой жизни. Тем не менее, можно предположить, что спортсмены, которые занимаются рискованными видами спорта, бессознательно стремятся справиться с негативными чувствами по отношению ко внешним объектам, поворачивая их на себя.

В более поздних работах Фрейд, позаимствовав термин «влечение к смерти» у С. Шпильрейн, описал его как стремление всего живого вернуться к первоначальному неорганическому состоянию. Далее П. Федерн, сужая понятие влечения к смерти и разрушению Танатос, называет его «мортидо», в противоположность «либидо». Позднее была открыта биологическая основа мортидо – это угнетение метаболизма, гормональной эмиссии и иммунной активности, которое приводит к постоянному депрессивному состоянию вследствие эндорфин-энкефалинового дисбаланса нейрохимии мозга.

Учитывая такую точку зрения, мы предполагаем, что у спортсменов, занимающихся рискованными видами спорта, можно наблюдать признаки неклинической депрессии, и желание рисковать вызвано формированием у спортсмена стремления чувствовать себя живым, «почувствовать вкус жизни» на грани ее со смертью. Такое стремление, скорее всего, может быть обусловлено личностными особенностями спортсменов, которые и формируют неосознаваемую мотивацию выбора экстремальных видов спорта.

Говоря о личностных особенностях, обуславливающих формирование неосознаваемых мотивов занятий экстремальными видами спорта, мы имеем в виду особый тип организации характера в сочетании с уровнем функционирования личности.

Опираясь на психоаналитическое понимание самодеструктивного поведения человека, мы можем предположить, что выбор экстремальных видов спорта осуществляется людьми с мазохистической или, в меньшей степени, депрессивной личностной организацией. Данные личностные особенности и обусловленная ими бессознательная мотивация будут рассмотрены подробнее.

Мазохизм как личностная характеристика был разграничен с сексуальным мазохизмом З. Фрейдом. Для этого Фрейд вводит термин «моральный мазохизм». Современные психоаналитики употребляют это понятие, если отсутствует явный сексуальный контекст данного личностного конструкта.

Для того чтобы не допустить ложного понимания мазохизма как желания получать удовольствие от страдания, необходимо сделать оговорку и сказать, что человек терпит боль и страдание для какой-то будущей выгоды, т.е. для достижения определенной цели [8].

Моральный мазохизм включает основанную на чувстве вины бессознательную потребность в наказании, способствующую формированию невротической симптоматики, либо бессознательно и собственноручно спровоцированному страданию от несчастных случаев, финансовых потерь, плохих отношений, неудач или позора. При этой форме теряется видимая связь с сексуальным объектом, однако Фрейд утверждал, что место садистского объекта здесь

занимает Сверх-Я и быть наказанным – эквивалент быть избитым отцом, а значит, отражает желание пассивных женских сексуальных отношений с ним. Моральный мазохизм – первичное свойство мазохистского характера или поведенческого мазохизма, хотя к последнему обычно относят также депрессивные настроения и склонность жаловаться на свое положение жертвы судьбы и недоброжелателей.

Патогенез этих форм основан на бессознательной регрессивной сексуализации чувства вины и – у мужчин – на бессознательных пассивно-гомосексуальных желаниях, исходящих из эдипова конфликта, и нарушенных ранних объектных отношениях. Как у мужчин, так и у женщин мазохизм представляет собой компромиссное образование, обеспечивающее устранение детских страхов кастрации, отвержения и заброшенности.

В ранних работах Фрейд высказывал предположение, что мазохизм является феноменом, производным от предшествующего садизма. В работе «Экономическая проблема мазохизма» он высказался в пользу существования первичного эротогенного мазохизма, остатка смешанного существования влечений к жизни и смерти после частичной проекции на объекты внешнего мира (собственно садизм). В некоторых случаях спроецированный садизм интроецируется и, обращаясь внутрь, порождает вторичный мазохизм. В одном и том же индивиде связь садистских и мазохистских черт неизменна [9].

В статье «Печаль и меланхолия» Фрейд утверждал, что меланхолия и вызванные ею страдания являются своеобразным замещением бессознательного садистического желания причинить страдания значимым внешним объектам. Страдая, меланхолик косвенно причиняет страдания близким людям. Поэтому в большинстве случаев в одном индивиде присутствуют как мазохистические, так и садистические личностные черты [10].

Однако Н. Мак-Вильямс указывает на то, что психологические травмы и плохое обращение в детстве формирует у детей разного пола различные ориентации: мальчики, идентифицируясь с агрессором, в дальнейшем вырастают садистами, а девочки идентифицируются с позицией жертвы и усваивают мазохистические черты [8]. Более подробно женская динамика мазохизма описана К. Хорни.

Также следует отметить, что, используя термин «мазохистический», имеется в виду то, что существует определенный спектр мазохизма от нормально до патологического. К нормальному мазохизму можно отнести самоотречение матери в пользу своих детей.

О. Кернберг отмечает, что предрасположенность к бессознательному чувству вины – это цена, которую платит человек за интеграцию нормальных функций Супер-Эго. К нормальному мазохизму он относит obsessionalное поведение, которое бессознательно выражает магическую поддержку против опасной активации инфантильных запретов. Кроме этого, сюда относится реалистическая самокритика, которая может вызвать депрессивное состояние [11].

На другом краю спектра выделяется депрессивно-мазохистское расстройство личности.

Депрессивно-мазохистское расстройство проявляется в наличии трех особенностей: непреклонность Супер-Эго, сверх-зависимость от поддержки и принятия

со стороны других людей и чертами, выражающими трудности в выражении агрессии. В ситуациях, вызывающих агрессию, люди с депрессивно-мазохистическим расстройством не могут ее проявить и впадают в депрессию [11].

Принимая такую точку зрения, мы можем предполагать, что бессознательная мотивация выбора и участия в экстремальных видах спорта строится на удовлетворении тех желаний, которые не были удовлетворены в раннем детстве индивида: принятие и теплое отношение родителей (жажда принятия со стороны спортивной референтной группы), выход агрессивных чувств по отношению к родителям (в данном случае экстремальный спорт либо является способом поворота на себя, либо средством редукации агрессии при выполнении рискованных спортивных заданий).

Н. Мак-Вильямс указывает на преобладание у мазохистической личности таких механизмов защиты как идеализация, интроекция, поворот против себя и отреагирование во вне таким образом, когда существует риск самоповреждения. В таком случае самоповреждение включает в себя попытку бессознательно справиться с ожидаемой болезненной ситуацией, предупредив ее. Возможно, что такая динамика позволяет спортсменам-экстремалам справиться с бессознательным убеждением в том, что они плохие. Но все приведенные выше предположения нуждаются в эмпирической проверке.

Некоторые авторы (например, Н. Мак-Вильямс) склонны различать мазохизм и депрессивность. Аффективный мир мазохистической и депрессивной личности совпадает в переживании эмоций печали и вины, но у мазохистической личности в ответ на посягательство против её интересов возникает гнев и обида. Кроме этого, мазохисты считают, что их страдания незаслуженные и они являются жертвой внешних обстоятельств. Чувство отверженности и несправедливого отношения со стороны окружающих в ответ на относительно мелкие проявления неуважения может приводить этих пациентов к бессознательному поведению, направленному на то, чтобы заставить объекты своей любви чувствовать себя виноватыми. Запускается цепная реакция повышенной требовательности, чувства отвергнутости и бессознательной тенденции заставить других почувствовать свою вину; следующее за этим действительное отвержение со стороны окружающих может привести к тяжелым проблемам в самых близких взаимоотношениях и стать пусковым механизмом депрессии, связанной с потерей любви [10; 11].

С нашей точки зрения, спортсменам-экстремалам присущи также черты депрессивной личностной организации, но ее маниакального полюса. Депрессивная динамика у маниакальных людей редуцируется с помощью механизма отрицания. Эти люди характеризуются излишней энергичностью и подвижностью, наличием грандиозных планов. У данных людей отмечается оральная динамика, они чрезмерно разговорчивы и общительны.

Основные защитные механизмы маниакальных людей – это отрицание и отреагирование. Именно отреагирование может проявляться в занятиях рискованными видами спорта. Таким образом, бессознательный мотив здесь – избавиться от одолевающей печали.

Маниакальных и депрессивных людей объединяет похожая травматическая ситуация в детстве – это неоплаканые потери, причем это не только

смерть или фактическое исчезновение внешнего объекта: это могут быть расставания с привычным укладом жизни, связанные, например, с переездом.

Травматические переживания у мазохистских личностей аналогичны. Кроме этого, в родительских семьях мазохистов могло отсутствовать эмоциональное отношение к ребенку, и только во время наказания ребенок чувствовал эмоциональное отношение.

Другие жизненные истории свидетельствуют о том, что в раннем детстве мазохистов поощряли мужественно выносить страдания. Вырастая такие люди страдают, для того чтобы получить эмоциональное одобрение со стороны других людей.

Таким образом, бессознательные мотивы участия в экстремальных видах спорта обусловлены личностной динамикой и личностной организацией.

Л. Бурбо высказала мысль о том, что человек во взрослом возрасте склонен повторять детские травмы для того, чтобы их переиграть, но снова и снова ему встречаются те обстоятельства и те люди, которые травмируют его повторно [12].

В целом классификация травматического опыта и соответствующего ему поведения у Л. Бурбо отличается от психоаналитической, но идея о том, что человек склонен вновь и вновь проигрывать травматический опыт, достойна внимания.

Подводя итог, можно говорить о том, что неосознаваемая мотивация спортсменов-экстремалов строится на особенностях раннего травматического опыта и сформированного на его основе типе организации характера.

Поэтому факторами формирования неосознаваемой мотивации являются последствия ранней детской травматизации – они вызывают бессознательное желание переиграть травму и выработанные при это механизмы психологической защиты, позволяющие выбрать способ переигрывания травмы.

Таким образом, дальнейшее эмпирическое изучение неосознаваемой мотивации должно сосредоточиться на вопросах содержания раннего травматического опыта индивида и сформированного на его основе типе организации характера и механизмах психологической защиты.

Выводы. По результатам проведенного теоретического анализа можно сделать следующие выводы:

1. Неосознаваемая мотивация – побуждения к действиям, являющиеся непреднамеренными и неконтролируемыми со стороны процессов познания.

Изучение бессознательной мотивации стало возможным благодаря З.Фрейду и всем последующим психоаналитикам, которые расширяли и дополняли это понятие.

Наряду с понятием мотивации существует понятие мотивировки – это рациональное объяснение субъектом причин действия посредством указания на социально приемлемые для него и его референтной группы обстоятельства, побудившие к выбору данного действия. Мотивировка отличается от действительных мотивов поведения человека и выступает как одна из форм осознания этих мотивов.

2. В раннем психоанализе самодеструктивное поведение обуславливалось преобладанием у человека влечения к разрушению, смерти – Танатосом. Дан-

ный конструкт далее был доработан, и П. Федерн назвал инстинкт смерти «мортидо». За счет угнетения нейрохимии мозга, мортидо вызывает у индивидов депрессивное состояние и занятия экстремальными видами спорта способствуют ощущению жизни. Это же депрессивное состояние может быть причиной самодеструктивного поведения.

Выбор рискованных видов спорта осуществляется людьми с мазохистической или депрессивной (маниакальный полюс) личностной организацией. Это может быть обусловлено бессознательным желанием вызвать и переиграть ранние детские травмы.

Факторами, влияющими на формирование неосознаваемой мотивации занятий экстремальными видами спорта особенности переживания ранних детских травм спортсменов и выработанные на их фоне механизмы психологической защиты. Поэтому неосознаваемая мотивация занятий экстремальными видами спорта строится на желании переиграть детскую травму.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жидко М. Є. Основи юридичної психології. Судово-психологічна експертиза / Жидко М. Є. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін.-т», 2007. – 175 с.
2. Маклаков А. Г. Общая психология / Маклаков А.Г. – СПб. : Питер, 2007. – 583 с.
3. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии 2-е изд. [Электронный ресурс]: национальная психологическая энциклопедия / В. А. Жмуров. – 2012. – Режим доступа: <http://http://vocabulary.ru/dictionary/978/word/motivacija-besoznatelnaja>
4. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд. – М. : Азбука классика, 2013. – 224 с.
5. Horney K. Self-Analysis / K. Horney. – N.Y. : W.W. Norton and Company, 1942.
6. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С. Шульц. – К. : Евразия, 2002 – 528 с.
7. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд. – Х. : Фолио, 2010. – 288 с.
8. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика : понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М. : Класс, 2001. – 480 с.
9. Фрейд З. Экономическая проблема мазохизма : Венера в мехах / Л. фон Захер-Мазох, Ж. Делез, З. Фрейд. – М. : Мысль, 1992. – С. 349–364.
10. Фрейд З. Печаль и меланхолия : основные психологические теории в психоанализе. Очерк истории психоанализа / Фрейд З. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 211–231.
11. Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности / Кернберг О. – М. : Класс, 1998. – 368 с.
12. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – М София, 2009. – 192 с.

Попова Г.В., к. психол. н., доц., доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами НТУ «ХПІ»;

Богдан Ж.Б., к. психол. н., доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами НТУ «ХПІ»

ОСОБИСТІСНО-АДАПТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЕРІВНИКІВ СЕРЕДНЬОЇ ЛАНКИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення взаємозв'язку рівня адаптивності та типу поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу. Аналіз отриманих показників дозволив розподілити досліджуваних на три групи та виявив взаємозв'язок рівня адаптації та типу поведінкової активності. Високий рівень адаптації демонструють керівники з поведінковим типом АБ, середній рівень адаптації було виявлено у керівників з поведінковим типом А. Середній рівень адаптації з прагненням до низького проявляють керівники з поведінковим типом Б.

Ключові слова: кризові умови, соціально-психологічна адаптивність, поведінкова активність, керівники середньої ланки.

В статье проанализированы результаты эмпирического исследования, которое направлено на изучение взаимосвязи уровня адаптивности и типа поведенческой активности руководителей среднего звена высшего учебного заведения. Анализ полученных результатов позволил распределить испытуемых на три группы и показал взаимосвязь уровня адаптации и типа поведенческой активности. Высокий уровень адаптации демонстрируют руководители с поведенческим типом АБ, средний уровень адаптации был выявлен у руководителей с поведенческим типом А. Средний уровень адаптации со стремлением к низкому проявляют руководители с поведенческим типом Б.

Ключевые слова: кризисные условия, социально-психологическая адаптивность, поведенческая активность, руководители среднего звена.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в умовах кризи суспільства є актуальною проблема соціально-психологічної адаптації керівників організацій до управлінської діяльності, що набуває нових функцій. Керівництво – це діяльність, яка вимагає від керівника певного особистісно-адаптаційного потенціалу: могутніх ресурсів саморегуляції, особистої сили, соціальної компетенції. Такий особистісно-адаптаційний потенціал в умовах постійних змін та великих навантажень дозволяє керівнику, по-перше, ефективно виконувати обов'язки самому, залишатись фізично та психологічно здоровим; по-друге, – забезпечувати відповідні соціально-психологічні умови підлеглим. Саме тому питання дослідження поведінкової активності керівників, пошуку ефективних засобів зміцнення їх особистісно-адаптаційного потенціалу є актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна діяльність керівників є об'єктом дослідження різних наукових підходів, кожен з яких намагається вивчити фактори її ефективності. Серед них – вивчення особливості управлінської професійної діяльності (А.О. Деркач, Л.Г. Дика, А.Л. Журавльов, В.Г. Зазикін та ін.); концепція суб'єктного підходу до вивчення професійної діяльності у психології праці (Л.Г. Дика, Є.О. Климов,

А.К. Маркова, Н.В. Самоукіна та інш.); розробка проблеми саморегуляції психічної активності особистості (А.О. Деркач, О.А. Конопкін, Д.А. Ошанін та інш.) [1; 2; 3; 4; 6].

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність керівників різноманітних організацій в цілому схожа між собою та характеризується типовими для цієї діяльності стресорами:

- інформаційного навантаження та невизначеності (потрібно отримувати і переробляти у стислі терміни масу нових відомостей та часто приймати рішення в умовах недостатньої інформації);
- особистої відповідальності не тільки за свої дії, а і за дії підлеглих;
- дефіциту часу (термін, за який керівнику необхідно розібратися з усіма проблемами, обмежений) ;
- міжособистісних конфліктів (в будь-якому колективі трапляються сварки, тим більше серед творчих працівників);
- внутрішньоособистісних (рольових) конфліктів (наприклад, якщо положення співробітника в організації не відповідає його баченню себе, амбіціям, можливостям, то конфлікт неминучий);
- поліфокусності управлінської діяльності (керівник вирішує різні, часом суперечливі завдання);
- несприятливих факторів зовнішнього середовища.

Таким чином, управлінська діяльність потребує від особистості наявності певних емоційних, когнітивних, енергетичних ресурсів та потенціалів, якими керівник має вміти адаптивно користуватись.

В даній роботі нас зацікавила діяльність керівників середньої ланки вищого навчального закладу, до яких було віднесено деканів факультетів та завідувачих кафедр. Особливість управлінської діяльності цих керівників полягає у певній маргінальності їх функцій: з одного боку, вони керівники, мають підлеглих, а з іншого – вони самі є підлеглими та мають виконувати накази вищих. Крім того, вони виконують навчальне навантаження за змістом таке саме, як і їх підлеглі. Таким чином, психологічне навантаження керівника дуже велике. За недостатності особистих ресурсів це може призводити до дезадаптації, проявом якої часто є психосоматичні розлади, підвищення конфліктності, зниження продуктивності їх професійної діяльності.

Успішність управлінської діяльності керівників середньої ланки вищого навчального закладу багато в чому залежить від типу поведінкової активності. Поведінкова активність керівника пов'язана з особливостями його особистості, типом реагування на події.

Концепція поведінкових типів А/Б була вперше висунута в 1959 році кардіологами доктором Мейєром Фрідманом і доктором Реєм Г. Розенманом. Вони ідентифікували поведінковий тип А як характерний для типового пацієнта чоловічої статі з ішемічною хворобою серця (ІБС). В однаковій стресовій ситуації представники типу А, як правило, повідомляють про більше фізичне та емоційне напруження, ніж представники типу Б. Їм також властиві високі вимоги до роботи та оточуючих. Люди, поведінка яких є характерною для типу А, більш нетерплячі й агресивні в суспільстві, більше часу присвячують роботі і менше дозвіллю. Вони більш гостро реагують, якщо їх досягає розчарування.

Авторами методики «Тип поведінкової активності» Л.І. Вассерманом, Н.В. Гуменюком виділені наступні 5 типів поведінкової активності:

1. Виражена поведінкова активність типу А. Гіперактивна, сверженергічна, нетерпляча, імпульсивна особистість.

2. Тенденція до поведінкової активності типу – А (умовно – тип А1). Енергійна, яка прагне до змагальності, без амбітності й агресивності, з підвищеною діловою активністю особистість.

3. Проміжний (перехідний) тип особистісної активності – тип АБ. Збалансована, з неявною схильністю до домінування, впевнена, емоційно-стабільна особистість.

4. Тенденція до поведінкової активності типу – Б (умовно – Б1). Раціональна, обережна, некваплива, з помірною активністю особистість.

5. Виражений поведінковий тип особистісної активності – тип Б. Невпевнена, сумніваються, яка уникає відповідальності, пасивна особистість.

З опису типів поведінкової активності зрозуміло, що для керівників найбільш адаптивним та «енергозберігаючим» є тип АБ.

Метою роботи було вивчити взаємозв'язок рівня адаптивності та типу поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу. На наш погляд, необхідно розглядати взаємозв'язок рівня адаптивності та типу поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу в широкому розумінні не лише і не стільки як пристосування, але і як становлення особистості, що володіє певними знаннями, уміннями, навичками.

Для виявлення взаємозв'язку рівнів адаптації до професійної діяльності та типів поведінкової активності було обрано наступні методики: методику «Тип поведінкової активності» Л. І. Вассермана і Н. В. Гуменюка та методику «Діагностика соціально–психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Раймонда [5].

В основі методики, спрямованої на виявлення рівня соціально–психологічної адаптації, були визначені дані, які характеризують риси, що притаманні респондентам, а саме: адаптації, сприйняття інших, інтернальності, самосприйняття, емоційної комфортності та прагнення домінування у професійній сфері організації.

Керівники середньої ланки вищого навчального закладу, які взяли участь в емпіричному дослідженні, продемонстрували неоднакові рівні адаптації до професійної діяльності та різні типи поведінкової активності.

Отримані результати емпіричного дослідження засвідчили, що у керівників середньої ланки вищого навчального закладу спостерегається розподіл за трьома типами поведінкової активності (рис. 1).

Як видно із наведених даних, 24,1% респондентів, які взяли участь в експерименті, відповідають показнику типу поведінкової активності А. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу, які проявляють тип поведінкової активності А, відрізняються високим ступенем залученості до управлінської діяльності, схильні виявляти ініціативу, цілеспрямовані. Вони не здатні відлучитись від своєї професійної діяльності, спрямувати зусилля в іншу сферу, тому в них виникають проблеми з відпочинком, на який постійно не вистачає часу. Цей тип керівників середньої ланки вищого навчального закладу не здатен забути про роботу, навіть під час відпочинку. Вони вміють обирати головні

напрями у своїй професійній діяльності. В ході реалізації своєї управлінської діяльності вони проявляють неабияку активність, яку спрямовують, насамперед, на досягнення цілей. Вони не схильні відмовлятися від поставленої мети, навіть якщо їх очікує поразка. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу даного типу поведінкової активності намагаються урізноманітнити свою повсякденну управлінську діяльність. Вони не можуть довгий час зосереджувати увагу на одній проблемі. Вони не здатні на довге очікування. У процесі своєї управлінської діяльності керівники типу А намагаються робити все якомога швидше. Відрізняються розвинутою мовною експресією з виразними жестами. Для них є характерною імпульсивність. В ході розмови вони, як правило, не здатні дослухати співрозмовника. Характеризуються високим рівнем суперництва та агресивності, спрямовані на індивідів, які заважають на шляху до досягнення мети. В ситуації поразки, в професійній діяльності, найчастіше звинувачують зовнішні фактори або суперників. У професійній діяльності прагнуть домінувати, реалізовувати постійний контроль за трудовою діяльністю підлеглих. В цілому швидко приймають рішення, але спостерігається підвищення рівня тривожності, коли необхідне оперативне прийняття рішень, а інформації бракує. Низька протидія стресовому впливу. У професійній діяльності керівники середньої ланки вищого навчального закладу, які проявляють тип поведінкової активності А, прагнуть досягти успіху, постійно намагаються покращити результати своєї управлінської діяльності.

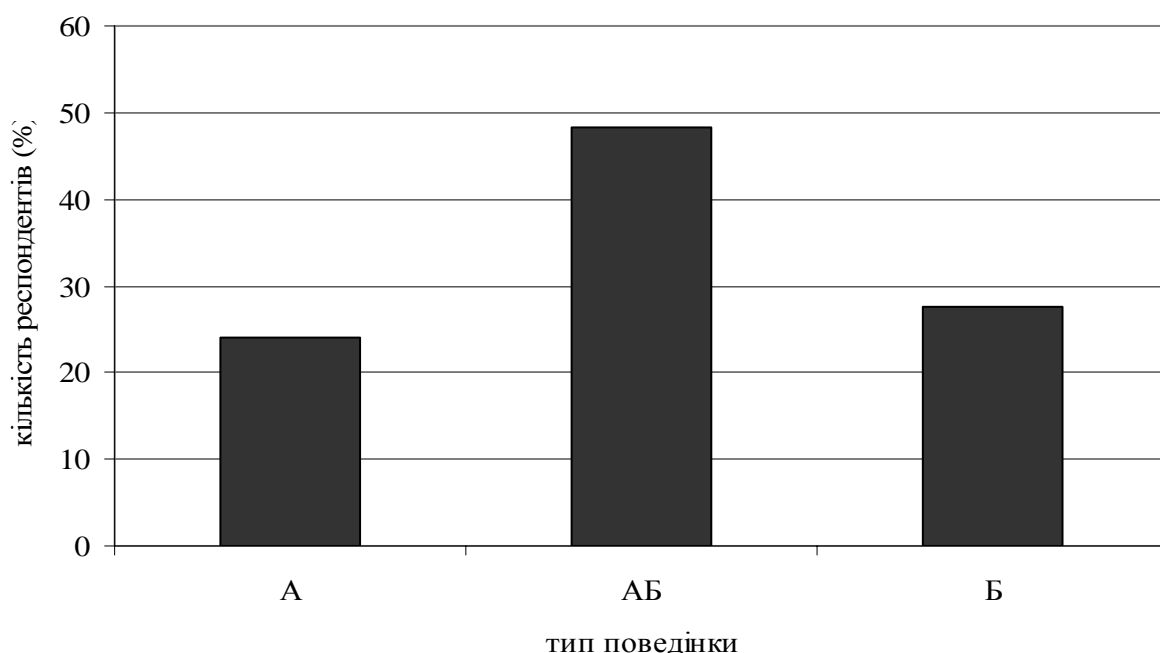

Рисунок 1. Типи поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу

Кількість керівників середньої ланки вищого навчального закладу, яких за отриманими даними було віднесено до числа тих, хто демонструє тип поведінкової активності АБ, становить 48,3%. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу, які проявляють тип поведінкової активності АБ, демонструють ши-

рокий спектр інтересів. Вони вміють врівноважувати свою активність у ході реалізації професійної діяльності. Здатні переключатися з професійної діяльності на відпочинок. На достатньому рівні розвинуті жести та мовна експресія. Вони добре адаптуються до різних різновидів діяльності. Виявляють стійкість до впливу стресогенних факторів.

Тип поведінкової активності Б демонструють 27,6% керівників середньої ланки вищого навчального закладу. Для типу Б притаманна значна раціональність. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу даного типу не поспішають при виконанні справ та у процесі спілкування. Вони вміють відійти від своєї управлінської діяльності, відпочити. Довго обдумують майбутні плани щодо професійної діяльності, ретельно їх реалізують. Жести та мовна експресія виражені не сильно. Поразки, розчарування сприймають гідно. Неохоче проявляють почуття до інших людей. Вони не намагаються урізноманітнити свою професійну діяльність. У процесі професійної діяльності їх поведінка, як правило, є передбачуваною. Не прагнуть до суперництва. При необхідності прийняти рішення відстоюють свою позицію. В цілому відрізняються стійкістю до впливу стресових факторів, але при їх довготривалому впливі виникають депресивні реакції, втрата зацікавленості до управлінської діяльності.

Отже, серед керівників середньої ланки вищого навчального закладу тип АБ виступає найбільш поширеним типом поведінкової активності. Водночас вони засвідчили про приблизно однакове поширення поведінкових типів А та Б.

У керівників з різними типами поведінкової активності було виявлено показники шкал, заявлені в методиці «Діагностика соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Раймонда [5]. Отримані дані емпіричного дослідження засвідчили, що кожному типу поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу відповідає певний показник шкали за цією методикою (табл. 1).

Таблиця 1

Середні показники за шкалами адаптації залежно від типу поведінкової активності керівників середньої ланки вищого навчального закладу

Тип поведінки	Шкали					
	адаптація	само-сприйняття	сприйняття інших	емоційна комфортність	інтернальність	прагнення домінувати
А	67,82 %	72,58 %	65,75 %	36,50 %	43,99 %	88,23 %
АБ	81,02 %	82,07 %	65,61 %	68,15 %	65,81 %	57,86 %
Б	46,87 %	58,73 %	82,18 %	65,62 %	80,31 %	34,19 %

Із наведених у таблиці даних, що відображають дані за шкалами залежно від типу поведінкової активності, яку демонструють керівники середньої ланки вищого навчального закладу, видно, що для типу поведінкової активності А є притаманним середній рівень адаптації 67,8%. Самосприйняття характеризується високим рівнем вираженості 72,5%, натомість рівень сприйняття інших є дещо нижчим і становить 65,7%. Показники емоційної комфортності є найни-

жчими серед усіх груп та серед зазначених шкал за даною групою і становлять 36,5%. Рівень інтернальності також є найнижчим серед зазначених груп 43,9%. Однак найвищий рівень прояву серед керівників, що відносяться до типу поведінкової активності А, має прагнення до домінування.

Усе це надає нам можливість стверджувати, що керівники середньої ланки вищого навчального закладу виявляють достатній рівень адаптації. За зміни умов вони здатні відносно швидко пристосовуватись, а отже, відносно швидко вертатись до виконання своєї управлінської діяльності, від чого залежить успішність функціонування організації в цілому. Високий рівень самосприйняття дає нам можливість стверджувати, що у керівників середньої ланки вищого навчального закладу, які відносяться до поведінкового типу А, не виникає проблем з відносно об'єктивною оцінкою своїх талантів, здібностей та достоїнств. Вони здатні визнати свої обмеження.

Високий рівень самосприйняття сприяє формуванню адекватної самооцінки керівників середньої ланки вищого навчального закладу. Сприяє формуванню внутрішнього спокою. Сприйняття інших відображено на середньому рівні. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу, що демонструють тип поведінкової активності А, демонструють помірно сприйняття оточуючих їх людей, в тому числі і своїх підлеглих. Найменший рівень було відзначено за шкалою емоційної комфортності. Тобто вони велику кількість часу проводять у стані напрузі душевних та емоційних сил у процесі боротьби за успіх. Для них є характерною невдоволеність показниками, яких вони досягли. При розгортанні суперечки, в ході професійної діяльності, вони схильні проявляти емоційну нестриманість. У процесі своєї професійної діяльності часто демонструють тривожність. У процесі реалізації управлінської діяльності легко піддаються розчаруванню під впливом зовнішніх обставин або життєвих труднощів. Під впливом стресових факторів вони демонструють нестабільний стан настрою. Інтернальність має середній рівень прояву, тобто внутрішній контроль серед керівників середньої ланки вищого навчального закладу з типом поведінкової активності А знаходиться на недостатньо високому рівні. Він може знижуватись залежно від обставин, які виникають, і нормалізуватись за допомогою вольових зусиль. В той час, коли внутрішній контроль знаходиться на низькому рівні, вони можуть демонструвати, нестабільність в емоційній сфері. Прагнення до домінування, найбільш притаманне керівникам середньої ланки вищого навчального закладу з типом поведінкової активності А. Вони скрізь прагнуть бути головними у своїй професійній діяльності, постійно керувати.

Спираючись на отримані дані, що відображені у таблиці 1, яка демонструє середні значення залежно від шкал, що відносяться до типу поведінкової активності, яку продіагностовано у керівників середньої ланки вищого навчального закладу, можна побачити, що для типу поведінкової активності АБ притаманним є високий рівень адаптації 81%, що є найвищим показником адаптації за усіма трьома типами поведінкової активності. Найвищі показники за даним типовим отримані за шкалою самосприйняття 82%, що відповідає високому рівню, а також є найвищим показником серед усіх зазначених типів поведінкової активності. Результати за шкалою сприйняття інших відображають середній рівень 65,6% та є дуже близькими з даними, що демонструє тип пове-

дінкової активності А. Рівень емоційної комфортності не набагато вище середнього і становить 68,1%, натомість це найбільший показник по зазначених типах поведінкової активності в даній шкалі. Рівень прояву інтернальності 65,8% та прагнення до домінування 57,8% є середнім.

Виходячи із наведених вище даних, ми можемо стверджувати, що керівники середньої ланки вищого навчального закладу з поведінковим типом АБ демонструють найвищий рівень адаптації. Тобто керівники середньої ланки вищого навчального закладу з даним типом поведінкової активності адаптуються краще і швидше за інших. Вони здатні оперативно реагувати на будь-які зміни, що відбуваються в організації та за її межами, й адекватно реагувати на них. Це свідчить про те, що вони здатні швидко пристосовуватись до змін, які відбуваються в їхній управлінській діяльності. Відповідно організація, незалежно від різноманітних змін, продовжує ефективно функціонувати. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу з типом поведінкової активності АБ виявляють високий рівень самосприйняття. Це дає нам можливість стверджувати, що вони вміють і взагалі звикли ставитись до самих себе без негативного забарвлення. Вони характеризуються високим рівнем позитивного ставлення до себе. Рівень сприйняття інших відповідає середньому, вони здатні адекватно сприймати людей, що їх оточують як в повсякденному житті, так і в професійній діяльності. Показники емоційної комфортності не набагато вище середніх, тобто керівники середньої ланки вищого навчального закладу з поведінковим типом АБ демонструють душевну та емоційну рівновагу в процесі управлінської діяльності. В більшості випадків вони задоволені своїми досягненнями. В ході своєї професійної діяльності проявляють помірну емоційну витриманість, стабільність. Для них не притаманна тривожність. У них відсутнє швидке розчарування під впливом зовнішніх факторів. Проявляють стабільність у настрої та передбачуваність у поведінці. Середній рівень внутрішнього контролю засвідчує, що керівники середньої ланки вищого навчального закладу з типом поведінкової активності АБ можуть себе контролювати. Прагнення до домінування також відображене середнім рівнем, тобто вони не проявляють вираженого прагнення домінувати. Натомість залежно від обставин вони беруть на себе цю роль.

Виходячи з наведених у таблиці даних, що відображають середні показники за шкалами для типу поведінкової активності Б, який респонденти навчального закладу, рівень адаптації є середнім (46,8%), але він більше прагне до низького. Самосприйняття характеризується середнім рівнем вираженості 58,7%, у той час як рівень сприйняття інших є високим (82,1%). Показник рівня емоційної комфортності є середнім (65,6%) та не набагато відрізняється від показника, який зазначено для типу поведінкової активності АБ. Рівень інтернальності є найвищим серед зазначених груп (80,3%). Однак найнижчий рівень прояву серед керівників, що відносяться до типу поведінкової активності Б, має прагнення до домінування.

Зазначені в таблиці 1 середні показники для типу поведінкової активності Б, який проявляють досліджені, відображають найнижчий серед усіх типів рівень поведінкової активності. Відповідно до інтерпретації це середній рівень, водночас він більш прагне до низького. Це свідчить про те, що керівники з даним типом поведінкової активності у ситуації зміни умов досить повільно та

довго пристосовуються, а отже вони не зовсім здатні швидко повертатись до реалізації своєї управлінської діяльності. Цей фактор може негативно позначитись на функціонуванні організації. Вони не схильні квапитись та довго осмислюють усе, що відноситься до майбутнього організації. Самосприйняття характеризується середнім рівнем прояву, тобто вони здатні відносно адекватно об'єктивно оцінити свої таланти, здібності та достоїнства. В певній мірі визнають свої обмеження. В більшості випадків відносяться до себе без негативного забарвлення. Рівень сприйняття інших є найвищим серед заявлених типів поведінкової активності і характеризується високими показниками. Це найбільш виражена шкала даного поведінкового типу. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу, які демонструють тип поведінкової активності Б, проявляють розвинене сприйняття оточуючих, в тому числі і своїх підлеглих. З чого можна зробити висновок, що по відношенню до оточуючих вони виявляють дружелюбність. Середній рівень емоційної комфортності, що прагне до високого, дає можливість стверджувати, що вони в більшості ситуацій проявляють незворушність. Для них є характерною емоційна стабільність. Вони не охоче демонструють свої емоції. В більшості ситуацій вони задоволені своїми досягненнями. Їм притаманна висока емоційна витриманість. Розчарування у процесі управлінської діяльності їм не притаманні. Настрій відзначається стабільністю. Високий рівень інтернальності, що є найвищим серед усіх трьох зазначених типів поведінкової активності, дозволяє стверджувати, що внутрішній контроль розвинений достатньо високо. Він є досить стабільним і не схильним знижуватися під впливом різних обставин. Рівень прагнення до домінування є низьким. Вони не прагнуть бути головними та безперервно управляти. Керівники середньої ланки вищого навчального закладу з вираженим поведінковим типом Б не прагнуть до суперництва у ході своєї управлінської діяльності.

Висновки. Аналіз отриманих показників дозволив виділити відповідність та взаємозв'язок рівнів адаптації керівників середньої ланки вищого навчального закладу до професійної діяльності та їх типів поведінкової активності. Було констатовано, що близько половини досліджених демонструють тип поведінкової активності АБ з найвищим рівнем адаптації. Типи А та Б представлені майже однаковою кількістю респондентів (відповідно близько чверті усіх досліджуваних), але значно відрізняються рівнями адаптації. Керівники з поведінковою активністю типу А мають значно вищий рівень адаптації, ніж керівники з поведінковою активністю типу Б. Керівникам із поведінковою активністю А можна рекомендувати тренінг стрес-менеджмент, а з активністю типу Б – тренінг з покращання самоефективності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань означеної проблеми, важливість і актуальність якої визначає необхідність її подальших досліджень у різних аспектах. Перспективними, на нашу думку, є розробка засобів, спрямованих на підвищення рівня адаптації керівників середньої ланки вищого навчального закладу до професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Деркач А. А. Акмеология : [учеб. пособие] / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.

2. Дикая Л. Г. Психология адаптации и социальная среда : современные подходы, проблемы, перспективы / Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – 624 с.

3. Климов Е. А. Пути в профессионализм (психологический взгляд) : учеб. пособие для студентов вузов / Е. А. Климов ; Рос. акад. образования, Моск. психолого-соц. ин-т ; [ред. Д. И. Фельдштейн]. – М. : МПСИ : Флинта, 2003. – 320 с.

4. Маркова А. К. Психология профессионализма : [монография] / Маркова А. К. – М. : Просвещение, 1996. – 309 с.

5. Райгородский Д. Я. Энциклопедия психодиагностики / Райгородский Д. Я. – М. : Бахрах-М., Том 2. Психодиагностика взрослых, 2009. – 704 с.

6. Самоукина Н. В. Психология профессиональной деятельности / Самоукина Н. В. – 2-изд. – СПб. : Питер, 2003. – 224 с.

УДК 159.923: 316.613

Пряхіна Н.О., к. психол. н., доцент кафедри психології та соціології Львівський державний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ УНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ ПРАЦІВНИКАМИ ОВС ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ВІДВІДУВАННЯ ВАЖКИХ СІМЕЙ

Сім'я як основний осередок суспільства виконує найважливіші соціальні функції, відіграє значущу роль у житті людини, забезпеченні соціалізації, формуванні й задоволенні індивідуальних потреб. В силу слов'янського менталітету та усталених традицій тривалий час проблема насильства в сім'ї була поза сферою правового реагування і законодавчої регламентації та вважалася прерогативою внутрішньосімейного регулювання в Україні. Тому втручання працівників ОВС у систему сімейних відносин завжди несе певні ризики, непорозуміння, яких потрібно уникати шляхом застосування тактичних механізмів та прийомів психологічного захисту. У статті обґрунтовується психологічна характеристика профілактики насильства в сім'ї та відвідування важких сімей, зосереджується увага на механізмах особистісного психологічного захисту працівника ОВС.

Ключові слова: аутоагресія, насильство, домашнє насильство, віктимність, психологічний захист, превентивна робота.

Семья как основная ячейка общества выполняет важнейшие социальные функции, играет значимую роль в жизни человека, обеспечении социализации, формировании и удовлетворении индивидуальных потребностей. В силу славянского менталитета и устоявшихся традиций долгое время проблема насилия в семье была вне сферы правового реагирования и законодательной регламентации и считалась прерогативой внутренне семейного регулирования в Украине. Поэтому, вмешательство сотрудников ОВД в систему семейных отношений всегда несет определенные риски, недоразумения, которых нужно избегать путем применения тактических механизмов и приемов психологической защиты. В статье обосновывается психологическая характеристика профилактики насилия в семье и посещение трудных семей, концентрируется внимание на механизмах личностной психологической защиты сотрудника ОВД.

Ключевые слова: аутоагрессия, насилие, домашнее насилие, виктимность, психологическая защита, превентивная работа.

Постановка проблеми. Поняття “сім’я” в нас зазвичай асоціюється з безпекою та захистом, із місцем, де можна знайти спокій та порозуміння. Сучасна ситуація в Україні (економічна криза, зростаюча матеріальна і соціальна поляризація суспільства тощо) загострила проблеми сім’ї. У значній частині сімей різко погіршилися умови реалізації основних соціальних і особистісних функцій, вони опинилися у складних життєвих обставинах.

Все частіше ми дізнаємося про сім’ї, де люди живуть, образно кажучи, в “зоні військових дій”. При цьому переважна більшість потерпілих від насильства в сім’ях – жінки, діти, немічні та люди похилого віку. Насильство є антитезою демократії – культури чуйності. На жаль, для багатьох наших співвітчизників найближчі люди стають джерелом небезпеки. Для того щоб стало можливим вплинути на цей процес, треба усвідомити, як і чому відбувається насильство в родині, як воно впливає на причетних до нього людей і як можна оволодіти корекційними методиками впливу на агресивну поведінку людей, особливо під час виконання обов’язків правоохоронними органами. Від початку 2013 року в міліцію надійшло майже 36 700, 00 заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім’ї. На сьогодні, на профілактичному обліку органів внутрішніх справ України перебуває 101 тис. 600 правопорушників, що вчиняють насильство в сім’ї; з них: 92 тис. 500 – чоловіки та 8 тис. 900 – жінки [2]. Дані статистики, в сукупності із особистісним психологічним компонентом роботи з важкими сім’ями, на нашу думку, підтверджує *актуальність цієї теми* для України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. 15 листопада 2001 року було прийнято Закон України “Про попередження насильства в сім’ї” [1], який став першим у країнах СНД та Східної Європи комплексним нормативним актом, спрямованим на запобігання цьому негативному явищу. В Україні, відповідно до статті 1 цього закону, насильством в сім’ї є будь – які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім’ї по відношенню до іншого члена сім’ї, якщо ці дії порушують конституційні права та свободи члена сім’ї як людини і громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров’ю.

В 2007 році в Україні було створено орган виконавчої влади – Міжвідомчу раду з питань сім’ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми. Проте проблема запобігання насильству в сім’ї є лише одним серед багатьох інших напрямів діяльності даного органу. Даною темою у правовому векторі займалися Запорожцев А.В., Лабунь А.В., Заброта Д.Г., Басиста І.В., Дроздова І.В., Брижик В.О., Мусієнко О.М., серед психологічного напряму дослідження даної проблематики можемо виділити Александрова Д.О., Казміренко Л.І., Демиденка Д.А. Проте вузька проблематика методів і психологічної тактики діяльності працівника ОВС щодо відвідування конфліктних сімей не є достатньо розробленою в Україні та світі.

Метою дослідження є аналіз ефективності та окреслення методик уникнення кризових ситуацій під час проведення профілактичної роботи та відвідування важких сімей працівниками ОВС.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до характеристики механізмів психологічного захисту і тактики у сфері роботи з конфліктними сім’ями, слід відзначити основи та форми домашнього насильства та його пси-

хологічну природу. Відповідно до Закону України “Про попередження насильства в сім’ї”, домашнє насильство набуває різних форм, зокрема фізичне насильство в сім’ї – умисне нанесення одним членом сім’ї іншому члену сім’ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров’я, нанесення шкоди його честі та гідності; сексуальне насильство в сім’ї – протиправне посягання одного члена сім’ї на статеву недоторканність іншого члена сім’ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім’ї; психологічне насильство в сім’ї – насильство, пов’язане з дією одного члена сім’ї на психіку іншого члена сім’ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров’ю; економічне насильство в сім’ї – умисне позбавлення одним членом сім’ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров’я [1].

Зазначимо, що домашнє насильство – це не одноразова дія. Це процес, що складається з циклів насильства, які тримаються на продовженні стосунків потерпілого і кривдника. Якщо один раз насильство в сім’ї з’явилося, то воно обов’язково повториться. Домашнє насильство завжди відбувається протягом тривалого проміжку часу і має тенденцію до зростання. Це насильство між особами, як правило, залежними одна від одної. Найчастіше домашнє насильство замовчується і приховується обома сторонами від оточення. З погляду винуватця воно є ефективним, швидким і найменш витратним засобом досягнення визначеної мети. Інші, ненасильницькі, методи потребують великих зусиль. Людина не відмовиться від того, що дає ефект. Якщо насильника не навчити іншому ефективному способу спілкування із близькими людьми, він буде продовжувати чинити над ними насильство [7, С. 34]. Домашнє насильство, на нашу думку, має ще одну особливу специфіку: відносини між кривдником і жертвою в ситуації подружнього насильства набагато складніші, ніж у ситуації “простого” насильства (наприклад, вуличного хуліганства), коли між насильником і жертвою немає тісних емоційних, психологічних, фізичних зв’язків; ситуація насильства часто забарвлена амбівалентними почуттями (між образником і жертвою можуть існувати як почуття ненависті, так і кохання); члени подружжя досить близько знають один одного (“слабкі” та “сильні” місця партнера, чинники, до яких він є найбільш чутливим і вразливим), що дає можливість при бажанні або сильніше “вдарити”, або, навпаки, обминути найуразливішу сферу. Тому дані фактори, на нашу думку, повинні враховуватись працівником міліції першочергово.

При роботі з важкими сім’ями працівники органів внутрішніх справ керуються Конституцією України, Законами України “Про міліцію”, “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”, “Про попередження насильства в сім’ї”, відповідними наказами МВС України, іншими нормативно-правовими актами. Працівники органів внутрішніх справ зокрема: приймають та розглядають заяви (повідомлення) про вчинення насильства в сім’ї або загрозу його вчинення [2], а при отриманні заяви, повідомлення чи

іншої інформації про факт вчинення насильства в сім'ї вживають передбачених законом заходів щодо припинення правопорушення, а саме [3]: у разі необхідності надають потерпілому або правопорушнику першу медичну допомогу, викликають бригаду швидкої медичної допомоги; при безпосередній загрозі життю та здоров'ю дитини чи інших членів сім'ї, які постраждали від насильства в сім'ї, вживають заходів щодо ліквідації цієї загрози та надають необхідну допомогу у вилученні їх із сім'ї та направленні до спеціалізованих установ, що надають допомогу особам, які опинилися у складних життєвих обставинах; протягом трьох днів інформують відповідне управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а у випадках жорстокого поводження з дитиною чи вчинення стосовно неї насильства – службу у справах дітей. У разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, рішення приймається відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення. Також працівники ОВС виносять офіційні попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та ставлять кривдника на профілактичний облік. У разі повторного протягом року вчинення насильства в сім'ї під розписку видають такій особі направлення для проходження корекційної програми (якщо вона не перебуває на диспансерному обліку з приводу наявності психічного розладу) [3].

Слід зазначити, що психологічні аспекти дій працівника міліції в роботі з насильником та жертвою включають розуміння інтерпретаційних моделей сімейного насильства, вони будуються на основі теорії сімейних систем, теорії наuczіння, раціонально-емоційної терапії. Л. Берковіц описував агресивні тенденції, що значною мірою стимулюються та підтримуються поведінкою жертви [4, С. 126]. Свої висновки він базує на більш загальній теорії агресії, що склалася в руслі теорії наuczіння Бандури. Останній вважає, що нейропсихологічна база для проявів агресії притаманна людині як біологічному виду, але люди не діють агресивно без певного “заохочення” [4, С. 184]. Крім цього, важливим є фактор когнітивного контролю, що може протистояти або посилювати агресивні імпульси. Теорію наuczіння підтверджують результати експерименту Зільмана, в якому було отримано значущу кореляцію між провокацією та агресією. Інші дослідження в рамках теорії наuczіння також допомагають зрозуміти роль жертви у сімейному насильстві [6]. Якщо жінку привчили не демонструвати біль, чоловік починає використовувати насильство як постійну стратегію у взаєминах.

В даному напрямі, робота працівника міліції із важкими сім'ями повинна будуватись на низці психологічних прийомів із врахуванням ролівої характеристики кожного конкретного конфлікту [5]. Проте існують загальні правила. При спілкуванні з кривдником працівник міліції повинен дотримуватись певних тактичних етапів, зокрема: спочатку представитися; розмовляти спокійно, демонструючи врівноваженість; звертатися до кривдника виключно на “Ви”, демонструючи повагу; довести до відома кривдника, що існує Закон, представником якого у даному випадку є міліціонер; дотримуватись позиції: “Я виконую свої обов'язки. Ви порушили Закон, що має певні юридичні наслідки, і Ви будете за це відповідати”.

За таких обставин кривдник усвідомить, що його агресивна поведінка виходить за межі внутрішньосімейних стосунків і на боці жертви – держава. Процедура втручання має бути для винуватця сигналом, що він не може розраховувати на подальшу безкарність. Головна ідея втручання – у присутності винуватця насильства окреслити серйозність ситуації, сприяти зменшенню у винуватця почуття безкарності, що надалі може привести до припинення ним агресивних дій. Такий підхід також виступає у захист жертви, адже в такому випадку вона не має відношення до подальших дій працівників ОВС. Винуватець насильства в сім'ї має отримати чітку інформацію про те, що: застосування різного роду насильства до інших має ознаки злочину, що переслідується законом, його поведінка фактично вже потрапила до поля зору захисників закону, закон на боці потерпілого, жертву охоронятимуть і вона отримає необхідну допомогу та підтримку, його поведінка не має жодного виправдання і він буде нести за це відповідальність.

Жертви насильства на момент втручання перебувають у стані сильного стресу, зумовленого пережитим страхом і стражданнями, невизначеністю фіналу даної ситуації. Отже, не можна розраховувати на те, що жертви зможуть повністю почути, усвідомити та запам'ятати те, що їм говорять. Під час розмови з жертвою насильства працівнику ОВС необхідно врахувати наступні аспекти: співбесіду з жертвою насильства проводити наодинці; не уникати погляду жертви; дати знати жертві насильства, що її бажать вислухати; не переривати розповідь, посилаючись на брак часу; завірити жертву насильства у конфіденційності бесіди; ставити запитання так, щоб на них можна було дати декілька варіантів відповідей; задавати прості, прямі запитання, що не містять критичних або суб'єктивних суджень; не заперечувати факту насильства; зберігати спокійну і не осудливу манеру поведінки; співчувати жертві насильства, віддавати належне її почуттям; підкреслити, що ніхто не заслуговує на таке поводження, що жертва вже сама зробила перший крок для зміни ситуації на краще; допомогти їй скласти план забезпечення власної безпеки.

При спілкуванні з жертвою насильства в сім'ї працівнику міліції необхідно виявляти повагу і розуміння, адже рішення про виклик міліції є спробою протистояти агресивності кривдника, а така спроба дуже часто здійснюється в ситуації крайньої небезпеки; звертати увагу на усі сигнали, що можуть свідчити про застосування насильства, наприклад: сліди побиття, ознаки переляку, жаху, тремтіння рук або навіть всього тіла, емоційна неврівноваженість, роздратування, плач, апатія; переконати жертву в тому, що працівник міліції прибув з метою допомогти їй; уважно вислухати розповідь про перебіг інциденту; чітко назвати те, що сталося, насильством. Дуже важливо, щоб жертва дізналася, що усе, пережите нею, є застосуванням щодо неї насильства, а не певним конфліктом, котрий можна розв'язати, змусивши винуватця пообіцяти виправитися. Працівник міліції повинен відзначити, що насильство в сім'ї вважається серйозною проблемою і часто має ознаки злочину. Слід, на нашу думку, наголосити на тому, що ніхто не має права застосовувати насильство до інших людей і що виправдати насильство нічим не можна, переконати жертву, що вона не винна у тому, що сталося. За насильство відповідає той, хто його чинить. Варто зважати на те, що жертву домашнього насильства упродовж бага-

тьох років піддають специфічній психічній “обробці”, мета котрої – переконати жертву в тому, що насильство в сім’ї – це їхня провина, що на краще вони не заслуговують. Завдання працівника міліції у роботі з жертвою – забезпечити жертву конкретною, краще письмовою інформацією про те, де і яку допомогу вона може отримати, залишаючи їй на власний розсуд прийняти рішення щодо того, коли і в який спосіб шукати допомогу. Проте зазначимо, що важливо наголосити на існуванні різноманітних можливостей отримання допомоги. Для уникнення конфліктних ситуацій та непорозуміння у роботі з жертвою працівнику міліції важливо уникати наступних аспектів: виявляти нетерплячість, роздратування, обтяжувати жертву відповідальністю за те, що трапилося, ставати на бік винуватця насильства, легковажно ставитися до факту вчинення насильства, виявляти сумнів щодо правдивості свідчень жертви, умовляти жертву насильства примиритися із ситуацією, умовляти її до зміни поведінки як гарантії припинення насильства, відмовляти в допомозі до моменту подання заяви про злочин.

Висновки. Робота працівника міліції із важкими сім’ями – це система різноманітних заходів одноразового чи тривалого характеру, що мають за мету скорочення кількості проявів насильства, запобігання вчиненню насильства або зупинення насильницьких дій, які вже розпочались. Такі заходи охоплюють моніторинг сімей, де є реальна загроза вчинення насильства, відвернення причин та умов, які сприяють скоєнню насильства конкретними особами, забезпечення захисту та безпеки жінок та дітей від насильницьких посягань, а також оперативні заходи, спрямовані на фізичне переривання початого насильства, коли життя і здоров’ю постраждалого загрожує реальна небезпека. При цьому врахування у кожному випадку природи насильницьких дій, спрямування цих дій та їх характеру – є обов’язковими на початковому етапі роботи у конфліктній ситуації. Окрім окреслених загальних психологічних прийомів, працівник міліції повинен розмежовувати застосування специфічних прийомів до жертви та насильника, залежно від ситуації, яка склалась, її причин, умов та наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про попередження насильства в сім’ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім’ї» від 25 вересня 2008 р. № 599-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/rada/show/2789-14>.

2. Наказ Державного комітету України у справах сім’ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров’я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0099-04>.

3. Наказ Міністерства охорони здоров’я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім’ї та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім’ї» від 23 січня 2004 р. №38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MOZ3211.html.

4. Бадмаєв С. А. Психологічна корекція відхилень поведінки / Бадмаєв С. А. – М. : Педагогіка, 1999. – 346 с.

5. Басиста І. В. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / А. В. Запорожцев, А. В. Лабунь, Д. Г. Заброта, І. В. Басиста, І. В. Дроздова, В. О. Брижик, О. М. Мусієнко. – Київ : Освіта, 2012. – 71 с.

6. Безпалько О. В. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми / Т. В. Журавель, Н. М. Корбченко, О. М. Нікітіна, О. Ф. Сафронова. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 167 с.

7. Довгаль І. І. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Г. Ю. Мустафаєв, І. І. Довгаль. – Київ, 2011. – 192 с.

УДК 159.26

Радько О.В., аспірант кафедри загальної психології, НУЦЗУ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАХІВЦІВ ІНКАСАЦІЇ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ЧАСТИНА II)

У статті здійснено порівняльний аналіз психологічних особливостей фахівців служби інкасації з різним рівнем ефективності професійної діяльності. Було проведено серію психологічного тестування фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з метою виявлення професійно важливих якостей для подальшої розробки прогностичної моделі ефективності їх професійної діяльності.

Ключові слова: діяльність, професійна діяльність, ефективність професійної діяльності, професійно важливі якості.

В статье проведено сравнительный анализ психологических особенностей специалистов службы инкассации с различным уровнем эффективности профессиональной деятельности. Была проведена серия психологического тестирования специалистов службы инкассации ГСО при МВД Украины с целью выявления профессионально важных качеств для дальнейшей разработки прогностической модели эффективности их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: деятельность, профессиональная деятельность, эффективность профессиональной деятельности, профессионально важные качества.

Постановка проблеми. Останнім часом кількість професій, які здійснюються в особливих та екстремальних умовах діяльності стрімко збільшується. Крім того, частішими стають випадки різних стихійних лих і катастроф. Особливі та екстремальні умови професійної діяльності завжди пов'язані з впливом екстремальних факторів або виникненням екстремальних ситуацій, які висувають підвищені вимоги перед людиною та стають причиною зривів і помилок у роботі, несприятливо впливають на продуктивність та надійність професійної діяльності фахівців.

Сьогодні особливої актуальності серед психологічних проблем набуває підвищення ефективності професійної діяльності в особливих і екстремальних умовах, здебільшого увага приділяється більш ретельному професійно психо-

логічному відборі до лав фахівців екстремального профілю діяльності. Від професійної надійності таких фахівців залежить не тільки ефективність діяльності організації в цілому, а і їх життя, а іноді навіть життя інших людей. Тому вивчення професійно важливих якостей фахівців різних напрямів діяльності, особливо професій екстремального профілю, є дуже актуальним та доволі молодим напрямом у психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значним внеском у розвиток психології професійної діяльності стали основоположні роботи таких науковців, як Б.Г. Ананьєв, В.О. Бодров, С.О. Дружилов, Г.М. Зараковський, В.П. Зінченко, Є.О. Клімов, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов, В.Д. Шадріков та ін. Дослідження у сфері підвищення ефективності професійної діяльності сприяли розвитку теоретико-методологічних положень цього наукового напрямку [1; 2; 4; 5].

Концепція системного підходу до аналізу й оптимізації взаємодії людини й машини сформувалася завдяки Б.Ф. Ломову, який своїми роботами визначив основні напрями досліджень у цій сфері. Системний підхід заснований на реалізації низки принципів положень, а саме: 1) визначення діяльності як специфічної форми активності, як частини макроструктури, як ієрархії систем; 2) істотна відмінність проявів психічного як цілого, властивого суб'єктові; 3) розуміння психічних явищ як багаторівневої та ієрархічної системи; 4) розгляд психічних властивостей із позицій множинності їх стосунків. Ідеї системного підходу отримали свій розвиток у працях О.В. Брушлінського, Є.О. Клімова, В.Д. Шадрікова та інших. Системний підхід реалізується в сукупності з іншими, більш конкретними науковими підходами, такими як діяльнісний, особистісний та динамічний [1; 8].

Діяльнісний підхід у дослідженні професійної діяльності розробили С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов. Він визначає необхідність встановлення та врахування причинно-наслідкових стосунків на різних рівнях макроструктури трудового процесу, а також вивчає закономірності психічного віддзеркалення наочного світу [3; 4].

Положення про особовий підхід у вивченні професійної діяльності, зокрема динаміки розвитку особи, обґрунтоване в працях К.О. Альбуханової, Б.Г. Ананьєва, К.К. Платонова. Цей підхід реалізує уявлення про особливості прояву внутрішніх чинників діяльності і їх роль у регуляції процесів розвитку особи, її професіоналізації [1; 6].

Динамічний підхід у дослідженнях професіоналізації суб'єкта праці був реалізований в роботі Л.І. Анциферової та орієнтований на дослідження закономірностей постійного руху самої особи в просторі своїх якостей, свого віку, змінних соціальних норм [1].

Мета статті. Провести порівняльний аналіз психологічних особливостей фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності для виявлення їхніх професійно важливих якостей, що впливатимуть на високу ефективність професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність фахівців спеціальних підрозділів служби інкасації ДСО при МВС України належить до однієї з найбільш складних у виконанні професій. Складність полягає в тому, що на фа-

хівця служби інкасації постійно чиниться вплив великої кількості негативних факторів, які супроводжують цю діяльність. Тому до особистості таких фахівців висунуто низку особливих вимоги, які повинні враховуватися під час відбору на посади в спеціальні підрозділи служби інкасації ДСО при МВС України.

Таким чином, професійна діяльність інкасатора ставить перед фахівцем низку вимог щодо сформованості та розвиненості в нього певних якостей, серед яких психологічні особливості посідають чільне місце. Усі ці обставини ще раз підкреслюють необхідність розробки професійної надійності кожного фахівця, що у свою чергу обумовлює потребу у всебічному вивченні структури індивідуально-психологічних особливостей інкасаторів.

Вирішення завдань нашої роботи проводилося в ході комплексного дослідження, яке включало психологічне обстеження фахівців батальйону спеціального підрозділу служби інкасації ДСО при МВС України у кількості 89 осіб, а також аналізу особливостей їхньої поведінки й ефективності професійної діяльності. За допомогою розроблених нами критеріїв ефективності професійної діяльності фахівців служби інкасації досліджуваних було розділено на три групи залежно від показників ефективності їхньої професійної діяльності.

Так, у першу групу увійшли фахівці інкасації, які характеризуються високими показниками ефективності професійної діяльності, у кількості 30 осіб віком від 25 до 45 років. Другу групу склали фахівці із середньою ефективністю професійної діяльності загальною кількістю 43 осіб віком від 21 до 48 років. До третьої групи досліджуваних увійшли фахівці з низькими показниками ефективності професійної діяльності та налічувала 16 чоловік віком від 26 до 50 років.

Вивчаючи психологічні особливості фахівців служби інкасації, особливу увагу ми приділили когнітивному компоненту в структурі професійно-важливих якостей, що забезпечують ефективність професійної діяльності. Когнітивний компонент у структурі особистості відповідає за сприйняття, аналіз і швидку переробку інформації та в надзвичайних умовах дає можливість миттєвого прийняття рішень, адекватних ситуації. Тож, когнітивний компонент є однією з важливих структурних одиниць ефективності професійної діяльності фахівців.

За допомогою «Короткого орієнтовного тесту» В. Бузіна та Е. Вандерліка ми здійснили оцінку рівня розвиненості окремих пізнавальних процесів фахівців служби інкасації (див. табл. 1).

Аналіз отриманих результатів встановив, що фахівці з високим рівнем ефективності професійної діяльності отримали найнижчі показники практично за всіма характеристиками розвиненості пізнавальних функцій, окрім гнучкості розумових процесів та розподілу концентрації уваги, хоча за інтегральним показником і не було встановлено достовірних розбіжностей. Такі результати є парадоксальними, тому що багато науковців стверджують протилежне. Але ми можемо припустити, що такі показники було отримано тому, що більшість наших досліджуваних не мають вищої освіти, а дехто з них – навіть середньої. На нашу думку, це і вплинуло на низький рівень показників. Крім того, діяльність фахівців інкасації жорстко регламентована наказами та іншими нормативними документами, а їх виконання – один із головних критеріїв ефективності праці. Тому інкасатору й не потрібен високорозвинений інтелект, який асоціюється із самостійністю, креативністю, схильністю до аналізу та узагальнення.

Виходячи з таких результатів, можна стверджувати, що виразність пізнавальної сфери не визначає високий рівень ефективності професійної діяльності фахівців інкасації.

Таблиця 1

Ступінь виразності пізнавальних функцій фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (бали)

Показник	Група 1 (M±m)	Група 2 (M±m)	Група 3 (M±m)	t (1-2)	t (2-3)	t (1-3)
Узагальнення та аналіз інформації	8,04±1,03	10,59±2,14	10,64±1,12	1,83	0,39	1,42
Гнучкість розумових процесів	2,55±1,17	2,36±2,19	2,11±1,56	1,86	0,34	2,06*
Просторова уява	1,21±1,16	1,52±1,89	1,77±0,98	1,24	1,06	1,98
Емоційна деструкція	1,52±2,38	1,81±3,24	1,63±2,15	0,79	0,40	0,33
Розподіл та концентрація уваги	1,87±2,75	1,81±2,02	1,62±1,87	1,67	1,39	0,98
Інтегральний показник	14,93±4,62	14,98±3,48	15,81±1,87	0,05	0,91	0,73
Примітка: * $p \leq 0,05$						

Достовірні розбіжності (на рівні $p \leq 0,05$) виявлено лише за показниками гнучкості розумових процесів. Так, фахівці з високим рівнем ефективності професійної діяльності мають вищий за досліджуваних інших груп рівень гнучкості розумових процесів, а це дає змогу стверджувати, що цей показник має значення в структурі особистості фахівця інкасації та є вирішальним у ході виконання фахівцем своїх обов'язків. Отже, під час вивчення ефективності професійної діяльності фахівців служби інкасації ми було встановили, що внесок когнітивного компонента в структуру особистості фахівця інкасації незначний.

Наступним етапом дослідження було визначення провідних мотивів професійної діяльності фахівців, тому що в основі будь-якої діяльності лежить мотиваційна складова. У нашому дослідженні ми вирішили розглянути показники виразності внутрішніх та зовнішніх компонентів мотиваційної сфери, що дає змогу охарактеризувати взаємозв'язки трьох компонентів за допомогою методики «Структура мотивації трудової діяльності», яка була розроблена К. Замфір (табл. 2).

Отримані дані свідчать, що найбільш високі показники рівня всіх представлених мотивів професійної діяльності належать досліджуваним другої групи (що мають середній рівень ефективності професійної діяльності). Але якщо ми розглянемо співвідношення показників мотивів професійної діяльності в самій групі, то найбільша вага припадає на зовнішню негативну мотивацію, що характеризує один із найгірших мотиваційних комплексів (ЗНМ > ВМ > ЗПМ).

Аналіз показників виразності мотиваційних компонентів в групах 1 та 3 також зафіксував негативні мотиваційні комплекси (ЗНМ > ВМ > ЗПМ та ВМ > ЗНМ > ЗПМ). Усе це свідчить про байдуже або навіть негативне ставлення фахівця до виконання своїх професійних обов'язків. На наш погляд, такі

показники групи фахівців інкасації отримали через низку соціально-економічних факторів сучасного становища структури МВС в суспільстві, таких як зниження престижності професії міліціонера, погане матеріальне забезпечення професійної діяльності з одного боку, а з іншого – великі фізичні та психічні навантаження на особистість фахівця інкасації в процесі виконання своїх професійних обов'язків.

Таблиця 2

Показники виразності мотиваційних компонентів у фахівців служби інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (бали)

Мотиви професійної діяльності	Група 1 (M±m)	Група 2 (M ±m)	Група 3 (M ±m)	t (1-2)	t (2-3)	t (1-3)
ВМ	13,23±2,64	13,69±3,11	12,68±3,15	0,66	1,11	0,64
ЗПМ	13,16±1,83	13,68±2,31	12,51±2,80	1,03	1,63	0,95
ЗНМ	13,30±2,97	14,13±2,77	12,58±2,59	1,22	1,94*	0,82

Примітка: ВМ – внутрішня мотивація, ЗПМ – зовнішня позитивна мотивація, ЗНМ – зовнішня негативна мотивація; * $p \leq 0,05$

Слід звернути увагу, що показники внутрішньої мотивації в першій групі не набагато вищі від показників третьої групи фахівців, проте достовірних розбіжностей між групами не виявлено. Треба відзначити, що фахівці з вищим рівнем ефективності професійної діяльності більше зацікавлені в роботі, хоча достовірність цих розбіжностей також не підтверджується.

Таким чином, можна зробити висновок, що у всіх трьох групах мотиви професійної діяльності мають негативне співвідношення між провідними мотиваційними спрямованостями, що на наш погляд, відображає сучасне становище соціально-економічного устрою суспільства. Цей факт відмічався також і в бесідах, що проводилися з фахівцями інкасації в ході дослідження. Тобто найефективніші фахівці не зацікавлені у своїй професійній діяльності. Практично у всіх групах найбільші показники припали на зовнішню негативну мотивацію, що на поведінковому рівні свідчить про те, що фахівців примушує виконувати свої обов'язки не відданість справі або моральні спонукання, а страх покарання та негативне оцінювання боку керівництва.

Підбиваючи підсумки визначення провідних мотивів професійної діяльності фахівців інкасації з різним рівнем її ефективності, зазначимо наступне: виразність мотиваційної сфери фахівців не є вирішальною в цьому сенсі. Тобто, мотиваційна сфера, на нашу думку, не входить до професійно важливих якостей фахівця інкасації. Але треба враховувати співвідношення позитивних та негативних мотивуючих впливів, оскільки це є одним з компонентів успішного виконання професійних обов'язків.

Здійснюючи аналіз особистості фахівців, діяльність яких відбувається в особливих умовах, неможливо не зупинитися на такій украй важливій якості як самооцінка особистості, що є базовою якістю індивідуальності. Самооцінка являє собою сукупність знань та уявлень особистості про себе саму, які виражаються в певній числовій прямій, тобто займають рівень у порівнянні себе з

іншими людьми. Від того, наскільки адекватна самооцінка особистості, залежить рівень розвитку особистості, зокрема професійний. Тому вході виявлення психологічних особливостей фахівця інкасації обов'язковим, на наш погляд, має бути розгляд самооцінки.

Більшість науковців (В.Д. Шадріков, В.А. Бодров, Б.А. Смирнов, О.В. Долгополова тощо) стверджують, що завдяки здатності до самооцінювання людина набуває можливості в значній мірі самостійно направляти та контролювати свою діяльність, а також виховувати себе, тобто в одній і тій же ситуації, люди з різною самооцінкою будуть вести себе по-різному. Вивчення самооцінки фахівців спеціальних підрозділів служби інкасації ДСО при МВС України дозволило отримати більш повну картину відносно професійної ідентифікації інкасаторів, їх упевненості в собі та самосприйняття завдяки методиці «Визначення рівня самооцінки» (О. Будассі) [3; 6; 7].

Загальні дані щодо виразності рівнів самооцінки фахівців інкасації залежно від рівня їхньої професійної діяльності наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники виразності рівнів самооцінки фахівців інкасації ДСО при МВС України з різним рівнем ефективності професійної діяльності (%)

Рівні самооцінки	Група 1	Група 2	Група 3	φ (1-2)	φ (2-3)	φ (1-3)
Неадекватно завищений	6,1	12,5	11,4	0,94	0,12	0,61
Адекватно високий	53,9	33,2	17,6	1,77*	1,24	2,53**
Оптимально середній	34,1	30,8	25,3	0,29	0,43	0,62
Адекватно низький	5,9	18,7	34,4	1,69*	1,23	2,46**
Неадекватно занижений	-	4,8	11,3	-	0,83	-
Примітка: * $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$						

Дослідження виразності рівнів самооцінки встановило, що в групі досліджуваних із високими показниками ефективності професійної діяльності майже 53,9 % продемонстрували адекватно високий рівень самооцінки, 34,1 % виявилися на оптимальному середньому рівні. Натомість неадекватно завищений та адекватно низький рівень самооцінки був у 6,1 % та 5,9 % інкасаторів відповідно. Треба зазначити, що «ефективних» фахівців із неадекватно заниженим рівнем самооцінки виявлено не було.

У досліджуваних другої групи адекватно високу самооцінку мають 33,2 % фахівців, а оптимальний середній рівень – 30,8 %. Також було встановлено, що адекватно низький рівень демонструють 18,7 % досліджуваних. Трохи менший відсоток (12,5 %) було зареєстровано з неадекватно завищеним рівнем самооцінки. І якщо в першій групі фахівців із неадекватно заниженим рівнем самооцінки інкасаторів виявлено не було, то в другій групі їх було вже 4,8%.

Цікавим із боку нашого дослідження є й показники третьої групи фахівців інкасації, які характеризуються низьким рівнем ефективності професійної діяльності.

Так, найбільша питома вага (майже 34,4 %) досліджуваних мала адекватно низький рівень самооцінки, трохи менше інкасаторів продемонстрували оп-

тимальний середній рівень (25,3 %). А ось адекватно високий рівень було діагностовано лише у 17,6 % інкасаторів. Практично однакова кількість фахівців мала неадекватно завищеною та неадекватно заниженою самооцінку (11,4 % та 11,3 % відповідно).

Відзначимо, що достовірність розходжень адекватно завищеної самооцінка між групами досліджуваних не досягла статистичної значущості, хоча показники свідчать про те, що «високоєфективних» інкасаторів із цим рівнем самооцінки набагато менше. Тож було встановлено, що адекватно високий рівень самооцінки достовірно частіше зустрічається у фахівців які мають високі показники ефективності професійної діяльності. Про цей факт свідчить статистична розбіжність на рівні $p \leq 0,05$ між групами 1 та 2 та на рівні $p \leq 0,01$ між групами 1 та 3.

За показниками таблиці 3 важко не помітити, що фахівці з оптимально середньою самооцінкою частіше зустрічаються серед 1 та 2 груп, але рівня значущості ці дані не набувають. Натомість наступні достовірні розходження, які також підтверджують висунуте нами припущення, було зафіксовано стосовно частоти, з якою трапляється адекватно низький рівень самооцінки у фахівців інкасації. Так, найменша кількість найефективніших фахівців інкасації, на відміну від своїх колег з груп 2 та 3, відрізняються низьким рівнем самооцінки. Результати набувають достовірності на рівні $p \leq 0,05$ між 1 та 2 групами, тоді як між 1 та 3 вони вже складають $p \leq 0,01$. Відмітимо, що отримані дані представляють собою логічне продовження першого ряду достовірних розходжень та підтверджують теоретичні дані щодо важливої ролі самооцінки в професійної діяльності особистості.

Завершують низку представлених результатів показники неадекватно заниженої самооцінки, які теж свідчать про те, що зі зниженням показників ефективності професійної діяльності підвищується кількість фахівців інкасації які мають неадекватно занижену самооцінку, проте ці дані не досягають статистичної значущості.

Спираючись на отримані результати, можна припустити, що фахівці з вищими показниками ефективності професійної діяльності почуваються набагато впевненіше за своїх колег, тому що, як правило, мають більший досвід роботи за спеціальністю. Молодші фахівці частіше зустрічаються з низькими показниками ефективності професійної діяльності, тому їм не вистачає впевненості в своїх силах або у них спостерігається надто критичне ставлення до своєї особистості.

Такі результати дають нам право стверджувати, що існує пряма залежність між ефективністю діяльності та рівнем самооцінки. Узагальнюючи наведені дані, можна констатувати, що рівень самооцінки особистості фахівця служби інкасації відіграє важливу роль у його професійному становленні та впливає на рівень ефективності професійної діяльності.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виявити своєрідні психологічні особливості фахівців інкасації залежно від їх ефективності професійної діяльності. Надалі, ці психологічні особливості ми зможемо віднести до професійно важливих якостей та розробити прогностичну модель ефективного фахівця інкасації.

Тож ефективні фахівці характеризуються середнім рівнем розвиненості гнучкості розумових процесів, але за іншими показниками когнітивного компонента рівень низький. Треба відмітити, що на сьогоднішній день, фахівців не зацікавлені в своїй професійній діяльності, що на нашу думку, відображає сучасне становище соціально-економічного устрою суспільства. Практично у всіх групах найбільші показники припали на зовнішню негативну мотивацію, що свідчить про те, що фахівців примушує виконувати обов'язки не відданість своїй справі або моральні спонукання, а страх покарання та негативне оцінювання з боку керівництва.

Треба зазначити, що фахівці з вищими показниками ефективності професійної діяльності почуваються набагато впевненіше за своїх колег, тому що, як правило, мають більший досвід роботи за спеціальністю. Про це свідчить пряма залежність між показниками ефективністю професійної діяльності та рівнем самооцінки. Саме рівень самооцінки відіграє важливу роль у професійному становленні фахівців інкасації та впливає на рівень ефективності професійної діяльності.

Отже, ми погоджуємось із більшістю науковців, та підкреслюємо, що для ефективної професійної діяльності в особливих умовах треба ретельну увагу приділяти рівню самооцінки особистості фахівців ризиконебезпечних професій.

Не слід нехтувати і когнітивним компонентом в структурі особистості таких фахівців, тому що саме він відповідає за сприйняття, аналіз і швидку переробку інформації та в надзвичайних умовах дає змогу миттєвого прийняття рішень, адекватних ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологии профессиональной деятельности / В. А. Бодров // Психологический журнал – 2008. – Т. 29, №6. – С. 66–74.
2. Дружилов С. А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / Дружилов С. А. – Новокузнецк : Издательство ИПК, 2002. – 242с.
3. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : [учебное пособие для вузов] / Шадриков В.Д. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А.К. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
5. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2003. – 480с.
6. Бодров В. А. Психология и надежность : человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Л. Орлов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 1998. – 288 с.
7. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 292 с.

Рафальская Е.А., заместитель начальника центра кризисной психологической помощи ГУО КИИ МЧС Республики Беларусь

ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА ТАНАТОТЕРАПИИ В УСЛОВИЯХ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ И ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ПО ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМ СИТУАЦИЯМ

Розглядається організація психологічної реабілітації в системі психологічного супроводу працівників органів і підрозділів по надзвичайних ситуаціях (далі – ОПЧС) і можливість вживання методу танатотерапії як способу зняття психоемоційної напруги.

Ключові слова: психологічна реабілітація, психологічна реабілітаційна програма, працівники органів і підрозділів по надзвичайних ситуаціях, тілесно-орієнтована психотерапія, метод танатотерапії, дихання, емоційний комфорт, психоемоційна напруга.

Рассматривается организация психологической реабилитации в системе психологического сопровождения сотрудников органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям (далее – ОПЧС) и возможность применения метода танатотерапии как способа снятия психоэмоционального напряжения.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, психологическая реабилитационная программа, работники органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям, телесно-ориентированная психотерапия, метод танатотерапии, дыхание, эмоциональный комфорт, психоэмоциональное напряжение.

Постановка проблемы. Динамичность возникающих перед психологической службой МЧС Республики Беларусь новых задач, их конкретизация требуют научного обоснования, корректировки и совершенствования – как организационного, так и функционального. Работа в органах и подразделениях по чрезвычайным ситуациям обладает психологической уникальностью: связана с постоянно изменяющимися условиями несения службы, обусловлена ожиданием ситуаций чрезвычайного характера, а также разнообразием индивидуальных форм реагирования сотрудников на ожидание вызова для ликвидации чрезвычайной ситуации, на участие в ликвидации чрезвычайной ситуации и реагирование после выезда.

Таким образом, вся система работы в органах и подразделениях по чрезвычайным ситуациям изобилует факторами риска для психического здоровья работников ОПЧС, что приводит к необходимости повышения качества психологического сопровождения. Выполнение этой задачи возложено на психологическую службу МЧС Республики Беларусь, способную идентифицировать психологические угрозы, определять стратегии их реабилитации, включая коррекцию и сопровождение.

Изложение основного материала. Создание простого и эффективного способа гармонизации личности с окружающим миром, повышение адаптивных свойств организма человека, в том числе индивидуальной устойчивости к стрессам, способности противостоять неблагоприятным внешним воздействиям, как на физическом, так и на психоэмоциональном уровне, является основ-

ной задачей при построении системы психологической реабилитации работников ОПЧС.

Психологическая реабилитация в ОПЧС включает в себя не только восстановление функциональных резервов человека, но, в первую очередь, сохранение профессиональной эффективности работника ОПЧС, поддержание имеющегося у него уровня здоровья и качества жизни (сниженных в результате неблагоприятного воздействия деятельности), путём применения оздоровительно-реабилитационных психотехник, специально разработанных психологических программ и построена на профилактических приемах.

Учитывая многоэтапность построения системы психологической реабилитации работников ОПЧС, необходимость в теоретическом и эмпирическом обосновании самого процесса психологической реабилитации в системе МЧС, создание программ психологической реабилитации, психологическая служба видит успешность этого процесса в выполнении ряда следующих задач:

1. Определить психофизиологический статус работника ОПЧС с помощью аппаратных методик.

2. Сконструировать, апробировать и внедрить ряд психологических реабилитационных программ для работников ОПЧС с учетом профессионального профиля работников ОПЧС, в том числе с использованием программ с биологической обратной связью.

3. Проводить последовательное, непрерывное и систематическое приближение работника ОПЧС к системе саморегуляции.

4. Осуществить опытно-экспериментальную проверку результативности разработанных психологических реабилитационных программ в соответствии с их направленностью.

Учитывая, что нашей целью являлась разработка и апробация психологической реабилитационной программы, в основе которой лежит психологический тренинг, с использованием уже имеющихся практических разработок, в частности метода танатотерапии, работа в группах сотрудников ОПЧС совмещала два направления:

– информационное (ознакомление с научными данными, касающимися феномена психотравмирующих ситуаций, способов реагирования в чрезвычайной ситуации, психоэмоционального напряжения, позитивного принятия себя, эмоционального комфорта, общности души и тела);

– развивающее (непосредственное использование метода танатотерапии как средства переживания телом своего опыта и нахождения внутренних ресурсов внутри себя через тотальное расслабление; для устранения беспокойства, напряжения и усталости и снятия психоэмоционального напряжения).

До проведения психологического тренинга необходимо было:

– подобрать кабинет, удовлетворяющий целям и задачам эксперимента;

– подготовить план-программу психологической реабилитации;

– скомплектовать экспериментальную группу из числа сотрудников ОПЧС;

– провести входной контроль психоэмоционального состояния сотрудников с помощью психологических опросников и аппаратных методик (опросник «Тест жизнестойкости» (Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова), «Проективный рису-

нок», опросник социально-психологической адаптированности (СПА) К. Роджерса и Р. Даймонда и др.; диагностика с помощью прибора «Психофизиолог», прибора «Динамика-Стандарт» и др.).

Важным фактором комплектования групп являлось достижение однородности их состава, то есть включение в них представителей одной части (смены), несущих службу одновременно и по одному профилю.

После окончания психологического тренинга необходимо было провести выходной контроль и сравнить его результаты с результатами, полученными при входном контроле о состоянии эмоционального комфорта-дискомфорта с помощью опросников, проективных методик, а также качественного самоотчета самих участников тренинга, который позволяет уточнить данные контрольной диагностики и оценки влияния программы на сотрудников ОПЧС в контрольной группе.

Статистическим критерием результативности программы выступил достоверно значимый сдвиг (повышение индексов) в показателях уровня эмоционального комфорта и принятия себя (использовался Т-критерий Вилкоксона для сопоставления показателей, измеренных до и после формирующего воздействия на одной и той же выборке испытуемых).

Надо отметить, что все реабилитационные программы для ОПЧС в своей основе полагаются на осознание физиологических процессов, обычно не осознаваемых и не управляемых человеком произвольно, и произвольный контроль, сначала путем контролирования внешних проявлений, а затем путем сознательного регулирования внутреннего физиологического состояния, или усвоения такого типа поведения, которое будет предотвращать возникновение напряжения, устранять или ослаблять его вскоре после возникновения. «Но всегда переживания и состояния человека окрашены неповторимой палитрой его собственного опыта; неповторимость эта во многом зависит от условий, в которых протекает жизнедеятельность человека, от тех видов деятельности, в которые он вовлечен» [1].

Психологическая реабилитация в ОПЧС обусловлена не только поддержанием кадрового потенциала как важнейшего ресурса, обеспечивающего выполнение комплекса задач по защите и спасению людей в чрезвычайных ситуациях, успешности решения профессиональных задач, но и изменениями текущего функционального состояния работника, при осуществлении деятельности, отягощенной ситуацией смерти (гибель людей в результате чрезвычайных ситуаций). Подобные условия деятельности возвращают пожарного к своим детским переживаниям по поводу смерти. Часто первый опыт смерти остается в человеке и, даже вытесненный в подсознание, влияет на все следующее восприятие. Когда личность разбирается в своих переживаниях и своем отношении к смерти, когда склоняется к принятию смерти, а не страху и отрицанию ее, то есть, преодолев психологический барьер, и связанное с ним психоэмоциональное напряжение, – принимает факт присутствия смерти в жизни, она получает возможность интегрировать этот психотравмирующий опыт, придать смысл собственной жизни, сделать ее более содержательной.

Обсуждение вопросов смерти и умирания особенно значимо, поскольку осознание человеком конечности собственного существования открывает пер-

спективы повышения ценности проживаемой жизни, которая может определяться его принятием себя, эмоциональным комфортом, принятием других, профессиональной жизнестойкостью и жизненной активностью.

Б.Д.Карвассарский отмечает, что для практического применения тех или иных методов психотерапии имеет значение их классификация поставленных целей [2]. Так, Волберг (Wolberg L.R.) выделяет три типа психотерапии:

1) поддерживающая психотерапия, целью которой является укрепление и поддержка имеющихся защитных сил и выработка новых, лучших способов поведения, позволяющих восстановить душевное равновесие;

2) переучивающая психотерапия, целью которой является изменение поведения путем поддержки и одобрения положительных конструктов и неодобрения отрицательных;

3) реконструктивная психотерапия, целью которой является осознание интрапсихических конфликтов, послуживших источником личностных расстройств, и стремление достичь существенных изменений черт характера, восстановления полноценности индивидуального и социального функционирования личности [3].

Полученные результаты апробации реабилитационной программы позволяют сделать вывод, что снятие психоэмоционального напряжения, личностной тревожности, преодоление внутренних страхов, переживание с помощью тела своих проблем, согласно приведенной классификации, есть реконструкция, к которой можно отнести и метод танатотерапии.

Автором метода танатотерапии (создан в 1985 году) является психолог, телесно-ориентированный психотерапевт В.Ю. Баскаков [4]. Называя причиной большинства физических и психических нарушений человека утраченный им контакт с процессами смерти и умирания, танатотерапия активизирует естественные процессы нормализации организма через восстановление этого контакта [5]. Использование метода танатотерапии обусловлено тем, что он оказывает мощное релаксационное воздействие, затрагивая и корректируя практически все психологические проблемы человека. Танатотерапия как вид телесно-ориентированной психотерапии охватывает четыре базовые психотерапевтические проблемы человека, связанные со сверхконтролем сознания (голова), контактами, чувствами (грудь, руки, шея), сексуальными взаимоотношениями (паховая область), опорами (ноги). В ее основе – целительные биологические реакции, организующие и корректирующие энергетический баланс в теле человека. Применение танатотерапии подготовленными специалистами позволяет получать значимые результаты и в области медицины, при лечении: пациентов, страдающих бесплодием и привычным невынашиванием (В. Баскаков, Москва), депрессии, астении (К. Баранников, Екатеринбург), наркомании (А. Пономарев, Екатеринбург; К. Кишиневская, Саратов), и в области психологических проблем: при работе с фантомными болями (Е. Косырева, Минск), при подготовке к родам (Ю.Постнова, Москва), при работе со страхами и со страхом смерти (С.Воронкина, Краснодар; И. Воскресенская, Петрозаводск; Е. Белая, Владивосток; К. Кишиневская, Саратов; К. Баранников, Екатеринбург) [6].

В ходе экспериментального исследования и апробации программы планировалось доказать, что применение телесно-ориентированных техник являе-

тся более эффективным средством коррекции психоэмоционального напряжения, а применение метода танатотерапии приводит к снятию психического напряжения, максимальному обездвижению и тотальному расслаблению тела (основательное *заземление* [7]), ведет к эмоциональному комфорту и внутреннему принятию себя, способствуя тем самым постепенной трансформации и интеграции болезненных переживаний и представлений.

Апробация реабилитационной программы с использованием метода танатотерапии проводилась в соответствии с разработанной программой в течение 8 недель, один раз в неделю в виде четырехчасовой групповой сессии.

Групповая сессия содержит следующие компоненты:

- тема, которая предлагается психологом;
- физический и психический разогрев, расслабляющий физическое и психическое напряжения, для того чтобы участники тренинга могли раскрыться;
- приемы танатотерапии, объединяющие в одно переживания тела и психики, сеанс расслабления протекает в парах; использование техник: «театр прикосновений», «телесная гомеопатия», «последовательность предъявляемых опор» [8].
- окончание сессии – тотальное расслабление с использованием музыкального сопровождения.

В результате были выявлены следующие особенности использования метода танатотерапии с группой сотрудников ОПЧС:

1. Танатотерапия отличается от вербальной психотерапии. Как невербальная техника, выстраивающая отношения не через сознание, а через телесные ощущения, позволяет создавать доверительные отношения, как с психологом, так и с участниками группы.

2. С помощью метода танатотерапии можно установить связь с воспоминаниями тела и в дальнейшем работать с этими переживаниями.

3. Исходя из должностных обязанностей, пожарные относятся к категории «условно готовой» к переживанию чрезвычайных ситуаций. То есть эффект неожиданности отсутствует, а работник находится в постоянном напряжении, что проявилось во время проведения сессий. У пожарных практически отсутствует запрос на психологическую помощь – «сотрудник МЧС не имеет права быть слабым, ранимым, эмоциональным».

4. Высокий уровень самоконтроля у сотрудников ОПЧС препятствует во время сессии глубокому дыханию и сосредоточению на нем, им свойствен форсированный вдох с задержкой дыхания, что мешает расслабиться. В то время как тактильные ощущения сведены к минимуму: тело лежит свободно, челюсть и язык расслаблены, губы сомкнуты, глаза закрыты, ладони развернуты вверх – свободное дыхание затруднено (сковано естественное движение диафрагмы), что свидетельствует о подсознательной тревоге и аккумуляции напряжения в области грудной клетки.

5. Несмотря на свойственное сотрудникам ОПЧС избегание чувств по отношению к смерти, использование техники «телесная гомеопатия» проявило свою суть: «минимальные по силе и амплитуде воздействия приводят к максимальным по силе чувствам и переживаниям» [9], воспоминание о чувствах, вызванных столкновением со смертью, пережитым когда-то,

подтверждают тем самым взаимное влияние физических и психических процессов, связанных с развитием эмоциональной и моторной сфер.

б. Обработка самоотчетов показала, что ни один из участников никогда не участвовал в подобных мероприятиях, касающихся обсуждений темы смерти; 78% участников впервые разговаривали с кем-либо про смерть, а для 65% участников раскрыть тему смерти и познать новое позволила необычная форма работы в виде телесно-ориентированного тренинга.

Таким образом, проведенная апробация психологической реабилитационной программы с использованием метода танатотерапии позволяет сотруднику ОПЧС проявить индивидуальность, учит адекватно реагировать на других, дает знания о поведенческих признаках и показателях негативных переживаний у себя и других людей. Помогает осмыслить ценность жизни, а с помощью тотального расслабления – находить смысл в своей деятельности, занимать активную жизненную позицию. Этот эффект достигается за счёт того, что тело не только помнит переживаемые эмоции и ощущения, но и, в соответствии с теорией Джеймса-Ланге, может вызывать эти эмоции: когда мы улыбаемся, нам становится веселее, когда плачем – начинаем испытывать грусть [10].

Первые полученные результаты диагностики и практического использования метода танатотерапии в психологической реабилитации сотрудников ОПЧС позволят в дальнейшем более углубленно изучить динамику психоэмоционального напряжения, эмоционального дискомфорта, ухода от ответственности, принятия себя; применяя как метод танатотерапии, так и другие техники, ориентированные на стабилизацию, обучение саморегуляции, снятие у работников ОПЧС психоэмоционального напряжения, обусловленного спецификой несения службы. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости дальнейшего анализа и продолжения исследований в данном направлении.

Регулярное проведение реабилитационно-восстановительных мероприятий позволит поддерживать оптимальный уровень психофизиологических резервов работников ОПЧС, повысить их работоспособность, надежность, снизить заболеваемость.

Выводы. Разработанная специальная психологическая программа реабилитации сотрудников ОПЧС в результате проведенной апробации позволяет констатировать, что ее реализация позволяет существенно повысить профессионально-психологическую готовность сотрудников ОПЧС к телесной саморегуляции переживаний и преодолению негативных эмоциональных состояний в опасных для жизни и здоровья ситуациях.

Результаты данной программы будут внедрены в систему психологической реабилитации, что будет являться способом повышения уровня психологической помощи при осуществлении психологического сопровождения сотрудников ОПЧС.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хрестоматия по телесно-ориентированной психотерапии и психотехнике / редактор-составитель В. Ю. Баскаков. – 2-е изд. – М. : Смысл, 1997. – 159 с.
2. Карвассарский Б. Д. Медицинская психология / Карвассарский Б. Д. – М. : Медицина, 1982. – 271 с.

3. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и применение / Александер Ф. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2011. – 320 с.
4. Джанни Каматтари. Владимир Баскаков. 10+1 методов расслабления / Джанни Каматтари. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 160 с.
5. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях : Справочник практического психолога / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
6. Источник –<http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Танатотерапия&oldid=41787985>»
7. Александр Лоуэн. Биоэнергетический анализ : теория и практика / Александр Лоуэн. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2012. – 416 с.
8. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
9. Данилова Н. Н. Психофизиология : [учебник для вузов] / Данилова Н. Н. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 373 с.
10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Адлер А. – М. : Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
11. Бехтерев В. Внушение и его роль в общественной жизни / Бехтерев В. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
12. Гроф С. Приключения в самосознании / Гроф С. – М. : ИНИОН, 1991. – 80 с.
13. Кассиль Г. Н. Наука о боли / Кассиль Г. Н. – М. : Наука, 1975. – 396 с.
14. Капустин С. А. Границы возможностей психологического консультирования / С. А. Капустин // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 50–56.
15. Коляну Н. Введение в психотехнику Свободного дыхания. Теория. Практика. Наблюдения / Н. Коляну. – Перяславль-Залесский, 1992. – 52 с.
16. Никуленко Т. Г. Возрастная физиология / Никуленко Т. Г. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 410 с.
17. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях / Лебедев В. И. – М. : Политиздат, 1989. – 304 с.
18. Лоуэн А. психология тела / Лоуэн А. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2012. – 240 с.
19. Малкин, В. Б. Гипервентиляция / В. Б. Малкин, Е. П. Гора. – М. : Наука, 1990. – 182 с.
20. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика : [справочник практического психолога] / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2004. – 992 с.
21. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Маслоу А. – СПб. : 1997. – 430 с.
22. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию : становление человека / Роджерс К. Р. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
23. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Рудестам К. – М. : Прогресс, 1993. – 386 с.
24. Теории личности /Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

25. Творчество воли /под ред. Козлова В. В. – М. : МАПН, 1997. – 223 с.
26. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / Фрейд З. – М. : Наука, 1991. – 139 с.
27. Фрейд З. Психология Я и защитные механизмы / Фрейд З. – М. : ЭМТТО, 1993. – 67 с.
28. Lazarus R. S. Psychological Stress and the Coping Process / R. S. Lazarus. – New York : McGraw-Hill, 1966. – P.59.
29. Lazarus R. S. Stress, appraisal and coping process / R. S. Lazarus, S. Folkman. –New York, 1966. – P.34.

УДК 159.9

Рядинская Е.Н., к. психол. н., доцент кафедры психологии Макеевского экономико-гуманитарного института

ОСОБЕННОСТИ ИНТУИЦИИ ПОЖАРНЫХ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ В СИТУАЦИИ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

У статті розглядається філософсько-психологічний аспект інтуїції як здатності свідомості безпосередньо осягати предмет пізнання без опосередкованого впливу знаково-символічного і доказово-логічного інструментарію, а також визначено роль індивідуальних відмінностей у проявах інтуїтивності як параметра когнітивного стилю особистості.

Ключові слова: інтуїція, когнітивний та інтуїтивний стилі особистості, ситуація невідзначеності, стресогенні фактори в діяльності пожежних, алертність.

В статье рассматривается философско-психологический аспект интуиции как способности сознания непосредственно постигать предмет познания без опосредствующего влияния знаково-символического и доказательно-логического инструментария, а также определена роль индивидуальных отличий в проявлениях интуитивности как параметра когнитивного стиля личности.

Ключевые слова: интуиция, когнитивный и интуитивный стили личности, ситуация неопределенности, стрессогенные факторы в деятельности пожарных, алертность.

Постановка проблемы. На современном этапе развития общества, науки, появления новых высоких технологий повышается риск возникновения масштабных катастроф, аварий, бедствий, в связи с чем особую остроту приобретает поиск ресурсных возможностей специалистов, участвующих в ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций, а именно – специалистов пожарно-спасательных формирований. В ситуациях неопределенности, которые возникают в профессиональной деятельности, пожарному необходимо оценить ситуацию и принять правильное решение [1].

Анализ последних исследований и публикаций. Согласно современным концепциям психологической науки интуиция рассматривается как познавательный процесс (Д.К. Берри, Д.Е. Бродбент, Л.Л. Гурова, Я.Л. Пономарёв, А.С. Ребер, И.С. Якиманская), или как свойство личности (Е.А. Голубева, К.В. Эллисон, С. Эпстайн, Р. Пачини, Дж. Хейс) [4].

В данном контексте интуиция (от латинского *intueri* – пристально, внимательно смотреть) определяется как способность сознания непосредственно по-

стигать предмет познання без опосередкуючого впливу знаково-символічного і доказательно-логічного інструментарія [3].

В отечественной психологии (С.Л. Франк и Н.О. Лосский) интуиция рассматривается как способность к непосредственному постижению истины без доказательств и предварительных логических рассуждений. Именно поэтому интуитивные решения кажутся принятыми «наобум». Принятие интуитивного решения основано не на логике, а на эмпатии и воображении, и не контролируется нами сознательно, напрямую. Но если процесс принятия решения не контролируется нами, то это не значит, что его вообще нет [1]. Обычно наша интуиция задействована в экстремальных ситуациях, когда размышлять и рассуждать нет времени, либо в ситуации неопределенности, когда имеющейся информации не хватает для принятия логического решения.

А.В. Тимченко изучал индивидуальные отличия в проявлениях интуитивности и рассматривал интуицию как параметр личности и параметр когнитивного стиля. Доступный выявлению интуитивный параметр когнитивного стиля – это предоставление преимущества одному из альтернативных способов переработки информации – аналитическому или интуитивному. Личности с выраженным интуитивным компонентом когнитивного стиля оценивают проблему целостно, принимают решение на основе подсознательных актов мышления, которые не развертываются в цепочку сознательных логических соображений, на основе предчувствий, без использования методов исследования с очерченными последовательными этапами. Противоположным полюсом когнитивного стиля является склонность к цепочечному логическому анализу проблемы [4].

О значении интуиции в их собственном творчестве писали ученые – А. Пуанкаре и А. Эйнштейн, философы – Я. Беме и В.С. Соловьев, психолог К.Г. Юнг, врач С.П. Боткин. Разнообразие интуитивного опыта столь велико, что с трудом поддается научной типизации. В историко-философской и историко-психологической традиции выделяют чаще всего следующие разновидности интуиции: чувственную, эмоциональную, интеллектуальную и мистическую [3; 4].

Изложение основного материала. Профессиональная деятельность пожарных сопровождается неблагоприятным воздействием физических, химических, психологических и других патогенных факторов, вызывающих выраженный физиологический и психоэмоциональный стресс [2]. Это воздействие может быть мощным и однократным при угрозе жизни и здоровью, взрывах, обрушениях знаний и т.п., или многократным, требующим адаптации к постоянно действующим источникам стресса. Оно характеризуется различной степенью внезапности, масштабности, неопределенности, может служить источником как объективно, так и субъективно обусловленного стресса.

Специфичным стрессогенным фактором для профессиональной деятельности пожарных является режим тревожного ожидания при несении суточного боевого дежурства. Именно такие ситуации являются той стрессовой ситуацией, когда нет времени размышлять об их причинах, а необходимо незамедлительно действовать, поэтому необходимо рассмотреть, как интуиция помогает принять быстрое решение в сложной ситуации [4].

Таким образом, проведенный теоретический анализ показал, что для пожарных, жизнь которых сопряжена с постоянным риском, очень важно предвидеть чрезвычайные ситуации, чтобы уметь к ним подготовиться. Для специалиста важно прочувствовать, что через мгновение наступит ситуация, когда следует мобилизовать все силы для ее успешного разрешения. Сигналом служит иррациональное чувство страха, которое наступает еще до восприятия объективных сигналов об опасности. Это предчувствие может сопровождаться и образными картинками предстоящих событий, могут прокручиваться возможные варианты реагирования на это событие.

Особенно важно своевременно и точно среагировать на непосредственные угрозы в ситуации неопределенности. Поэтому так важно, почувствовав угрозу, перейти в состояние alertности – внутренней готовности к действиям в чрезвычайной ситуации и мгновенно среагировать на непосредственную угрозу. Выработка навыков реакции и оперативных действий в чрезвычайных ситуациях требует постоянной тренировки [2].

Эмпирическое исследование влияния интуиции пожарных в экстремальной ситуации проводилось на базе МЧС Украины г. Макеевки, Донецкой области. В исследовании участвовало 30 пожарных в возрасте от 21 года до 48 лет, со стажем работы от 2 до 15 лет.

Для определения пожарными понятия интуиции была разработана анкета «Субъективное представление об интуиции». Для выявления влияния интуиции на принятие решений пожарными использовались: методика К. Соляник «Тип мышления», методика В.В. Бойко «Методика диагностики типа эмоциональной реакции на воздействие стимулов окружающей среды», методика «Определения когнитивно-деятельностного стиля» Л. Ребекка, методика С. Эпстайна в модификации О.В. Степаносовой «Доверие интуиции».

Проанализировав полученные данные, можно сделать следующие общие выводы:

1. По результатам исследования установлено, что из всей выборки испытуемых существует количественный перевес пожарных со смешанным типом мышления над «логиками» и «интуитами». Это говорит о том, что, решая жизненные и профессиональные задачи, они не только способны быстро схватывать проблему, видеть в ее решении все «за» и «против», но могут продумать и пути возможного преодоления трудностей. Пожарные с доминированием смешанного типа мышления являются теоретиками и практиками одновременно. Таким образом, существует тенденция развития интуиции у пожарных, так как интуиция является профессионально важным качеством.

2. Пожарные, у которых преобладает смешанный и интуитивный типы мышления, склонны полагаться на свою интуицию, доверяют своим первоначальным впечатлениям, прислушиваются к своим сокровенным предчувствиям и считают, что интуиция может быть очень полезным способом решения проблем, а соответственно, пожарные с аналитическим типом мышления предпочитают руководствоваться в жизни логикой.

3. У большинства пожарных (56,4%) наблюдается эйфорический тип эмоциональной реакции (эйфорическая активность вовне), которая проявляется в созидательной конструктивной активности, партнерстве, дружеском взаи-

модействии, открытости положительных эмоций, умения радоваться, веселиться. Это свидетельствует о том, что жизнь в целом наполнена яркими событиями и воспринимается в основном оптимистично.

4. Большинству пожарных (73,2%) присущ интуитивно-логический способ освоения действительности. Это говорит о том, что такие пожарные не отдают предпочтение какому-то одному способу познания мира, освоению действительности. Они легко могут переключаться от интуитивного подхода к логическому. Причем это касается разных областей жизни (познавательная деятельность, профессиональная сфера).

5. Выявлена корреляционная зависимость между типом мышления и готовность полагаться на интуицию (0,831; $p \leq 0,01$). Логически мыслящие люди не склонны полагаться на интуицию и наоборот, пожарные с интуитивным типом мышления прислушиваются к своему внутреннему голосу, своим первичным ощущениям.

Выводы. Таким образом, проведенное исследование дало возможность выявить доминирование интуитивного или аналитического компонента когнитивного стиля пожарных для принятия решений в ситуациях неопределенности. Среди испытуемых были выявлены лица с преобладающим логическим типом мышления, а так как интуиция является профессионально важным качеством специалистов экстремального профиля деятельности, ее необходимо развивать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лебедев С. А. Интуиция как метод научного познания / Сергей Анатольевич Лебедев. – М. : МГУ, 1980. – С. 29.
2. Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – 272 с.
3. Резникова Н. В. Интуитивный компонент в структуре когнитивного стиля учебной деятельности студентов : автореф. дис. на получение науч. степени кандидата психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Наталия Валериевна Резникова. – К., 2012. – 20 с.
4. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Олександр Володимирович Тімченко. – Х., 2003. – 427 с.

УДК 159.9: 340.65

Савка І.М., к. психол. н., доцент кафедри практичної психології та педагогіки, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

ОСОБЛИВОСТІ НАСТАНОВНОЇ СФЕРИ ОСІБ, СХИЛЬНИХ ДО КУМУЛЯЦІЇ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

У статті наведено результати порівняльного дослідження психологічних особливостей осіб, схильних до кумуляції першої фази фізіологічного афекту та схильних до його перебігу у класичній швидкоплинній формі. Доведено суттєві відмінності, зокрема у настановній сфері осіб цих двох груп, та представлено психологічний портрет осіб схильних до кумуляції афекту, що дозволяє використовувати результати дослідження при проведенні судових експертиз.

Ключові слова: кумулятивний фізіологічний афект, швидкоплинний фізіологічний афект, настанова, рівень контролю, судова експертиза.

В статті представлені результати сравнительного дослідження психологічних особливостей людей, предрасположених к кумуляції першої фази фізіологічного афекта і предрасположених к його протеканню в швидко протекаючій формі. Доказані суттєві відмінності, в першу чергу в установочній сфері представителів цих двох груп, і приведений психологічний портрет людей, предрасположених к кумуляції афекта, що дозволяє використовувати результати досліджень при проведенні судових експертиз.

Ключевые слова: кумулятивный физиологический аффект, быстротечный физиологический аффект, установка, уровень контроля, судебная экспертиза.

Постановка проблеми. На сьогодні у більшості кримінальних кодексів країн світу передбачається, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість вчиненого діяння та могла регулювати свою поведінку. Тому стан фізіологічного афекту, який у чинному українському законодавстві виступає під формулюванням «сильне душевне хвилювання» і при якому має місце звуження свідомості та обмеженість здатності до самоконтролю має обов'язково враховуватися при призначенні покарання. Фізіологічний афект може протікати як у швидкоплинній (очевидній), так і у кумулятивній формі, коли реакція виникає не у відповідь на сильний подразник та одразу після нього, а накопичується поступово і може виникнути за принципом «останньої краплі» після дій незначного, із суб'єктивної точки зору, подразника. Тому така форма перебігу стану афекту є неочевидною. При аналізі архіву кримінальних справ із вітчизняної правозастосовної практики впадає у вічі нехтування обставинами, які вписуються в поняття накопиченого, або кумулятивного афекту, та скептичне ставлення до самого цього поняття. Таке ставлення суперечить тому факту, що динаміка самої афективної розрядки є однаковою як у швидкоплинному, так і в кумулятивному афекті. В обох випадках спостерігається однакове звуження свідомості особи та значна обмеженість здатності її до самоконтролю чи самовладання. Єдине, чим відрізняється кумулятивний афект від швидкоплинного афекту, є розтягнутість у часі його першої фази. Відтак стає зрозумілим, що неочевидність першої фази накопичення емоційного напруження не має ставати підставою для невизнання самого стану афекту в процесі розгляду справи. Тим паче, що неочевидним перший етап накопичення залишається лише через відсутність дієвого інструментарію для фіксації ймовірності його виникнення у певної особи після виходу із цього тимчасового стану при проведенні судово-психологічної експертизи. Враховуючи, що за екстремальних ситуацій люди частіше потрапляють у стан афекту, а відтак потрапляють під суд, можливість діагностики схильності до кумуляції афекту може допомогти як у розробці заходів із профілактики потрапляння у стан психологічного афекту працівників екстремальних професій, так і в адекватній оцінці ситуації судами у разі виникнення стану афекту у будь-яких осіб, що потрапили в екстремальні ситуації.

Внаслідок теоретичного аналізу проблеми ми дійшли до висновку, що для переведення проблеми до сфери можливості визначення ймовірності виникнення в індивіда відстроченого кумулятивного афекту та безпосередньої фо-

рми його актуалізації в ході експертного дослідження, необхідно вивчати настановну сферу особистості. Виходячи з цього, є сенс провести експериментальну перевірку вказаної гіпотези та, на підставі дослідження, встановити, від яких психологічних особливостей залежить форма перебігу першої фази афекту, його миттєвої чи кумулятивної форми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на численість спроб теоретичного дослідження зазначеної проблеми фахівцями в галузях юриспруденції, патопсихології та юридичної психології [1], нами не виявлено даних щодо комплексного експериментального дослідження можливостей застосування потенціалу судово-психологічних експертиз для визначення імовірності виникнення під час вчинення злочину саме кумулятивного афекту у правозастосовчій практиці. Це зумовлено не лише неопрацьованістю організаційних умов та відповідних технологій дослідження кумулятивного афекту, але й нехтуванням самим цим поняттям у правозастосовчій практиці. Нами було доведено правомірність використання стану кумулятивного фізіологічного афекту як пом'якшувальної провини обставини, з точки зору юридичної психології [1]. В результаті теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що для встановлення психологічних особливостей, що визначають схильність до кумуляції фізіологічного афекту і можуть бути зафіксованими після виходу із цього тимчасового стану на момент проведення судової експертизи, необхідно комплексно вивчати настановну сферу особистості, зокрема визначення індивідуальних емоційних, когнітивних та поведінкових настанов, їх ієрархії та рівня їх узгодженості; визначення соціальних стримуючих настанов контролю, їх силу та міру виснаженості залежно від психотравмуючої ситуації; співвіднесення конкретної інкримінованої ситуації з рівнем активності відповідних диспозиційних настанов (оцінки ситуації, настановної поведінкової реакції, соціальних стримуючих настанов та безпосередньої форми афективної розрядки) на тлі індивідуально-психологічних особливостей (зокрема показників інтрапунітивності – екстрапунітивності) та індивідуальних характеристик формування елементарної первинної настановної активності за методикою, розробленою Д.М. Узнадзе [2].

Експериментальне дослідження психологічних особливостей людей, схильних до кумуляції афекту, з метою отримання підтверджених характеристик, придатних для проведення судової експертизи, та пояснення відмінності у протіканні першої фази фізіологічного афекту, є раніше не вирішеною частиною проблеми, якій присвячено дану статтю.

Мета: на підставі висновків теоретичного аналізу підібрати відповідні методики та провести порівняльне дослідження психологічних особливостей людей, схильних до кумуляції напруги першої фази при виникненні фізіологічного афекту, і людей, схильних до класичного перебігу фізіологічного афекту, й на підставі отриманих даних побудувати психологічний портрет осіб, схильних до кумуляції афекту.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із тим, що штучно створювати умови виникнення стану афекту, й особливо провокувати агресивні кримінальні дії у стані афекту з моральної точки зору є неприпустимим, було викорис-

тано, так зване дослідження пост-фактум. З метою апробації припущень, що впливають із аналізу літературних першоджерел та перевірки найбільш важливих авторських припущень, нами було проведене вивчення архівних матеріалів 195 кримінальних справ за фактами вбивств та нанесення тяжких тілесних ушкоджень, вчинених особами з ознаками різних варіантів стану сильного душевного хвилювання, розглянутих в судах України протягом 6 років (2003 – 2009 рр.) та психологічне дослідження осіб, що вчинили насильницькі дії у стані звуженої свідомості та на момент проведення дослідження проходили судову експертизу. Ми уникали констатації наявності чи відсутності стану фізіологічного афекту, оскільки це є компетенцією експертів. Єдиним, що визначало потрапляння до вибірки, було:

1. Запит слідчого чи судового органу на встановлення у досліджуваного стану сильного душевного хвилювання.

2. Неконтрольований характер агресивної поведінки, який виключав умисел та свідчив про втрату контролю та звуження свідомості через яскравий емоційний фон ситуації.

3. Відсутність у матеріалах справи констатації наявності в особи стану середнього чи сильного алкогольного (наркотичного) сп'яніння на момент інкримінованого діяння, оскільки це автоматично виключає саму можливість фізіологічного афекту, адже людина знає особливості впливу алкоголю на організм і *свідомо* вирішує його вживати.

4. Відсутність встановленого стану патологічного афекту.

Методика та організація дослідження. Виходячи з результатів теоретичного аналізу [2] та встановлених на його підставі вищезазначених напрямів зосередження уваги для дослідження, було обрано:

1. **Методику “16 особистісних факторів” (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF) Р. Кеттелла.** Вибір даної методики зумовлений тим, що вона дозволяє не лише з'ясувати рівень сформованості настанови стримування, але й відстежити загальнопсихологічні риси профілю та їх взаємозв'язки. Те, що цей тест використовується майже у всіх випадках судових експертиз, дає можливість формування великого масиву для порівняння даних із залученням матеріалів експертиз із архівних справ.

2. **Тест виявлення невротичності А. Кокошкарвої.** Вибір цього тесту зумовлений тим, що вибухові афекти та сама схильність особи до подібного реагування може бути наслідком певного невротичного розладу і афект в цьому випадку можна класифікувати як патологічний. В цьому випадку особливо важливо віддиференціювати його від кумулятивного афекту, який набуває вибухової розрядки на тлі астенизації через виснажливий характер довготривалого самостримування у систематичних стресогенних умовах.

3. **Опитувальник діагностики показників форм агресії А. Басса та А. Дарки.** Вибір даної методики визначався тим, що афективна реакція є концентрованою формою агресивної розрядки. З іншого боку, ми досліджуємо вже наявні протиправні дії під впливом афекту, а саме – різні форми фізичної агресії. Це зумовило обрання не всієї методики у повному обсязі, а лише використання двох шкал: показник фізичної агресії та показник опосередкованої агресії. Перша з обраних шкал дозволяє з'ясувати потенційну агресивну настанову, яка

набуває своєї актуалізації у розрядці, а друга – визначити форму каналізації афекту в «некримінальній» формі при дії сильних стримуючих настанов.

4. **Проективну методика С. Розенцвейга для дослідження рівня фрустрації.** Згідно з висновками Ю.Н. Кудрякова, В.П. Голубева [3, с.43], проективні методики у поєднанні з тестовими (зокрема Р. Кеттелла) характеризуються значною ефективністю для виявлення усвідомлених та неусвідомлених, а також приховуваних рис особистості. Автори вважають, що отримані таким чином результати можуть використовуватися як матеріал для побудови психологічних гіпотез про дійсні причини протиправної поведінки, виявлення деяких форм та змісту поведінкової настановної спрямованості.

Ця методика дозволяє визначити два основні параметри: спрямованість та тип реакції на фрустрацію. Однак, у контексті нашого дослідження нас цікавлять перш за все види спрямованості, адже саме вони закріплюються в людині на рівні вищого рівня настанов поведінкового реагування на стресор та визначають вектор його спрямування.

5. **Проективну методика «Настановна проба Д.М. Узнадзе».** Дана методика спрямована на виявлення характеристик поведінкових настанов. Ми проводили дослідження індивідуальних особливостей поведінкових фіксованих настанов досліджуваних за класичною методикою [4], експонуючи 15 пар різновеликих кіл у настановному досліді, з подальшою демонстрацією кіл одного розміру до повного зникнення ілюзій їх відмінності. При цьому нами фіксувалися кількість контрастних та кількість асимілятивних ілюзій до повного загасання. На основі цього визначалися динамічні характеристики настанов.

Окрім названих методик дослідження, нами, при зборі емпіричного матеріалу, застосовувались методи: опитування, бесіди, спостереження, експертних оцінок та аналіз документації за кожною справою досліджуваного. З аналізу документів за кримінальною справою ми одержували об'єктивну картину обставин афективної розрядки. Експертні оцінки ми одержували від фахівців психологів та психіатрів, що проводили планове експертне дослідження наявності афекту, та, в деяких випадках, зверталися за уточненнями до слідчих, які вели розслідування та могли прокоментувати певні обставини, не відображені в наявних матеріалах справи. Методи ж опитування, бесіди та спостереження ми застосовували стосовно кожного досліджуваного для з'ясування суб'єктивного боку події, обставин, що їй передували чи виступили безпосереднім каталізатором агресивного спалаху.

Дослідження проводилось на базі Львівського, Тернопільського та Київського міських центрів судово-психіатричної експертизи. Після розподілу підекспертних за ознакою наявності феномену кумулятивності накопичення афекту їх було набрано 30 осіб. До другої групи з ознакою швидкоплинного перебігу та миттєвої безпосередньої афективної розрядки увійшло 32 особи. Внаслідок складності відбору осіб, які б відповідали вимогам вибірки, особливо це стосується феномена кумулятивного афекту, період добору експериментальної групи тривав майже два роки (2007 – 2010 роки). При цьому ми не орієнтувалися на остаточний експертний висновок комісії, а спиралися на власні спостереження, адже досить часто виникала ситуація, коли комісія не визнавала самого афекту, а оперувала іншими поняттями (як-то: психоемоційне на-

пруження, емоційна напруга, фрустрація тощо). Окрім того, виникали непоодинокі випадки, коли комісія не наважувалася констатувати афективний стан через невідповідність (малозначущість) психотравмуючої ситуації та наступної розрядки. Дуже часто це й були випадки кумулятивного афекту, коли перша фаза афекту за рахунок високого самоконтролю стримувалася та розтягувалася на тривалий час, а каталізатор був дійсно незначним.

Участь у дослідженні обох груп осіб (схильних до швидкоплинного перебігу афекту та схильних до кумуляції емоційної напруги на першій фазі) дозволила виявити загальні та специфічні особливості й тенденції для кожної з категорій.

Узагальнені профілі за методикою Р. Кеттелла обох груп є схожими, але у представників кумулятивного афекту більшість показників мають різною мірою більші бали значення (тобто характеристика більшою або меншою мірою зміщена до правого полюсу значення якостей). Наведемо найбільш виражені з них за убуванням.

Максимальна відмінність профілю представників кумулятивного афекту спостерігається за фактором Q3, тобто провідною їх ознакою є високий рівень самоконтролю, на відміну від осіб, схильних до швидкоплинного афекту. Другою суттєвою відмінністю став показник G, що означає притаманність досліджуваним значно вищого рівня нормативності поведінки, в порівнянні з другою групою. Наступна відмінність – за показником N, що означає наявність у досліджуваних більшої гнучкості та дипломатичності, яка дозволяє тривалий час уникати відкритої конфронтації зі стресором, на відміну від нестриманої прямолінійності представників другої групи. Далі можна виділити фактор H, який демонструє більшу соціальну сміливість та стійкість щодо життєвих ситуацій, на відміну від другої групи, представники якої схильні миттєво дратівливо реагувати на небезпеку чи стресор. Спостерігається також певна відмінність і за фактором A, яка вказує на більшу відкритість та лояльність щодо оточуючих, на протигагу відстороненій байдужості, характерній для осіб другої групи.

За методикою діагностики невротичних станів А. Кокошкаррової проглядається також закономірна тенденція, згідно з якою майже всі показники вибірки осіб, схильних до стримування і, відповідно, до кумуляції афекту є нижчими, ніж у представників вибірки, схильних до миттєвого виникнення та швидкої розрядки афекту. Тобто вони є більш адаптованими та мають меншу схильність до виникнення невротичних станів та неврозів. І навпаки, більші показники невротичності другої групи сприяють виникненню швидкоплинних афектів. Хоча в обох групах середні значення невротичних станів входять до меж припустимої норми, все одно наявна загальна тенденція, детальний аналіз якої можна виявити при аналізі кореляційних зв'язків.

За методикою діагностики форм агресії Басса – Дарки, знов-таки за обома обраними формами агресії (вербальною та опосередкованою) у першій категорії вибірки із кумулятивним перебігом афекту показники є дещо нижчими, аніж у другої групи.

У свою чергу, за методикою діагностики реакції на фрустрацію Розенцвейга, в експериментальній групі із кумулятивним перебігом афекту провідною поведінковою реакцією є інтрапунітивність, далі – із суттєвим відривом –

йде імпульсивна поведінкова реакція, і лише останнє місце займає екстрапунітивність. З цього випливає й характерна тенденція представників цієї групи в конфліктній ситуації спочатку намагатися самостійно проаналізувати ситуацію та спробувати усунути причину конфлікту в собі. Потім представники цієї групи можуть оцінювати як конфліктогенну саму ситуацію та намагатися на неї спрямувати свою розрядку. І лише у разі неуспіху цих намагань, якщо джерелом конфлікту чи стресу виступає конкретна інша особа, настає відповідна реакція на джерело психотравмуючих переживань.

У другої ж експериментальної групи із швидкоплинним перебігом афекту показники екстрапунітивності та імпульсивності є вищими, а інтрапунітивності – нижчими, аніж у першій групі. Відтак вони схильні більшою мірою реагувати на зовнішні подразники ситуації або на іншу особу як на джерело психотравмуючого переживання, аніж шукати витоки проблеми в собі чи брати на себе відповідальність по виходу з конфлікту.

Таким чином нами було виявлено в якості провідної ознаки саме *показник рівня самоконтролю* як визначальної якості, що відрізняє обидві досліджувані групи, що відповідає теоретичній гіпотезі. Саме тому подальше математико-статистичне вивчення провідних детермінант кумулятивного афекту будувалося відносно саме цього показника при побудові плеяд. Одразу ж зауважимо, що внаслідок того, що високі показники за фактором Q3 (високий самоконтроль) нами приймалися за відправну точку при побудові плеяд, зрозумілим є те, що для низьких його показників рівня самоконтролю закономірними є протилежні значення тих факторів, за якими здійснюється кореляційний аналіз. Розгляд кореляційних зв'язків будемо наводити за убубанням, починаючи з факторів, що мають більш виражені кореляції, і закінчуючи менш значущими.

Отже, найбільш виражений кореляційний зв'язок між високим самоконтролем спостерігається з:

Фактором G за Кеттеллом (0,4509) – що означає зростання нормативності поведінки, зорієнтованість на обмеження власної поведінки припустимими нормами, що й зумовлює установку на стримування афективних спалахів.

Фактором N за Кеттеллом (0,3440) – що виявляє гнучкість та дипломатичність при вирішенні конфліктних ситуацій та намагання наскільки можливо згладжувати протиріччя чи уникати їх.

Істеричною невротичністю за А. Кокошкарвою (– 0,2705) – несхильність до порушень свідомості та поведінки істеричного типу на кшталт емоційної збудливості, лабільності, афективних порушень чи демонстративності.

Вегетативними розладами за А. Кокошкарвою (– 0,2513) – означає нормальний психосоматичний стан та відсутність вазомоторної лабільності, на тлі яких могли б виникати зриви чи формуватися непродуктивні компенсаторні руйнівні настанови.

Інтрапунітивністю за Розенцвейгом (0,2234) – високий взаємозв'язок із настановою самостійно давати собі раду із фруструючою чи стресогенною ситуацією та брати відповідальність за вихід з неї на себе зумовлює намагання особи, наскільки це можливо, виходити із психотравмуючої ситуації покладаючись на власні сили, а не «вирішувати» їх руйнівним вибухом на об'єкт.

Імпунітивністю за Розенцвейгом ($-0,1993$) – зниження імпунітивності означає неохочість перекладати відповідальність на зовнішні обставини та пускати психотравмуючу ситуацію на самоплив. Тобто особа намагається самостійно врегулювати ситуацію, не покладаючись ані на те, що вона сама зміниться, ані на руйнівну компенсаторну афективну каналізацію негативних переживань на зовнішній об'єкт (принаймні, наскільки вистачить самоконтролю стримуватися).

Фактором Н за Кеттеллом ($0,1880$) – означає впевнену соціалізованість, прагнення знайти спільну мову з оточуючими для вирішення проблеми, в тому числі і з тими, хто стає джерелом негативних або психотравмуючих переживань.

Показником фізичної агресії за методикою Басса – Дарки ($-0,1390$) – що визначає неохочість до фізичної агресивності як риси особистості, завдяки чому особа здатна тривалий час уникати руйнівної форми розрядки.

Фактором Q1 за Кеттеллом ($0,1334$) – що наділяє особу такою характеристикою як адаптивність до нестандартних ситуацій, здатність осмислювати нові обставини та змінюватися відповідно до них.

Фактором Q4 за Кеттеллом ($-0,1237$) – який проявляється у схильності спокійно реагувати на обставини, стриманості, меншій схильності піддаватися фрустрації, що також визначає стійкість до стресогенних та психотравмуючих ситуацій, а відтак і неохочість особи до швидкої фрустрації та афективного зриву.

Фактором I за Кеттеллом ($0,1178$) – що визначає такі риси як чутливість, емпатійність, схильність до співпереживання, розуміння та терплячого ставлення до соціального оточення, а відтак ці особи здатні тривалий час вибачати образи, намагатися виправдати іншу особу, знайти порозуміння, не розряджатися афективними спалахами.

Психастенією за А. Кокошкарвою ($-0,1156$) – означає стійкість до стресогенних факторів та фрустрації, і те, що нервово-психічна система може тривалий час стримувати імпульси та протистояти зовнішнім негативним впливам.

Депресивністю за А. Кокошкарвою ($-0,1193$) – неохочість до депресивних станів та витривалість у життєвих психотравмуючих ситуаціях, що визначає здатність зберігати стійкість та не піддаватися депресивним зривам під впливом негативних емоцій.

За методикою Д.М. Узнадзе, високі показники стійкості визначають тривалість затухання контрастних ілюзій ($0,1330$), зменшення асимілятивних тенденцій ($-0,1397$) та зменшення порогу розпізнання рівності ($-0,1652$). Це вказує на середню стійкість динамічних характеристик зафіксованих настанов, аж до статичності на тлі все ж таки достатньої пластичності. Отже, зафіксовані поведінкові настанови стримування та самоконтролю так само затухають досить повільно, навіть за несприятливих психотравмуючих умов. Особа здатна дотримуватися зафіксованих поведінкових настанов, в тому числі й завдяки стійкій нервово-психічній організації. Це створює бар'єр для швидкого накопичення афекту та його миттєвої агресивної розрядки. Зафіксовані поведінкові настанови стримування визначають ригідність щодо відмови від такої лінії поведінки навіть за несприятливих зовнішніх обставин. Це, у свою чергу, детермінує поступове нагромадження негативних переживань, які з часом набува-

ють афективних ознак. Отже така характеристика фіксованої поведінкової настанови зумовлює тривалість стримуючої поведінки самоконтролю і процес розгорнутої у часі першої фази кумуляції афекту. Однак з часом стримуючі чинники поступово все ж виснажуються й особа починає відмовлятися від настанови стримування як неадекватної у загрозовій систематично психотравмуючій ситуації. З цього моменту процес накопичення афекту досягає межі і, за умови загасання настанови стримування, будь-який черговий подразник (конфлікт чи образа тощо) стає «останньою краплею», яка й каталізує вибухову афективну розрядку.

Цікавим підтвердженням відмінності характеристик настанов є порівняння їх провідних ознак. Настанова легше збуджується у представників першої групи, тобто фіксація й такої поведінкової настанови як стриманість відбувається швидше та глибше, аніж у представників другої групи. Показник високої стійкості притаманний майже в однаковій мірі представникам обох груп, натомість слабка стійкість настанов спостерігається у вдвічі більшої кількості представників другої групи. Отже це означає, що серед осіб зі слабким самоконтролем стримуючі поведінкові настанови (як і будь-які інші) зникають легше і тому не можуть гальмувати швидке накопичення та розрядку афекту. Така характеристика як динамічність так само яскраво виражена майже у вдвічі більшої кількості представників другої групи із низьким самоконтролем, що визначає швидке затухання зафіксованих настанов (в тому числі і стримуючих). Натомість така якість, як статичність фіксованої настанов притаманна майже в однаковій мірі представникам обох груп. Це можна тлумачити як неохильність до тривалого ригідного застрягання фіксованих настанов (зокрема неадекватних дійсності). Грубість майже втричі частіше зустрічається у представників другої групи із низьким самоконтролем (притаманна половині вибірки даного контингенту), що проявляється у швидкому звільненні від фіксованих настанов. Таким чином це зумовлює нетривалість і поведінкових стримуючих настанов у даної групи. Повну протилежність ми спостерігаємо у першій групі із високим самоконтролем, серед представників якої дуже малий відсоток мають тенденцію до грубого звільнення від фіксованих настанов. І навпаки, серед першої групи майже половина представників відносяться до пластичного типу, що зумовлює поступовість та тривалість загасання фіксованих поведінкових настанов, що майже вдвічі перевищує аналогічний показник серед представників другої групи. Завдяки цьому згасання стримуючих поведінкових настанов відбувається поступово, навіть за умов несприятливої психотравмуючої конфліктогенної ситуації. Це, у свою чергу, сприяє тривалому гальмуванню афективної розрядки, а відтак визначає тривалість кумуляції афекту.

Результати тестового дослідження співпадають із відповідями досліджуваних на спеціально сформульовані запитання, які перехресно задавалися у процесі бесід як із самими досліджуваними, так і зі свідками по справі, що добре знали досліджуваного. Це знижує можливість неправдивих відповідей.

З наведеного аналізу одержаних результатів можна вивести узагальнену характеристику представників обох груп досліджуваних, на основі якої чітко спостерігаються настановні поведінкові детермінанти як кумулятивного, так і швидкоплинного фізіологічного афекту, та створити психологічний портрет особи із

такими поведінковими настановами, які сприяють тривалій кумуляції афекту.

Провідною їх ознакою є *високий рівень самоконтролю*. Вищим є рівень нормативності поведінки, гнучкості та дипломатичності, що дозволяє тривалий час уникати відкритої конфронтації зі стресором. Особа демонструє більшу соціальну сміливість та стійкість до життєвих ситуацій, більшу відкритість та лояльність у ставленні до оточуючих. Наявна тенденція до зростання нормативності поведінки, зорієнтованість на обмеження власної поведінки прийнятими нормами, що й зумовлює настанову на стримування афективних спалахів. Це виявляється у гнучкості та дипломатичності при вирішенні конфліктних ситуацій та намаганні, наскільки можливо, згладжувати протиріччя чи уникати їх. Особа демонструє впевнену соціалізованість, прагнення знайти спільну мову з оточуючими для вирішення проблеми, в тому числі й з тими, хто стає джерелом негативних або психотравмуючих переживань. Має місце достатня адаптованість до нестандартних ситуацій, здатність осмислювати нові обставини та змінюватися відповідно до них. Такі люди схильні спокійно реагувати на обставини, є стриманими, менш схильними піддаватися відчуттю фрустрації, що також визначає стійкість до стресогенних та психотравмуючих ситуацій, а відтак і несхильними до швидкого відчуття непереносимої фрустрації та афективного зриву. Провідного значення набувають такі риси як чутливість, емпатійність, схильність до співпереживання, розуміння та терпляче ставлення до соціального оточення, а відтак, дані особи здатні тривалий час вибачати образи, виправдовувати іншого, намагатися знайти порозуміння, а не розряджатися афективними спалахами.

Представники цієї групи є більш адаптованими та мають меншу схильність до виникнення невротичних станів та неврозів. Вони не схильні до порушень свідомості та поведінки істеричного типу на кшталт емоційної збудливості, лабільності афективних порушень чи демонстративності. Стійкість до стресогенних факторів та фрустрації, нервово-психічна система може тривалий час стримувати імпульси та протистояти зовнішнім негативним впливам. Несхильність до депресивних станів і стійкість перед життєвими психотравмуючими ситуаціями визначає здатність зберігати спокій та не піддаватися депресивним зривам під впливом негативних емоцій.

Для них характерною тенденцією в конфліктній ситуації є намагання самостійно вирішити ситуацію та спробувати усунути конфліктогенну причину в собі. Потім представники цієї групи можуть оцінювати як конфліктогенну саму ситуацію та намагатися на неї спрямувати свою розрядку. І лише у випадку неуспіху цих намагань, якщо джерелом конфлікту чи стресу виступає конкретна інша особа, настає відповідна реакція на джерело психотравмуючих переживань. Вони не схильні перекладати відповідальність на зовнішні обставини та пускати психотравмуючу ситуацію на самовплив, а намагаються самостійно врегулювати ситуацію, не покладаючись ані на мимовільну її зміну, ані на руйнівну компенсаторну афективну каналізацію негативних переживань на зовнішній об'єкт (принаймні, наскільки вистачить самоконтролю стримуватися). Такий профіль визначає несхильність до фізичної агресивності як риси особистості, завдяки чому особа здатна тривалий час уникати руйнівної форми розрядки.

У них зафіксовані поведінкові настанови стримування визначаються *ригідністю* щодо відмови від такої звичної лінії поведінки навіть за несприятли-

вих зовнішніх обставин. Настанова *легше збуджується*, тобто фіксація й такої поведінкової настанови як стриманість відбувається швидше та глибше. Високі показники стриманості визначають *середню стійкість* динамічних характеристик зафіксованих настанов, *аж до статичності на тлі все ж таки пластичності*. Натомість *затухають* зафіксовані поведінкові настанови стримування та самоконтролю *досить повільно*, навіть за несприятливих психотравмуючих умов. Вони не схильні до тривалого ригідного застрягання на фіксованих настановах (зокрема неадекватних дійсності). Завдяки *пластичності* загасання стримуючих поведінкових настанов відбувається поступово, навіть за умов несприятливої психотравмуючої конфліктогенної ситуації, що сприяє тривалому гальмуванню афективної розрядки, а відтак визначає велику тривалість фази кумуляції афекту.

Із огляду на те, що отримані нами відмінності людей, схильних до кумуляції афекту, розходяться із прийнятим побутовим мисленням стосовно обставин афекту, можна вважати, що такі результати не будуть симульованими і така неочевидна форма фізіологічного афекту як кумулятивна більше підлягає судовій експертизі.

Соціально бажані характеристики осіб, схильних до кумуляції афекту, ще раз підтверджують актуальність даного дослідження. Адже несправедливим було б, якби в осіб із асоціальними характеристиками визнавався стан афекту як пом'якшувальна провина обставина, а для добре соціалізованих осіб, що докладають максимальних зусиль до уникнення конфліктної ситуації, – ні. Тим більше, виходячи із того, що характеристики настановної сфери підлягають корекції у процесі виховання та надання психологічної допомоги, ми можемо стверджувати, що повторних злочинів, вчинених у стані кумулятивного фізіологічного афекту, можна легше запобігати, надаючи засудженим психологічну допомогу під час відбування покарання, у більшій мірі, аніж злочинів, вчинених у стані класичної форми швидкоплинного афекту, оскільки особи, схильні до класичної форми фізіологічного афекту, мають суттєві недоліки внаслідок фізіологічних особливостей та рис, набутих у процесі неефективного виховання, які мало піддаються корекції у зрілому віці.

Висновки. Таким чином, наша гіпотеза про суттєві відмінності в настановній сфері в осіб, схильних до кумуляції емоційної напруги на першій фазі розвитку фізіологічного афекту, підтвердилася. Це свідчить про те, що можна досліджувати у процесі судово-психологічної експертизи схильність до кумулятивної форми фізіологічного афекту за допомогою обраних нами методик. Представлений нами узагальнений портрет таких осіб допоможе правильно формулювати перевіірочні запитання у процесі аналізу обставин справи та бесід з підсудними та свідками по справі. Невідповідність хоча б по одній із вказаних характеристик значно знижує імовірність кумулятивної форми фізіологічного афекту на момент вчинення злочину.

Перспективою подальших досліджень можна вважати встановлення межі кількісних показників профілю осіб, схильних до кумуляції афекту, у більшій за чисельністю вибірці, розробку найкращої процедури судової експертизи, зокрема стандартизованого інтерв'ю та змін до чинного законодавства, з метою покращення практики урахування стану кумулятивного фізіологічного афекту при призначенні покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект як пом'якшуюча провину обставина / І. М. Савка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 71–85. – (Серія «Психологічна»).

2. Савка І. М. / Настанова як чинник кумулятивного фізіологічного афекту / І. М. Савка / Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (II). – С. 63–77. – (Серія «Психологічна»).

3. Голубев В. П. Типология осужденных за насильственные преступления и индивидуальная работа с ними / Голубев В. П., Кудряков Ю. Н., Шамис А. В. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1985. – 157 с.

4. Норакидзе В. Г. Методы исследования установки как бессознательно-го психического / Норакидзе В. Г. // В кн.: Бессознательное : природа, функции, методы исследования, т. III. – Тбилиси, 1978. – С. 611–621.

УДК 159.923.2

Сервачак О.В., викладач кафедри педагогіки та психології Університету сучасних знань, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПРОВЕДЕННЯ МАСОВИХ СПОРТИВНИХ ЗАХОДІВ

Стаття присвячена аналізу психологічних проблем проведення масових спортивних заходів, дано характеристику закономірностей функціонування натовпу, механізмів взаємодії індивідів під час заходів, які відбуваються на стадіоні, а також обґрунтовано доцільність використання цих знань у підготовці стюардів для охорони громадського порядку, прогнозування та ефективного попередження деструктивних процесів.

Ключові слова: закономірності функціонування натовпу, механізми взаємодії індивідів у натовпі, трансформація публіки, психологічна підготовка стюардів.

Статья посвящена анализу психологических проблем проведения массовых спортивных мероприятий, дана характеристика закономерностей функционирования толпы, механизмов взаимодействия индивидов во время мероприятий, которые проходят на стадионах, а также обоснована целесообразность использования этих знаний в подготовке стюардов для охраны общественного порядка, прогнозирования и эффективного предупреждения деструктивных процессов.

Ключевые слова: закономерности функционирования толпы, механизмы взаимодействия индивидов в толпе, трансформация публики, психологическая подготовка стюардов.

Постановка проблеми. З давніх часів всі спортивні змагання були часом миру і спокою, але двадцяте століття внесло свої корективи в цю традицію. Хулігани, особливо з числа радикально налаштованих фанатів, вже не одне десятиліття є бичем всіх великих спортивних змагань. Крижаві бійки між фанатами не раз призводили до людських жертв. Отже, безпека є однією з першочергових завдань для організаторів масових спортивних заходів. Впровадження досліджень психології масової поведінки у практику охорони громадського порядку дозволить ефективно вирішити це завдання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічне вивчення феномена масової поведінки має досить давню історію. Сам термін “маси” вперше з’явився в XVII – XIX ст. Його концептуальні інтерпретації з часом змінюються, розвиваються: – це «натовп» за традицією Г. Лебона, «публіка» у послідовників Г. Тарда, «гетерогенна аудиторія», що протистоїть класам та відносно гомогенних групам у Е. Ледерера, М. Арендта, «агрегат людей, в якому не розрізняються групи та індивіди» за У. Корнхаузером; рівень некомпетентності, «зниження цивілізації» у Х. Ортега-і-Гасет [7].

На початку XX ст. Г. Тард, Г. Лебон, С. Сіге-ле, У. Мак-Дугал здійснили перші спроби надати характеристику одного з найбільш небезпечних різновидів масових форм вияву активності громадян – агресивного натовпу. Американський соціолог Н. Гудмен виділив основні ознаки масової поведінки; Серж Московічі дослідив характерні риси масової людини – відсутність критичності і здатності приймати правильні рішення [8].

В Росії кінця XIX – початку XX століть оригінальні дослідження масових явищ проводили М.Г. Михайлівський (суб’єктивна соціологія), потім В.М. Бехтерев (колективна рефлексологія), А.Л. Чижевський (геліопсихологія). У 20-ті роки були також отримані цікаві дані, що стосуються масового сприйняття газетних повідомлень (П.П. Блонський) і циркуляції чуток (Я. М. Шаріф). На початку 30-х років А.Р. Лурія виявив національно-культурні особливості сприйняття і мислення, причому, на відміну від німецьких авторів, не з етноцентричних, а з еволюційних позицій. В 1943 році вийшла стаття А.С. Прангшвілі про масову паніку [5].

20 – 60-ті роки XX ст. ознаменовані сплеском інтересу вчених, політиків і військових в Західній Європі і США до проблематики стихійної масової поведінки. Механізми і закономірності поведінки людей в натовпі, зараження і поширення чуток, а також ефективні прийоми управління відповідними процесами психології стихійного масової поведінки стали об’єктами дослідження професора Ю.А. Шерковіна, якому вдалося організувати проблемну дослідницьку та викладацьку групу [6, С. 339].

У вітчизняній науці важливу роль для розв’язання проблем у галузі масових явищ відіграли дослідження, що здійснювалися в межах юридичної психології, зокрема Г.П. Предвечного, С.К. Рощина – визначення психологічних феноменів і різновидів натовпу; Л.І. Казміренко, А.В. Серьогіна – аналіз причин та динаміки його формування і розвитку; Б.Ф. Поршнева, Б.Д. Паригіна, Г.М. Андреева, Т.М. Малкова – характеристика механізмів впливу на учасників неорганізованого масовидного скупчення [9].

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз психологічних закономірностей масовидної поведінки людей, визначити психологічні проблеми проведення масових спортивних заходів та обґрунтувати доцільність психологічної підготовки стюардів стадіону.

Виклад основного матеріалу. Психологічний аналіз проблем проведення масових спортивних пов’язаний із розглядом психосоціального феномена стихійної масової поведінки. Кожна людина з моменту народження знаходиться у певному соціальному середовищі, розвивається і виховується у різних соціальних групах. Людська поведінка постійно є об’єктом соціального контролю

лю, а моделі поведінки виникають та закріплюються у спілкуванні. Особливості поведінки багато в чому залежать від того, що особистість діє в символічному оточенні й намагається бути саме такою, як від неї чекають, якою її хочуть бачити. Але існують обставини, коли особа з тих чи інших причин перестає зважати на соціальне оточення, на прийняті в суспільстві норми і правила поведінки. Змінюються не тільки особливості перебігу психічної діяльності, а й дії, вчинки, поведінка в цілому. Один із таких прикладів – масовидна (в англійській літературі «collective behavior» – позаколективна) поведінка, спричинена перебуванням у великих, як правило, неорганізованих групах людей.

Звернемося до аналізу цього поняття. «Стихійна масова поведінка» – де-що розпливчастий термін соціальної та політичної психології, яким позначають і різні форми поведінки натовпу, і циркуляцію чуток, іноді також моду, колективні манії, громадські рухи та інші «масовидні явища». Щоб приблизно окреслити предметне поле, що охоплюється цим поняттям, виділимо його наступні ознаки: залучення великої кількості людей, одночасність, ірраціональність (послаблення свідомого контролю), а також слабку структурованість, тобто розмитість позиційно-рольової структури, характерної для нормативних форм групової поведінки [5].

При оцінці і прогнозуванні характеру можливої поведінки маси виділяють два її основних типи: публіка, що формується на основі інтелектуальної взаємодії, та натовп, що виникає на основі фізичної взаємодії.

Найбільш дослідженою формою масової поведінки є натовп – тимчасове і неорганізоване зібрання людей, які перебувають у безпосередній фізичній близькості і мають спільний об'єкт зацікавлення.

Не маючи спільної для всіх усвідомленої мети, натовп здійснює сильний психологічний тиск на індивідів. Перші дослідники цього феномена (Г. Лебон, Г. Тард, З. Фрейд та ін.) вважали його ірраціональною, сліпою і руйнівною силою, якою керують неусвідомлені імпульси, зараження, наслідування та навіювання [10]. Психологічні ознаки цього утворення вони вбачали у “колективній душі”, “соціальному розумі”, “колективній волі”. Особливість натовпу, на думку дослідників, полягає в тому, що, вбираючи в себе різноманітні та випадкові елементи, він завжди діє як психічна цілісність. Тому не кожне скупчення людей є натовпом. Для цього потрібна єдина спрямованість їхніх думок і емоцій, сформована під впливом конкретного збуджувального мотиву.

З. Фрейд вважав лібідо пояснювальним принципом колективної психології. Лібідо створює сутність душі натовпу. Це сила, яка підтримує та зміцнює єдність натовпу [3]. Саме лібідо є причиною сугестивного впливу. Маса закохана у свого вождя, тому вона йому довіряє, підкоряється і сліпо за ним іде. Для пояснення особливостей поведінки людей в масі З. Фрейд застосовував ще одне поняття з психоаналізу – “мімесіс”, або ідентифікація. Ідентифікація виявляється в акті імітації та наслідування зразка. Крім того, вона включає почуття симпатії, спільності з тим, кого наслідують [3].

В.І. Бехтерєв, розкриваючи механізм формування психології натовпу, звернув увагу на те, що у натовпі обмежуються довільні рухи, що викликає концентрацію уваги на словах оратора. Та оскільки будь-яка концентрація уваги має певні межі, то поступово настає втома уваги, а потім йде період, коли

відкривається широке поле для навіювання. Саме навіювання, на думку психіатра, є тією основною причиною, яка обумовлює появу в індивідів, які знаходяться у натовпі, тих характерних, специфічних рис, якими вони не володіють перебуваючи в ізольованому стані. Під впливом навіювання менш критично сприймаються слова оратора, а спокійний спочатку натовп стає натовпом збудженим. У збудженому натовпі підсилюється загальне взаємонавіювання, тут вже не до логіки та виваженої аргументації [4].

Тому Г. Лебон підкреслював, що “натовпом не можна керувати за допомогою правил, які ґрунтуються на чисто теоретичній справедливості, отже, потрібно відшукувати те, що може справити на нього враження і захопити його” [2, С. 9].

С. Московічі у своєму історичному трактаті «Вік натовпу» стверджує, що велика таємниця всякої поведінки – це суспільна поведінка. Детально проаналізувавши погляди на натовп Г. Лебона, Г. Тарда, З. Фрейда, він розкриває цю таємницю, формулюючи новий закон: «Все, що є колективним, – безсвідоме. Все, що безсвідоме, є колективним». Таким чином, було відкрито закон соціальної психології. Натовп як колективна форма поведінки збуджує у людини безсвідоме. Прорив безсвідомого у свідоме спонукає людину до колективних форм поведінки.

Отже, натовп визначають як безструктурне скупчення людей, позбавлених ясного усвідомлення спільної мети, проте взаємно пов'язаних схожим емоційним станом і спільним об'єктом уваги. При цьому для натовпу характерна відсутність стійких факторів спільності, що практично блокує можливість відповідати на логічну аргументацію, а навпаки, відкриває можливість швидкої відповіді на імпульсивні, емоційні впливи. Індивід у натовпі суттєво відрізняється від ізольованого індивіда – натовп дає йому відчуття сили, а анонімність перебування у ньому позбавляє почуття відповідальності. Це, у свою чергу, веде до зниження рівня інтелекту особи, яка перебуває у натовпі, а також зменшує, причому іноді досить суттєво, здатність до критичної оцінки реальності [1].

На відміну від натовпу, публіка є більш цивілізованою. Публіка (лат. *publicus* – всенародний, громадський) – короткотривале зібрання людей для спільного проведення часу у зв'язку з якимось видовищем. Публіку завжди об'єднує певна мета, що робить її більш керованою. У публіки відсутня будь-яка спеціальна організація, вона є різнорідною, складається із представників різних соціальних груп і є досить випадковим утворенням. Її формування часто відбувається на більш-менш стійкій, раціональній основі, і цією основою може бути, або спільна інформація або спільні уподобання та інтереси, які, у свою чергу формують раціональну поведінку.

Таким чином, можемо стверджувати, що поведінка публіки радикального втручання, як правило, не потребує. Незважаючи на екстравагантний вигляд, підвищений рівень експресивності та емоційності, свистіння, вигуки, скандування та іншу зовні зухвалу поведінку, присутні потенційно не мають намірів порушення громадського порядку, отже, достатньо загального контролю за ситуацією та припинення хуліганських вчинків. Але світлові та звукові ефекти, специфічний ритм і мелодичний малюнок музики створюють своєрідний фон

"наркотизації", коли навіюваність значно підвищується, а раціональний контроль за поведінкою гальмується. Окрім того, в подібних ситуаціях частина присутніх перебуває у стані сп'яніння чи під впливом наркотичних речовин. Тому інколи достатньо незначного імпульсу, щоб публіка перетворилася на агресивний натовп. Ним може стати презирливе слово чи жест, випадковий поштовх, а також недостатньо виважена поведінка охоронців громадського порядку, їх претензії до поведінки та заборони.

Спортивно-видовищні заходи традиційно є однією з популярних форм масового дозвілля громадян. За масовістю відвідування і мірою впливу на стан громадського порядку найбільшу складність для його охорони являє собою проведення спортивних ігор, таких як футбол і хокей. Ці спортивно-видовищні заходи проводяться, як правило, на стадіонах та інших спортивних спорудах, тобто в умовах скупчення великої кількості людей на обмеженій території.

Характерною рисою спортивно-видовищних масових заходів є присутність на футбольних і хокейних матчах певного контингенту спортивних уболівальників, так званих фанатів, що належать до різних спортивних клубів. Футбольні "фанати" – це особливий різновид публіки. Це не болільники у традиційному значенні цього слова, а групи молодих людей та підлітків, що збираються не стільки заради самого видовища. Їх ставлення до представників іншої команди та правоохоронних органів, незалежно від розвитку подій, є агресивними від початку, що призводить до хуліганських та кримінальних дій. Питання вивчення саме передумов агресивного поведінки футбольних уболівальників залишається недостатньо розробленим.

Отже, публіка, в тому числі й футбольні уболівальники, може бути визначеною як натовп у можливості, бо сильно збуджена публіка може породити натовп. Такий процес трансформації відбувається поступово зі зміною ступенів активності натовпу від пасивного до активного та агресивного.

Активним є натовп, що перебуває у стані емоційного збудження, яке породжує психологічну готовність людей діяти спільно. У них формуються подібні соціальні установки на певні форми поведінки. В активному натовпі міцнішають зв'язки між людьми, стає більш інтенсивним обмін інформацією та ін. У стані внутрішньої активності натовп психологічно готовий до спільної дії, але ще не діє; реально діючий – виявляє активність внутрішньо і зовнішньо.

Агресивний натовп характеризується високим рівнем емоційного збудження, внутрішньої і зовнішньої активності. З часом у цьому натовпі з'являється новий стан, пов'язаний з накопиченням психічного напруження людей, відчуттями відчаю, гніву тощо. Головною особливістю агресивного натовпу є деструктивна, руйнівна поведінка щодо предметів і людей, що може бути характерним і для спортивних уболівальників-фанатів.

Між різними видами натовпу існують суттєві розбіжності, при цьому реальним є факт швидкої трансформації натовпу з одного виду в інший під впливом ряду факторів. Серед них найбільш досліджені соціально-психологічні чинники – механізми впливу людей один на одного в масових скупченнях. Серед них найбільш важливими слід вважати:

1) механізм притягнення – привертання уваги людей до певної події, залучення їх до присутніх. В подальшому скупчення людей саме по собі стає самостійним могутнім стимулом для зацікавленості;

2) механізм наслідування – полягає у копіюванні та відтворенні особою зразків і моделей поведінки оточуючих;

3) механізм навіювання – виявляється в активному психологічному впливі на людей з метою впровадження в їх свідомість певних поглядів, думок, оцінок;

4) механізм емоційного зараження – залучення присутніх до єдиного групового настрою внаслідок підсвідомої схильності людини піддаватися демонстрованим психічним станам при безпосередньому контакті. Емоційне зараження є прадавнім засобом інтеграції соціальних груп, який нині можна також спостерігати на стадіонах під час проведення спортивно-масових заходів. У таких масових скупченнях людей, де існує безпосередній контакт, взаємне стимулювання набуває кругового характеру: А стимулює Б; Б не тільки стимулює В, але й повертає стимул А.

5) механізм групової могутності – полягає у виникненні у кожного окремого учасника відчуття власної сили та непереможності, отже – безкарності. За словами С. Сігеле, "чисельність надає всім членам натовпу відчуття їх несподіваної та надзвичайної могутності. Вони знають, що можуть безконтрольно виявляти цю могутність, її не можна буде ні засудити, ні покарати, і ця впевненість спонукає їх скоювати вчинки, які вони самі пізніше засуджують, розуміючи їх несправедливість".

Індивідуально-психологічні чинники – внутрішні. До них можна віднести деякі вікові (недостатність соціального досвіду у молоді, консерватизм людей похилого віку), типологічні (неврівноваженість, висока емоційна збудливість) і характерологічні (конформність, навіюваність, імпульсивність, конфліктність, недостатня вольова регуляція поведінки) особливості, а також особливості інтелектуально-когнітивної сфери (низький рівень інтелектуального розвитку, некритичність та недостатня пластичність мислення, наявність певних стійких переконань і установок).

На поведінку учасників натовпу впливають також специфічні стани організму (стан сп'яніння та наркотичного збудження) та специфічні індивідуальні психічні стани (фрустрація, роздратування, невдоволення тощо).

Отже, трансформація наявної спільноти відвідувачів спортивно-масових заходів у натовп, відбувається під впливом цілого ряду соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних факторів.

Сьогодні організація спортивних заходів – досить складний і багатогранний процес. Необхідна система безпеки, яка буде гарантувати повноцінну охорону членів спортивних команд, представників ЗМІ, важливих і почесних гостей, глядачів, самих спортивних об'єктів. Важливо врахувати не тільки зовнішні, але і внутрішні загрози безпеці, оскільки велике скупчення людей завжди таїть у собі потенційну небезпеку – висока ймовірність конфліктних ситуацій, будь-яка надзвичайна подія може призвести до паніки і жертв. Окремі протиборчі угруповання вболівальників під час проведення спортивних матчів здійснюють серйозні правопорушення, створюють конфліктні ситуації, порушу-

ють правила поведінки відвідувачів спортивних споруд. Іноді це призводить до трагедій. Складність охорони культурно-спортивних і видовищних заходів пов'язана ще й з тим, що на них люди приходять повеселитися, отримати гострі відчуття, і деколи намагаються досягти цього будь-якими способами, аж до скандалів та бійок, значною мірою сп'яніння.

Таким чином, можемо стверджувати, що безпека є однією з першочергових завдань для організаторів масових спортивних заходів, що вимагає прийняття багатопланових управлінських рішень, залучення значної кількості сил і засобів, компетентних фахівців різного профілю.

Український футбол в останні роки намагається максимально «європеїзуватися»: будуються нові стадіони, запрошуються іноземні тренери і футболісти, вкладаються кошти в розкрутку брендів. Особлива увага приділяється й охороні порядку на стадіоні.

Гостро стоїть проблема впровадження досліджень психології масової поведінки у практику охорони громадського порядку. Суть проблеми психологічної підготовки працівників охорони громадського порядку на масових заходах полягає в підготовці не «ввічливого», а психологічно грамотного працівника, який обізнаний щодо соціально-психологічних характеристик натовпу, таких як авторитетність, навіювання, мінливість і залежність поведінки учасників від чисельності натовпу, вміє не піддаватися на провокації з боку найбільш активних учасників заходу, може здійснити ефективне прогнозування деструктивних процесів у натовпі з метою запобігання масовим заворушенням, має високий ступінь розвитку психологічної стійкості, здатності досить швидко адаптуватися до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Після проведення на донецькому стадіоні «Донбас Арена» ігор Євро-2012 в червні 2012 року були опитані стюарди цього стадіону. Серед складних завдань своєї діяльності стюарди «Донбас Арени» назвали, в першу чергу, роботу із роз'яснення та контролю виконання правил стадіону з агресивними, або у стані алкогольного сп'яніння відвідувачами. Ще ряд умінь і навичок респонденти вважають вкрай необхідними для успішного виконання завдань своєї діяльності: бути правильно понятим відвідувачами, готовим швидко реагувати і приймати правильне рішення у критичній ситуації, зберігати концентрацію уваги тривалий час, залишатися емоційно врівноваженим, навіть у спілкуванні з агресивними людьми.

Висновки. Психологічні закономірностей масовидної поведінки людей пов'язані з відсутністю стійких факторів спільності, значною сприйнятливістю до імпульсивної, емоційних впливів, блокуванням можливості відповідати на логічну аргументацію, ризиком прояву деструктивної, руйнівної поведінки людей. Все це може бути характерним і для спортивних вболівальників під час проведення масових спортивних заходів.

Сучасні спортивно-масові заходи є однією з популярних форм дозвілля населення. Відвідувачі цих заходів перебувають у безпосередній фізичній близькості, мають спільний об'єкт зацікавлення та взаємопов'язані схожим емоційним станом, що створює передумови переростання наявної спільноти вболівальників у натовп.

До психологічних проблем проведення масових спортивних заходів слід віднести такі: особливий характер комунікативної взаємодії вболівальників на

стадіоні; потенційна небезпека щодо виникнення конфліктних ситуацій, паніки і навіть жертв; експресивний характер психіки та поведінки відвідувачів спортивних заходів, які прагнуть повеселитися, отримати гострі відчуття, і деколи намагаються досягти цього будь-якими способами (скандали, бійки, сп'яніння тощо); схильність людей в умовах натовпу до навіювання, послаблення свідомого контролю; можливі некомпетентні, провокуючі дії з боку адміністрації стадіону (працівників служби безпеки, стюардів).

Закономірності взаємодії індивідів під час спортивно-масових заходів є характерними для всіх різновидів масових скупчень громадян. Отже, володіння цими знаннями, може дозволити стюардам та охоронцям громадського порядку не тільки стримувати, блокувати агресивність присутніх, а й своєчасно вживати заходів для попередження її виникнення, хоча сучасний рівень теоретичної розробленості феномена масової поведінки людей не можна вважати достатнім.

Більшість стюардів та працівників служби безпеки стадіону на сьогоднішній час не володіють основами психологічних знань, не завжди вміють правильно виходити зі стресових станів, коректно поводити себе в конфліктних ситуаціях, переборювати почуття страху, внутрішній розлад. Особливо внутрішньо напружено сприймають ситуації взаємодії з представниками експресивних груп вболівальників, що може підвищувати рівень збудженості у натовпі. Враховуючи це, підготовка стюардів до охорони громадського порядку під час проведення спортивних заходів має здійснюватися з урахуванням не тільки специфіки виконання службових завдань, але і психологічних аспектів цього напряму діяльності, що суттєво підвищить їхню готовність до опору впливу негативних психогенних чинників та підвищить ефективність професійних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аронсон Э. Эпоха пропаганды : механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э. Р. Пратканис. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
2. Вербець В. Соціологія : теоретичні та методичні аспекти : [навч.-метод. посіб.] / Вербець В. – К. : Кондор, 2009. – 550 с.
3. Дворецька Г. Соціологія : [навч. посібник] / Дворецька Г. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
4. Жоль К. Социология / Жоль К. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.
5. Назаретян А. Стихийное массовое поведение / Назаретян А. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 312 с.
6. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Ольшанский Д. В. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
7. Ольшанский Д. В. Психология масс / Ольшанский Д. В. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
8. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Почепцов Г. – М. : Рефл-бук, Ваклер, 1999. – 200 с.
9. Психология масс : [хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара, Бахрах-М, 1998. – 592 с.
10. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовой коммуникации / Шерковин Ю. А. – М. : Наука, 1973. – 224 с.

УДК 621.3

Ситник А.Г., к. техн. н., доцент кафедри авіоніки Національного авіаційного університету, м. Київ;

Скрипець А.В., к. техн. н., завідувач кафедри авіоніки Національного авіаційного університету, м. Київ;

Чужа О.О., к. техн. н., доцент кафедри авіоніки Національного авіаційного університету, м. Київ;

Демянчук В.Б., к. мед. н., лікар-кардіохірург, Київська міська клінічна лікарня «Київський міський центр серця», м. Київ

ЛЮДСЬКИЙ ЧИННИК ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПСИХОЛОГІЧНУ БЕЗПЕКУ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ В АВІАЦІЇ

Вирішення проблем впливу показників ефективності функціонування складних систем оператор–машина–середовище (СОМС) та особливості критеріїв оцінки людського фактора і його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в авіації вимагає розгляду багатьох теоретичних моментів. Результати, які відображають показники ефективності функціонування складних систем СОМС і особливості критеріїв оцінки людського чинника, особливо його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в авіації, обумовлені неможливістю вирішення проблем без розробки нових теорій і використання сучасних методів досліджень.

Ключові слова: людський чинник, психологічна безпека, ефективність функціонування систем СОМС, критерії оцінки людського чинника.

Решение проблем влияния показателей эффективности функционирования сложных систем оператор-машина-среда (СОМС) и особенности критериев оценки человеческого фактора и его влияния на психологическую безопасность специалистов экстремальных профессий в авиации, требует рассмотрения многих теоретических моментов. Результаты, которые показывают показатели эффективности функционирования сложных систем СОМС и особенности критериев оценки человеческого фактора, особенно его влияния на психологическую безопасность специалистов экстремальных профессий в авиации обусловлены невозможностью решения проблем без разработки новых теорий и использования современных методов исследований.

Ключевые слова: человеческий фактор, психологическая безопасность, эффективность функционирования систем СОМС, критерии оценки человеческого фактора.

Постановка проблеми. Одним з головних напрямів розвитку світової цивільної авіації (ЦА) є удосконалення теорії ролі людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій через вивчення вимог до показників ефективності функціонування складних систем оператор–машина–середовище (далі – СОМС) та особливостей критеріїв їх оцінки [1]. Виконувати ці дослідження пропонується за допомогою використання моделювання процесів програмно-апаратними методами та засобами. Такі дослідження в ЦА можуть бути виконані різними шляхами, але завжди бажано застосовувати найбільш оптимальний, оскільки в реальних умовах функціонування аеропорту доводиться враховувати обмеженість матеріальних ресурсів і часу [2], які витрачаються на досягнення мети. Вирішення існуючих проблем оцінки безпеки фахівців екстремальних професій в ЦА стримується

відсутністю сучасної теорії і впливом показників складних систем СОМС, внутрішніх і зовнішніх факторів та особливостями критеріїв їх оцінки [3].

Проблеми оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій відомі спеціалістам, хоч якимось чином пов'язаним з ЦА, але поняття "психологічна безпека фахівців" [4] є відносно, воно починає щось означати тоді, коли призначений критерій визначається за допомогою рішень, що приймаються у процесі розробки, проектування, експлуатації або обслуговування техніки. Роль і актуальність визначення понять психологічної безпеки фахівців цим не вичерпується [5], тому, як правило, має науковий інтерес їх кількісна оцінка, яку пропонується застосовувати. Визначення можливих показників та критеріїв, які використовуються для більш точної оцінки ефективності складних систем СОМС за допомогою таких понять як психологічна безпека фахівців існує, але є різні погляди на цю проблему.

Відоме найпростіше і найлаконічніше пояснення дії людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій – це міра якості й достовірності вирішення проблем у процесі дослідження, які стоять перед сучасною наукою в ЦА [6]. Особливості людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА, а також їх властивості повинні бути обчислювальними. Їх значення можуть бути розмірними або безрозмірними величинами, які дозволяють кількісно оцінювати застосування різних рішень проблемних питань. Вважаємо, що критерії людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА – це правило, яке дозволяє співвідносити стратегії (системи), які характеризуються різноманітною дією [7], і здійснити спрямований вибір окремих стратегій (приладів) із множини припустимих варіантів систем у процесі моделювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомо, що перше використання терміна "ергономіка" та його складових (людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА) належить W. Jastrzebowsky (1857) [7]. Як дисципліна, ергономіка та її складові проблеми виникли в роки Другої світової війни, коли зросла роль впливу людини на керування усе більш складними системами. Після війни розвиток ергономіки продовжився в інтересах розв'язання задач цивільної авіації. Спроби визначити, що таке безпека людини сьогодні, надзвичайно широко розповсюджені. Програма Розвитку Організації Об'єднаних Націй (UNDP) в щорічному звіті про розвиток людства за 1994 р. у розділі 2: "Нові виміри безпеки людини" виробила наступне визначення безпеки людини: "Безпека людини має два головні аспекти. Вона означає, по-перше, безпеку від хронічних загроз. І по-друге, вона означає захист від раптових і шкідливих руйнівних ситуацій, наприклад, в умовах польоту цивільного літака і щоденного життя. "Список загроз для безпеки людини в ЦА є довгим, але найбільше він може бути розкритий декількома наступними головними категоріями: Безпека здоров'я; Екологічна безпека; Особиста безпека; Суспільна безпека пасажирів на літаку. В нашій концепції безпека людини в ЦА визначено як універсальну потребу, яка підкреслюється широкою взаємозалежністю всіх людей, залежністю від величезної кількості загроз, загальних для будь-кого і будь-де, особливо це стосується ЦА. Безпека людини в ЦА залежить від наявності превентивних засобів,

які, у свою чергу, залежать від того, як люди працюють, від їх доступу до засобів охорони здоров'я та їх можливостей.

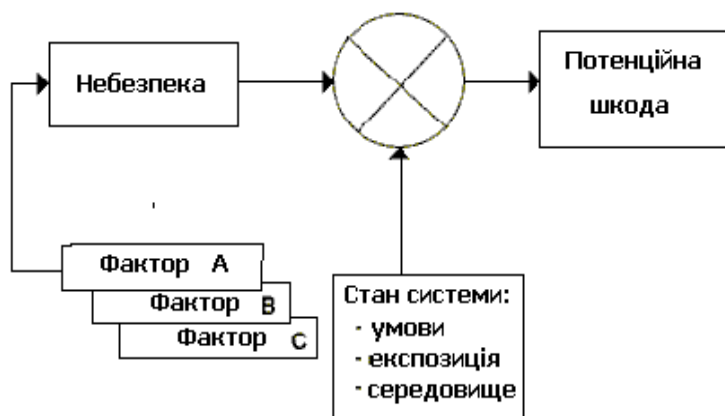
Аналіз останніх досліджень, в яких було започатковано розв'язання проблеми людського чинника в ЦА та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій, розглядається через показники ефективності функціонування складних систем СОМС та особливості критеріїв їх оцінки [1], які полягають в тому, що здається можливим вирішення проблеми оптимальності процесів, які розглядаються за допомогою їх програмно-апаратних засобів і сучасної теорії. Вважаємо, що сучасна оцінка ефективності дослідження СОМС є можливою, якщо більш точно визначені критерії та показники її ефективності з урахуванням особливостей ЦА. Адекватні показники дозволяють оцінювати ефективність СОМС за ступенем досяжності нею основної (а не другорядної) мети – вивчення людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА [1]. Змістовні показники дозволяють дослідити ефективність СОМС з урахування особливостей людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій у ЦА, але без залучення інших її характеристик. Показники повинні бути чутливими до змін основних характеристик процесів, що досліджуються. Встановлено, що головна умова, якої необхідно дотримуватися в процесі дослідження при виборі критеріїв оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій з урахуванням СОМС, полягає в узгодженні мети дослідження, критеріїв та показників.

Постановка проблеми у загальному вигляді полягає в дослідженні вимог до показників ефективності функціонування складних систем СОМС і людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА та особливості критеріїв їх оцінки, які можуть бути викликані цілою низкою причин, з метою вирішення багатьох проблем. Розробка методики оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в роботі ґрунтується на прийнятті конкретних рішень в ЦА [2], а також на процесах їх функціонування. Оцінка ефективності дослідження людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА здійснюється за допомогою прийняття рішення, реалізація якого повинна привести до потрібного результату. Це означає, що перед тим, як приступити до оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА, слід визначити сферу допустимості бажаного результату. Тому вважаємо, що найважливішим етапом процесу оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА є його початок, чітке і повне визначення завдання дослідження.

Необхідність визначення **мети** дослідження дозволить формалізувати задачі [3], які вирішуються в ЦА, основні фактори, що оцінюються і визначають ефективність її функціонування та умови, які обмежують можливості людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій. Потім встановлюються зв'язки між складовими СОМС і людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА і формалізуються ті процеси з них, які піддаються формалізації в

процесі моделювання. Після цього пропонується обрати оптимальні критерії оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА. Як правило, це самостійна задача, і тим більш складна, чим складніше загальна задача дослідження.

Виклад основного матеріалу. Основною вимогою при визначенні показника людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА є відповідність (адекватність) цього показника цілі операції [4], або процесу, яка відображається потрібним результатом. Вважаємо, що показник людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА повинен задовольняти вимогам змістовності (повноти), чутливості та вимірності. Встановлено, що форма показника людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА повинна бути по змозі простою, а зміст показника відповідати здоровому глузду (бути легко інтерпретованим). Вважаємо, що параметри людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА призначені для визначення задачі мінімізації розбіжностей між потрібним (бажаним) результатом і тим реальним, який досягається у процесі дослідження. Розглянемо методологію оцінки ризику, як одного з параметрів людського чинника, з метою вивчення його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА, які полягають у наступному. З метою дослідження запроваджується модель аналізу безпеки/небезпеки (рис. 1). Модель використовується для опису зв'язків між причинами, небезпеками, станами системи й ефектами (ефект або збиток є опис потенційного наслідку, найчастіше шкоди, від небезпеки, що відбувається у певному стані системи).

Сценарій небезпеки

Рисунок 1. Схематичне зображення моделі аналізу безпеки/небезпеки

Суворість небезпеки (ризик наслідків небезпеки) в ЦА об'єднується з оцінкою ймовірності даної небезпеки (наслідку небезпеки). Оцінка ризику використовується в рамках управління (регулювання) ризику (рис. 2). Спершу визначається, як часто можуть відбутися небезпеки в ЦА. Це визначення можна виконати у вигляді кількісної або якісної оцінки. Звичайно це є функція ймовірності комбінацій причин (факторів). На другому етапі виконується оцінка

ймовірності найгіршого стану СОМС. Ця оцінка також може бути визначена кількісно або якісно.

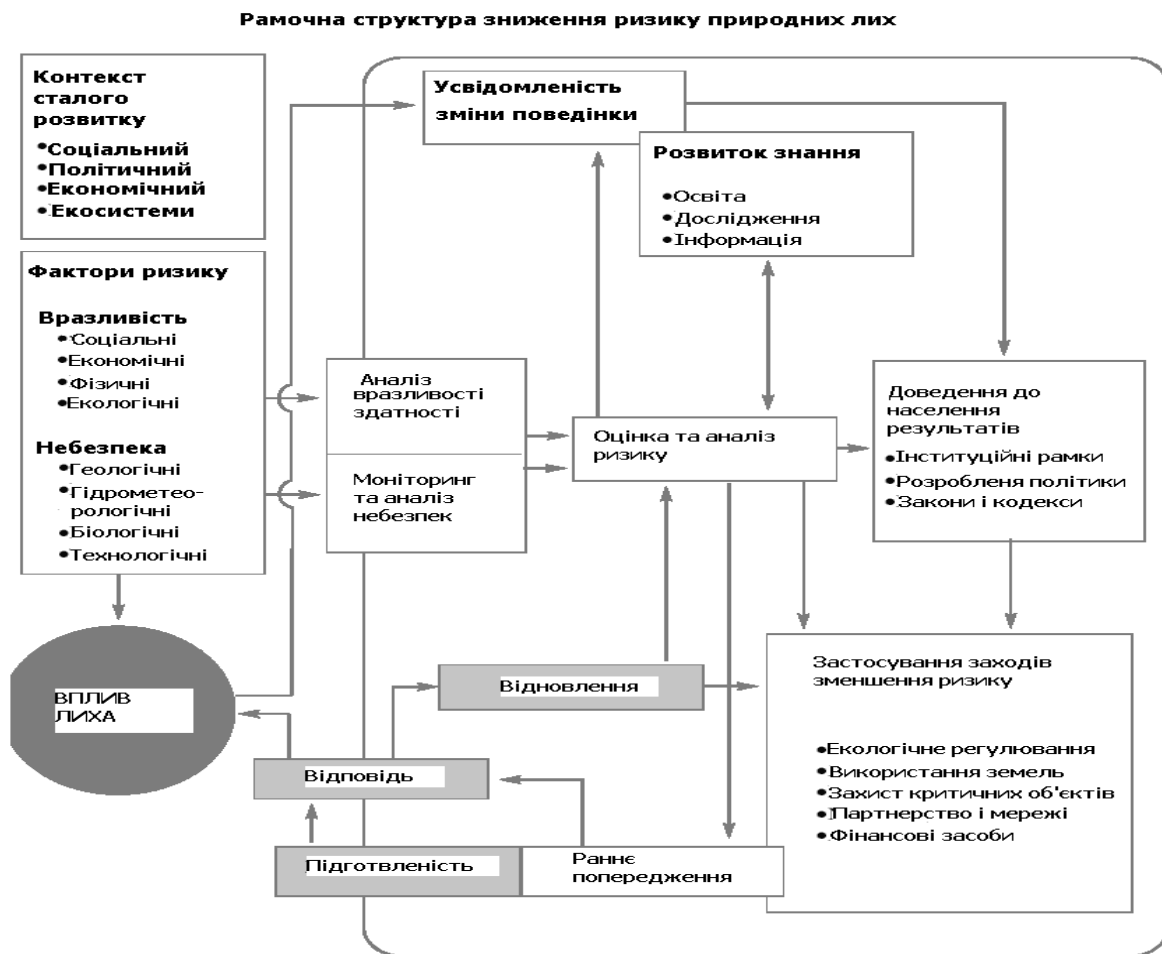

Рисунок 2. Рамочна структура зменшення ризику природних лих

Наприклад, допускається, що ймовірність найгіршого стану (низька висота або швидкість польоту літака, висока загальна вага ПС) є 0.001 за годину експлуатації літака. Оцінка ймовірності ефектів для найгіршого стану (випадку) СОМС або літака може бути дана за допомогою множення ймовірності цього стану на ймовірність ефекту (наслідку). Тоді ризик шкоди для даного випадку буде: $0,001 * 0,001 = 0,000001$. У цьому прикладі оцінка повинна бути 10^{-6} за годину експлуатації літака.

Відомо [5], що для опису відповідності результатів пропонується формально ввести числове значення ризику на множині можливих результатів (стратегій операції), яку називають функцією відповідності. Вона визначає ступінь відповідності результату, який досягається, і потрібному. Конкретний вигляд числового значення ризику залежить від класу систем, мети операції, задачі дослідження та інших факторів. Ризик-орієнтований підхід пропонується зробити основою оцінки та регулювання небезпек в ЦА. Вважаємо, що «ризик» – це термін, який має універсальне значення, він вказує на дію, яка може або повинна статися з невпевненістю або невизначеністю. Друге визначення пропо-

нується таке: ризик – це шанс, при якому може статися щось непередбачене і небажане (аварія, катастрофа). Його специфікація може бути визначена в термінах імовірності: часу, місцезнаходження, збитку (як оцінки наслідків небезпеки). Відомо [5], що в ЦА основними поняттями є: небезпека, ризик, збиток, управління ризиком і зменшення ризику. Аспекти стану екіпажу або літака, які обумовлюються впливом шкідливих чинників, описуються як ризик, тому мають визначення як шкідливий ефект здоров'ю і в питаннях безпеки – травмуючий ефект для пасажирів, або руйнування літака під час аварії. Визначення понять "небезпека" і "ризик" часто залежить від сфери застосування цих термінів: це може бути екіпаж літака або персонал обслуговування. У загальному випадку небезпека – це таке розташування об'єктів, умов або ситуацій, яке може призвести до збитку (здоров'ю людей, навколишньому середовищу, матеріальним цінностям). Ідентифікація небезпек є першим кроком в оцінці ризику, але може бути останнім кроком в аналізі ризику).

При виконанні досліджень вперше було встановлено природу ризику, яка дозволяє оцінити ступінь досяжності мети, яка стоїть перед дослідником, з урахуванням факторів, які впливають на процес функціонування СОМС [6]. Конкретний вид такого ризику залежить від призначення і задач дослідження. Оцінка ризику залежить від ідентифікації небезпек і складається з оцінки імовірності наслідків, яка з них виникає, з поглядом на їх контроль або уникнення. Оцінка ризику, з точки зору математичних моделей, по суті є оцінкою імовірності. Іноді формулюється як середня величина реалізації події, яка очікується за певний час. Вважаємо, що основна концепція оцінок ризику в ЦА полягає в тому, щоб ідентифікувати ризики кількісно або, щонайменше, в порівняльному вигляді (якісно) по відношенню до будь-яких інших ризиків. Вони можуть бути комплексними і включати різні ризики, щоб визначити сумарне значення ризику.

Вперше розроблений метод управління процесом оцінки ризику дозволив встановити, що можливі випадки, в яких мета визначення ризику досягається сумісним розв'язанням задач різними підсистемами. Ефективність розв'язання кожної з таких задач оцінюється відповідним частковим показником ефективності підсистеми. Крім того, різноманітні задачі можуть вирішуватися однією СОМС на різних етапах процесу її функціонування. Пропонується дослідження типової моделі ризику, тому дається наступне визначення. Модель ризику – це вербальне (задане за допомогою опису послідовності виникнення подій або випадків) або математичне вираження імовірності загрози бажаному запланованому функціонуванню об'єкта оцінки (дослідження). Загроза – це потенційна небезпека. Типова модель ризиків – це загальна модель, яка враховує тільки базові, фундаментальні групи чинників, які можуть привести до виникнення небезпеки. Найчастіше об'єктом оцінювання імовірності виникнення небезпеки є СОМС, де людина виступає головним елементом прогнозування і як суб'єкт, і як об'єкт ризику.

Результат, отриманий на підставі застосування теорії і науково-методичного апарату дослідження, полягає в розкритті механізму оцінки людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА в рамках кожного з цих класів [7], тому можна визначити велику

кількість показників, які розрізняються залежно від призначення і задач дослідження. Вважаємо, що в кожному конкретному випадку вибір показника людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА потребує спеціального підходу і дослідження. Виходячи з цього, "базовими" групами людського чинника та його впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА є наступні чотири типи ризику:

- знання людини (екіпажу або персоналу обслуговування літака) як загальні і професійні $Z=\{z_1, z_2, \dots, z_k\}$;
- психофізіологічні можливості людини (екіпажу або персоналу), параметри його фізіологічних і психологічних функцій) $P=\{p_1, p_2, \dots, p_l\}$;
- техногенне (виробниче у вигляді кабіни літака і/або побутове) оточення $V=\{v_1, v_2, \dots, v_n\}$;
- природні чинники навколишнього середовища (що слабо контролюються або не контролюються) $E=\{e_1, e_2, \dots, e_m\}$, суперпозиція яких зумовлює виникнення прихованих "слабкостей" в ЦА, або в СОМС.

Складність проблеми управління ризиком у такій системі полягає в тому, що кожна вихідна координата стану системи y_i , яка впливає на ризик функціонування всієї СОМС, є функцією всіх впливів $y_i = \Phi_i(P, V, E, Z)$. До того ж $P = P(t)$, $E = E(t)$ і, як наслідок, $y_i = \Phi_i(P(t), V, E(t), Z)$. Характер дії цих людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА, а також їх взаємодія в загальному випадку не може бути ідентифікована, як не може бути визначений і вигляд функціонального зв'язку. Дія цих людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА зумовлює 4 джерела "невпевненості", які ведуть до вияву ризику. Для вияву ризику на загальному рівні достатньо появи ризику в одному з "джерел": здоров'я людини (r_1), або соціум (r_2), або техногенне середовище (r_3), або природне середовище (r_4).

Таким чином, загальний ризик визначається наступним виразом:

$$R = \sum r_i, \quad (1)$$

де r – імовірність виникнення відхилення подій від очікуваних умов.

Якщо прийняти до уваги, що кожне з "джерел" ризику може, в свою чергу, мати досить складний характер, вхідні параметри, то типова модель набуває характеру суми імовірностей відхилень у функціонуванні всієї системи СОМС.

Наприклад, був розглянутий у процесі дослідження ризик нанесення збитку здоров'ю людини r_i при аварії літака, який має наступні складові:

фізіологічний (q_{11}) або психологічний (q_{12}) або соціально-економічний (q_{13}), тоді $r_i = \sum q_{ij}$, і тоді $R = \sum \sum q_{ij}$. (2)

Таким чином, нас цікавить, в першу чергу, ризик нанесення збитку здоров'ю людини (2).

Введення запропонованих вище (1) і (2) показників людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА висуває додаткові вимоги щодо мінімальності числа часткових показників і пов-

ноти дослідження. Скалярні показники людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА пропонується поділити на два класи:

– показники першого класу застосовуються в тих випадках, коли мета функціонування людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА описується випадковою подією;

– показники другого класу використовуються тоді, коли мета функціонування людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА відображається числовою змінною. Схема повного процесу оцінки ризику показана на (рис. 3).

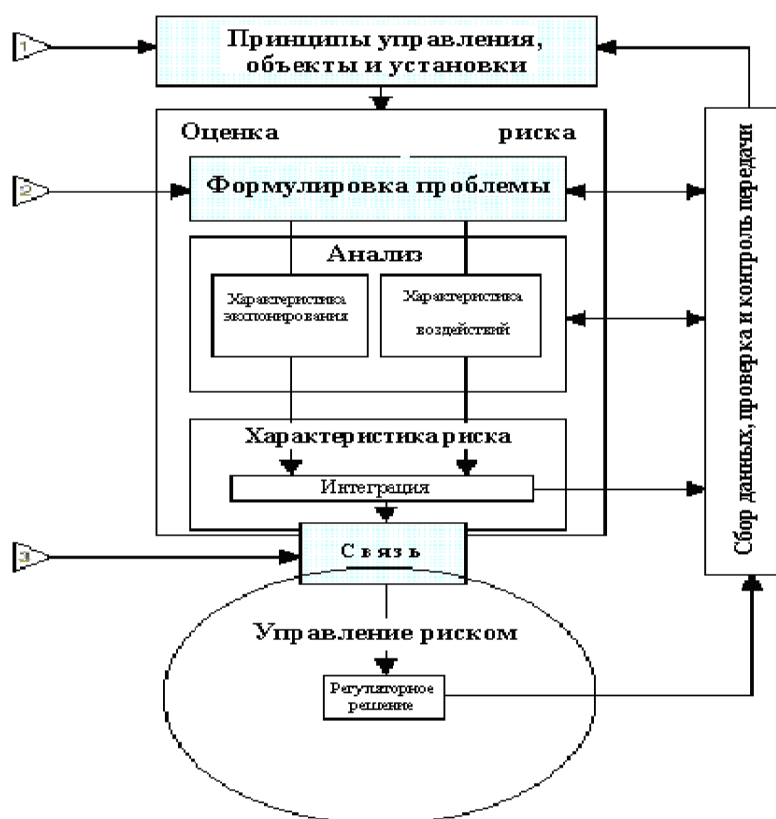

Рисунок 3. Сфери взаємодії між різними ризиками в ЦА у процесі оцінки загального ризику

Відповідно типова модель ризиків для ЦА може бути представлена як адитивна функція імовірностей відхилення (функціонування) системи від очікуваних (бажаних) умов. Подальше уточнення моделі веде до втрати її загального характеру.

Висновки. Отже, процес оцінки ризику базується на двох головних елементах: характеристиці людських чинників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА і характеристиці експозиції. Вони є основою для проведення трьох етапів оцінки ризику: формулювання проблеми, аналіз і характеристика ризику.

В авіаційних спеціалістів накопичено достатню кількість методологічних і методичних розробок і пропозицій для вирішення проблеми людських чин-

ників та їх впливу на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в ЦА. На наш погляд, найбільш придатною і перевіреною практикою можна вважати методологію ідентифікації авіаційних випадків, яка передбачає аналіз елементарних дій в нормальних та екстремальних ситуаціях, яка б не призвела до виникнення ризику і загибелі людей та літака. Ця запропонована методологія є основою для методичного забезпечення оцінки ризику і попередження небезпечних подій в ЦА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навакатилян А. О. Влияние условий труда на работоспособность и здоровье операторов / Навакатилян А. О., Чукмасова Г. Т., Шаптала А. А. – К. : Здоров'я, 1984. – 144 с.
2. Задесенец Е. Використання експертних і інструментальних методів при оцінці ергономічних показників якості побутових виробів / Задесенец Е., Федоров М., Чукин В. – К. : Технічна естетика, 1980. – 154 с.
3. Райхман Э. П. Экспертні методи в оцінці якості товарів / Э. П. Райхман, Г. Г. Азгальдов. – М. : Економіка, 1974. – 151 с.
4. Скрипец А. В. Основи ергономіки / Скрипец А. В. – К. : НАУ, 2001. – 399 с.
5. Ситник О. Г., Азарсков В. М. Інтелектуальні системи прийняття рішень для підтримки процесів експлуатації, обслуговування та ремонту бортового обладнання авіаційної техніки / О. Г. Ситник, В. М. Азарсков // Проблеми інформатизації та управління. – № 4 (15). – К.: НАУ, 2005. – С. 4–7.
6. Барабаш Ю. Л. Основи теорії оцінювання ефективності складних систем / Барабаш Ю. Л. – К. : НАОУ, 1999. – 40 с.
7. Павлов В. В., Скрипец А. В. Эргономические вопросы создания и эксплуатации авиационных электрифицированных и пилотажно-навигационных комплексов воздушных судов / В. В. Павлов, А. В. Скрипец. – К. : НАУ, 2000. – 459 с.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Сорока А.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ІЗ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Стаття присвячена необхідності впровадження в практику психодіагностичної та психокорекційної програм дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації бездомної особистості після звільнення із пенітенціарних установ. В результаті наших попередніх досліджень виявлено, що понад 10 відсотків досліджуваних від загальної вибірки (особливо група рецидивістів старшого віку), які готуються до звільнення із пенітенціарних установ не мають власного житла, а також їхні соціальні зв'язки із родиною, або близькими їм людьми були порушені з різних причин. Аналіз наукової літератури показав відсутність науково обґрунтованих і апробованих програм психодіагностики та соціально-психологічної корекції

поведінки бездомної особистості після звільнення із пенітенціарних установ у відповідних центрах соціальної адаптації (різних форм власності).

Ключові слова: психодіагностична, психокорекційна програма, соціальна адаптація бездомної особистості.

Стаття посвячена необхідності впровадження в практику психодіагностической и психокоррекционной программ исследования развития эффективности социальной адаптации бездомной личности после освобождения из пенитенциарных учреждений. В результате наших предыдущих исследований выявлено, что свыше 10 процентов исследуемых от общей выборки (особенно группа рецидивистов старшего возраста) которые готовятся к освобождению из пенитенциарных учреждений не имеют собственного жилья, а также их социальные связи с родственниками или близкими им людьми были нарушены по различным причинам. Анализ научной литературы показал отсутствие научно обоснованных и апробированных программ психодиагностики и социально-психологической коррекции поведения бездомной личности после освобождения из пенитенциарных учреждений в соответствующих центрах социальной адаптации (разных форм собственности).

Ключевые слова: психодиагностическая, психокоррекционная программы, социальная адаптация бездомной личности.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення проблеми соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ зумовлена низкою причин: нами було виявлено [6; 7], що понад 10 відсотків досліджуваних від загальної вибірки (особливо група рецидивістів старшого віку) які готуються до звільнення із пенітенціарних установ, не мають власного житла, а також їхні соціальні зв'язки із родиною, або близькими їм людьми були порушені з різних причин, які могли допомогти їм у перший час щодо подальшого їхнього проживання, оформлення їх окремих особистих документів та працевлаштування після звільнення із пенітенціарних установ; відсутність науково обґрунтованих і апробованих програм психодіагностики та соціально-психологічної корекції поведінки особистості після звільнення із пенітенціарних установ у відповідних центрах соціальної адаптації (різних форм власності); нестача кваліфікованих психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників, які пройшли підготовку для роботи із зазначеним контингентом; недостатній рівень обізнаності фахівців, які працюють із відповідним контингентом щодо психологічних особливостей своїх вихованців, а отже, й стосовно психологічних чинників порушень в їх поведінці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій у цій галузі знань показав, що вітчизняна психологія не володіє необхідними психодіагностичними та корекційними програмами, які можуть виявляти, оцінювати, прогнозувати та підвищувати ефективність соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ.

Серед багатьох звільнених із пенітенціарних установ особистостей гострою залишається проблема адаптації до соціальних умов. Велику роль у соціальній адаптації особистості відіграє її психологічна готовність до життя у соціумі. Без психологічної підготовки на етапі перед звільненням та без психологічної підтримки на етапі після звільнення із пенітенціарних установ важко пристосуватися особистості до життя в сучасних соціальних умовах, «знайти себе» й відчути себе повноцінним членом суспільства. Така психологічна до-

помога особистості дозволяє уникнути рецидивів правопорушень та сприяє їхньому особистісному розвитку.

У науковій літературі означену нами проблему вже розглядали такі дослідники як Леонт'єв О.М., Рубінштейн С.Л. Петровський А. В., та ін. Особливості змін особистості, пов'язані з умовами ув'язнення, вивчали Лактіонов О.М., Єнікеєв М.І., Синьов В. М., Крейдун Н. П., Бехтерев В.М. та ін. Дослідження міжособистісних особливостей адаптації колишніх ув'язнених, зокрема, розглядали такі дослідники як Бабурін С.В., Алексеева Л.С., Сандомирський М.Е. та інші.

Виклад основного матеріалу. В узагальненому вигляді поняття "соціальна адаптація" можна визначити наступним чином: це процес взаємодії суб'єкта із соціальним середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги й очікування його учасників. Найважливішим елементом цього процесу є узгодження самооцінок, домагань і можливостей суб'єкта з реаліями соціального середовища. Це узгодження включає в себе, по-перше, реальний рівень процесу – стан середовища і соціального суб'єкта на даний момент часу, і, по-друге, потенційний рівень – можливості, тенденції та закономірності розвитку як соціального середовища, так і соціального суб'єкта. З вищезазначеного випливає, що процес соціальної адаптації – це взаємоспрямований процес, тобто який передбачає взаємний вплив соціального середовища і соціального суб'єкта один на одного [4]. *Психологічне розуміння адаптації* зводиться до встановлення стану рівноваги суб'єкта і середовища, їх взаємного впливу.

Адаптація забезпечує рівновагу між впливом організму на середовище і її зворотним впливом або, що одне і те ж саме, рівновагу у взаємодіях суб'єкта та об'єкта.

Таким чином, ми можемо говорити про два види адаптації: соціальну та психологічну. Соціальна адаптація по суті означає встановлення нормальних, соціально корисних відносин, соціальну реабілітацію громадянина. Психологічна – це засвоєння суб'єктом стандартів поведінки і ціннісних орієнтацій. Психологічна адаптація нерозривно пов'язана із соціальною адаптацією, яка одночасно є умовою і показником її успішності. Тому соціальну та психологічну адаптацію слід розглядати в їх нерозривній єдності. Проте можливі й такі ситуації, коли зазначені два види адаптації не поєднуються: людину добре прийняли в побутовому оточенні (сім'я, родичі, знайомі), але не беруть на роботу.

Відштовхуючись від теоретичних положень, вказаних вище, ми можемо говорити, що соціальна адаптація особистості після звільнення з пенітенціарних установ проходить наступні етапи.

1. Пристосувальний етап, коли особистість після звільнення з пенітенціарних установ вирішує існуючі життєві проблеми, пов'язані з побутовим і трудовим влаштуванням.

2. Етап засвоєння соціально-корисних ролей складний і суперечливий, пов'язаний із психологічними і моральними труднощами особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

3. На етапі психологічної адаптації особистості відбувається утвердження в психіці потрібних і корисних поглядів, звичок, нахилів, цінностей, бажання

чесно трудитися, точно і неухильно виконувати вимоги законів та морально-етичних норм [2].

Перейдемо до розгляду поняття соціальної адаптації особистості як психологічного явища, а також дамо визначення та підкреслимо відмінність цього поняття від інших, таких як *реабілітація*, *соціальна реабілітація*, *ресоціалізація*, *соціалізація*, *реадаптація*, та визначимо місця цих понять у нашому дослідженні.

Вчені, які вивчали проблему психологічної адаптації особистості у пенітенціарних умовах, використовували різну термінологію, але визнавали по суті одні і ті ж самі проблеми. Такі поняття як реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, соціальна адаптація, реадаптація – всі вони, виходячи з етіології, мають різне значення, але всі вчені вкладають у них один сенс – допомога особистості щодо її адаптації та встановленні соціально – корисних зв'язків [2].

Окреслимо перше з цих понять. *Реабілітація* визначається як «відновлення в правах». Іншими словами, реабілітація означає заперечення факту порушення права, отже застосовується до осіб, щодо яких діловодство велося помилково. *Соціальна реабілітація* – комплекс заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих, або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок зміни соціального статусу, девіантної поведінки особистості (звільнених з місць ув'язнення і т. п.). Ці заходи здійснюються з боку різних соціальних служб, і є слідством проведених досліджень, спрямованих на вивчення певних психологічних процесів з подальшою розробкою соціальних програм [2].

«*Ресоціалізація* свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [1]. Психологічними основами ресоціалізації можна назвати наступні:

- відновлення раніше порушених соціальних якостей особистості, необхідних для її повноцінної життєдіяльності в суспільстві;
- проблеми ефективності покарання;
- динаміку особистості засудженого в процесі виконання покарання, формування її поведінкових можливостей у різних умовах тюремного режиму;
- особливості ціннісних орієнтацій і стереотипів поведінки в умовах соціальної ізоляції;
- відповідність виправного законодавства завданням виправлення засуджених.

Ресоціалізація особистості засуджених пов'язана з їхньою ціннісною переорієнтацією, формуванням у них механізму соціально-позитивного цілеспрямованого поведінки, відпрацюванням міцних стереотипів соціально-позитивного поведінки. Створення умов формування соціально адаптованого поведінки особистості основне завдання виправних установ [2].

Соціалізація особистості – процес її формування і становлення, який проходить під впливом різних соціальних факторів та є багатогранним. Це формування здібностей особистості до життя у даному суспільстві на основі засвоєння нею *соціально-адаптованої поведінки та соціальних норм* і способів. Шаблони поведінки, звичка формуються у найбільш часто прийнятих типових ситуаціях соціальної взаємодії, в яких відповідне звернення соціально підтри-

мується або засуджується. Соціальні норми – невід’ємний елемент громадського управління, засіб орієнтації поведінки людини (соціальної групи) в конкретних соціальних умовах і, в той же час, засіб контролю з боку суспільства за їх поведінкою. За допомогою соціальних норм застосовується нормативна регуляція поведінки окремої людини або соціальної групи (колектива).

До основних *видів соціальних норм відносяться*: мораль, право, звичаї і традиції. Де *мораль* – альтернативна система, представлена загальноприйнятими у суспільстві нормами і нормами окремих груп населення, котрі закріплюють вже складені правила і цінності суспільства, але у вигляді оцінних міркувань. *Право* – єдина (не альтернативна) для конкретного суспільства сукупність норм, стверджуючих уже сформовані взаємовідносини, в тому числі загальнолюдські, або визнають допустимі соціально-корисні варіанти поведінки, які не мали до цього часу масового характеру. *Звичаї і традиції* – закріплюють історично складені традиційні зразки поведінки, переважно правила застосування і взаємодії людей. В основі їх сили впливу на особистість є побутова і психологічна користь [5].

Поняття *реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, реадaptaція* слід розділити. В контексті нашої роботи основним є саме соціальна адаптація особистості, а інші поняття, хоча і присутні у дослідженні, але все ж таки є основними поняттями її теоретичної бази. Це пояснюється метою нашої роботи, яка передбачає виявлення й оцінку критеріїв психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ.

Таким чином, ми визначили поняття соціальної адаптації особистості, відокремили його від таких понять, як реабілітація, соціальна реабілітація, ресоціалізація, соціалізація, реадaptaція та визначили місце кожного з цих понять у нашій роботі.

Концептуальний аспект у вивченні соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ полягає у розгляді цього поняття як інтегрального, свідченням наявності якого виступають певні складові, які відбивають напрями емпіричного дослідження:

В основу емпіричного дослідження покладено розроблену нами теоретичну модель процесу соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, що включає три основні складові, які виступають його показниками. У цей комплекс входять наступні показники:

1. Сформована система відносин особистості зі світом.
2. Соціальна зрілість особистості.
3. Професійна і кар’єрна орієнтація особистості.

Діагностика виявляє й оцінює комплекс показників можливості соціальної адаптації особистості до соціуму. Стан і динаміка показників характеризують можливість соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

У своєму емпіричному дослідженні ми додержувалися принципів вивчення особистості за В.В. Рибалком, а саме:

– особистісний підхід: особистість – цілісне структурно-психологічне утворення;

– комплексність психологічного обстеження: оперативна полідіагностика;
– системна концептуальна аксіопсихологічна інтерпретація: компоненти зіставляються між собою в контексті завдань діагностики, корекції, розвитку [3].

Враховуючи специфіку предмету дослідження та особливості досліджуваних, як на нашу думку, в емпіричному дослідженні доцільним є використання комплексу різноманітних психодіагностичних експрес-методик, які дозволяють виявити й оцінити психологічні умови соціалізації як складного психологічного явища, значущими складовими якого є певні діагностичні характеристики показників соціальної адаптації особистості. Визначені характеристики повністю не вичерпують зміст феномену соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, проте запропонований нами комплекс психодіагностичних методик для часткового вирішення цього явища можна вважати адекватним меті та завданням дослідження.

Попередній аналіз причин стану справ із соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ дозволив сформулювати ряд *гіпотез*, які можна перевірити емпіричним шляхом в процесі діагностичного дослідження: по-перше, за допомогою використання релевантних діагностичних психологічних методів; по-друге, шляхом розробки й апробування відповідної психологічної корекційно-розвиваючої програми; по-третє, за допомогою розробки рекомендацій для штатних дипломованих психологів відповідних центрів соціальної адаптації щодо впровадження комплексу психодіагностичних, психокорекційних програм з психологічної допомоги особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

Набір *гіпотез* стосується наступних причин недостатньої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ:

1. Значущою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є негативна й неконструктивна система ставлень особистості до світу. Ця система ставлень зазвичай складається в результаті негативної ситуації особистісного розвитку в несприятливих соціальних умовах, коли в дитинстві, підлітковому віці, юності, оточуюче середовище формує такі уявлення, оцінки й установки особистості, які носять антисоціальний характер та призводять до моральної особистісної деформації. В майбутньому така система ставлень вступає в протиріччя із суспільними вимогами, нормами й правилами поведінки серед людей. У кримінальному середовищі ця система ставлень може ще більше закріплюватися і створювати проблеми для подальшої корекції. Тому в період соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ важливого значення набуває цілеспрямована робота щодо зміни негативних, неконструктивних ставлень особистості до світу на позитивні й конструктивні.

До системи ставлення особистості до світу відносяться наступні показники психологічної характеристики: базові переконання особистості; толерантність особистості; примативність особистості; агресивність у відносинах з оточуючими. Як на нашу думку, негативні базові переконання особистості, низький рівень сформованості показників комунікативної толерантності особистості, високі показники примативності та агресивності особистості – зумовлюють недостатню соціальну адаптацію особистості у сучасному суспільстві.

2. Другою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є недостатня соціально-психологічна зрілість особистості. У період свого розвитку й становлення особистість формує певні риси, які роблять її більш зрілою, «дорослою». При цьому за несприятливих умов процес «визрівання» особистості може відбуватися повільно, стримуватися або навіть унеможлилюватися. Особистість може надовго «застрягати» у нерозвинутому становищі, що призводить до серйозних проблем у відносинах із соціумом. Тому важливим напрямком психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації виступає сприяння підвищенню особистісної соціально-психологічній зрілості.

3. Третьою причиною невдалої соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ, а потім, як правило, скоєння правопорушень, є недостатня сформованість професійно-кар'єрної орієнтації особистості. Якщо в особистості недостатньо сформовані чіткі орієнтації щодо свого професійного та кар'єрного росту, якщо людина не готова свідомо й обгрунтовано самостійно обирати вид суспільно-корисної діяльності – незмінно виникають умови для обирання асоціальних видів поведінки, зокрема, правопорушень. Тому важливим напрямком психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації виступає професійно-кар'єрна орієнтація особистості. Дана профорієнтаційна робота з досліджуваними спрямована на надання психологічної допомоги особистості щодо професійного самовизначення та допомоги у цьому самовизначенні.

Узагальнюючи перші три гіпотези, можна стверджувати, що виявлення й оцінка психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації після звільнення з пенітенціарних установ складається з трьох основних компонентів: система ставлення особистості до світу, соціально-психологічна зрілість особистості; професійно-кар'єрна орієнтація особистості.

Висновки. Таким чином нами було окреслено коло гіпотез для виконання емпіричного діагностичного дослідження щодо психологічної допомоги особистості в період її соціальної адаптації після звільнення з пенітенціарних установ.

Проведення емпіричного діагностичного дослідження умовно можна розділити на три етапи.

– I етап: Психодіагностика особистості в період її соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ. Створення комплексної комп'ютерної програми з діагностики психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ. Мета – виявлення й оцінка критеріїв психологічної готовності особистості до соціальної адаптації у суспільстві та формування експериментальної групи;

– II етап: Впровадження обгрунтованої нами психокорекційної програми розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ. Мета – апробація та перевірка ефективності психокорекційної програми щодо психологічної допомоги особистості до соціальної адаптації у суспільстві після звільнення з пенітенціарних установ;

– III етап: Розробка рекомендацій для практичних психологів відповідних установ щодо впровадження психодіагностичної та психокорекційної програм розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення з пенітенціарних установ.

Майбутні наші дослідження будуть присвячені реалізації запропонованих нами вище програм дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х. : Прометей–Прес, 2004. – С. 4.
2. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : [навчальний посібник для вузів] / Лактіонов О. М., Крейдун Н. П., Сорока А. В., Скоков С. І. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 127.
3. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості : культурологічні та аксіологічні аспекти : [науково-методичний посібник] / Рибалка В. В. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – С. 230–231.
4. Сандомирский М. Е. Психическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осуждённых / Сандомирский М. Е. – Уфа : «Здравоохранение Башкортостана», 2001. – 88 с.
5. Сорока А. В. Юридическая психология. Краткий курс. Учебно-методическое пособие / Сорока А. В. – Харьков : Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. 2010. – С. 18–19.
6. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – № 937. – Серія : «Психологія». Випуск 45. – 2011. – С. 268–271.
7. Сорока А. В. Особливості показників самовизначення засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1046. – Серія : «Психологія». – Випуск 51. – 2013. – С. 244–252.

УДК 159.963.9.163.

Сірко Р.І., к. психол. н., доцент, заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті досліджуються проблеми професійної підготовки спеціалістів із практичної психології у спеціалізованих навчальних закладах. Аналізуються результати експериментального дослідження на базі психолого-тренувального центру.

Ключові слова: психолого-тренувальний центр, екстремальна психологія, професійно-екстремальна підготовка.

В статье исследуются проблемы профессиональной подготовки практических психологов в специализированных учебных заведениях. Анализируются результаты экспериментального исследования на базе психолого-тренировочного центра.

Ключевые слова: психолого-тренировочный центр, экстремальная психология, профессионально-экстремальная подготовка.

Постановка проблеми. Останніми роками відбулося багато змін у нашому суспільстві та в індивідуальній свідомості кожної людини. У зв'язку зі стрімким розвитком економіки збільшується чисельність та рівень складності техногенних та екологічних катастроф, а ліквідація їхніх наслідків потребує значних матеріальних та людських ресурсів і, у свою чергу, фахівців, які вміло надають професійну, медичну та психологічну допомогу постраждалому населенню. Проте наукова психологія виявилася неготовою до стрімкого росту запитів практики.

Аналіз існуючих проблем у сфері безпеки життєдіяльності свідчить, що, незважаючи на цілий ряд організаційних і практичних заходів, спрямованих на захист населення і територій від надзвичайних ситуацій, екстрена психологічна допомога залишається на недостатньому рівні і відчувається великий брак спеціалістів, які б могли навчати людей практичним технікам та технологіям управління поведінкою особистості у надзвичайних ситуаціях. Моніторинг ринку освітніх послуг показав, що є щорічний приріст потреб фахівців із практичної психології, що володіють ґрунтовними знаннями у галузі екстремальної та військової психології, які вони отримують на базі спеціалізованих навчальних закладів.

Фахівці, підготовлені цивільними навчальними закладами, скеровані професійно виконувати обов'язки практичних психологів у загальноосвітніх закладах, в управлінській та правоохоронній сферах. Однак ці фахівці не зможуть у повній мірі проявити свої вміння та навички, працюючи у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, оскільки це пов'язано із браком знань щодо специфіки роботи рятувальних служб та емоційним і психічним навантаженням. Така комплексна підготовка фахівців із практичної психології з урахуванням особливостей професійно-екстремальної діяльності проводиться у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності.

Метою підготовки висококваліфікованих фахівців із практичної психології є досягнення суттєвого зниження психічних розладів у осіб, які перебували у надзвичайних ситуаціях, внаслідок надання екстреної психологічної допомоги; забезпечення психологічного супроводу особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій; здійснення психопрофілактики та професійно-екстремальної підготовки.

Необхідно зазначити, що професійно-екстремальна діяльність є специфічним видом суспільно корисної діяльності, але небезпечною для здоров'я і життя особистості, яку виконують у надзвичайних ситуаціях спеціально підготовлені фахівці. Вона характеризується постійною наявністю загроз, які можуть спричинити травми, хвороби і навіть загибель фахівців. В екстремальних ситуаціях у функціонуванні основних сфер психіки фахівців з надзвичайних ситуацій відбуваються негативні зміни, які найчастіше проявляються в емоційній

сфері у формі психічної напруги, тривоги, страху, фрустрації, стресу, афекту тощо; в мотиваційній – у формі боротьби мотивів, психічної напруги при виборі між мотивами обов'язку, відповідальності, порядності, моралі, гуманізму тощо; у пізнавальній – погіршення здатності нормально мислити, ослаблення творчих можливостей; у вольовій – заціпеніння, нерішучості, боягузтва, втрати здатності до самостійних рішень та дій. Саме тому проблема професійно-екстремальної підготовки майбутніх психологів носить актуальний характер.

Професійно-екстремальна підготовка становить собою цілеспрямований процес оволодіння загальними і спеціальними знаннями, навичками та вміннями дій у надзвичайних, пов'язаних з ризиком для життя, ситуаціях, а також їх розумовий, фізичний і професійний розвиток, формування у них необхідних особистісних і групових морально-психічних, психологічних та ділових якостей, екстремально-професійної стійкості, надійності та придатності, що забезпечує виконання поставлених завдань, особисту безпеку й виживання [1].

Виклад основного матеріалу. З метою покращання професійно-екстремальної підготовки у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності змодульовано психолого-тренувальний центр, котрий складається зі смуги перешкод, яка імітує трубопроводи, підвальні та малогабаритні приміщення зі світловими, шумовими та ефектами задимлення. Впродовж виконання курсантами, студентами та слухачами університету вправ із проходження вищезазначеної смуги перешкод проводиться психофізіологічне та медичне супроводження за наступною схемою:

1. *Попередня співбесіда* проводиться з досліджуванним з метою визначення його професійної орієнтації та вивчення особливостей мотивації та індивідуально-психологічних ознак.

2. *Медичний огляд* здійснюється з метою визначення стану здоров'я на момент проходження експерименту та надання допуску. З медико-фізіологічних показників для допуску до роботи у психолого-тренувальному комплексі пропонується для контролю параметрів роботи дихальної системи, серцево-судинної системи та реакції з боку вегетативної нервової системи (вимірювання частоти дихання, частоти серцевих скорочень, артеріального тиску).

3. *Психофізіологічний відбір* проводиться за допомогою психологічних тестів та комп'ютеризованих психофізіологічних методик, з метою визначення втоми, самопочуття, активності та настрою до та після експерименту та психофізіологічних параметрів, таких як: обсяг, розподіл, концентрація та стійкість уваги, швидкість орієнтовно-пошукових рухів погляду, рухливість основних нервових процесів (збудження/гальмування) та їх врівноваженість, тощо.

4. *Експерименти* проводяться у психолого-тренувальному комплексі з візуальним (через систему відеоспостереження) контролем за кандидатом, з використанням стандартизованого опису зовнішніх проявів психоемоційного напруження, психомоторних і вегетативних реакцій та поведінки [2, С. 23].

5. *Повторний медичний огляд* – вимірювання частоти дихання, частоти серцевих скорочень, артеріального тиску та самопочуття, настрою, активності для порівняння з результатами попереднього обстеження.

Об'єктом нашого дослідження став стан готовності особи до діяльності в екстремальних умовах. *Предметом* дослідження обрано психофізіо-

логічні параметри, які зумовлюють відповідний рівень професійно-екстремальної готовності.

Основною *метою* дослідження ставилося виявити зміни у фізіологічних та психологічних параметрах особистості під час професійно-екстремальної діяльності залежно від рівня підготовки та здоров'я особистості.

Теоретичне вивчення стану проблеми і мета дослідження дозволили висунути наступну *гіпотезу*: механізм формування готовності до діяльності у надзвичайних умовах являє тісну взаємодію фізичних та психофізіологічних показників здоров'я та якості професійно-екстремальної підготовки.

Для розкриття поставленої мети дослідження і перевірки гіпотези використовувався комплекс взаємодоповнюючих *методів і методичних прийомів*: експеримент із проходження тренувальної смуги у психолого-тренувальному центрі; спостереження за вегетативними та психоемоційними реакціями досліджуваних під час експерименту згідно розробленої п'ятибальної шкали [2]; опитувальник, призначений для виміру самопочуття, активності та настрою особистості (методика САН); анкета для визначення суб'єктивної оцінки втоми; вимірювання артеріального тиску та частоти пульсу.

Дослідження проводились в однакових умовах під час проходження навчальних занять у психолого-тренувальному центрі Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Вибірка складала 78 осіб – студенти, які навчаються за спеціальністю «практична психологія», з них: студенти першого курсу – 24 особи (30,6% від загальної кількості), другого курсу – 25 осіб (32,6% від загальної кількості), третього курсу – 17 осіб (21,6% від загальної кількості), четвертого курсу – 12 осіб (15,2% від загальної кількості). Саме такий розподіл груп зумовлений особливостями професійно-екстремальної підготовки: студенти першого курсу не мають жодного поняття про екстремальну діяльність, оскільки вони вивчають лише загальнопсихологічні дисципліни; на другому курсі починається теоретичне вивчення спеціалізованих курсів, які стосуються особливостей діяльності у надзвичайних ситуаціях; студенти третього курсу вже пройшли ознайомчу практику у навчальній пожежно-рятувальній частині Університету, де вони мали змогу побувати на пожежі і стикнутися із ризиконебезпечними факторами діяльності; студенти четвертого курсу вже опанували повний курс спеціалізованих дисциплін з екстремальної психології, мають певний рівень професіональних навичок, яких набули під час стажування у пожежно-рятувальних частинах МНС різних областей. У той же час середній вік у групах суттєво відрізняється: в осіб першого курсу він становить 17-18 років, у студентів випускного – 22-23 роки, що, у свою чергу, зумовлює рівень здоров'я досліджуваних.

Аналіз отриманих результатів показав, що по вибірці в цілому осіб, не допущених до проходження тренувань у зв'язку з наявністю соматичних захворювань (вегетосудинна дистонія, гіпертонічна хвороба) є 3,8% (3 особи), при цьому всі вони – з групи випускного курсу, що свідчить про погіршення рівня здоров'я у зв'язку з навчальною діяльністю. Окрім того, 5,1% (4 людини) по вибірці в цілому взагалі не змогли виконати вправи, при цьому вони є студентами першого курсу, що, на нашу думку, пояснюється недостатнім рівнем фізичної підготовки.

В результаті виміру артеріального тиску до експерименту і після нього виявлено астенічний (38,4% по вибірці в цілому), гіперстенічний (20,5%), нормостенічний тип реагування (41,1%). Типи реагування визначено умовно. Досліджуючи, під час тренінгу в умовах психолого-рятувального комплексу, реакцію кровоносної системи людини на відповідні впливи, можемо отримати матеріал для оцінки стану апарату кровообігу. Чим більш працездатним є кровоносний апарат, тобто чим досконалішою є діяльність його регуляторних механізмів, тим меншим є прискорення пульсу при тій постійній за величиною і характером роботою, яку вобрано для оцінки реакції кровообігу у досліджуваних осіб. Зміна артеріального тиску під час тренінгу повинна в нормі характеризуватися деяким підвищенням систолічного тиску, або невеликим збільшенням, або падінням діастолічного тиску, що веде до збільшення пульсового тиску (в нормі – 40 – 50 мм рт. ст.). Зміна цієї реакції – падіння артеріального тиску під час тренінгу – свідчить про порушення кровообігу, при якому постійне виконання відповідної м'язової роботи в екстремальній ситуації стає неможливим. Але й надзвичайне підвищення артеріального тиску – також негативний показник; в цьому випадку можемо передбачити або надмірне прискорення роботи серця, або надзвичайне скорочення судин непрацюючих частин тіла, або недостатнє розширення судин працюючої мускулатури [4].

Розглянемо результати змін тиску залежно від віку досліджуваних. На першому місці за наявністю соматичних захворювань знаходяться хлопці та дівчата випускного курсу (астенічний – 50,0%, гіперстенічний – 25,0%). Це свідчить про негативні зміни у здоров'ї досліджуваних у зв'язку зі збільшенням навчальних навантажень на випускному курсі й у той же час зменшенням фізичних.

Цікаві дані отримано при порівнянні самопочуття, активності та настрою у різних типів реагування до проходження експерименту та після. Так, у групі астеніків кожен третій (33,3% по вибірці в цілому) вказав на суттєве погіршення самопочуття, кожен четвертий (23,8%) – на погіршення активності, і всі (100%) – на погіршення настрою після проходження смуги перешкод. У групі гіперстеніків по вибірці в цілому ще більш показові результати: майже кожен другий респондент вказав на погіршення самопочуття (42,8%), активності (42,8%) та настрою (57,1%). У той же час по групі, тиск якої є у нормі, самопочуття та активність не змінилися у 79,3%, а настрої – у 86,2%. Як бачимо, найбільш адекватно реагують на збільшення навантажень та екстремальні умови саме нормостеніки, а гіперстенічні та астенічні типи, внаслідок погіршення функціональних параметрів організму, відчувають і погіршення психоемоційного стану, що, у свою чергу, впливає на працездатність.

Розглянемо, які емоційні реакції виникали у досліджуваних під час проходження тренувальної смуги. Так, О.П. Самонов визначав передстартові емоційні стани, характерні для пожежних перед виконанням бойового завдання: стан бойової готовності, стан лихоманки, стан апатії [3, С. 26–29].

Бойова готовність характеризується оптимальним рівнем нервово-психічної напруги та помірними вегетативними зрушеннями, про цьому існує висока здатність регулювати свої емоції та поведінку, висока емоційна стійкість та витривалість.

Лихоманка – це високий рівень нервово-психічної напруги, при якому є яскраво виражені вегетативні зміни (прискорення пульсу, пришвидшення дихання, посилене потовиділення, підвищення артеріального тиску, поява тремору кінцівок). Психологічний синдром: сильне хвилювання, підвищена тривожність та дратівливість, безпричинна метушливість, що заважають максимально мобілізувати емоційно-вольову сферу та знижують ефективність діяльності.

Апатія – це стан із низьким рівнем нервово-психічної напруги, пов'язаний з виникненням охоронного гальмування та послабленням збудження. Людина є розгубленою та неспроможною до діяльності, при цьому, на відміну від стану лихоманки, вона не збуджена, а загальмована.

Результати проходження смуги перешкод у психолого-тренувальному центрі оцінювалися методом експертних оцінок за 5 – бальною шкалою, представленою у таблиці 1 [2, С. 23]. Відповідно до таблиці 5 та 4 бали відповідають стану бойової готовності, 3-2 бали – стану лихоманки, 1 бал – стану апатії. Експертами зі спостереження за виконанням вправ виступали лікар, психолог та викладач кафедри промислової безпеки та охорони праці.

Таблиця 1

Результати проходження смуги перешкод

Показники	Бали
Спокійний, зібраний, міміка впевненості, дихання є рівним, звичайний колір обличчя. Відмінно скоординовані, точні та легкі рухи	5
Злегка схвилюваний, нахмурене чоло, стиснуті губи, дихання дещо прискорене, але ритмічне, легке почервоніння (блідість) шкіри. Рухи досить скоординовані, але з деякими зусиллями, невеликий тремор пальців рук.	4
Помірно схвилюваний, щелепи напружені, дихання прискорене і неритмічне, виражене почервоніння (блідість) обличчя, легка пітливість. Рухи помітно напружені, деяка „незграбність”, тремор пальців і рук.	3
Сильно схвилюваний, зуби стиснуті, помітна асиметрія міміки, різке почастішання дихання, обличчя вкрите плямами і помітна пітливість. Виражена скутість, рухи нерозмірні зусиллям. Помітний тремор рук, метушливість.	2
Дуже напружений, зуби міцно стиснуті, переривчастий видих, різка асиметрія міміки, багрянні (білі) плями на обличчі, сильне потовиділення. Явно розкоординовані, хаотичні й неадекватні рухи, сильний тремор рук і ніг, яктація (безладне рухове порушення) або ступор.	1

По вибірці в цілому стан бойової готовності зафіксовано у 42,3% осіб; стан лихоманки – у 53,9% респондентів, стан апатії – у 3,8% обстежуваних.

Розподіл за групами виявив наступні результати. У групі студентів випускного курсу на 4 та 5 балів виконали завдання 75,0% осіб, а у групі першого курсу – лише 25% респондентів. Отже, загалом стан бойової готовності (5 і 4 бали за спостереженнями) при діяльності у надзвичайних ситуаціях виробляється методом тренувань, оскільки, як показало дослідження, саме випускники найкраще справляються з фізичними та психоемоційними навантаженнями. У той же час саме на молодших курсах зафіксовано стан апатії (перший курс – 8,3% та другий курс – 4,0%) при виконанні завдання, що є найбільш несприятливим для професійно-екстремальної діяльності. Тому виникає необхідність

покращання професійної, психологічної, фізичної підготовки та періодичне проходження психофізіологічного відбору, з метою виявлення осіб, які є умовно-придатними або непридатними для цього виду діяльності.

Таблиця 2

Переважаючі емоційні стани курсантів

Стан	1 – й курс	2 – й курс	3 – й курс	4 – й курс	Всього
Бойова готовність (5 – 4 бали)	6 (25,0%)	12 (48,0%)	6 (35,3%)	9 (75,0%)	33 (42,3%)
Лихоманка (2 – 3 бали)	16 (66,7%)	12 (48,0%)	11 (64,7%)	3 (25,0%)	42 (53,9%)
Апатія (1 бал)	2 (8,3%)	1 (4,0%)	----	----	3 (3,8%)
Всього	24 (100%)	25 (100%)	17 (100%)	12 (100%)	78 (100%)

У студентів другого курсу стан бойової готовності становить 48,0%, що свідчить про доволі високі результати, оскільки вони лише почали засвоювати професійні навички. У той же час майже дві третини досліджуваних (64,7%) групи третього курсу реагують станом лихоманки на надзвичайні ситуації, що пояснюється, з однієї сторони, відсутністю професійного досвіду, з другої – практичним ознайомленням з наслідками ризиконебезпечних ситуацій і збільшенням рівня страху.

Найкращі результати виявлено у групі студентів випускного курсу: у 75% осіб зафіксований стан бойової готовності при виконанні завдання, у 25% респондентів цієї групи виявляється стан лихоманки; стану апатії не зафіксовано. Як бачимо, у людей, що закінчують навчання і мають певний рівень сформованості професійних навичок внаслідок системи тренувань, дві третини осіб вже не втрачають контролю над своїми емоційними реакціями і готові до ефективного виконання бойового завдання.

Таблиця 3

Результати виміру часу проходження тренувальної смуги

Час	1 – й курс	2 – й курс	3 – й курс	4 – й курс	Всього
Відмінний результат (до 4 хв. включно)	6 (25,0%)	10 (40,0%)	5 (29,5%)	9 (75,0%)	30 (38,5%)
Задовільний результат (5 – 6 хв.)	15 (62,5%)	12 (48,0%)	9 (52,9%)	3 (25,0%)	39 (50,0%)
Незадовільний результат (7 – 8 хв. і більше)	3 (12,5%)	3 (12,0%)	3 (17,6%)	----	9 (11,5%)
Всього	24 (100%)	25 (100%)	17 (100%)	12 (100%)	78 (100%)

Про позитивний вплив тренувань свідчить і аналіз часу виконання завдання. Так, за результатами виміру часу проходження тренувальної смуги виявлено, що відмінний результат показав кожен третій респондент по вибірці в цілому (38,5%); задовільний результат зафіксовано у кожного другого обсте-

жуваного (50,0%); незадовільний – у кожного десятого (11,5%). При цьому відмінний результат становить на першому курсі 25%, а на четвертому підвищується до 75%.

За допомогою методики САН досліджувалася динаміка самопочуття, активності та настрою досліджуваних. Для цього проводилися два зрізи: перший – до проходження смуги перешкод, другий – після експерименту. Результати представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

Динаміка самопочуття, активності та настрою досліджуваних

Параметри	Всього (2 – й зріз)	1 – й курс		2 – й курс		3 – й курс		4 – й курс	
		1 – й зріз	2 – й зріз	1 – й зріз	2 – й зріз	1 – й зріз	2 – й зріз	1 – й зріз	2 – й зріз
Рівень самопочуття низький	7 (8,9%)	2 (8,4%)	2 (8,4%)	1 (4,0%)	2 (8,0%)	3 (17,7%)	3 (17,7%)	3 (25,0%)	--
Рівень самопочуття посередній	56 (71,8%)	18 (75,0%)	17 (70,8%)	18 (72,0%)	18 (72,0%)	12 (70,5%)	12 (70,5%)	3 (25,0%)	9 (75,0%)
Рівень самопочуття високий	15 (19,3%)	4 (16,6%)	5 (20,8%)	6 (24,0%)	5 (20,0%)	2 (11,8%)	2 (11,8%)	6 (50,0%)	3 (25,0%)
Активність низька	62 (79,4%)	19 (79,2%)	19 (79,2%)	16 (64,0%)	17 (68,0%)	11 (64,7%)	14 (82,3%)	9 (75,0%)	12 (100%)
Активність посередня	13 (16,7%)	4 (16,6%)	2 (8,4%)	8 (32,0%)	8 (32,0%)	6 (35,3%)	3 (17,7%)	3 (25,0%)	--
Активність висока	3 (3,9%)	1 (4,2%)	3 (12,4%)	1 (4,0%)	--	--	--	--	--
Настрій низький	2 (2,5%)	1 (4,2%)	--	1 (4,0%)	2 (8,0%)	2 (11,8%)	--	3 (25,0%)	--
Настрій середній	43 (55,1%)	11 (45,8%)	10 (41,6%)	14 (58,4%)	13 (52,0%)	12 (70,5%)	11 (64,7%)	6 (50,0%)	9 (75,0%)
Настрій високий	33 (42,4%)	12 (50,0%)	14 (58,4%)	10 (41,6%)	10 (40,0%)	3 (17,7%)	6 (35,3%)	3 (25,0%)	3 (25,0%)

Аналіз результатів показав, що після проходження смуги перешкод (2–й зріз) по вибірці в цілому діагностовано наступні показники: самопочуття посереднє – у 71,8% респондентів, низька активність – у 79,4% опитуваних, середній настрій – у 55,1% студентів. Помірні показники із самопочуття та настрою пояснюються, на нашу думку, значними психоемоційними навантаженнями, такими як імітація криків потерпілих, задимлення приміщення, обмежена видимість, що впливає на рівень настрою. У той же час низька активність свідчить про недостатні навантаження фізичні, які було б доцільно збільшувати.

Цікаві дані отримані щодо змін самопочуття, настрою та активності у респондентів різних груп. Виявлено, що значне зниження самопочуття у 75% осіб

діагностовано на випускному курсі, що свідчить про погіршення здоров'я з віком. Доволі сильно настрої (28%), самопочуття (40%) та активність (40%) змінювалися в гірший бік у групі другого курсу. Це пояснюється тим, що ці досліджувані лише почали ознайомлюватися з екстремально-професійною діяльністю і, порівняно з іншими групами досліджуваних, найбільше були зацікавлені в добрих результатах і найменше були задоволені отриманими результатами.

Висновки. З метою покращання професійно-екстремальної підготовки у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності змодульовано психолого-тренувальний центр, де під час тренувань проводиться медичне та психофізіологічне обстеження. В результаті виміру артеріального тиску до експерименту і після нього виявлено астенічний, гіперстенічний, нормостенічний типи реагування. Найбільш адекватно реагують на збільшення навантажень та екстремальні умови саме нормостеніки, а гіперстенічні та астенічні типи, внаслідок погіршення функціональних параметрів організму, відчувають і погіршення психоемоційного стану, що, у свою чергу, впливає на працездатність. Досліджено передстартові емоційні стани, характерні для фахівців з надвичайних ситуацій перед виконанням бойового завдання: стан бойової готовності, стан лихоманки, стан апатії. Найбільш сприятливий – стан бойової готовності. Доведено, що у процесі професійно-екстремальної підготовки кількість осіб, які реагують станом бойової готовності на екстремальні ситуації, збільшується.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козяр М. М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях / Козяр М. М. – Львів : СПОЛОМ , 2004. – 376 с.
2. Психофізіологічний професійний відбір плавскладу водного транспорту : методичні вказівки. – МВ 7.7.4.-093-02. – К., 2003.
3. Самонов А. П., Вяткин Б. А. Психологическая подготовка пожарных / А. П. Самонов, Б. А. Вяткин. – Пермь : Кн. изд-во, 1975. – 47 с.
4. Вільям Ф. Ганонг. Фізіологія людини / Вільям Ф. Ганонг ; [переклад з англійського]. – Львів : Бак, 2002. – 580 с.

УДК 159.9: 371.13

Ступакова О.В., к. психол. н., доцент кафедри психології та педагогіки факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей ХНУВС

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ

В даній статті розглянуто вплив практичних занять із психологічного консультування на механізми самосвідомості курсантів – майбутніх психологів органів внутрішніх справ. Виявлено, що проходження практичних занять із психологічного консультування внесло зміни у самосвідомість курсантів. Констатовано, що важливим фактором формування особистості фахівця – психолога ОВС є комплексна система навчання спеціаліста, яка б передбачала надання професійно-освітньої підготовки та розвиток необхідних особистісних якостей відповідно до умов діяльності.

Ключові слова: психологічне консультування, самосвідомість, психолог, курсант, професіонал, навчання.

В данной статье рассмотрено влияние практических занятий по психологическому консультированию на механизмы самосознания курсантов – будущих психологов органов внутренних дел. Обнаружено, что прохождение практических занятий по психологическому консультированию внесло изменения в самосознание курсантов. Констатировано, что важным фактором формирования личности специалиста – психолога ОВД является комплексная система обучения специалиста, которая бы предусматривала предоставление профессионально – образовательной подготовки и развитие необходимых личностных качеств в соответствии с условиями деятельности.

Ключевые слова: психологическое консультирование, самосознание, психолог, курсант, профессионал, обучение.

Постановка проблеми. Психологія відноситься до числа тих професій, в яких особистість фахівця має винятково важливе значення. Фактично в сучасних умовах питання психологічного забезпечення основних видів діяльності в межах ОВС залишаються без належної уваги. На сьогодні існують розбіжності в поглядах представників різноманітних спеціальностей в межах ОВС щодо необхідності та можливості використання психологічної науки в питаннях профілактики та розкриття злочинів. Крім того, у процесі професійного співробітництва спеціаліста-психолога з представниками різних підрозділів та відділень ОВС виникають принципово нові проблеми, визнані різними професійними позиціями спеціалістів по відношенню до значущих об'єктів сумісної діяльності. Важливим фактором формування особистості фахівця психолога ОВС є система навчання спеціаліста, яка б передбачала надання професійно-освітньої підготовки та розвиток необхідних особистісних якостей відповідно до умов діяльності. Дана робота присвячена дослідженню впливу практичних занять із психологічного консультування на різні аспекти життєдіяльності курсантів ХНУВС – майбутніх практичних психологів у системі МВС.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній і зарубіжній психології існує безліч підходів до дослідження структур, якостей і форм прояву свідомості і самосвідомості, професійного в тому числі. В останні роки великий інтерес науковців викликають не тільки теоретичні питання, але й прикладні аспекти, тісно пов'язані з формуванням і розвитком свідомості та самосвідомості людини в різних сферах професійної діяльності. Як встановлено в дослідженнях К.А. Абульхановой-Славської, Є.А. Климова, Т.В. Кудрявцева, А.К. Марковой, Л.М. Митіної, на будь-якому етапі професійного становлення відбуваються суттєві зміни у структурі образу – Я суб'єкта діяльності. У свою чергу спостерігається і зворотна тенденція: зміна в самооцінці себе як професіонала впливає на динаміку професійного навчання та професійну ефективність. Звідси впливає значущість теоретичних і практичних досліджень проблеми професійної самосвідомості.

До особистості практичного психолога ОВС висуваються подвійні вимоги. З одного боку, він повинен володіти загальними для психолога психологічними знаннями та вміннями, з іншого – має володіти специфічними навичками, необхідними для роботи з практичними працівниками ОВС. Крім того, у процесі професійного співробітництва спеціаліста-психолога із представника-

ми різних підрозділів та відділень ОВС виникають принципово нові проблеми, визнані різними професійними позиціями спеціалістів по відношенню до значущих об'єктів сумісної діяльності. Як відомо, існуюча система професійної підготовки психологів-практиків недостатньо приділяє уваги особистісному розвитку курсантів-психологів і практично не розглядає самосвідомість курсантів як ресурсне джерело професійного формування і розвитку, хоча ця проблема вимагає активної участі й розробок. Майбутній психолог-спеціаліст повинен мати не тільки фундаментальну теоретичну базу в обраному ним терапевтичному напрямі, але й вміти застосовувати ці знання на практиці. Тому ми вважаємо за необхідне ввести факультативні курси навчання з психологічного консультування, де б курсанти змогли виступати у ролі консультантів з так званими «живими» клієнтами. На наш погляд, це має бути перспективним шляхом покращення якості вищої психологічної освіти у ВНЗ МВС України.

Як було зазначено вище, наша робота присвячена визначенню ступеня впливу практичних занять на самосвідомість курсантів, – майбутніх психологів.

Для проведення дослідження було сформовано дві групи – експериментальну та контрольну, що складається з двадцяти осіб кожна. До груп було включено досліджуваних – курсанти 3-го та 4-го курсів Харківського національного університету внутрішніх справ віком від 19 до 21 року, що навчаються за спеціальністю «Практична психологія». Кількість дівчат в експериментальній групі становила 16 осіб, юнаків – 4. У контрольній групі – 13 дівчат і 7 хлопців. У групах виділяються і вимірюються досліджувані нами явища і цілеспрямовано змінюються шляхом впливу проведення практичних занять із психологічного консультування в експериментальній групі. По завершенні експерименту, а в контрольній групі після закінчення певного терміну, рівному часу проходження практичних занять, знову проводяться виміри, явищ, які нас цікавлять.

У дослідженні було використано наступні методи: тестування – тест двадцяти відповідей "Хто Я?", опитування щодо життєвих цілей та експеримент у вигляді практичних занять із психологічного консультування на основі тренінгових занять.

Для виявлення особистісних установок і соціальної ідентифікації піддослідних було проведено тест 20 відповідей "Хто Я". Ставлення до себе розкривається через показники самовизначення та самосприйняття, які було поділено на чотири категорії:

А) фізичне Я (сприйняття себе як об'єкта в часі та просторі, не наділеного характеристиками поведінки та відношення до інших);

Б) соціальне Я (ставлення до себе як до об'єкта соціального світу, залученого у структуровані ситуації взаємодії і пов'язаного з іншими за допомогою норм, прав і обов'язків, обумовлених тією або іншою соціальною роллю);

С) рефлексивне Я (сприйняття себе як об'єкта власної рефлексії, з точки зору індивідуального стилю поведінки та характеристик особистості, які переживаються людиною як суб'єктивно значущі);

Д) трансцендентальне Я (сприйняття себе, абстраговане від будь-якої конкретної соціальної ситуації та інших суб'єктів).

Необхідно відмітити, що усі досліджені нами курсанти позначали свою стать на самому початку списку, тобто ідентифікували себе як таких, що нале-

жать до своєї статі. Це говорить про сформованість позитивної статевої ідентичності, певне різноманіття рольової поведінки, прийняття своєї привабливості як представника статі та дозволяє робити сприятливий прогноз відносно успішності встановлення і підтримки партнерських взаємовідносин.

Проаналізуємо дані, наведені на рис. 1, які відображають порівняльний аналіз когнітивного самосприйняття майбутніх психологів до і після їх участі у практичних заняттях.

Рисунок 1. Порівняльний аналіз когнітивного самосприйняття майбутніх психологів до і після їх участі у практичних заняттях (%)

В цілому по експериментальній групі можна зробити висновок, що особистісні установки піддослідних потрапляють під категорію С, що включає суб'єктивні визначення, які тим не менш пов'язані із соціально релевантними характеристиками поведінки. Рефлексія піддослідних спрямована на конкретні статусні та рольові позиції, які вони займають або могли б займати у групі і в суспільстві в цілому, про що свідчить тенденція до збільшення відповідей типу В (33,3%), на відміну від результатів групи до участі у практичних заняттях за типом В (26,7 %). Незважаючи на збільшення відповідей типу В (33,3 %), після проходження занять, переважають відповіді типу С (46,7 %), хоча і тенденція за даним типом відповідей трохи знизилась – С (46,7 %). Такі зміни доводять підвищення соціалізованої форми поведінки курсантів експериментальної групи. На третьому місці залишаються відповіді типу А з незмінним результатом (13,3 %). Найменша кількість вибору відповідей типу D (6,7 %), що може свідчити про більш серйозне ставлення до тестування.

Для виявлення цільових орієнтацій досліджуваних їм було запропоновано завдання, в ході якого вони були повинні написати 10 життєвих цілей і проранжувати їх. У ході опрацювання цілі було розділено на такі групи:

1 – до цієї категорії відносяться цілі, які стосуються складання іспитів, закінчення інституту, роботи, кар'єрного і професійного зростання;

2 – група, що об'єднує цілі, що стосуються здоров'я, фізичного вдосконалення;

3 – до цієї групи було віднесено цілі, що стосуються інтересів, захоплень, задоволень, подорожей, хобі;

4 – цілі, що стосуються створення сім'ї, виховання дітей, любові, турботи про близьких, батьків;

5 – цілі, досягнення яких покращує стосунки із друзями, спілкування, контакти;

6 – матеріальні цілі; зарібок, покупка майна, матеріальне благополуччя;

7 – цілі особистісного зростання, самовдосконалення, бажання змінитися;

8 – до цієї категорії було віднесено цілі досягнення щастя в тому розумінні, в якому кожен обстежуваний його уявляє.

Проаналізуємо дані, наведені в рис. 2, який відображає порівняльний аналіз цільових орієнтацій особистості у майбутніх психологів ОВС до і після проходження практичних занять.

Рисунок 2. Порівняльний аналіз цільових орієнтацій особистості у майбутніх психологів ОВС до і після проходження практичних занять (%):

1 – професійне зростання; 2 – здоров'я; 3 – захоплення; 4 – сім'я; 5 – контакти; 6 – матеріальні цілі; 7 – особистісне зростання; 8 – досягнення щастя

Як видно з рис. 2, до участі у практичних заняттях результати експериментальної групи дещо змінилися. Показник вибору за першою категорією цілей, пов'язаних зі складанням іспитів, закінченням інституту, роботою, кар'єрним і професійним зростання, до проходження практичних занять досягав 22,5 %, але вже після занять піднявся до 31,0%. Це пояснюється тим, що курсанти експериментальної групи прагнуть підвищення рівня свого професіоналізму в галузі обраної спеціальності та їх розуміння своїх задач та обов'язків.

Другий показник категорії цілей, що стосується здоров'я, фізичного вдосконалення, знизився з 2,5 % до 3,0 % вибору. Рівень вибору лишився досить низьким, що свідчить про досить незначну актуальність цього питання в даному віці. Цілі третьої критерії, які стосуються інтересів, захоплення, задоволення, подорожей, хобі, до проходження практичних занять обрали 5,0 %, а після проходження тренінгу всього 3,5 % досліджуваних. Тобто ми спостерігаємо спад вибору у даній групі, можливо, через переоцінку цінностей. Вибір цілей четвертої категорії, що передбачає створення сім'ї, виховання дітей, любов, турботу про близьких, батьків, до проходження практичних занять – 18,0 %, а після зріс до 27,5 %. Це свідчить про те, що курсанти відповідають життєвому циклу сім'ї і готові до сепарації. Цілі п'ятої категорії, пов'язані з покращенням стосунків із друзями, спілкуванням, спочатку сягали 2,0% вибору, а після – 1,5 %. Можливо,

такий низький результат вибору зумовлений достатньою впевненістю в собі. До проходження практичних занять матеріальні цілі (26,0 %), що стосуються заробітку, купівлі майна, матеріального благополуччя, які представлені у шостій категорії, посідають перше місце, тоді як після проходження результат вибору знизився (31,0 %). Це пов'язано з переоцінкою цінностей. Найменша актуальність простежується, як і до (3,5 %), так і після (1,5%) проходження тренінгу, серед цілей сьомої категорії, які пов'язані з особистісним зростанням, самовдосконаленням, бажанням змінитися. Відповіді восьмої категорії, до якої було віднесено цілі досягнення щастя в тому розумінні, в якому кожен досліджуваний його уявляє, до проходження практичних занять сягають 20,5 %, а після спостерігається спад до 12,0 %. Таким чином, ми бачимо, що до проходження тренінгу у курсантів спостерігалися деякі труднощі у формулюванні своїх бажань, та вже після практичних занять вони більш чітко уявляють свої цілі. Слід зауважити, що виявлені розбіжності між двома групами не знаходяться в зоні значущості при $p < 0,05$. Таким чином, можемо підвести підсумок, за результатами методики з яких видно, що аналіз цільових орієнтацій особистості у майбутніх психологів ОВС до і після проходження практичних занять зазнали невеликих змін, виявлені розбіжності не знаходяться в зоні значущості при $p < 0,05$. Але, провівши контент – аналіз, слід зауважити, що у майбутніх психологів відбулась переоцінка цінностей. Простежується сприйняття себе як психолога, професіонала, а не просто працівника міліції; має місце наукова діяльність, а не просто підвищення звання. Тобто ми бачимо тенденцію до зростання самосприйняття курсантів через усвідомлення своєї професії.

Проаналізуємо дані, наведені на рисунку 3, які відображають порівняльний аналіз середньозваженого рангу цільових орієнтацій особистості у майбутніх психологів ОВС до і після проходження практичних занять.

Рисунок 3. Порівняльний аналіз середньозваженого рангу цільових орієнтацій особистості у майбутніх психологів ОВС до і після проходження практичних занять: I – професійне зростання; II – здоров'я; III – захоплення; IV – сім'я; V – контакти; VI – матеріальні цілі; VII – особистісне зростання; VIII – досягнення щастя

В експериментальній групі цілі, що стосуються професії, до практичних занять в середньому перебували на рівні 5-го рангу, тобто ставлення до майбу-

тньої або цієї навчання і роботі було досить нейтральним. Після практичних занять не було виявлено досить достовірних відмінностей. Спостерігалась лише тенденція до зниження значущості цієї групи цілей в цілому. Група цілей, що стосуються здоров'я, також була для курсантів не актуальною, не було виявлено достовірних відмінностей після практичних занять (до практичних занять середній ранг дорівнює 5,4; після – 6,85). Цілі, що стосуються інтересів, хобі, подорожей, задоволень, перебували до і після практичних занять на рівні, який свідчить про їх неактуальність (до практичних занять середній ранг дорівнює 7,25; після – 7,55). Спостерігається лише слабка тенденція до ще більшого зниження їх неактуальності. Швидше за все, у досліджуваних подібні цілі в достатній мірі реалізуються в життя або відходять на другий план як менш актуальні. Після практичних занять не спостерігалось зміни кола інтересів, не виникали нові й не актуалізувалися колишні інтереси. Достовірних розбіжностей за результатами виявлено не було.

Перше тестування показало, що сімейні питання знаходилися на неактуальному рівні (середній ранг дорівнює 5,4); після практичних занять – 2,6. Можна припустити, що практичні заняття вплинули на дану групу цілей. Повторне тестування засвідчило, що прагнення створити благополучну сім'ю, проявити турботу стало актуальним. Це можна пояснити впливом нової отриманої інформацією в ході практичних занять, яка стосувалася сімейних питань. Досліджуваним роз'яснювалася важливість сім'ї, міжособистісних відносин, роль сімейних сценаріїв у подальшому житті.

У групі цілей, пов'язаних зі спілкуванням, достовірних відмінностей виявлено не було. До практичних занять ставлення до контактів, друзів було нейтральним (середній ранг дорівнює 3,25). Під впливом практичних занять спостерігається тенденція до зниження значущості цілей, пов'язаних із спілкуванням (середній ранг дорівнює 5,3). Спілкування стає менш актуальним. Це можна пояснити тим, що у досліджуваних не спостерігалось проблем у спілкуванні, отже, не було цілей поліпшити наявні відносини або налагодити нові. Зниження значущості контактів після практичних занять швидше за все можна пояснити тим, що тренінг сприяв більшому самоаналізу, самоспостереження і, таким чином, контакти відійшли на другий план. У цілях, що стосуються матеріального забезпечення, до і після практичних занять спостерігаються достовірні відмінності. До практичних занять матеріальне благополуччя знаходилося на нейтральному рівні (середній ранг дорівнює 6,2). Після практичних занять відбулося зниження значущості цих цілей (7,3).

Цілі, що стосуються самовдосконалення, зміни особистісного зростання до і після практичних занять знаходилися на рівні актуальності для обстежуваних (середній ранг до практичних занять дорівнює 1,15, після – 2,25). До практичних занять курсанти приділяли увагу питанням особистісного вдосконалення, а тренінг лише сприяв цьому. У цій групі цілей достовірних відмінностей виявлено не було.

Прагнення бути щасливим було неактуальним до практичних занять (середній ранг дорівнює 7,45). Після практичних занять було виявлено достовірні відмінності ($t = 7,15$ при $p \leq 0,05$). Актуальність цієї групи цілей стала значно гострішою (середній ранг дорівнює 1,3), щастя стало дуже актуальним для досліджуваних.

В цілому по групі можна говорити про достовірні зміни в цілях, що стосуються сім'ї, особистісного розвитку та прагнення щастя (актуальність зростає) та зниження значущості матеріальних благ.

У контрольній групі обстежувані найбільше націлені на створення сім'ї, виховання дітей, турботу про близьких і на професійні цілі. Збільшилася значущість професійного самовизначення. Неактуальними виступають цілі поліпшення або зміни кола спілкування. Багато в чому на результати тестування в контрольній групі вплинув факт тісного контакту з експериментальною групою та позбавлення їх цінностей участі у практичних заняттях.

Висновки. Порівняльний аналіз когнітивного самосприйняття майбутніх психологів до і після їх участі у практичних заняттях із психологічного консультування показав, що результати тестування до участі у практичних заняттях за тестом 20 відповідей "Хто Я" в експериментальній групі після проходження тренінгу зазнали деяких змін. Стан досліджуваних після тренінгу дещо стабілізувався, виросла значущість сімейних відносин, що проявилось в таких відповідях як: "брат", "дочка", "майбутня мама", "хрещеник", на відміну від контрольної групи, відповіді якої лишились в тій самій позиції: "міліціонер", "подруга", "курсант". Також в експериментальній групі змінився і зміст відповідей, тобто соціальна роль стала самовизначатися через відповіді: «психолог», «спеціаліст», «помічник», «консультант». Тобто ми бачимо тенденцію до зростання самосприйняття курсантами себе через усвідомлення своєї професії.

Досліджуючи особливості цільових орієнтацій майбутніх психологів ОВС під впливом практичних занять, слід зауважити, що у майбутніх психологів відбулась переоцінка цінностей. Простежується сприйняття себе як психолога, професіонала, а не просто працівника міліції; має місце наукова діяльність, а не просто підвищення звання. Також після проходження практичних занять помітно змінилось ставлення до сім'ї та сімейних цінностей, курсанти експериментальної групи вже більш підготовлені до сепарації, зумовленої життєвим циклом сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Климов Е. А. Психология профессионала / Климов Е. А. – М. : Ин-т практ. психологи ; Воронеж : Модек, 1996. – 400 с.
2. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М.: Знания, 1996. – 256 с.
3. Сибгатуллина И. Ф. Особенности формирования профессионального самосознания слушателей специального факультета переподготовки педагогов-психологов / И. Ф. Сибгатуллина, Э. Н. Ахметшина Э.Н. // Психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса : теория и практика: Региональный сборник научных трудов. – Казань, 2003. – С. 43–47.

УДК 159.9

Тімченко О.В., д. психол. н., професор, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПСИХІЧНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті подаються результати аналізу існуючих підходів щодо основних факторів, умов та чинників психічної травматизації особистості. Розглядаються основні детермінанти, які передують надзвичайній ситуації та можуть впливати на наступний процес переживання людиною психічної травми, а також детермінанти, що діють безпосередньо в осередку лиха та впливають на процес психотравматизації особистості

Ключові слова: психотравматизація особистості, соціально-психологічні детермінанти.

В статье представлены результаты анализа существующих подходов к основным условиям и факторам психической травматизации личности. Рассматриваются основные детерминанты, предшествующие чрезвычайной ситуации и способные оказывать влияние на следующий процесс переживания человеком психической травмы. Изучаются детерминанты, действующие непосредственно в очаге бедствия и влияющие на процесс психотравматизации личности.

Ключевые слова: психотравматизация личности, социально-психологические детерминанты.

Постановка проблеми. Із самого початку виділення екстремальної та кризової психології в самостійну галузь психологічної науки вчені стали шукати відповіді на запитання щодо факторів, чинників та умов, що обумовлюють психологічну стійкість людини, яка потрапляє під дію екстремальних факторів середовища. Сьогодні існує достатня кількість робіт, в яких підіймалися питання протистояння фахівців екстремального профілю діяльності зовнішнім стресорам. На жаль, цього ж не можна сказати стосовно людей, які волею долі опинились в осередку надзвичайної ситуації та отримали статус постраждалого від трагедії. Саме через те що сучасний світ, поряд зі стрімким прогресом у всіх галузях, характеризується стрімким зростанням надзвичайних ситуацій, актуальними стають питання вивчення специфіки психічної травматизації особистості та пошуку адекватних методів корекції від її наслідків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні поняття психічної травматизації досить тісно пов'язане з посттравматичними стресовими розладами особистості. Серед основних категорій, які фігурують в таких дослідженнях, можна відмітити наступні: «травма», «травматичний стрес», «травматичні події» тощо. Але при цьому недостатньо вивченими залишаються питання систематизації існуючих чинників, які обумовлюють не тільки сам факт травматизації особистості, а й її інтенсивність та глибину.

Метою нашої статті є проведення всебічного аналізу існуючих підходів щодо виділення основних соціально-психологічних чинників та факторів, які визначають особливості переживання постраждалими психотравмуючої ситуації.

Виклад основного матеріалу. Соціально-психологічні детермінанти, що впливають на розвиток та переживання психічної травми у постраждалих від

надзвичайної ситуації, є досить різноманітними. Їх, за переконанням Л.В. Трубіциної [10], можна об'єднати у три основних блоки:

- ✓ соціально-психологічні детермінанти, що *передували* надзвичайній ситуації та можуть вплинути на подальший процес переживання травми;
- ✓ соціально-психологічні детермінанти, що *діють* безпосередньо в осередку лиха;
- ✓ соціально-психологічні детермінанти, що *впливають* на розвиток та переживання психічної травми у постраждалих від надзвичайної ситуації у *посткатастрофний період*.

Розглянемо виділені блоки докладніше.

А. Індивідуальні психофізіологічні особливості можуть приводити до більш-менш успішного переживання травмуючих ситуацій. Деякі дослідження показують роль міжпівкульної асиметрії в більш успішному переживанні тривалих екстремальних ситуацій. «У незвичайних, екстремальних умовах середовища перевагу отримують особи з найменшою спеціалізацією півкуль мозку» (амбідекстри і лівші) [5, С. 27].

Б. Велике значення відіграє фізична форма людини. Відмічається, що у спортсменів, особливо висококваліфікованих, межі гомеостазу у стані спокою, при тренуваннях і змаганнях встановлюються на іншому, значно більш широкому рівні, ніж в осіб, які не займаються систематично спортом» [3].

Навіть досвідчені рятувальники можуть по-різному поводитися в умовах надзвичайної ситуації. Рятувальники першої групи відрізняються високою ефективністю діяльності з перших же хвилин перебування в екстремальних умовах. Але через кілька днів у них різко знижуються функціональні резерви організму і здатність прогнозування реальної небезпеки. Друга група рятувальників відрізняється меншою ефективністю діяльності, але тривалість їх роботи в екстремальних умовах істотно вище (до декількох десятків днів). Такі відмінності пов'язані, зокрема, з індивідуальними особливостями регуляторних функцій ЦНС [4].

В. Успішність дій фахівця в екстремальних умовах може бути пов'язана зі схильністю до ризику, яка, у свою чергу, може бути обумовлена психофізіологічними особливостями особистості [2].

Г. Як негативні фактори, що підвищують ризик розвитку ПТСР у постраждалих від НС, називають: акцентуації характеру, невротичність, схильність до наркотизації й асоціальної поведінки, обтяженість психічною патологією, психічні захворювання, які передували травмі (і особливо порушення поведінки), наявність психічних захворювань в родині (особливо тривожних розладів, депресії й алкоголізму) [12].

Д. До групи факторів ризику добойового періоду життя миротворців відноситься сімейний стан [6]. У чоловіків на вразливість до ПТСР впливають також їх вік, в якому вони пішли на війну [19].

Є. Дорослі жінки більш уразливі для симптомів ПТСР, ніж чоловіки. Жінки більше страждають від симптомів ПТСР після катастроф, частіше пов'язані з хронічним ПТСР [15].

Рисунок 1. Соціально-психологічні детермінанти, що передують надзвичайній ситуації та можуть впливати на наступний процес переживання людиною психічної травми

Ж. Показниками уразливості до ПТСР можуть бути такі особливості преморбїду як схильність до надмірного контролю, спрямованого на придушення небажаної емоції, а також схильність до віктимізації (тенденції опинитися в ролі жертви при аналогічних ситуаціях) і риси травматофілії (утримування травматичного досвіду) [19].

З. Ті, хто пережив травматичний досвід у критичні життєві періоди, більш схильні до незадовільної посттравматичної адаптації [20]. Важливо відзначити, що і відсутність схожого досвіду в надзвичайній ситуації може призводити до того, що подія буде сприйматися як більш стресова.

І. На симптоми ПТСР можуть впливати нещодавні тривожні події, стійкість (особистий рівень контролю і зобов'язань перед собою), розміри соціальної мережі (число людей, яких знає чоловік), що сформувалась, до травми [19].

К. Важлива роль в успішному подоланні негативних наслідків переживання травматичного стресу відводиться особистісній активності суб'єкта, однією з найважливіших характеристик якої є локус-контроль особистості, а саме – високий рівень інтернальності [4].

Л. Особливу роль у реакції на травмуючу подію відіграє світогляд, смисложиттєві та ціннісні орієнтації особистості [7]. Так, дослідження міні-теорій людей, ще не зазнали тяжких травм і нещастя, дозволили виявити їх надоптимістичне ставлення до життя. Вони недооцінюють ймовірність стихійних лих, можливість потрапити в катастрофу або стати жертвою злочину. Кожен з них упевнений, що він легше, ніж інші, впорається з майбутніми бідами. Не вписуючись в особистісну «теорію», негативна подія призводить до розриву сформованих систем значень у свідомості, до руйнування суб'єктивного життєвого світу [1].

Виявлено, що тверді ідеологічні погляди сприяють адаптації до травми [13]. Крім усього вказаного вище (рис. 1), необхідно відзначити, що рання превенція небажаного розвитку процесу переживання травми переважніше, ніж психотерапевтичний вплив при сформованому розладі. Тому, в ідеалі, було б дуже бажано проводити інформування населення про основні стрес-фактори найбільш ймовірних екстремальних умов; навчати людей способам адаптивної поведінки в екстремальних умовах, прийомам довільної саморегуляції психічного стану, алгоритмам конструктивної психологічної взаємодії і впливу на оточуючих.

Далі розглянемо основні соціально-психологічні детермінанти, які обумовлюють безпосередньо процес психотравматизації особистості.

А. Хоча природа реакції на стресову подію є полідетермінованою, первинними детермінантами індивідуальних відмінностей є природа та інтенсивність зовнішньої події [18]. Тривалість та інтенсивність впливу стресора позитивно корелюють із тяжкістю ПТСР.

Кілька великих досліджень ізраїльських сил оборони [14] та ветеранів війни у В'єтнамі [21] показали, що кількісні аспекти стресора знаходяться серед кращих провісників індивідуальних відмінностей.

Інші дослідники стверджували, що не існує кореляції між інтенсивністю стресора і наступним результатом, і що стрес є фактором ризику у всій патології [17]. Ursano, хоча і підтримував точку зору, що кращий провісник ПТСР – ступінь сили і природа стресора, підкреслював, що тип стресора зовсім не обов'язково еквівалентний тяжкості стресора [21].

Б. Більш травмуючі ситуації пов'язані із загрозою значущим ближнім [22]. Втрата близьких членів сім'ї створює підвищену вразливість до ПТСР та великої депресії [16].

В. Чим більш передбачуваною є вина інших людей, тим важче травма [9].

Г. Військовий стрес справляє найбільший вплив на чоловіків, післявоєнний стрес – на жінок [19].

Д. Для наслідків подій більш важливим є не їх характеристики, а особливості ставлення до них людини та її поведінка під час надзвичайної ситуації [7].

Є. Клінічна картина психопатологічних наслідків НС досить суттєво різниться у двох різних контингентів людей, що опинилися в осередках катастроф – постраждалих (тих, на кого нещастя обрушилося) та інших учасників подій [12].

Ж. Суб'єктивні аспекти травми (прогнозована втрата життя, самозвинувачення) можуть бути більш важливими детермінантами психологічного дистресу, ніж об'єктивні фактори (фізичні ушкодження, насильство, використання зброї) [15].

З. Навіть у тих випадках, коли людина, здавалося б, нічого не може вдіяти, вона може змінити своє ставлення до ситуації, надати їй нового сенсу. Наприклад, у нацистських концтаборах в'язні, які вважали, що сенс їхнього життя – показати можливість виживання в таких нелюдських умовах, і твердо вірили у своє визволення, легше переносили тяготи, які випадали на їхню долю. Вони залишилися живими, здоров'я їх постраждало менше, ніж у в'язнів, які вважали безглуздим і безнадійним своє життя в таборах. Цей прийом «позитивного тлумачення» неприємного і морально важкого переживання все частіше використовується в лікарняній практиці [1].

І. Найменш ефективною для вирішення проблем, але часом необхідною на якийсь час для виживання, є стратегія поведінки людини у травмуючій ситуації – це її заперечення. Таке заперечення може допомогти уникнути миттєвої руйнівної дії події, дозволяючи людині переживати її поступово. Але рано чи пізно людині все-таки доведеться прийняти реальність [8].

Є більш успішні способи поведінки в нестерпних умовах, які забезпечують виживання в них, серед них, наприклад, відсторонення. Коли неможливо вийти із ситуації фізично, людина може робити це подумки. «Якщо ув'язнений розумів, що він не може більше виносити реальність табірної життя, він знаходив у своєму духовному житті можливість виходу, яку важко переоцінити, – можливість відходу у духовну сферу, яку СС не в змозі зруйнувати ...» [11, С. 153].

Один з ефективних прийомів більш успішного подолання травмуючої ситуації – дисоціація, яку можна охарактеризувати як умовний погляд на події з боку. Подібний прийом часто є характерним для людей, які найбільш психологічно благополучно пережили надзвичайну ситуацію. Про використання такого прийому у концтаборі говорив і В. Франкл: «Я сам весь час намагався вдаватися до засобів, що дозволяли мені дистанціюватися від усього страждання, яке нас оточувало. Я намагався об'єктивувати його.» [11, С. 154.].

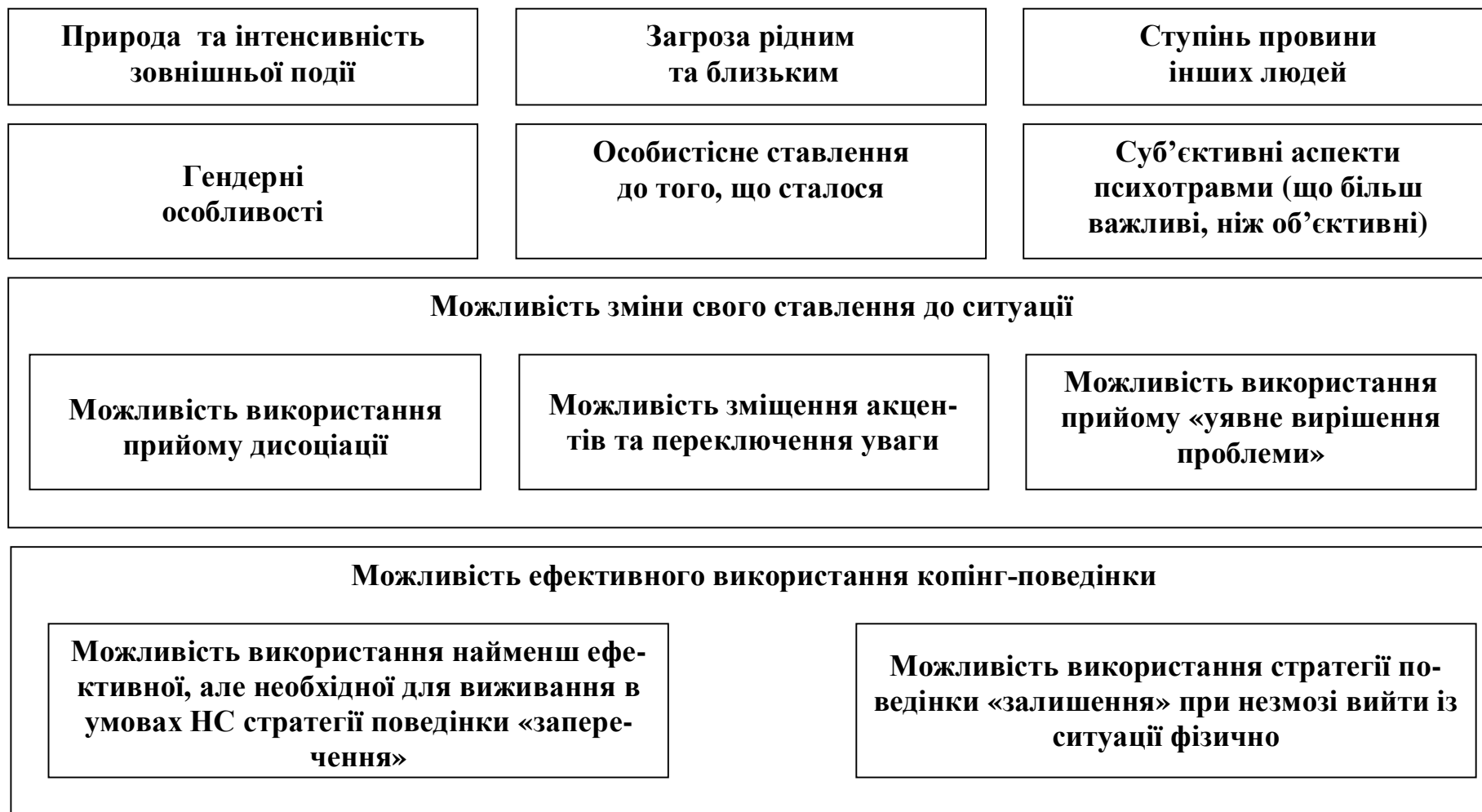

Рисунок 2. Соціально-психологічні детермінанти, що діють безпосередньо в осередку лиха та впливають на процес психотравматизації особистості

У деяких випадках люди вдаються до зміщення акцентів у ситуації, до переключення уваги на якісь заняття, не пов'язані з травмуючою подією. Тим самим вони не йшли від ситуації, а своїми діями окреслювали умовне коло уваги всередині неї, де не було небезпеки.

Ще один прийом, до якого вдаються люди, також не позбавляє реальної проблеми, але в ситуації, де людина сама не може її вирішити, допомагає їй уникнути негативних наслідків травми. Це уявне вирішення проблеми. У фантазіях людина знаходить вихід, рятується, виживає (рис. 2.). Цей прийом частіше використовують діти, але і для дорослих він досить корисний. «... Як тільки створюється відчуття, що він впорався із ситуацією або з'являється хоча б видимість оволодіння нею, наслідки стресу нівелюються. Це свідчить про те, що й ілюзія володіння стресом може зняти його негативні наслідки» [5, С. 70].

Висновки. Таким чином, факторами, що сприяють більш психологічно благополучному переживанню травмуючої ситуації, є велика активність людини (і фізична, і психологічна), прийняття на себе більшого контролю, використання прийомів дисоціації, зміщення акцентів, уявне вирішення проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций / под ред. Гришиной Н. В. – СПб. : Питер, 2001. – С. 309–334.

2. Дишкант О. В. Схильність до ризику як професійно-особистісна особливість рятувальника : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. В. Дишкант. – Харків, 2011. – 24 с.

3. Кассиль Г. Н. Внутренняя среда организма / Кассиль Г. Н. – М. : Наука, 1978. – 224 с.

4. Лазебная Е. О. Локус-контроль и успешность посттравматической стрессовой адаптации. / Е. О. Лазебная // Тезисы конференции. – Режим доступа: <http://vwww.degacom.ru/-pmt/konf/tezis.htm>.

4. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : // автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. М. Миронець. – Х., 2007. – 22 с.

5. Николаева Е. И. Психопсихология. Психологическая физиология с основами физиологической психологии : [учебник] / Е. И. Николаева. – М. : ПЕР СЭ; Логос, 2003. – 544 с.

6. Садковий В. П. Особливості прояву посттравматичних стресових розладів у працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. П. Садковий. – Х., 2005. – 19 с.

7. Садковий О. В. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. В. Садковий. – Хмельницький, 2009. – 20 с.

8. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних під-

розділів МНС України : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. І Склень. – Х., 2008. – 22 с.

9. Пуховский Н. Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Н.Н. Пуховский. – М.: Академический Проект; 2000. – 285 с.

10. Трубицына Л. И. Переживание травмирующего события как проблема психологии личности: дисертация канд. психол. наук. 19.00.01 / Л. И. Трубицына. – М., 2005. – 167 с.

11. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

12. Шевчук А. М. Особистісні зміни у постраждалих унаслідок надзвичайної ситуації : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. М. Шевчук. – Х., 2013. – 20 с.

13. Amir M. Type of trauma, severity of posttraumatic stress disorder core symptoms, and associated features / M. Amir, Z. Kaplan, M. Kotler // J Gen Psychol. – 1996. – Vol 123. – Issue 4. – P. 341–51.

14. Belenky G. L. Israeli battle shock casualties: 1983 and 1982 (Report NP-83-4) / G. L. Belenky, C. F. Tyner, F. J. Sodek // Washington, DC: Division of Neuropsychiatry, Walter Reed Army Institute of Research.

15. Berton M. W. Exposure to violence and post-traumatic stress disorder in urban adolescents / M.W. Berton, S.D. Stabb // Adolescence. – 1996. – Vol. 31. – Issue 122. – P. 489–498.

16. Blair R. Ci. Risk factors associated with PTSD and major depression among Cambodian refugees in Utah / R. Ci. Blair // Health Soc. Work. 2000. – Vol. 25, Issue 1. – P. 23–30.

17. Breslau N. Posttraumatic stress disorder : the stressor criterion / N. Breslau, G. C. Davis // Journal of Nervous and Mental Disease, 175. – P. 255–264.

18. Green B. L. Post-traumatic stress disorder : toward DSM-IV / B. L. Green, J. D. Lindy, M. C. Grace // Journal of Nervous and Mental Disease, 173. – P. 406–411.

19. King Daniel W. Posttraumatic stress disorder in a national sample of female and male Vietnam veterans : risk factors : war-zone stressors, and resilience-recovery variables / W. King Daniel, A. King Linda, W. David Foy // Journal of Abnormal Psychology 108(1): – P. 164–170 (1999).

20. Silverstein R. Combat-related trauma as measured by ego developmental indices of defenses and identity achievement / R. Silverstein // J. Genet. Psychol.; 1996. – Vol. 157, Issue 2. – P. 169–79.

21. Ursano R. J. Commentary: Post-traumatic stress disorder : the stressor criterion / R. J. Ursano // Journal of Nervous and Mental Disease, 175. – P. 273–275.

22. Wilson J. P., Preventing PTSD in trauma survivors / J. P. Wilson, B. Raphael, L. Meldrum, C. Bedosky, M. Sigman // Bull Menninger Clin. – 2000. – Vol. 64, Issue 2. – P. 181–196.

УДК 159.9.072

Тиньков А.М., к. психол. н., доцент, доцент кафедры психологии, Национальный аэрокосмический университет им. Н.Е. Жуковского «ХАИ»

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ ОПЕРАТОРОВ К АКТИВНЫМ ДЕЙСТВИЯМ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

У статті розкрито методологію досліджень психофізіологічних функціональних станів людини. Розглядається структура готовності до дій в екстремальних умовах. Описано деякі характерні зміни у процесі діяльності операторів, що відбуваються під впливом екстремальних умов.

Ключові слова: людина-оператор, управління станом, психофізіологічний стан готовності до дій, екстремальні ситуації, емоційна напруженість, якість діяльності, автоматизація процесу управління готовністю.

В статье дана методология исследований психофизиологических функциональных состояний человека. Рассматривается структура готовности к действиям в экстремальных условиях. Описаны некоторые характерные изменения в процессе деятельности операторов, происходящие под влиянием экстремальных условий.

Ключевые слова: человек-оператор, управление состоянием, психофизиологическое состояние готовности к действиям, экстремальные ситуации, эмоциональная напряженность, качество деятельности, автоматизация процесса управления готовностью.

Постановка проблемы. Изучение деятельности человека-оператора, его психофизиологических состояний, особенно в экстремальных ситуациях, является как самостоятельной фундаментальной научной проблемой, так и важной частью разработки общей теории операторской деятельности. Можно сказать, что в настоящее время не существует единой теории функциональных состояний человека-оператора [1; 2; 3; 5]. Решение этой проблемы связано с решением ряда методологических и прикладных задач.

Психофизиологическое состояние готовности оператора оказывает значительное влияние на качество деятельности, начиная от ухудшения ее характеристик до отказов при выполнении действий (срывов деятельности).

Таким образом, возникает необходимость поддерживать операторов в постоянной готовности к экстренным действиям при высоком уровне их работоспособности, то есть управлять их психофизиологическим состоянием.

Анализ последних исследований и публикаций. Большинство авторов рассматривают данную проблему как разработку методов получения информации о психофизиологическом состоянии (ПФС) операторов. Эта информация может быть получена по результатам *оценки* ПФС.

В литературе [2; 3; 4; 5; 6; 7] рассмотрен ряд методов оценки ПФС человека. К главным из них можно отнести:

– физиологические методы, которые базируются на оценке частоты сердечных сокращений; частоты и глубины дыхания; температуры тела; электрической активности кожи; снятие электрокардиограмм и электроэнцефалограмм и т.п.;

– психологические методы, которые обеспечивают определение свойств личности и процессов (тревожность, самочувствие, мотивация, восприятие, память, мышление);

– психофизиологические методы, основу которых составляет исследование функционального состояния анализаторов человека, электрической составляющей процессов ЦНС, сенсомоторных реакций и тому подобное.

Владея сравнительно высокой информативностью, психологические и большая часть психофизиологических методов имеют существенный недостаток, связанный с необходимостью периодического проведения тестового обследования оператора, который отвлекает его от решения основных задач, и потому имеют ограниченную область практического применения. Приборы и устройства, которые используют для тестирования, как правило, требуют специального обслуживания.

Методы оценки физиологических характеристик оператора требуют установки на теле специальных датчиков и использования соответствующих приборов. Это также ограничивает область их практического применения.

К наиболее разработанным методам *управления* психофизиологическим состоянием операторов относятся следующие [3; 4; 5]:

– рефлексологический метод, основу которого составляют разные способы влияния на биологически активные точки кожи человека (точки акупунктуры) электрическим током, лучами лазера;

– метод, основанный на влиянии функциональной музыки (путем прослушивания специальной фонограммы);

– метод, основанный на влиянии на состояние оператора фармакологическими средствами;

– аутогенный метод.

Анализ перечисленных методов относительно рассмотренной задачи показывает, что наиболее перспективными следует считать рефлексологические методы [5; 6]. Влияние на точки акупунктуры (ТА) возможно производить в автоматическом режиме без отвлечения оператора.

Цель статьи. В статье показана методология исследований психофизиологических функциональных состояний человека. Рассматривается структура готовности к действиям в экстремальных условиях. Описаны некоторые характерные изменения в процессе деятельности операторов, происходящие под влиянием экстремальных условий.

Изложение основного материала. Главной задачей исследования состояний является не идентификация и описание состояний, а методы управления ими. Для этого необходимо знать, в каких пределах можно направленно воздействовать на субъекта с тем, чтобы в результате получить эффективное поведение.

Таким образом, методология исследований психофизиологических функциональных состояний человека предполагает системное решение следующих задач:

– изучение феноменологии состояний в экстремальных условиях, механизмов их возникновения и развития;

– разработка методов диагностики состояний на различных уровнях (психологическом, психофизиологическом, поведенческом, физиологическом и т.д.);

- разработка методов и средств управления и самоуправления функциональным состоянием;
- моделирование состояний;
- изучение адаптационных возможностей к деятельности в экстремальных условиях.

Итогом исследований должно стать определение (разработка) методов управления и самоуправления состоянием человека-оператора.

Вопросы управления состоянием оператора тесно связаны с вопросами экспресс – диагностики в процессе выполнения профессиональной деятельности. Для этого необходимо определить базисное основание определенного континуума состояний, конкретный временной его инвариант, подобрать соответствующий способ регулирующего воздействия, уметь оценить эффективность этого воздействия и прогнозировать, какие изменения оно вызывает в деятельности оператора. Перспективными являются комплексные воздействия, направленные на физиологические функциональные системы человека и элементы психологической структуры деятельности, сочетающие психические и психофизиологические методы регуляции и саморегуляции, результатом действия которых должно быть формирование состояний, необходимых для выполнения заданного вида деятельности в определенных условиях ее осуществления [2; 3; 5].

С точки зрения практики надо ставить и решать вопрос о том, как использовать

информацию о функциональном состоянии человека-оператора. Эта проблема имеет несколько аспектов. Во-первых, это раннее предупреждение негативных изменений состояний оператора. Оно может быть сделано как на основе анализа динамики изменений состояний, так и условий выполнения оператором профессиональной деятельности. Во-вторых, это коррекция функционального состояния на основе данных о его динамике. В-третьих, в случае групповой деятельности операторов возможно перераспределение функций в группе в целях получения оптимального соответствия состояния операторов решаемым задачам. Все эти аспекты необходимо иметь в виду при проектировании аппаратного обеспечения контроля состояния операторов [4; 7].

Наиболее характерным и важным для деятельности операторов автоматизированных систем является психофизиологическое состояние готовности к активным действиям. Изучение этого состояния, а также методов управления им связано с неразработанностью системного подхода к этой проблеме. Наиболее удачным подходом к исследованию состояния готовности служит концепция, разработанная в трудах Л.С. Нерсесяна, В.Н. Пушкина, и О.А. Конопкина.

Согласно этой концепции структура готовности к экстремному действию состоит из трех компонентов. Первым компонентом является образ структуры действия, которое необходимо совершить в ответ на тот или иной экстремный сигнал. В деятельности оператора – это последовательность управляющих движений, направленных на стабилизацию отклоненных параметров управляемого объекта. В экспериментах с изучением бдительности – простая двигательная реакция. При этом бдительность рассматривается как состояние готовности к действию (в экстремальной ситуации) на сигнал, время поступления которого не

определено. Вторым компонентом готовности является то общее психофизиологическое состояние, которое обеспечивает быстроту актуализации необходимого действия. Уровень этого состояния определяется сложным взаимодействием многих систем организма, в особенности – функциональным состоянием нервной системы человека-оператора. В качестве третьего компонента готовности к действию в экстремальных ситуациях выступает собственно психологическая направленность человека на выполнение необходимых действий.

Таким образом, психофизиологическое состояние готовности к действиям в экстремальных ситуациях – сложное психическое образование, в структуру которого входят различные составляющие, внешние по отношению к работающему оператору – факторы среды обитания, организация труда и отдыха, условия деятельности, обусловленные сложностью решаемых задач, объемом и интенсивностью поступления информации; внутренними составляющими являются эмоциональная напряженность, уровень мотивации, функциональные физиологические состояния систем организма, характеристика процессов (внимания, памяти, мышления), волевых усилий, психологическая установка на выполнение действий. Обобщая сказанное, можно сделать вывод, что готовность к действию есть состояние мобилизации всех психофизиологических систем человека, обеспечивающих эффективное выполнение действий.

Практическое существо проблемы психофизиологического состояния готовности заключается в том, что эффективность работы одного и того же человека (работоспособность) изменяется во времени и в зависимости от характера и условий деятельности [3].

В связи с высокой степенью автоматизации технических систем деятельность операторов носит в основном монотонный характер. На фоне монотонии имеют место такие неблагоприятные факторы как: непредсказуемый характер отказов аппаратуры, сопровождающийся информационной перегрузкой операторов; неопределенность наступления момента отказа техники; временные задержки предъявления информации. Таким образом, условия деятельности операторов в ряде случаев снижают эффективность решения задач. И, в первую очередь, такое снижение связано со снижением уровня готовности операторов в сложных, экстремальных ситуациях, сопровождающихся отказами техники, авариями.

Воздействие экстремальных ситуаций может иметь следующие формы проявления в деятельности операторов: резкое снижение организованности поведения; торможение действий; повышение эффективности деятельности [2; 3; 5].

Первая форма поведения находит свое выражение в вызываемых импульсивных, преждевременных и несвоевременных действиях. Дезорганизация поведения может выражаться в утрате ранее выработанных навыков, в не использовании прошлого опыта, в повторяемости неадекватной ситуации двигательной реакции. Наблюдаемое повышение общей чувствительности в экстремальной ситуации нередко приводит к снижению надежности действий. Так, значительное изменение объема предъявляемой оператору информации не только повышает количество ошибок по ее восприятию и анализу, но может быть главным фактором, дезорганизующим деятельность.

Неполнота, избыточность, двусмысленность поступающей через СОИ информации могут не только ухудшать временные и точностные характеристики

деятельности, но и вызывать ошибочные действия и тем самым еще более усугубить ситуацию, привести к развитию аварийной обстановки. Вторая форма поведения характеризуется замедлением выполнения действий (скорости решения задачи), а иногда и срывами деятельности. Чрезмерные нагрузки, несоразмерные психическим возможностям человека, могут приводить не только к срывам в работе, но и к психическим срывам, к развитию психических заболеваний [3].

Третья форма поведения выражается в целесообразной активности, четком восприятии и осмыслении ситуации, правильной ее оценке, повышении самоконтроля, совершении адекватных управляющих действий.

Поскольку поведение человека в экстремальных условиях является проявлением и результатом психофизиологической готовности к деятельности, рассмотрим некоторые характерные изменения в процессе деятельности операторов, происходящих под влиянием экстремальных условий.

Влияние экстремальной ситуации на исполнительские функции операторов

При выполнении работ, имеющих высокую степень ответственности и требующих нестандартных решений, наблюдаются следующие явления:

- снижение критичности мышления;
- снижение координации и точности движений;
- снижение восприятия и внимания;
- снижение скорости и точности мыслительных процессов.

Влияние экстремальной ситуации на процессы восприятия

Одним из частых нарушений восприятия является необнаружение оператором сигналов о состоянии объекта управления. Причину такого нарушения нельзя отнести только за счет ухудшения функционирования зрительного анализатора. В этом случае процесс приема информации нарушается вследствие уменьшения объема внимания. В рассматриваемых ситуациях возможны неправильная идентификация и опознание информации. Еще одной формой изменения характеристики процессов приема и переработки информации является переход от количественного чтения показаний приборов к качественному (т.е. укрупнение оперативных единиц восприятия).

Влияние экстремальной ситуации на эмоции

Основным критерием оценки влияния эмоционального состояния на деятельность операторов является качество выполнения управляющих действий. На основании этого факта можно выделить два типа влияний: адекватное и неадекватное [5]. Основным содержанием адекватного эмоционального состояния являются специфические реакции регулирования физиологических и психологических функций, направленных на обеспечение деятельности. Особенностью этого состояния является их осознанный, целенаправленный характер.

При этом наблюдается увеличение концентрации внимания при одновременном сокращении его объема, усиление его избирательности. Улучшается и ряд показателей памяти. Быстрее и четче формируются понятия и суждения. Возрастает вес эвристических операций. Увеличивается скорость мыслительных процессов. В противоположность шаблонному мышлению, эмоциональный ответ предполагает наличие гибкости мышления. Характерны изменения и в самой профессиональной деятельности. Ряд ее параметров – скорость выполнения отдельных элементов и их точность – существенно улучшаются. Од-

ним из характерных признаков изменения структуры деятельности является возрастание удельного веса творческого, нешаблонного компонента, что позволяет осуществлять деятельность по оптимальному алгоритму.

Эмоциональная напряженность как проявление неадекватного эмоционального состояния затрудняет выполнение деятельности. Большой удельный вес в нем занимает реакция защиты организма, ухода от деятельности. Сознательный контроль при этом ослабевает. Влияние эмоциональной напряженности на состояние готовности оператора и его деятельность весьма разнообразно и зависит от уровня ее присутствия [5].

Наиболее типично проявление эмоциональной напряженности средней степени, при которой наблюдается глобальное ухудшение функционального состояния, всех психофизиологических функций и поведенческих реакций. Значительно нарушается функция внимания, особенно его устойчивость. Также значительно снижается концентрация внимания. Наблюдается уменьшение объема всех видов памяти.

Нарушение внимания и памяти ведет к появлению ошибок и в деятельности оператора. В этом состоянии у человека меняется структура операций, ухудшаются процессы группировки в классе репродуктивных операций (группировка по неявным признакам вообще оказывается невыполнимой). Операции классификации по заданному признаку выполняются с трудом, иногда появляется замена заданного признака другим, случайно выбранным. Нарушения происходят и при формировании понятий и суждений вследствие переоценки значимости сигналов и ошибки в их классификации. При эмоциональной напряженности увеличивается время эвристических операций оператора. Одним из характерных признаков состояния эмоциональной напряженности является нарушение чувства времени [5].

Как отмечается в работе [3; 5], состояние эмоциональной напряженности характеризуется ускорением, упрощением и совмещением действий, затруднением в осуществлении слабо натренированных действий, общим снижением интеллектуальных функций и усилением вегетативных реакций.

Обсуждение вопроса о классификации и содержательной характеристике разных видов функциональных состояний невозможно без обращения к проблематике изучения стресса. Наиболее типичными из них являются изменения в протекании различных психических процессов (восприятия, внимания, памяти, мышления), в эмоциональных реакциях, изменении мотивационной структуры деятельности, нарушениях двигательного и речевого поведения вплоть до его полной дезорганизации. Для понимания природы этих состояний особое значение имеет характеристика стресса со стороны вызывающих его экстремальных факторов, или стрессоров. Перечень стрессоров весьма разнообразен: от простых физико-химических факторов (температура, шум, газовый состав атмосферы, токсические вещества и др.) до сложных психологических и социально-психологических факторов (риск, опасность, дефицит времени, новизна и неожиданность ситуации, повышенная значимость деятельности и др.) [5].

Выводы:

– определенные психофизиологические состояния оператора оказывают значительное влияние на качество деятельности, одни ухудшают ее характеристики (до срывов деятельности), другие повышают ее эффективность;

– итогом исследований должно стать определение (разработка) методов управления и самоуправления состоянием человека-оператора;

– вопросы управления состоянием оператора тесно связаны с вопросами экспресс – диагностики в процессе выполнения профессиональной деятельности. Для этого необходимо определить базисное пространство состояний, конкретный временной инвариант состояния, подобрать соответствующий способ регулирующего воздействия, уметь оценить эффективность этого воздействия и прогнозировать, какие изменения оно может вызвать в деятельности оператора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агавелян В. С. Психология состояний. Теория и практика / В. С. Агавелян. – М. : Машиностроение, 2000. – 334 с.

2. Ахутин В. М. Комплексная оценка функционального состояния человека-оператора в системах управления / В. М. Ахутин, А. М. Зингерман, М.М. Кислицын // Проблемы космической биологии. – Т. 34. – М. : Машиностроение, 1977. – 453 с.

3. Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2005. – 412 с.

4. Контроль і діагностика функціонального стану оператора : [навч. посібник] / О. М. Тиньков. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2007. – 95 с.

5. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний человека / А. Б. Леонова. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.

6. Смирнов Б.А. Методы инженерной психологии / Б.А. Смирнов, А.М. Тиньков. – Х. : Гуманит. центр, 2008. – 528 с.

7. А. с. 878291 СССР, кл. А 61 Н 39/02. Устройство для контроля психофизиологического состояния / А. М. Тиньков, (СССР). – № 4280322/23-14; заявл. 07.07.87; опубл. 23.03.89, Бюл. № 11.

УДК 159.9: 159.94

Тогобицька В.Д., к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології, НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МАЙБУТНІХ РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті наведено результати вивчення особливостей ставлення майбутніх фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України до обраної професії. Приведено дані щодо неусвідомленого компонента ставлення курсантів НУЦЗУ з різними показниками академічної успішності до майбутньої професійної діяльності.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна самоідентифікація, ставлення до професії.

В статье приводятся результаты исследования особенностей отношения будущих специалистов спасательных подразделений ГСЧС Украины к выбранной профессии. Представлены данные по изучению неосознаваемого компонента отношения курсантов НУЦЗУ с разными показателями академической успеваемости к будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профессиональная самоидентификация, отношение к профессии.

Постановка проблеми. Незважаючи на безліч існуючих науково-теоретичних та практичних робіт, що стосуються проблеми підвищення ефективності професійної діяльності особистості [2–4], це питання і досі є актуальним. Сучасна психологічна наука надає можливість ознайомитись з великою кількістю наукових праць, що складають методологічну основу цієї проблеми, серед яких принцип єдності психіки та діяльності; системно-структурний підхід до вивчення психологічної готовності до діяльності та ін. Незважаючи на це, з кожним днем росте потреба у більш глибокому та досконалому вивченні умов ефективності професійної діяльності фахівців екстремального профілю. Потреба у негайному вирішенні такої проблеми може бути викликана насамперед ускладненням становища в державі, що виражається у підвищенні небезпечності надзвичайних ситуацій, які виникають, та збільшенням їх кількості, в ускладненні умов, в яких доводиться працювати фахівцям ДСНС, та у підвищенні рівня вимог до рятувальників як з боку керівництва, так і з боку суспільства. Таким чином, зазначені фактори взагалі, а також особливості професійної діяльності фахівців рятувальних підрозділів зокрема вимагають вирішення зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показали результати великої кількості психологічних досліджень, рівень ефективності професійної діяльності дуже часто визначається ставленням особистості до своєї роботи, готовністю суб'єкта до діяльності, сформованістю професійної самоідентифікації особистості та усвідомленням своєї професійної ролі [1–4]. Практично всі зазначені якості починають формуватись у майбутнього фахівця ще на початку процесу професіоналізації, а саме – у період навчання у вищому навчальному закладі. Отже, виявлення проблем у період професійного навчання майбутнього рятувальника дозволить запобігти небажаним процесам у його майбутній діяльності та потенційно підвищить вірогідність його професійної успішності.

Спираючись на зазначене, було сформовано **мету** нашої роботи, яка полягала у вивченні ставлення курсантів НУЦЗУ з різним рівнем академічної успішності до обраної професії.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь курсанти 4-го курсу НУЦЗУ. До 1-ї групи досліджуваних увійшли 27 курсантів, що відрізняються високим рівнем успішності навчання (сер. бал 4,96). До 2-ї групи було віднесено 32 курсантів, що характеризуються посередніми показниками академічної успішності (сер. бал 3,87). Критерієм розподілу груп стали результати експертного оцінювання академічної успішності курсантів як одного з показників категорії ставлення до майбутньої професії. Для реалізації поставленої мети нами було використано методика «Кольоровий тест відносин» (О.М. Еткінд). За його допомогою нами було розглянуто особливості неусвідомленого компонента ставлення майбутніх рятувальників до обраної професії.

При вивченні неусвідомлюваного компонента ставлення курсантів до своєї майбутньої професії було виявлено, що в успішних курсантів відносно поняття «рятувальник» на першому місці знаходиться жовтий колір (43,3%), на другому місці – зелений колір (23,3%), а на останньому – червоний (10,0%) і фіолетовий (10,0%). У курсантів 2-ї групи переважає зелений колір (40,0%), за зеленим йде фіолетовий (28,0%), а останнє місце займає синій (8,0%). Сірий, коричневий і

чорний кольори в обох групах ніяк не виражені (0,0% у всіх випадках). Дані, подані в таблиці 1, демонструють, що в першій групі достовірно частіше відзначається жовтий колір у порівнянні із другою групою досліджуваних (43,4% проти 12,0%, при $p \leq 0,01$). Достовірно рідше зустрічається фіолетовий колір у першій групі обстежуваних, а ніж у другий (10,0% проти 28,0%, при $p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Частота колірних асоціацій відносно поняття «рятувальник» у курсантів з різним рівнем академічної успішності.

Колір	1-а група (%)	2-а група (%)	Φ^*	p
Сірий	0,0	0,0	0,00	-
Синій	13,3	8,0	0,64	-
Зелений	23,3	40,0	1,34	-
Червоний	10,0	12,0	0,23	-
Жовтий	43,4	12,0	2,69	0,01
Фіолетовий	10,0	28,0	1,74	0,05
Коричневий	0,0	0,0	0,00	-
Чорний	0,0	0,0	0,00	-

Дослідження різних авторів показують, що розкид кольорів за фактором оцінки менше, ніж за факторами сили та активності. Кольори являють собою різні сполучення сили й активності (висока сила й висока активність – червоний; висока сила й низька активність – чорний; низька сила й висока активність – жовтий; низька сила й низька активність – фіолетовий і т.д.). Кожний із кольорів КВТ має власне емоційно-особистісне значення, отже розшифрування емоційного значення кольору дає опис ставлення до поняття, асоційованого із цим кольором.

Таким чином, можна говорити про те, що курсанти 1 групи оцінюють поняття «рятувальник» такими характеристиками як говіркий, відкритий, товариський, енергійний у першу чергу, а також твердий, самостійний і незворушний. Через те що на останньому місці стоять червоний і фіолетовий кольори, з погляду встигаючих у навчанні курсантів, до поняття «рятувальник» в найменшій мірі можна віднести такі характеристики як несправедливий, нещирий, егоїстичний, чуйний, напружений, метушливий, дружелюбний, упевнений, сильний, діяльний.

Курсанти з посереднім рівнем академічної успішності оцінюють поняття «рятувальник» наступними характеристиками: черствий, самостійний, несправедливий, нещирий, егоїстичний. Синій колір стоїть на останньому місці, а він містить у собі такі характеристики як чесний, справедливий, незворушний, сумлінний, добрий, спокійний. Необхідно відзначити, що ті кольори, які не виражені, наділені наступними якостями: поступливий, залежний, сумлінний, розслаблений, непривабливий, мовчазний, упертий, замкнутий, ворожий, відлюдний, нерішучий, млявий, невпевнений, несамостійний, слабкий, пасивний.

Наступним кроком нашого дослідження було з'ясувати, яка з груп досліджуваних ставиться до своєї професії більш позитивно. Для цього нами було визначено середній ранг: в успішних курсантів – 2,2, у відстаючих в навчанні курсантів – 2,5. Дані представлено в таблиці 2.

Проведений аналіз даних не виявив достовірних розходжень. Проте, спираючись на вищевикладене, можна зробити висновок, що у курсантів 1 групи емоційне ставлення до професії «рятувальник» є більш позитивним, ніж у курсантів 2-ї групи.

Таблиця 2

Середній ранг кольору, асоційованого з поняттям «рятувальник» у курсантів з різним рівнем академічної успішності.

Показник	1-а група (M±m)	2-а група (M±m)	t	p
Середній ранг	2,2±2,4	2,5±1,5	0,58	-

На наступному етапі дослідження було вираховано усереднений колірний ряд, що відповідає поняттю «рятувальник» для порівняння з розкладкою за перевагою. Були одержано наступні результати:

Розкладка курсантів 1-ї групи:

4 2 1 5 3 6 0 7 – відносно поняття «рятувальник»;

5 4 2 1 3 6 0 7 – за перевагою.

Розкладка курсантів 2-ї групи:

3 4 2 5 1 6 0 7 – відносно поняття «рятувальник»;

3 2 4 1 5 6 0 7 – за перевагою.

Основні кольори символізують базисні психологічні потреби, які позначаються як потяг до задоволення та прихильності; прагнення до самоствердження; прагнення «діяти й домагатися успіху», а також прагнення «дивитися вперед і сподіватися». Тому вони в нормі і при повній урівноваженості повинні перебувати на перших позиціях. Додатковим кольорам не надається значущість, прирівнювана до сфери потреб. Їх роль є мовби поділяючою або розбавляючою. Та потреба, що є провідною, і визначає весь індивідуально-особистісний паттерн людини, в якому є місце не тільки емоційній складовій, але й іншим структурним компонентам особистості (мотивація, інтелект, міжособистісна поведінка).

Виходячи з вищевикладеного, можна зауважити наступне: як уже було відзначено, жовтий колір являє собою таке сполучення – низька сила й висока активність, тому, можливо, саме через це такий колір лідирує в успішних курсантів. Отже, логічно припустити, що неусвідомлювані асоціації відносно поняття «рятувальник» є аналогічними даному сполученню. Активність виражають наступні характеристики, які у курсантів 1-ї групи асоціюються з поняттям «рятувальник»: говіркий, товариський, самостійний, енергійний; і найменш асоціюються зі своєю майбутньою професією такі характеристики: метушливий, напружений, дратівливий. Низьку силу відображають характеристики, які не були віднесені до поняття «рятувальник»: діяльний, сильний, рішучий.

Необхідно звернути увагу на той факт, що в успішних у навчанні курсантів наявні протиріччя. Наприклад, вони характеризують поняття «рятувальник» як відкриту особу і в той же час черству і незворушну. Це може бути пов'язане із внутрішніми протиріччями курсантів, які майже не мають практичного досвіду і спираються лише на теоретичні знання. Додамо, що й емоційна складова в даному випадку не є достатньо адекватною.

У 2-й групі курсантів лідирує зелений колір, наступну позицію займає фіолетовий. Оскільки фіолетовий колір характеризує собою низьку силу й низьку активність, досліджувані на неусвідомлюваному рівні приписують такі ж характеристики й поняттю «рятувальник»: розслаблений, черствий, нещирий, егоїстичний, несправедливий. Такі характеристики як чесний, справедливий, незворушний, сумлінний, добрий, спокійний, – на думку неуспішних курсантів, не відносяться до поняття «рятувальник».

В усередненому ранговому ряді розкладки за перевагою в 1-й групі досліджуваних перші місця посідають фіолетовий і жовтий кольори. Отже, у курсантів на перший план висувається потреба у відході від реальної дійсності, ірраціональність домагань, нереальні вимоги до життя, суб'єктивізм, індивідуалістичність, емоційна незрілість. Другу позицію займає основний колір, він символізує базисну психологічну потребу, що позначається як прагнення «дивитися вперед і сподіватися»: потреба в емоційній включеності й захищеності в соціальному плані.

Як видно з розкладки відносно поняття «рятувальник» в успішних курсантів, перші місця займають жовтий і зелений кольори. Жовтий розцінюється як активний колір; пасивні коричневий, сірий і чорний у ряді посідають останні місця. На перші місця в асоціативній розкладці виходять саме ті кольори, які є подібними за своїм значенням до асоційованого поняття. Потрібно звернути увагу на те, що з поняттям «рятувальник» асоціюються емоційно привабливі кольори. Якщо врахувати, що в першій групі середнє колірне ранжування в порядку переваги виявилось дуже близьким до асоціативного ряду поняття «рятувальник» (жовтий і зелений на перших позиціях; коричневий, сірий і чорний на останніх), то можна зробити висновок про те, що курсанти 1-ї групи позитивно ставляться до своєї майбутньої професії.

У неуспішних у навчанні курсантів в усередненому ранговому ряді кольорів за перевагою лідируючі позиції займають червоний і зелений кольори. Це основні кольори, що символізують прагнення до самоствердження і прагнення «діяти й домагатися успіху». Тобто, як вже було відзначено, вони відповідають переважним тенденціям сфери потреб та мотивів: потреба в досягненні, володінні, лідируванні, наступальна агресивність «завойовника», цілеспрямованість, висока пошукова активність; потреба у відстоюванні власної позиції, агресивність захисного характеру. Така агресивність і висока активність може пояснюватися тим, що таким чином може «спрацьовувати» захисна реакція через високу ймовірність розчарування курсантів 2-ї групи в обраній ними професії. У розкладці відносно поняття «рятувальник» червоний і жовтий кольори посідають перші місця. Обидва кольори символізують активність. Пасивні – сірий, коричневий і чорний, так само, як і в першій групі досліджуваних, знаходяться на останніх місцях. Друга група обстежуваних теж асоціює поняття «рятувальник» з емоційно привабливими кольорами. Усереднений ранговий рядок за перевагою практично співпадає з асоціативним рядком до поняття «рятувальник». Таким чином, підтверджуються дані, які були отримано в результаті обчислення середнього рангу – обидві групи обстежуваних емоційно приймають поняття «рятувальник», але в різній мірі. Перша група більш задоволена існуючим станом речей, ніж друга.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволили встановити, що не всі майбутні рятувальники задоволені обраною професією. Про це свідчать дані, по-перше, результатів експертного оцінювання рівню академічної успішності курсантів; по-друге, дані щодо неусвідомленого ставлення майбутніх фахівців-рятувальників до обраної професії. Отже, можна припустити, що курсанти, які увійшли до 1-ї групи досліджуваних, є потенційно більш успішними в професійному аспекті та можуть характеризуватись більш високою психологічною надійністю. Курсанти, які за результатами експертного оцінювання були віднесені до 2-ї групи, потребують перегляду своїх професійних вподобань або корекції складеного образу майбутньої професії та своєї професійної ролі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буякс Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности / Т. М. Буякс // Вопросы психологи. – 2002. – №2. – С. 34–39.
2. Буякс Т. М. Процесс обучения как диалог между профессиональным и личностным становлением / Т. М. Буякс // Вестн. МГУ. – Сер. 14. – Психология. – 2001. – №2. – С. 29–36.
3. Головаха Е. И. Жизненные перспективы и профессиональное самоопределение молодежи / Головаха Е. И. – Киев : Наукова думка, 1988. – 145 с.
4. Звоников В. М. К вопросу о психологическом отборе профессионалов / Звоников В. М., Пономаренко В. А., Цуварев В. И. // Психологический журнал. – Том 3, №5. – 1988. – С. 93–101.

УДК 159.915

Федосеев В.А., к. мед. н., доцент кафедры психологии, Харьковский национальный аэрокосмический университет им. Н.Е. Жуковского «ХАИ»;
Селюкова Т.В., ст. преподаватель кафедры общей психологии НУГЗУ

КЛИНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ ПРИ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИЯХ

У статті порушено питання клінічної картини психічних змін унаслідок психосоматичних розладів, які виникають унаслідок екстремальних порушень.

Ключові слова: психічні розлади, клінічні прояви, екстремальні ситуації.

В статье рассмотрены вопросы клинической картины психических нарушений вследствие психотравмирующих расстройств, возникших в результате экстремальных нарушений.

Ключевые слова: психические расстройства, клинические проявления, экстремальные ситуации.

Постановка проблеми. Чрезвычайные ситуации получают в современных условиях все более широкое распространение. Все чаще дети и взрослые, попадая в условия техногенных и социальных катастроф, стихийных бедствий, переживают значительные психо-эмоциональные расстройства. Поэтому интерес к психологии экстремальных ситуаций в современном мире неуклонно растет, среди политиков, социологов, философов, медиков, практических психологов. Психология экстремальных ситуаций является в настоящее время од-

ним из важнейших разделов прикладной психологии и психиатрии, которые включают как диагностику психических состояний человека, переживающего или пережившего чрезвычайные обстоятельства, так и направления, методы, техники, приемы психологической помощи: психологической коррекции, консультирования и психотерапии.

Анализ последних исследований и публикаций. Значительное внимание уделяется в медицинской и психологической литературе выявлению, психологическому анализу и классификации разнообразных психических феноменов, возникающих у жертв экстремальных происшествий. В частности, психологические феномены, возникающие в условиях воздействия чрезвычайных факторов, описываются в литературе как «посттравматические стрессовые расстройства». Исследуются разнообразные негативные психические состояния, возникающие вследствие воздействия экстремальных факторов: стресс, фрустрация, кризис, депривация, конфликт. Эти состояния характеризуются доминированием острых или хронических негативных эмоциональных переживаний: тревоги, страха, депрессии, агрессии, раздражительности, дисфории. Возникающие в этих состояниях аффекты могут достигать такой степени интенсивности, что они оказывают дезорганизующее воздействие на интеллектуально-мнестическую деятельность человека, затрудняя процесс адаптации к происходящим событиям. Интенсивные эмоциональные переживания, (страх, паника, ужас, отчаяние) могут затруднять адекватное восприятие действительности, правильную оценку ситуации, мешая принятию решений и нахождению адекватного выхода из стрессовой ситуации. Эти явления, отражающие феноменологию психического функционирования человека в кризисе, оказываются в центре внимания как врачей-психиатров и психотерапевтов, так и психологов, оказывающих психологическую помощь людям, пострадавшим в чрезвычайных ситуациях.

Изучение наблюдавшихся при экстремальных ситуациях психических расстройств, а также анализ комплекса спасательных, социальных и медицинских мероприятий дают возможность схематически выделить три периода развития ситуации, в которых наблюдаются различные психогенные нарушения.

Первый (острый) период характеризуется внезапно возникшей угрозой собственной жизни и гибели близких. Он продолжается от начала воздействия экстремального фактора до организации спасательных работ (минуты, часы). Мощное экстремальное воздействие затрагивает в этот период в основном витальные инстинкты (например, самосохранения) и приводит к развитию неспецифических, внеличных психогенных реакций, основу которых составляет страх различной интенсивности. В это время преимущественно наблюдаются психогенные реакции психотического и непсихотического уровней. В ряде случаев возможно развитие паники.

Во втором периоде, протекающем при развертывании спасательных работ, по образному выражению «начинается нормальная жизнь в экстремальных условиях». В это время в формировании состояний дезадаптации и психических расстройств значительно большую роль играют особенности личности пострадавших, а также осознание ими не только продолжающейся в ряде слу-

чаев жизнеопасной ситуации, но и новых стрессовых воздействий (утрата родных, разобщение семей, потеря дома, имущества). Важными элементами пролонгированного стресса в этот период являются ожидание повторных воздействий, несовпадение ожиданий с результатами спасательных работ, необходимость идентификации погибших родственников. Психоэмоциональное напряжение, характерное для начала второго периода, сменяется к его концу, как правило, повышенной утомляемостью и "демобилизацией" с астено-депрессивными или апато-депрессивными проявлениями.

В третьем периоде, начинающемся для пострадавших после их эвакуации в безопасные районы, у многих происходят сложная эмоциональная и когнитивная переработка ситуации, переоценка собственных переживаний и ощущений, своеобразная "калькуляция" утрат. При этом приобретают актуальность также психогенно – травмирующие факторы, связанные с изменением жизненного стереотипа, проживанием в разрушенном районе или в месте эвакуации. Становясь хроническими, эти факторы способствуют формированию относительно стойких психогенных расстройств. Наряду с сохраняющимися неспецифическими невротическими реакциями и состояниями в этот период начинают преобладать затянувшиеся и развивающиеся патохарактерологические расстройства. Соматогенные психические нарушения при этом могут носить разнообразный подострый характер. В этих случаях наблюдаются как "соматизация" многих невротических расстройств, так и в известной мере противоположные этому процессу "невротизация" и "психопатизация". Во все периоды развития ситуации перед врачами-психиатрами, другими медицинскими работниками встают различные вопросы не только непосредственного лечения возникших или обострившихся в экстремальных условиях психических заболеваний, но и оценки психологических и клинко-психопатологических особенностей лиц, находящихся в очаге бедствия. Это необходимо в ряде случаев для предотвращения панических реакций, выявления и психокоррекции особенностей, способствующих возникновению нежелательных форм поведения и психогенных расстройств, создающих осложнения во взаимоотношениях и взаимовлиянии отдельных групп пострадавших и участников восстановительных работ. Важное значение это имеет также для профилактики развития патохарактерологических и психосоматических расстройств и для квалифицированной оценки рентных установок на отдаленных этапах. Отличительные черты психотравмирующих воздействий, их взаимодействие с конституционально-типологическими и соматическими индивидуальными особенностями человека и его жизненным опытом могут приводить к развитию разных психических расстройств на всех этапах развития экстремального воздействия. При этом их частота и характер во многом зависят от внезапности возникновения и остроты жизнеопасной ситуации.

Изложение основного материала. Остро возникшие жизнеопасные ситуации характеризуются внезапностью и чаще всего кратковременностью психогенного воздействия.

Поведение в остром периоде внезапно развившейся жизнеопасной ситуации во многом определяется эмоцией страха, которая до определенных пределов может считаться физиологически нормальной и приспособительно полез-

ной, способствующей экстренной мобилизации физического и психического напряжения, необходимого для самосохранения. По существу при любой осознаваемой человеком катастрофе возникают тревожное напряжение и страх. Появляются чувство растерянности, затруднение принятия рационального решения и начала действий. При неподготовленности к экстремальной ситуации растерянность определяет длительное бездействие, суетливость и является важнейшим показателем риска развития психогенных психических расстройств.

Клинические проявления страха зависят от его глубины и выражаются в объективных проявлениях и субъективных переживаниях. Наиболее характерны двигательные нарушения поведения, которые лежат в диапазоне от увеличения активности (гипердинамика, "двигательная буря") до ее уменьшения (гиподинамия, ступор). Однако следует отметить, что в любых, даже самых тяжелых условиях до 25% людей сохраняют самообладание, правильно оценивают обстановку, четко и решительно действуют в соответствии с ситуацией. Большинство людей (до 75%) при экстремальных ситуациях в первые мгновения оказываются "ошеломленными" и малоактивными.

Данное состояние можно описать термином "паническая реакция или атака". Обычно она кратковременна, ее пролонгация зависит от многих факторов, как социально-психологических, так и физических. В частности, в этот период неблагоприятное воздействие, способствующее развитию выраженных реакций страха, оказывают переутомление, голод, жажда, физическая боль, жара, холод, травматические повреждения.

Реакции страха в жизнеопасных условиях принято разделять на контролируемые и неконтролируемые.

Неожиданное возникновение жизнеопасной ситуации у неподготовленных людей может вызвать страх, сопровождающийся появлением измененного состояния сознания. Наиболее часто развивается оглушенность, выражающаяся в неполном осмыслении происходящего, затруднении восприятия окружающего, нечетком (неадекватном) выполнении необходимых жизнеспасющих действий.

Исследования пострадавших от чрезвычайных ситуаций показали, что более чем у 90% обследованных имелись психогенные расстройства. Их выраженность и продолжительность были различны – от нескольких минут (состояние оглушенности) до длительных и стойких невротических и психотических расстройств.

Психогенные расстройства однако, не всегда столь выраженные и продолжительные, наблюдаются при всех остро развившихся жизнеопасных ситуациях, затрагивающих большое число людей.

Можно проследить определенную динамику возникновения и развития отдельных психопатологических проявлений у пострадавших, зависящих от этапа внезапно развившейся экстремальной ситуации. Непосредственно после острого воздействия, когда появляются признаки опасности, у людей возникают растерянность, непонимание того, что происходит. За этим коротким периодом при простой реакции страха наблюдается умеренное повышение активности: движения становятся четкими, экономными, увеличивается мышечная сила, что способствует перемещению многих людей в безопасное место. На-

рушения речи ограничиваются ускорением ее темпа, запинками, голос становится громким, звонким. Отмечается мобилизация воли, анимация идеаторных процессов. Мнестические нарушения в этот период представлены снижением фиксации окружающего, нечеткими воспоминаниями происходящего вокруг, однако в полном объеме запоминаются собственные действия и переживания. Характерным является изменение ощущения времени, течение которого замедляется и длительность острого периода представляется увеличенной в несколько раз. При сложных реакциях страха в первую очередь отмечаются более выраженные двигательные расстройства. При гипердинамическом варианте наблюдается бесцельное, беспорядочное метание, множество нецелесообразных движений, затрудняющих быстрое принятие правильного решения и перемещение в безопасное место. Иногда отмечается паническое бегство. Гиподинамический вариант характерен тем, что человек как бы застывает на месте, нередко стараясь "уменьшиться", принимая эмбриональную позу, садится на корточки, обхватив голову руками. При попытке оказать помощь либо пассивно подчиняется, либо становится негативистичным. Речевая продукция отрывочна, ограничивается восклицаниями, в ряде случаев имеет место афония. Воспоминания о событии и своем поведении у пострадавших в этот период недифференцированы, суммарны.

Наряду с психическими расстройствами нередко отмечаются тошнота, головокружение, учащенное мочеиспускание, ознобоподобный тремор, обмороки. Восприятие пространства изменяется, искажаются расстояние между предметами, их размеры и форма. Порой окружающее представляется "нереальным", причем это ощущение сохраняется в течение нескольких часов после воздействия. Длительными могут быть и кинестетические иллюзии (ощущение качающейся земли, полета, плавания и т.д.).

При простой и сложной реакциях страха сознание сужено, хотя в большинстве случаев сохраняются доступность внешним воздействиям, избирательность поведения, возможность самостоятельно находить выход из затруднительного положения. Особое место в этот период занимает угроза развития состояний паники. Индивидуальные панические расстройства определяются аффективно-шоковыми реакциями, основные проявления которых описаны выше. При развитии таких реакций, особенно одновременно у нескольких пострадавших, возможно их влияние друг на друга и на окружающих, приводящее к массовым индуцированным эмоциональным расстройствам, сопровождающимся "животным" страхом. Индукторы паники (паникеры) – люди, которые обладают выразительными движениями, гипнотизирующей силой криков, ложной уверенностью в целесообразности своих действий. Становясь лидерами толпы в чрезвычайных обстоятельствах, они могут создать общий беспорядок, быстро парализующий целые коллективы, лишаящий людей возможности оказывать взаимопомощь, соблюдать целесообразные нормы поведения. "Эпицентром" развития массовой паники обычно являются высококовнушаемые истерические личности, отличающиеся эгоистичностью и повышенным самолюбием.

Из этого следует, что в различных катастрофических ситуациях предотвращение паники состоит в предварительном обучении людей действиям в критических ситуациях, в правдивой и полной информации во время и на всех

етапах розвитку чрезвычайных событий, в специальной подготовке активных лидеров, способных в критический момент возглавить растерявшихся людей, направить их действия на самоспасение и спасение других пострадавших.

В ситуации острого экстремального воздействия реактивные психозы представлены в основном аффективно-шоковыми реакциями, которые развиваются мгновенно и протекают в фугийформной и ступорозной форме.

Фугийформная реакция характеризуется сумеречным расстройством сознания с бессмысленными беспорядочными движениями, безудержным бегством, нередко в сторону опасности. Пострадавший не узнает окружающих, отсутствует адекватный контакт, речевая продукция бессвязная, нередко ограничивается нечленораздельным криком. Отмечается гиперпатия, при которой звук, прикосновение еще более усиливают страх, при этом нередко отмечается немотивированная агрессия. Воспоминания о пережитом частичные, обычно запоминается начало события.

При ступорозной форме наблюдаются общая обездвиженность, оцепенение, мутизм, иногда кататоноподобная симптоматика. Больные не реагируют на окружающее, часто принимают эмбриональную позу. Отмечаются нарушения памяти в виде фиксационной амнезии.

Истерические психозы при внезапных экстремальных воздействиях являются аффектогенными, и в их возникновении важную роль играет не только страх, но и такие особенности личности, как психическая незрелость, эгоизм.

В клинической картине истерического психоза облигатным синдромом является аффективное сужение сознания с последующей амнезией. Нередко сознание заполняют яркие тематичные зрительные и слуховые галлюцинации, больной "переносится" в психотравмирующую ситуацию, вновь переживая события, в которых он участвовал. При истерическом ступоре мимика больного отражает переживания страха, ужаса, иногда он беззвучно плачет. Обездвиженность, мутизм нередко прерываются, и больной может рассказывать о психотравмирующей ситуации. Истерические психозы обычно более длительны, чем аффективно-шоковые реакции. Возникнув в период экстремального воздействия, они могут продолжаться в течение нескольких месяцев после его завершения и требуют длительного, нередко стационарного лечения.

Завершаются острые реактивные психозы резким падением психического тонуса, частичным ступором в виде паралича эмоций. Довольно часто отмечаются состояния протрации, тяжелой астении, апатии, когда угрожающая ситуация не вызывает переживаний. Нередки остаточные явления в виде истерических расстройств, представленных пуэрилизмом, синдромом Ганзера, псевдодеменцией. Однако наиболее распространенным является астенический симптомокомплекс.

После окончания острого периода у некоторых пострадавших наблюдаются кратковременное облегчение, подъем настроения, стремление активно участвовать в спасательных работах, многоречивость, бесконечное повторение рассказа о своих переживаниях, отношении к случившемуся, бравада, дискредитация опасности. Эта фаза эйфории длится от нескольких минут до нескольких часов. Как правило, она сменяется вялостью, безразличием, идеаторной затор-

моженностью, затруднением в осмыслении задаваемых вопросов, трудностями при выполнении даже простых заданий. На этом фоне наблюдаются эпизоды психоэмоционального напряжения с преобладанием тревоги. В ряде случаев развиваются своеобразные состояния, пострадавшие производят впечатление отрешенных, погруженных в себя. Они часто и глубоко вздыхают, отмечается брадикардия, ретроспективный анализ показывает, что в этих случаях внутреннее переживание нередко связывается с мистически-религиозными представлениями. Другой вариант развития тревожного состояния в этот период может характеризоваться преобладанием "тревоги с активностью". Характерными являются двигательное беспокойство, суетливость, нетерпеливость, многоречивость, стремление к обилию контактов с окружающими. Экспрессивные движения бывают несколько демонстративны, утрированы. Эпизоды психоэмоционального напряжения быстро сменяются вялостью, апатией.

В третьем периоде остро начавшейся катастрофической ситуации наблюдается сближение, а во многих случаях и идентификация клинических проявлений с расстройствами, отмечаемыми на отдаленных этапах медленно развивающихся экстремальных воздействий. Существенные отличия имеются у лиц, переживших ту или иную катастрофу и продолжающих находиться под влиянием ее последствий. В этот период у пострадавших возникают прежде всего разнообразные невротические и психосоматические расстройства, а также патохарактерологические развития личности. По особенностям проявлений, степени выраженности и стабильности наблюдающиеся психогенные нарушения при этом могут быть разделены на начальные, рудиментарные и развернутые проявления психической дезадаптации (невротические, психопатические и психосоматические). Для первых характерны нестабильность, фрагментарность расстройств, ограниченных одним-двумя симптомами непсихотического регистра, непосредственная связь болезненных проявлений с конкретными внешними воздействиями, уменьшение и исчезновение отдельных расстройств после отдыха, переключения внимания или деятельности, снижение порога переносимости различных вредностей, физического или психического напряжения.

Активный расспрос пострадавших в этот период позволил выявить чувство повышенной усталости, мышечную слабость, дневную сонливость, расстройства ночного сна, диспепсические явления, транзиторные дизритмические и дистонические расстройства, усиление потливости, тремор конечностей. Часто отмечаются состояния повышенной ранимости, обидчивости. Указанные расстройства наблюдаются изолированно и не могут быть объединены в клинические симптомокомплексы. Однако по преобладанию тех или иных расстройств можно выделить начальные субневротические расстройства аффективного, астенического, вегетативного, смешанного круга.

В динамике астенических расстройств, развившихся после экстремальной внезапно возникшей жизнеопасной ситуации, часто наблюдаются аутохтонные эпизоды психоэмоционального напряжения с преобладанием аффекта тревоги и усилением вегетосоматических нарушений. По существу астенические расстройства являются основой, на которой формируются различные пограничные нервно-психические расстройства. В ряде случаев они приобретают затяжной и хронический характер.

При розвитку на фоні астениї виражених і відносно стабільних афективних реакцій власне астеничні розлади як би відтеснюються на другий план. У постраждалих виникають сумневі, тривожне напруження, дурні передчуття, очікування якого-то несчастья. Появляється "прислуховування до сигналів небезпеки", якими можуть виявитися сотрясение ґрунту від рухомих механізмів, несподіваний шум або, навпаки, тишина. Все це викликає тривогу, супроводжувану напруженням м'язів, дрижанням у руках, ногах. Це сприяє формуванню стійких і тривалих фобічних розладів. Зміст фобічних переживань у осіб, переживших смерть, землетрясіння, достатньо конкретно і відображає загальний фон настрою, так і пережиту ситуацію. Найчастіше боязнь закритих приміщень, "страх погоди" (метеофобія). Крім фобій, як правило, відзначаються неуверенність, важкість у прийнятті навіть простих рішень, сумніви в істинності і правильності власних дій. Часто спостерігаються близькі до навязливості постійні обговорення пережитої ситуації, спогади про минуле життя з її ідеалізацією.

Іншим видом прояву емоційного напруження є психогенні депресивні розлади. Наприклад, виникає своєрідне усвідомлення "своєї винуватості" перед загинувшими, виникає відвернення до життя, сумніви, що вижив, а не загинув разом з родичами. Феноменологія депресивних станів доповнюється астеничними проявами, а в ряді спостережень апатією, байдужістю, виникненням тоскливого афекту. Неможливість впоратися з проблемами призводить до пасивності, розчаруванню, зниженню самооцінки, відчуттю неспроможності. Нерідко депресивні прояви бувають менш вираженими і на передній план виступає соматичний дискомфорт (соматичні "маски" депресії): дифузна головна біль, посилювана ввечері, кардіалгії, порушення серцевого ритму, анорексія.

В цілому депресивні розлади не досягають психотичного рівня, у постраждалих не буває ідеаторної затриманості, вони хоча і з трудом, але справляються з повсякденними клопотами.

Крім зазначених невротических розладів у людей, переживших життєво небезпечну ситуацію, достатньо часто має місце декомпенсація акцентуацій характеру і психопатических особливостей. При цьому велике значення мають як індивідуально значимі психотравмуючі ситуації, так і передшествовавший життєвий досвід і особисті установки кожного індивіда. Особливості особистості накладають відбиток на невротическі реакції, граючи важливу патопластическу роль.

Основну групу станів особистісної декомпенсації звичайно становлять реакції з перевагою радикала збудливості і чутливості. Такі особи по незначущому приводу дають бурні афективні вибухи, об'єктивно не відповідні тій або іншій психогенній причині. При цьому нерідко агресивні дії. Такі епізоди частіше всього короточасні, протікають з деякою демонстративністю, театральністю, швидко сменяються астенодепресивним станом, в'ялістю і байдужістю до оточуючого.

Іноді відзначається дисфорическа окраска настрою. Люди в подібному стані сумні, угрюмі, постійно невдоволені. Вони оспаривають розпо-

ряжения и советы, отказываются выполнять задания, ссорятся с окружающими, бросают начатую работу. Нередки и случаи усиления паранойяльных акцентуаций – пережившие острую экстремальную ситуацию становятся завистливыми, следят друг за другом, пишут жалобы в различные инстанции, считают, что их обделили, поступили с ними несправедливо. В этих ситуациях наиболее часто развиваются рентные установки.

Наряду с отмеченными невротическими и психопатическими реакциями на всех трех этапах развития ситуации у пострадавших отмечаются вегетативные дисфункции и расстройства сна. Последние не только отражают весь комплекс невротических нарушений, но и в значительной мере способствуют их стабилизации и дальнейшему усугублению. Чаще всего затруднено засыпание, ему мешают чувство эмоционального напряжения, беспокойство, гиперестезии. Ночной сон носит поверхностный характер, сопровождается кошмарными сновидениями, обычно кратковременен. Наиболее интенсивные сдвиги в функциональной активности вегетативной нервной системы проявляются в виде колебаний артериального давления, лабильности пульса, гипергидроза, озноба, головных болей, вестибулярных нарушений, желудочно-кишечных расстройств. В ряде случаев эти состояния приобретают пароксизмальный характер, становясь наиболее выраженными во время приступа. На фоне вегетативных дисфункций нередко наблюдаются обострение психосоматических заболеваний, относительно компенсированных до экстремального события, и появление стойких психосоматических нарушений.

Выводы. Динамика, компенсация и, напротив, декомпенсация указанных пограничных форм психических расстройств на отдаленных этапах течения экстремально возникшей жизнеопасной ситуации зависят главным образом от решения социальных проблем, с которыми столкнулись пострадавшие. Собственно медицинские и медико-профилактические мероприятия в этих случаях носят в известной мере вспомогательный характер.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антипов В. В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям / Антипов В. В. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004.
2. Бодров В. А. Развитие профессиональной мотивации спасателей / В. А. Бодров, Ю. В. Бессонова // Психологический журнал. – № 2. – 2005. – Т. 26. – С. 45–56.
3. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания : диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова – СПб., 2005.
4. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Грановская Р. М. – Л. : ЛГУ, 1988.
5. Дикая Л. Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека (системно-деятельностный подход) / Дикая Л. Г. – М. : ИП РАН, 2003.
6. Елисеева И. Н. Профессиональное здоровье. Синдром выгорания и его профилактика : методические рекомендации / Елисеева И. Н. – М., 2006.
7. Зеер З. Ф. Психология профессий / Зеер З. Ф. – М. : Академический проект, 2006.
8. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия : [учебное пособие] / Кабаченко Т. С. – М. : Пед-общество России, 2000.

9. Климов Е. А. Введение в психологию труда : [учебник для вузов] / Климов Е. А. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998.

10. Крюкова М. А. Профессиограмма спасателя поисково-спасательной службы МЧС России : руководство ГУ ЦЭПП МЧС России (филиал ВЦЭРМ МЧС России г. Санкт-Петербург) / Крюкова М. А. – М., 2000.

11. Марищук В. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Марищук, В. Евдокимов. – СПб. : Сентябрь, 2001.

12. Орел В. Е. Исследование феномена психического выгорания в отечественной и зарубежной психологии / В. Е. Орел // Проблемы общей и организационной психологии. – Ярославль, 1999. – С. 76–97.

13. Приемы психологической саморегуляции для спасателей и пожарных : методич. рекомендации / под общей ред. Ю. С. Шойгу. – М., 2006.

14. Основы психологической саморегуляции / Прокофьев Л. Е. – СПб. : Лань, 2003.

УДК 159.9

Хмель Н.Д., к. психол. н., доцент кафедры теоретической и практической психологии Одесского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского;

Зинченко И.И., психолог, аспирантка кафедры теоретической и практической психологии Одесского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА РЕЛИГИОЗНОЙ ВЕРЫ

У статті розглядаються підходи до розуміння психологічної природи релігійної віри і дано її визначення.

Ключові слова: релігійна віра, релігійні відчуття, здорова і «токсична» релігійна віра.

В статье рассматриваются подходы к пониманию психологической природы религиозной веры и дано ее определение.

Ключевые слова: религиозная вера, религиозные чувства, здоровая и «токсичная» религиозная вера.

Постановка проблемы. Состояние психического здоровья человека и общества зависит от множества факторов. Одной из важных составляющих личной и общественной жизни является религия. Пути и механизмы влияния религиозной веры на психическое состояние человека активно изучаются в целях их возможного позитивного использования. Однако до сих пор не раскрыта психологическая сущность религиозной веры.

Религиозная вера является предметом изучения нескольких дисциплин: философии, социологии, психологии. В рамках самих этих дисциплин в разное время и с позиций разных теоретико-методологических направлений сформировались представления о природе, развитии, типологии как религиозности, так и религиозной веры.

С позиции психологической науки, актуальность изучения веры обусловлена следующим. В психологии вера признается различными исследователями

как значимый психологический факт, феномен и рассматривается в работах Б.С. Братуся, В.Р. Букина и Б.А. Ерунова, Ю.Ф. Борункова, Р.М. Грановской, А.К. Козыревой, К.К. Платонова, Т.П. Скрипкиной, Д.М. Угриновича, П.Н. Шихирева, Э. Фромма, К.Г. Юнга и др. Однако нередко понятие веры вводится учеными как объяснительное и не нуждающееся в специальном изучении. При этом употребляемые определения веры носят не строго научный характер, а служат результатом либо ее обыденного понимания, либо философского истолкования; также в некоторых психологических исследованиях феномен веры отождествляется с конкретной религией или религиозной верой. Ввиду этого понятие веры остается весьма расплывчатым и нечетким, сам термин – неоднозначным и вариативным, а феномен веры растворяется в многообразии формулировок и теряет свой самостоятельный статус.

Вера оказывает влияние на всю внутреннюю организацию человека – его мысли, чувства, установки, ценности. Носителем веры является человек, и действие веры неразрывно связано с его внутренними преобразованиями и их отражением во внешней действительности. Ввиду этого очевидна односторонность представлений о феномене веры без его содержательной психологической характеристики.

Цель статьи – раскрыть психологическую сущность религиозной веры и ее виды.

Анализ последних исследований и публикаций. Среди исследователей нет согласия во взглядах на природу феномена веры, его психологические особенности. Так, Ю.Ф. Борунков [1] относит веру к элементам сознания; К. К. Платонов определяет ее как «чувства, окрашивающие образы, фантазии и создающие иллюзию реальности и познания их» [10, С. 37]; В.Р. Букин и Б.А. Ерунов говорят о вере как о коренной способности человека, связанной с его отношением к окружающим людям и природе [9]. Для Т.П. Скрипкиной вера есть «феномен сознания, психологически связанный с актом принятия» [9, С. 38].

А.М. Двойнин в некоторых психологических подходах к изучению феномена веры выделяет следующие ошибки:

- отождествление веры как механизма (принятия, признания) с содержанием тех представлений, которые принимаются в качестве истинных;
- абстрактность рассмотрения веры, ее «незаземленность» к психологической действительности – процессам, свойствам, состояниям;
- отождествление веры с ее проявлениями;
- элементаризм при рассмотрении веры как суммы компонентов (интеллектуальных, эмоциональных, волевых), ее «растворение в других явлениях»;
- мистификация веры как особой реальности, «концентрирующего начала, некой духовной инстанции» [5].

На наш взгляд, наиболее приблизился к пониманию психологического «существа» веры Б.С. Братусь. Он не только проследил несовпадение веры с другими психологическими явлениями, но и наметил характер связи с ними. Вера для него – предпосылка осуществления, необходимая поддержка, условие любой сколько-нибудь сложно организованной активности. Рассуждая о деятельности, автор утверждает, что для ее успешного выполнения недостаточно самого принятия решения, сознания мотива, доводов разума, усилий воли

и т.п. Человеку необходимо наличие целостного образа будущего, который поддерживается и живет в нем, с которым у него эмоциональная связь, в который – и иного слова не подобрать – он верит, часто, несмотря на колебания, ослабление воли или разумные доводы, призывающие повременить или вовсе прекратить деятельность [2].

Данному пониманию адекватна мысль Д.Н. Угриновича о вере как об активном личном отношении, которое охватывает волевые процессы и которое включает в себе личностную оценку своего предмета [11].

В психологии личности феномен веры связывается авторами с такими психическими образованиями, как эмоции, чувства, переживания, убеждения, смыслы, отношения, действия и др. Таким образом, в феномене веры отражаются всевозможные стороны психической действительности. Избежать растворения в них можно, только выдвинув следующие предположения: вера является интегральной психологической характеристикой, объединяющей в единое целое различные явления психической действительности; вера есть системное психическое образование, не сводимое к элементам психики [5].

Что же такое религиозная вера? Особенности религиозной веры заключаются в специфике ее предмета. Предметом религиозной веры является существование сверхъестественного. Религиозный человек верит, что помимо видимого и реально воспринимаемого материального мира имеется еще и другой мир, мир бога, духовных сущностей, сверхъестественных сил, где действуют иные, не доступные человеческому разумению, законы, а что этот сверхъестественный мир определяет все развития – и материального мира, и жизнь самого человека [1].

Существует взгляд на психологическое существо религиозной веры как на явление эмоциональной сферы личности. О религиозной вере как о чувстве писали (Джеймс, Платонов 1984, Грановская 2004, 2010, Зенько 2005).

Помимо данных трактовок, которые следует обозначить как общепсихологические, существует еще и другое, социально-психологическое понимание, согласно которому религиозная вера есть вера в религиозные авторитеты. Так, в словаре-справочнике по социальной психологии находим такую трактовку религиозной веры. Религиозная вера – это вера:

- а) в истинность религиозных догматов, текстов, представлений и т.д.;
- б) в объективное существование существ, свойств, связей, превращений (являются продуктом процесса гипостазирования – приписывания отвлеченным понятиям самостоятельного существования, рассмотрения общих свойств, отношений и качеств как самостоятельно существующих объектов), которые составляют предметное содержание религиозных образов;
- в) в возможность общения с кажущимися объективными существами, воздействия на них и получения от них помощи;
- г) в действительное совершение каких-то мифологических событий, в их повторяемость, в наступление ожидаемого мифологического события, в причастность к такого рода событиям;
- д) религиозные авторитеты – «отцов», «учителей», «святых», «пророков», церковных иерархов, служителей культа и т.д.

В религиозной вере доминирующую роль играют различные психические процессы и прежде всего воображение. Глубокая религиозная вера предполагает существование в сознании человека представлений о сверхъестественных существах (в христианстве, например, Иисуса Христа, Богородицы, святых ангелов и т.п.) и их ярких образов, способных вызвать к себе эмоциональное и заинтересованное отношение.

Гораздо меньшую роль в религиозной вере играет логическое, рациональное мышление со всеми его особенностями и атрибутами (логической непротиворечивостью, доказательностью и т.п.) [7].

Изложение основного материала. Анализ существующих представлений о психологической природе религиозной веры позволяет отметить их недостаточную адекватность действительности [5].

Во-первых, религиозная вера в той форме, которая существует у конкретного верующего, не исчерпывается самим фактом утверждения существования сверхъестественной (Божественной) действительности или признанием истинности религиозного догмата. Она всегда есть нечто большее – человек верит не только в то, что человек может получить спасение, «просветление», приблизиться к вечным законам мироздания и т.п. Поэтому реальный объем той действительности или информации о ней, в которую человек верит, неизмеримо больше, чем просто признание факта ее существования или догматического положения о ней.

Во-вторых, понимание религиозной веры как переживания «истин веры» также не полностью соответствует действительности. Безусловно, в определенные моменты жизни (например, во время откровения, коллективного поклонения культу т.п.) религиозная вера достаточно ярко переживается. Прекрасные описания этого состояния нам оставил У.Джеймс в хрестоматийной работе «Многообразие религиозного опыта». Вера человека в момент осознания собственного спасения проявляется в переполняющем верующего эйфорическом состоянии «радостной уверенности», чувстве единения с Богом и миром, при этом сухие догматические положения «оживают», облекаются реальностью и достоверностью [4]. Тем не менее, в повседневной жизни конкретного верующего данные переживания истин веры не постоянны. При этом его вера не уменьшается – присутствие в жизни Бога продолжает определять его поступки, мысли, чувства или влиять на них.

В-третьих, трактовка религиозной веры как веры в авторитеты ограничивает ее психологическую природу явлением межличностного доверия, что не дает возможности раскрыть общепсихологические особенности религиозной веры [5].

Итак, религиозная вера по своей психологической природе носит характер взаимоотношений человека с Богом. Эти взаимоотношения обладают рядом особенностей. Они всегда субъект-субъектны, т.к. верующий обращается не к своим представлениям о Боге, а к нему самому как автономному субъекту, соответственно верующий воспринимает некоторые события как проявление активности Бога по отношению к себе.

Характерной чертой является то, что отношения с Богом не всегда личностны (в некоторых религиозных верованиях бог предстает как некий безлич-

ный Абсолют или достаточно абстрактная высшая сила), но всегда личные, интимные.

Взаимоотношения с Богом имеют дойную локализацию: они существуют одновременно внутри человека и вне его. Эта особенность религиозной веры проистекает из двойного способа существования Бога – Бог всегда внутри человека, но Он же и Тот, кто существует независимо от нас.

Еще одно свойство их взаимоотношений – открытый характер со стороны человека и таинственный со стороны Бога. Это свойство заключается в предельной открытости человека перед Богом – Бог видит сердца людей и знает самые сокровенные помыслы человека. При этом Бог для человека всегда заключает в себе тайну. Он неведомый и до конца непознаваем даже в те моменты, когда открывается человек.

Отношениям человека и Бога также присущи некоторые особенности межличностных отношений людей. Человек может занимать некую сознательную позицию по отношению к Богу. Отношения могут находиться в разной фазе развития. Они динамичны и способны к содержательным изменениям; например, человек может обижаться на Бога или доверие к Богу может возрастать, человек может некритично следовать воле Бога или пытаться манипулировать им и т.п. [5].

В своем труде «Психология веры» Р.М. Грановская также указывает на эмоциональный характер взаимоотношений человека и Бога. Обычно Бог вызывает амбивалентные чувства и страх, надежду. С одной стороны, это благочестивый страх, вызываемый тем, что Бог переживается как нечто «совершенно другое», неизмеримо более высокое по отношению к человеку, и возбуждает чувство испуга, трепета, совершенной зависимости. С другой стороны, человек приписывает Богу все лучшие черты и ожидает от него доброжелательного отношения к себе в этом мире и после смерти. Такое представление Бога создает условия для подавления страха и роста доверия к жизни, т.е. позитивного чувственного опыта – радости, благодарности, почитания и надежды. При этом любовь выступает как высшая зрелая форма человеческого отношения. Любовь – духовная способность, которой не все люди наделены в равной степени. Способность любить выступает мерой того, насколько человек продвинулся в своем духовном развитии. Любовь – это единство с кем-то или с чем-то вне самого себя, поэтому как бы отождествляет человека с Богом и сближает людей. Любовь удовлетворяет потребность человека в единении с миром при сохранении его чувства целостности и индивидуальности. Авиценна в своем «Трактате о любви» приписывает любви положительную роль, содействующую восхождению души к единению с Божеством [3].

Р.М. Грановская выделяет у религиозной веры следующие основные свойства: полагать свое сердце на Бога, доверять, почитать, любить, одобрять и стремиться к нравственности. Вера не исчерпывается слепой убежденностью, но в какой-то мере соединена теми знаниями о сущностях и принципах, которые в данной религии внедряются в воспитание и образование как безусловные истины.

При акценте «полагать» вера определяется как мировоззренческое и психологическое принятие основных положений данной религиозной системы.

Кроме того, полагание обозначает разделение сферы влияния, передачу ответственности за многие тяготы жизни Богу, высвобождение душевных сил человека для других сфер существования.

«Доверять» акцентирует способность человека признать религиозную истину, несмотря на отсутствие доказательств и все доводы рассудка. Доверие делает веру могучей силой, превосходящей даже разум, и более эффективной, чем надежда и мечта [3].

В основе потребности веры, особенно религиозной веры, лежит врожденное стремление человека к самораспространению за пределами своих возможностей и достоверного знания.

Для насыщения человеку этой потребности и нужен этот «мост» через неведомое в виде веры. Про себя любой человек знает, что ему не хватает сил и способностей для достижения желаемого. Тогда ему нужна помощь кого-то, достаточно похожего, чтобы его понять, и достаточно всемогущего, чтобы исполнить то, что ему не под силу, ему и человеку вообще. Такие свойства Бога – как бытие, не ограниченное временем и пространством, его вездесущность, есть образное представление человека о свойствах этого помощника [3].

С помощью идеи Бога человек выносит часть себя за пределы своей индивидуальности и телесности. В этом смысле Бог есть продукт развития самосознания человека, а познание Бога есть неосознанное познание самого себя. Общий путь развития человека состоит в том, что он постепенно все более принимает от Бога, уподобляется ему и тем самым улучшает себя [12].

Л. Фейербах был убежден, что религиозная потребность присуща самой природе человека и она глубока, неискоренима и не может быть уничтожена увеличением человеческого знания о мире. Тайна любой религии есть тайна сочетания в человеке сознания с бессознательным.

З. Фрейд неоднократно отмечал, что религия берет свое начало в ощущении беспомощности человека перед внешними силами природы и мощными внутренними силами врожденных инстинктов в себе [14].

П.А. Флоренский также определяет религиозную веру как «систему таких действий и переживаний, которые обеспечивают душе спасение, т.е. такое равновесие душевной жизни, которое спасает нас, наш внутренний мир от таящегося в нем хаоса и, водворяя мир в душе, умиротворяет и целое общество, всю природу» [13].

Религиозная вера обладает чудесной способностью. Вера несет утешение, ослабляет страх перед бедами жизни, перекладывая неизбежные решения на любящего и все сильного Бога. При этом большую роль играет и идея загробного воздаяния, искупающего земные страдания счастьем в ином мире, где царит глобальная справедливость. Именно возникающая гамма положительных эмоций провоцирует обращение к религии в трудной жизненной ситуации [3].

Действительно, когда стоит вопрос психического выживания, человека спасает вера. А религиозная вера в максимальной степени поддерживает, помогает понять то, что не ясно, принять, примириться с тем, что не в силах изменить.

На наш взгляд, наиболее полное, объемное определение религиозной веры раскрыл в своих работах отечественный ученый Москалец В.Н. Религиоз-

ную веру он определяет как интегративно целостное образование психики человека, в которой представлены все основные психологические феномены: познавательно-мыслительные, фантазийные, эмоциональные, волевые, бессознательные. В структуре веры они наполняются религиозным содержанием. Иррациональность, интуитивность религиозной веры состоит в том, что, несмотря на достоверность, истинность ее содержания, для субъекта веры невозможно рационально (научными, логическими) аргументами донести объективную реальность ее предмета [8].

Вера как ценностно-ориентационное отношение, позиция субъекта наполнена его интересом, заинтересованностью, эмоциональными переживаниями, чувствами. Если религиозные размышления, образы, представления не насыщены интенсивными эмоциональными переживаниями, чувствами, то это свидетельствует про отсутствие либо угасание истиной веры.

Но сами по себе эмоциональные переживания не являются источником веры. Очевидно, что специфично религиозных, связанных только с верою эмоциональных переживаний, процессов, состояний не существует. Универсальным эмоциональным переживаниям (настроениям, эмоциям, аффектам, чувствам) дает религиозное содержание их направленность на религиозный предмет, который должен быть обозначен и осмыслен.

Разным верующим свойственны различные по содержанию эмоциональные состояния, связанные с верою. На их особенности влияет направленность (содержание догматики, морального учения) веры. Одним из таких состояний являются религиозные чувства.

Религиозные чувства – постоянные и длительные эмоциональные состояния, объектом которых является Бог, сверхъестественные существа, религиозные ценности.

К таким чувствам относят религиозную любовь, религиозный страх, религиозное чувство возвышенного.

Религиозная любовь – чувство любви, связанное с верой в Бога. Религиозный страх – чувство страха, связанное с идеей божественной кары. Религиозное чувство возвышенного – чувство восхищения от осознания присутствия наивысшего [8].

По утверждению американского психолога Г.В. Олпорта [16], какие-либо способы найти какую – либо особенную религиозную эмоцию и положить в основу всей палитры религиозных переживаний обречены на неудачу, так как такой эмоции не существует.

Некоторые исследователи (Шлейермахер К., Фейербах Л.А.) переоценивали значение эмоционального переживания в становлении и функционировании веры, приуменьшая роль других (благоговения, страха, любви, скорби, разочарования).

Так Ф. Шлейермахер [15] определил, что ключевое религиозное чувство есть чувство зависимости. Но такого специфического эмоционального состояния нет. Ситуация зависимости выявляется мысленно, осознанно. Этот процесс указывает на отношение субъекта и его первые эмоциональные реакции. Поэтому Ф. Шлейермахер, характеризуя чувство зависимости, анализировал такие эмоциональные переживания как священный трепет и восхищение.

Л.А. Фейербах [12] искал в чувстве зависимости основное психологическое пояснение религии, понимая одновременно, что оно не совсем чувство. А свое отличие от атеистов он видел в том, что использовал для психологии пояснения религии не только негативные, но и позитивные мотивы, не только беспомощность и страх, а противоположные чувства: радость, благодарность, любовь и уважение.

Вера как упование на лучшее, надежда и любовь характерны для современных религий больше, чем страх, отчаяние и гнев. В современных религиях доминируют позитивно окрашенные эмоциональные переживания.

В вере существуют, взаимодействуют позитивно и негативно эмоционально окрашенные переживания, динамика соотношения которых обуславливается многими законами. Одним из проявлений такой динамики является катарсис – очищение души от негативно окрашенных, тревожно-гнетущих эмоциональных переживаний путем их трансформации в позитивно окрашенные, радостно-оптимистичные [8].

В связи с развитием человечества, эволюцией религии, негативно окрашенные эмоциональные состояния (особенно страх как эмоционально-психологическая основа религии) постепенно вытесняются позитивно окрашенными эмоциональными переживаниями: любовью, благоговением, благодарностью.

Наибольшей интенсивности религиозно-эмоциональный катарсис наблюдается при так называемом мистическом экстазе (переживание верующим невысказанного блаженства).

Таким образом, не существует каких-то специфических эмоциональных феноменов. Эмоциональный элемент веры образуют обычные эмоциональные переживания (состояния, процессы), которые направлены на религиозный объект. Москалец В.П. считает, что эмоциональные переживания обуславливают личностную значимость, ценность веры для субъекта и образуют основу ее функциональной динамики [8].

Раскрыть психологическую сущность религиозной веры полностью можно только, если рассмотреть ее виды.

Зарубежные исследователи (Л.Р. Кивлев, С. Артенбер, Дж. Фелтон) выделяют здоровую религиозную веру и «токсичную».

Л.Р. Кивлев выделяет черты, элементы здоровой религиозной веры:

- уважение ко взглядам других;
- установка радости и любви;
- постоянство; полнота; целостность.

Более детальные характеристики здоровой религиозной веры сформулировали С. Артенберн и Дж. Фелтон. Итак, здоровая религиозная вера:

- фокусирована на Бога;
- постоянно возрастает;
- сопровождается уважением к собственной личности и убеждениям других;
- ориентирована на свободное служение;
- обогащает человека;
- сопровождается осознанием своего несовершенства;

- происходит из внутренних убеждений и противостоит конформизму;
- ориентирована на теплые межличностные отношения;
- базируется на личном опыте Богообщения;
- антиномична и не следует принципам «или/или», «они/мы», «все/ничего»;
- не осуждает;
- основана на реальности;
- не несет функций защитного механизма;
- преисполнена благоговения и любви.

В противоположность здоровой религиозной вере С. Артенбер и Дж. Фелтон вводят понятие «токсичной веры». Это вера, в которой человек использует Бога или религию для достижения выгоды, власти, престижа или удовольствия. Авторы выделяют разновидности токсичной веры:

1. Компульсивная религиозная активность _ обусловлена чувством вины или желанием обрести особое расположение в глазах Бога.

2. Лень – представляет собой попытку снятия с себя ответственности вместо того, чтобы действовать самим. Люди с данной формой веры молят Бога о чуде.

3. Самоцентрированность – отсутствие интереса к другим, озабоченность только собственным спасением. В качестве существенных характеристик «токсичной веры» исследователи назвали следующее:

- утверждение особых знаний или возможностей;
- авторитарность;
- менталитет по типу «мы против них»;
- преобладание мотивации наказания;
- закрытость коммуникаций;
- введение особых правил одежды и поведения [17; 18; 19].

Понимание видов веры очень важно при изучении механизмов ее влияния на психологическое состояние человека. В дальнейшем мы планируем изучить особенности религиозной веры подросткового возраста.

Выводы. Религиозная вера – это интегративное, ценностно-интеграционное образование психики человека, в котором представлены все основные психические феномены: познавательные, фантазийные, эмоционально-волевые, бессознательные, наполненные религиозным содержанием.

В религиозной вере доминирующую роль играют эмоционально-волевые и бессознательные компоненты психики человека. Гораздо меньшую роль играет логическое, рациональное мышление.

Она обладает особой способностью быть проводником между чувством и знанием. В своей первоначальной форме вера есть чувство, которое уходит в глубину психики. Вера не существует без чувственной окраски, что отличает веру от знания.

Религиозная вера по своей психологической природе носит характер взаимоотношений человека с Богом. Основные свойства религиозной веры: полагать свое сердце на Бога, доверять, почитать, любить, одобрять и стремиться к нравственности.

Зарубежные исследователи выделяют здоровую и «токсичную» религиозную веру. Религиозная вера является главным критерием и показателем религиозности человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Борунков Ю. Ю. Структура религиозного сознания / Борунков Ю. Ю. – М. : Прогресс, 1991. – 240 с.
2. Братусь Б. С. Двойное бытие души и возможность христианской психологии // Вопросы психологии. – 1998. – № 4. – С. 71–79.
3. Грановская Р. М. Психология веры / Грановская Р. М. – СПб. : Литер, 2010. – 480 с.
4. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / Джеймс У. – М. : 1910. – 408 с.
5. Двойнин А. М. О психологической природе религиозной веры / А. М. Двойнин // Психологические исследования : вып. 3 под ред. А. А. Журавлева, Е. А. Сергиенко. – М. : Изда-во Институт психологии РАН 2008. – 336 с. (труды молодых ученых МП РАН) [с. 81-92].
6. Зенько Ю. М. Психология и религия / Зенько Ю. М. – СПб. : Алтейя, 2002. – 384 с.
7. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь–справочник / Крысько В. Г. – Мн. : Харвест, 2004. – 688 с.
8. Москалец В. П. Психология релігії : [посібник] / Москалец В. П. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
9. Основы религиоведения : [учебник / под ред. И. Н. Яблокова, Ю. Ф. Борункова и др.]. – М. : Высшая школа, 1994. – 368 с.
10. Платонов К. К. Психология религии / Платонов К. К. – М. : Высшая школа, 1986. – 224 с.
11. Угринович Д. М. Психология религии / Угринович Д. М. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.
12. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2т. / Фейербах Л. –Т.2. – М, 1955. – 486 с.
13. Флоренский П. А. Столп и утверждение истин : в 2т. / Флоренский П. А. Столп и утверждение истин / т. 1. ч. 1. М «Правда», 1990-490 с. (приложение к журналу «Вопросы философии»).
14. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов // сост. и общ. ред. А. А. Яковлева, перевод. – М. : Политиздат, 1989. – 398 с.
15. Шлейермахер Ф. Д. Речи о религии к образованным людям и ее презирающим : монологи / Шлейермахер Ф. Д. – СПб., 1994. –131 с.
16. Allport G. The Individual and his Religion / Allport G. – N.Y., 1950. – P. 141–142.
17. Arterburn S. & Felton J. “Toxic Faith: Understanding And Overcoming Religious Addiction”, Fordham University press. N.Y., 1992.
18. Argyle M., Belt-Hallalmi B. The Social Psychology of Religion L, – Boston, 1975.
19. Argyle M., Psychology and religion : An introduction / M. Argyle. – London : Routledge, 2000.

УДК 159.9

Хохліна О.П., д. психол. н., професор, професор кафедри психології та педагогіки Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СТИЛЮ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОЇ АКТИВНОСТІ ЯК УМОВА УСПІШНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБ'ЄКТА В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У статті розглядаються результати теоретико-емпіричного дослідження проблеми суті та особливостей становлення стильових особливостей діяльності та спілкування як умови успішного функціонування суб'єкта в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: індивідуальний стиль активності, становлення індивідуального стилю, екстремальна ситуація.

В статье рассматриваются результаты теоретико-эмпирического исследования проблемы содержания и особенностей становления индивидуального стиля деятельности и общения как условия успешного функционирования субъекта в экстремальных ситуациях.

Ключевые слова: индивидуальный стиль активности, становление индивидуального стиля, экстремальная ситуация.

Постановка проблеми. Успішність цілеспрямованої активності людини пов'язана з виникненням у її розвитку загального та індивідуально-своєрідного. Засвоєння форм активності (діяльності та спілкування) супроводжується становленням у суб'єкта індивідуального їх стилю, який проявляється найбільшою мірою в екстремальних умовах. При цьому стиль забезпечує найбільш ефективно виконання діяльності та спілкування з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей людини, маючи при цьому компенсаторне значення. У зв'язку з цим становлення та формування у суб'єкта індивідуального стилю розглядається в науці як важлива умова пристосування біологічно зумовлених (передусім темпераментальних) особливостей розвитку до діяльності, і зокрема в екстремальних умовах. Знання ж суті зазначеної проблеми є важливою складовою системи екстремальної психології, а їх використання на практиці – важливою умовою добору та підготовки працівників до діяльності в екстремальних умовах; прогнозування поведінки осіб з різними типами ВНД у ситуаціях напруження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Висвітлено результати теоретико-емпіричного вивчення проблеми індивідуального стилю діяльності (ІСД) – його суті та формування; наведемо й найсуттєвіші дані проведеного нами дослідження стильових особливостей спілкування.

В основу аналізу проблеми покладено матеріали праць Г.М. Андрєєвої, С.І. Асфандярової, О.К. Байтметова, К.М. Гуревича, Є.О. Климова, Г.Ф. Королькової, Б.Ф. Ломова, В.С. Мерліна, М.Г. Субханкулова, В.Д. Шадрикова, М.Р. Щукіна, В.В. Ляшко, а також власного дослідження. Слід зазначити, що вони присвячені здебільшого проблемі індивідуального стилю трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження показує, що ІСД в широкому розумінні – це система характерних ознак діяльності людини, зумовлених особливостями її особистості і передусім типологічними, пов'язаними з особли-

востями нервової системи. У більш вузькому розумінні ІСД розглядається як стійка система способів діяльності, що забезпечує найкраще її виконання людиною і стійко характеризує її в типових умовах. Інакше кажучи, індивідуальний стиль є індивідуально-своєрідною системою психологічних засобів, до яких свідомо чи стихійно вдається людина для найкращого врівноважування своєї типологічно зумовленої індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності. До ознак ІСД Є.О. Климов відносить такі: а) стійка система прийомів та способів діяльності; б) зумовленість стійкої системи прийомів та способів діяльності певними особистісними якостями; в) слугування стійкої системи прийомів та способів діяльності засобом ефективного пристосування до об'єктивних вимог.

В основі ІСД лежить індивідуальний спосіб діяльності, який у своєрідній формі відтворює об'єктивні і суб'єктивні умови її здійснення. Такий спосіб визначається на основі порівняння з еталонним – нормативно схваленим, тобто узагальненим і закріпленим у розрахованих на абстрактного суб'єкта інструкціях та на середні умови. Нормативно схвалений спосіб діяльності є суспільною категорією, в ньому узагальнені суспільний досвід і здібності попередніх поколінь.

На основі узагальнення наведених у джерелах даних виявлено, що у творчій розумовій діяльності ІСД виявляється як у прийомах і способах роботи, так і в продуктах творчості, тоді як у виробничій праці він може виявлятися лише в способах і прийомах роботи, оскільки вимоги до продукту тут жорстко регламентовані. Говорячи про способи, засоби, мають на увазі як орієнтувальну, так і виконавчу складові діяльності. Передусім в орієнтувальних та виконавчих діях виявляється індивідуальний стиль. Так, особи з рухливою та лабільною нервовою системою мають підвищені швидкісні можливості виконувати різноманітні дії, а особи з інертною нервовою системою мають сприятливі можливості для виконання повільних та одноманітних дій. У людей з інертною та слабкою нервовою системою спостерігається розгорнута орієнтувальна діяльність. Отже, одні мають сприятливі індивідуальні можливості для досягнення високої продуктивності праці, інші – для досягнення її якості. Але за умови спеціального педагогічного впливу і ті, й інші досягають високих результатів за обома показниками ефективності діяльності. Типологічні особливості людини впливають на вибір та організацію відповідних їй умов діяльності. Так, особи з рухливою і лабільною нервовою системою схильні варіювати, урізноманітнювати роботу. Люди з інертною нервовою системою охоче виконують завдання, що вимагають одноманітних, багаторазових дій. Щодо організації робочого місця інертні схильні завчасно розкласти інструменти та пристосування в певному і звичному порядку, запастися матеріалом тощо, а рухливим це не властиво. Так само інертні ретельно вивчають документацію, готують верстат. У рухливих ці етапи характеризуються більшою згорнутістю. Ретельно та пунктуально додержуватися вимог до праці більше схильні інертні; а особи з рухливою та сильною нервовою системою допускають більше порушень у цьому плані (О.К. Байтметов, Є.О. Климов, М.Р. Щукін).

У дослідженні О.К. Байтметова виявлено відмінності індивідуального стилю учнів із сильною та слабкою нервовою системою під час перевірки ви-

конання письмової роботи (твір, диктант та ін.). Учні зі слабкою нервовою системою мають більше сумнівів щодо правильності виконання. Вони декілька разів виправляють написане, перевірка в них займає набагато більше часу. Вони мають відмінність і в стилі викладу матеріалу. У тому разі, коли матеріал добре усвідомлений та засвоєний, учні слабого типу частіше використовують складні синтаксичні конструкції, а учні сильного типу – прості. При недостатньому засвоєнні матеріалу типологічні відмінності в стилі викладу виявити неможливо, бо вони «перекриваються» відмінностями в рівні загальної підготовленості. Індивідуальний стиль виявляється і в змінах функціональних станів, якщо вони є засобами досягнення мети діяльності. Приклад цього – «самозбудження» в ораторів, акторів.

Спеціальні дослідження показують, що індикатором відповідності індивідуальних особливостей людини діяльності, способу її виконання є позитивні чи негативні емоції. Особлива залежність ефективності діяльності від типологічних особливостей нервової системи виявляється в екстремальній ситуації. В осіб зі сильною та рухливою нервовою системою діяльність поліпшується, а в осіб із слабкою й інертною нервовою системою – погіршується (П.Р. Атутов, Є.О. Климов, К.М. Гуревич та ін.).

Загалом, як показують дослідження, ІСД (передусім виконавчий та підготовчий), визначається особливостями нервової системи, які лежать в основі темпераменту (в основі виконавчого індивідуального стилю лежить рухлива та сильна нервова система, в основі підготовчого – інертна та слабка (Є.П. Ільїн); на силу нервової системи вказує й рівень тривожності суб'єкта (вищий рівень тривожності мають особи зі слабкою нервовою системою, тобто з підготовчим стилем) (Н.Н. Данілова, В.С. Мерлін, Я. Стреляу та ін.).

Вивчення питання про керування процесом урахування і формування ІСД показало важливість з'ясування його складових. Так, Є.О. Климов у структурі даного утворення виділяє дві групи особливостей. Перша група, що становить «ядро» стилю, охоплює такі особливості, способи діяльності, які виявляються мимовільно, без помітних зусиль суб'єкта під безпосереднім впливом типологічних властивостей його нервової системи. Саме ці особливості насамперед забезпечують ефект пристосування до зовнішніх обставин, але вони не завжди є достатніми. З'являється друга група особливостей – своєрідна «надбудова до ядра», що виникає в результаті свідомих чи стихійних пошуків шляхів пристосування. До того ж, як показує аналіз, особливості цієї групи завжди мають позитивне значення для ефективності діяльності. Наприклад, на основі інертності сама по собі виникає схильність не відриватися від розпочатої роботи (ядерна ознака). Ця особливість у результаті усвідомлення може стати своєрідним способом ефективного пристосування до середовища у вигляді доведення дій до завершення («надбудова до ядра»). Так само на основі інертності легко здійснюються повільні та плавні рухи. Усвідомлення цього приводить до того, що суб'єкт віддає перевагу стереотипним способам дій, пунктуальному додержанню прийнятої раніше послідовності. Аналогічно розглядаються і протилежні риси діяльності, які самі по собі й у результаті усвідомлення виникають на основі рухливості.

До «ядра» входять дві відносно самостійні категорії особливостей: одні («А») сприяють успішності в діяльності, інші («Б») – їй перешкоджають. За-

лежно від зміни завдань чи умов ці категорії можуть змінювати свій характер. Так, Є.О.Климов наводить приклад, коли надання переваги одноманітним неспішним діям у інертних буде віднесено до першої категорії при ручному поліруванні виробу й до другої, коли постане завдання терміново і часто змінювати характер рухів при утримуванні рівноваги на нестійкій опорі. Ті ж особливості в ядрі стилю, які перешкоджають успіху в діяльності, мають тенденцію з часом «обростати» компенсаторними механізмами. Так, недостатня спритність у інертних компенсується передбачливістю, вищим рівнем орієнтувальної діяльності.

У «надбудові до ядра» також виділяється дві категорії ознак:

1) особливості, пов'язані з максимальним використанням позитивних можливостей пристосування («В»);

2) особливості, що мають компенсаторне значення («Г»).

Так, інертні спортсмени-акробати віддають перевагу вправам, куди входять статичні пози, повільні і плавні рухи. Робітники-верстатники інертного типу доводять до досконалості стереотипну упорядкованість трудових дій і систематичність у роботі. На рис. 1 показано наше розуміння описаної вище структури індивідуального стилю діяльності.

Рисунок 1. Структура індивідуального стилю діяльності

Є.О. Климов, виходячи із запропонованої ним структури ІСД, розглядає і питання про його формування. Він вважає, що сформованість стилю залежить від того, скільки в ньому виявляється особливостей, що сприяють успіху в діяльності (як ті, що належать до «ядра», так і ті, що є «надбудовою» до нього, тобто «А», «В», «Г»), і як мало виявляється некомпенсованих особливостей, що йому перешкоджають («Б»). Керування процесом формування індивідуального стилю досягається завдяки конструюванню передусім елементів надбудови до його ядра, тобто особливостей категорій «В», «Г». В.С. Мерлін у структурі індивідуального стилю також виділяє прийоми діяльності, що ґрунтуються на використанні позитивних особливостей реагування чи на компенсації негативних особливостей реагування.

З'ясування сутності та складових ІСД дає змогу також розглянути ті основні механізми, які лежать в основі його становлення. Такими є передусім механізми адаптації та компенсації. Саме цей аспект проблеми досліджував М.Р. Щукін. Але, з огляду на структуру ІСД, де особливе «розвивальне значення» для особи має саме «надбудова до ядра», допускається, що при його формуванні слід надавати не менш важливого значення механізму корекції. Та й результати проведеного М.Р. Щукіним дослідження доводять, що механізми адаптації і компенсації не завжди сприяють досягненню необхідного результату діяльності. Крім цих механізмів, істотне значення мають особливі механізми, що сприяють виконанню трудових дій в оптимальних межах. Необхідність доведення характеристик трудових дій до таких меж пов'язана з тим, що в деяких випадках зумовлені властивостями нервової системи негативні особливості діяльності неможливо компенсувати іншими особливостями, а також з тим, що сприятливі можливості людини не завжди можуть реалізуватися в трудовій діяльності. Так, інертність нервової системи може мати небажані прояви у вигляді надмірної розтягненості виконання як окремих дій, так і завдання в цілому. Ця особливість може закріпитися, стати звичкою і негативно впливати на рівень продуктивності діяльності.

Рухливі учні та робітники виявляють квапливість, що може призводити до недостатньої старанності у виконанні дій та послабленого контролю. Зниження контрольної функції, у свою чергу, часто є причиною зниження якості роботи. Послаблення контролю в інертних виявляється в багаторазових повторях контрольних дій та в повільному їх виконанні. Ці випадки, на думку М.Р. Щукіна, характеризуються як нерациональний індивідуальний стиль або псевдостиль, бо особливості виконання трудових операцій виходять за оптимальні межі. А це призводить до низьких чи односторонніх результатів діяльності (низька продуктивність за високої якості або навпаки). Тому він доходить висновку про важливість у становленні індивідуального стилю діяльності не лише механізмів адаптації та компенсації, а й механізмів корекції. Завдяки цим механізмам в одних випадках особливості виконання трудових дій обмежуються, а в інших – «підтягуються» до певного рівня. Але це не означає нав'язувати особам із протилежними типологічними характеристиками однакові прийоми діяльності. Йдеться про усунення крайнощів та формування таких способів виконання трудових дій, які перебувають в оптимальних межах. Ці межі забезпечують здобуття необхідних результатів як за продуктивністю, так і за якістю.

У результаті проведеного нами (О.П. Хохліна) спеціального експериментального дослідження на матеріалі трудового навчання школярів були конкретизовані суть та найважливіші умови формування ІСД, результати якого наведемо. Виявлено, що становлення індивідуального стилю відбувається на основі способів, яким особа віддає перевагу в процесі виконання трудових завдань. Індивідуальний спосіб діяльності розглядається передусім як певна послідовність виконання трудових дій та особливості їх здійснення. Учень намагається виконувати діяльність таким способом, який відповідає її особливостям, а тому є зручним. Але стиль, до якого звертається дитина у процесі виконання трудових завдань, не завжди є найкращим для досягнення високих показників ефективності діяльності. Такий стиль діяльності розглядається як псевдостиль. Тому формування індивідуального стилю діяльності є спеціальним завданням, що має розв'язуватися у процесі трудової підготовки. При цьому акцент слід робити не стільки на компенсаторних механізмах, які забезпечують адаптаційні процеси особи до умов діяльності, скільки на корекції, відсіюванні псевдостилю (способу діяння, який хоч і відповідає особливостям психофізичного розвитку учня, але негативно впливає на показники ефективності діяльності), на розвиткові позитивних для засвоєння та виконання діяльності можливостей. Тобто для продуктивної й якісної діяльності особливого значення набуває становлення в особі скоригованого відповідно до вимог діяльності та оптимального її виконання абстрактним суб'єктом ІСД.

Таким чином, становлення індивідуального стилю на основі механізмів коригування передбачає формування передусім раціонального способу діяльності, відповідного об'єктивним і суб'єктивним умовам її виконання.

Для подолання негативних проявів психофізичних властивостей людини дуже важливо формувати автоматизми, що перешкоджають цим проявам та відповідають вимогам діяльності. Формування таких автоматизмів – це не що інше, як засвоєння еталонних способів діяльності. Тому індивідуальний стиль найкраще виховується у процесі виконання таких завдань, які можна успішно виконати найрізноманітнішими способами та прийомами. При цьому учням слід обов'язково пропонувати найбільш раціональні (еталонні) способи дій, яких вони мають додержуватися у своїй роботі.

Ефективним є розв'язання завдань передусім з жорстко регламентованими способами й послідовністю дій (технологічними процесами), що виключає можливість помилок. Водночас успішне засвоєння знань, умінь та навичок на основі регламентації способів і послідовності дій створюють сприятливі умови для прояву та формування індивідуального стилю в подальших самостійно розв'язуваних завданнях. Самостійне виконання завдання, що часто супроводжується рядом недоцільних спроб, безліччю помилок, вкрай неекономними витратами сил та часу, проявом псевдостилю, є важливим і необхідним етапом на шляху становлення раціонального стилю.

Виходячи з наведених теоретичних засад та здобутих даних про рівні сформованості індивідуального способу діяльності в учнів, його становлення має здійснюватися під керівництвом педагога поетапно, а саме:

1. Засвоєння учнями еталонного способу роботи за допомогою педагога.
2. Набуття учнями досвіду самостійно визначати спосіб роботи.

3. Самостійне визначення учнем способу роботи, максимально наближеного до еталонного.

У процесі формування індивідуального стилю діяльності важливе значення має контроль за виконанням учнями завдань різними способами, якому відводиться особлива роль у відсіюванні нерациональних варіантів відповідно до об'єктивних вимог діяльності.

Необхідною умовою становлення індивідуального стилю є мотивація, позитивне ставлення до виконання діяльності. Досягається це на основі передусім результативності, відповідної її особливостям діяльності. Виявлено, що позитивне ставлення сприяє найповнішому використанню сприятливих, фізіологічно та психологічно обумовлених можливостей, полегшує компенсацію недостатніх особливостей, дає змогу доводити характеристики трудових прийомів до необхідних оптимальних меж. Отже, воно є умовою становлення ІСД на основі використання всіх важливих механізмів: адаптації, компенсації, корекції. У свою чергу, можливість застосовувати сформований таким чином індивідуальний стиль у діяльності забезпечує досягнення її ефективності, активізує мотиваційну сферу й закріплює позитивне ставлення до навчання та праці.

Безпосередньо на позитивну мотивацію діяльності впливає робота з учнем, спрямована на:

- 1) нейтралізацію нав'язаних йому оцінок своїх особливостей;
- 2) формування впевненості у своїх можливостях;
- 3) показ переваг і недоліків у роботі;
- 4) створення сприятливого емоційного фону при критичному аналізі діяльності;
- 5) перебудову типологічно обумовлених установок (інертні схильні діяти лише за умови завчасної підготовки, вони бояться діяти швидше; рухливі ж – схильні діяти без достатнього контролю) (за М.Р. Щукіним).

Таким чином, в учнів можна формувати скоригований індивідуальний стиль в оптимальних межах на основі використання учбово-практичних завдань, у процесі виконання яких дитина могла б виявити свою «манеру» діяння. Найефективнішим є таке використання завдань, коли учень спочатку за своєю еталонний спосіб, а лише потім може самостійно обирати послідовність дій тощо. Необхідна умова надання дитині можливості самостійно діяти – це контроль за її виконанням завдання з метою відсіювання псевдостилу, тобто нерациональних способів з точки зору психофізичних і часових витрат, які призводять до низьких показників продуктивності та якості роботи. Важливим для проведення такої педагогічної роботи є створення в учнів позитивної мотивації до виконуваної діяльності. Досягається це на основі насамперед результативності, відповідної її особливостям діяльності.

Нами (О.П. Хохліна, О.І. Анашкіна) було проведено дослідження щодо уточнення безпосередньо суті поняття «стиль спілкування», наявності спільних з індивідуальним стилем діяльності детермінант (особливостей нервової системи, тривожності). На емпіричному етапі дослідження, що проводилось зі студентами, використовувались «Методика діагностики міжособистісних стосунків» Т. Лірі, «Методика визначення стилю міжособистісної взаємодії» за С.В. Максимовим та Ю.А. Лобейко, тест «Визначення власного стилю поведі-

нки у конфліктній ситуації» К. Томаса, «Тест-опитувальник структури темпераменту» за Я. Стреляу (адаптація Данилової Н.Н., Шмельова А.Г.), «Дослідження тривожності» за Ч.Д. Спілбергером. У результаті дослідження було виявлене наступне.

Стиль спілкування розглядається як індивідуальна стабільна форма комунікативної поведінки людини, що проявляється в умовах взаємодії. Стиль спілкування не є вродженою якістю і відображає усталені способи взаємодії певного типу людини в певних умовах.

Емпіричним шляхом з'ясовано, що темпераментальні особливості суб'єкта правомірно розглядати як детермінанти використання стилів спілкування, однак виразної диференціації певних стилів відповідно до особливостей нервової системи не спостерігається. Особливістю детермінації стилів спілкування темпераментальними властивостями є спроможність до використання людиною всього діапазону способів взаємодії носіями сильної нервової системи та обмеженість такої можливості в осіб з іншими типами ВНД. Виявлене вказує на специфічний характер детермінації стилів спілкування, на відміну від чіткої диференціації зумовленості особливостями нервової системи індивідуального стилю діяльності.

Виявлено наявність високого та виразного рівня зв'язку між середнім рівнем особистісної тривожності та більшістю стилів спілкування. Саме особистісна тривожність на середньому рівні є тим оптимальним її рівнем, що дозволяє суб'єкту, як і сильна нервова система, використовувати весь діапазон способів взаємодії у процесі спілкування.

Отже, незважаючи на отримані дані про детермінацію стилів спілкування темпераментальними особливостями та тривожністю, виявлено її специфічний, недостатньо диференційований характер щодо способів діяння, порівняно з індивідуальним стилем діяльності суб'єкта.

У результаті проведеного теоретико-емпіричного дослідження з проблеми стильових особливостей діяльності та спілкування, основні результати якого наводяться у статті, ми дійшли наступних **висновків**.

Стильові особливості активності – індивідуальний стиль діяльності та стиль спілкування – важливий ефект розвитку людини, що відображає виникнення в ньому індивідуально-своєрідного та забезпечує ефективність цілеспрямованого перетворення дійсності (діяльність) та взаємодії (спілкування). Такі особливості детермінуються типологічними властивостями особистості, передусім природньо-обумовленими – особливостями нервової системи. Використання в діяльності (та спілкуванні) індивідуального стилю забезпечує врівноважування індивідуальних, суб'єктивних, особливостей людини та об'єктивних вимог діяльності та забезпечує їх успішність – досягнення показників якості, швидкості та продуктивності. Стиль забезпечує суб'єкту «зручність» функціонування та розв'язання завдань; він має адаптивне, компенсаторне та корекційне значення.

Особливістю детермінації стилів спілкування темпераментальними властивостями є спроможність до використання людиною всього діапазону способів взаємодії носіями сильної нервової системи та обмеженість такої можливості в осіб з іншими типами ВНД. Виявлене вказує на специфічний характер де-

термінації стилів спілкування, на відміну від чіткої диференціації зумовленості особливостями нервової системи індивідуального стилю діяльності.

Показником індивідуального стилю діяльності та стилю спілкування є позитивні емоції, що виникають у процесі та результаті успішного їх використання, а найбільшою мірою індивідуальний стиль (передусім підготовчий та виконавчий стилі діяльності) проявляється в екстремальних ситуаціях. Це ж є підставою для висновку про важливість психологічних знань щодо суті зазначеного надбання та необхідність його врахування й цілеспрямованого формування в осіб при підготовці до діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Климов Е. А. – Казань, 1969. – 278 с.
2. Мерлин В. С. Формирование индивидуального стиля деятельности в процессе обучения / В. С. Мерлин, Е. А. Климов // Сов. педагогика. – 1967. – №4. – С. 110–118.
3. Хохліна О. П. Проблема стильових особливостей життєдіяльності людини у контексті її онтогенетичного розвитку / О. П. Хохліна // Естетика і етика педагогічної дії : зб.наук.пр. – Вип. 4. – К.–Полтава, 2012. – С. 62–74.
4. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку / Хохліна О. П. – К. : Педагогічна думка, 2000. – 286 с.
5. Хохліна О. П. Результати теоретико-емпіричного дослідження детермінації стильових особливостей спілкування / О. П. Хохліна, О. І. Анашкіна // Психологічні аспекти життєдіяльності людини в умовах втілення демократичних цінностей в Україні : тези наук.-теор. конф. викладачів та студентів «Перспективи втілення демократичних цінностей та реалізації прав людини в Україні». – Луцьк : Вежа-друк, 2013. – С. 6–8.
6. Щукин М. Р. Структура индивидуального стиля трудовой деятельности / М. Р. Щукин // Вопросы психологии. – 1984. – №6. – С. 26–32.

УДК 159.9:159.98

Цокота В.Р., к. психол. н., психолог, Медичний цент діагностики та лікування «Ла Віта Сана»

ПРОГРАМА ТРЕНІНГУ РОЗВИТКУ СФЕР ОСОБИСТОСТІ КОМАНДИРІВ ВІДДІЛЕНЬ ВІЙСЬКОВИХ ПОЖЕЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто програму тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності. Визначено етапи розвитку психологічних особливостей, які сприяють підвищенню ефективності професійної діяльності військових пожежних строкової та контрактної служби. Проведено аналіз результатів тренінгової програми у командирів відділень військових пожежних підрозділів строкової й контрактної служби та встановлено ефективність програми тренінгу.

Ключові слова: ефективність професійної діяльності, програма тренінгу, сфери особистості, психологічні особливості.

В статті розглянуто програму тренінгу розвитку сфер особистості командирів окремих військових підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності. Визначено етапи розвитку психологічних особливостей, які сприяють підвищенню ефективності професійної діяльності військових срочной і контрактної служби. Проведено аналіз результатів тренінгової програми у командирів окремих військових підрозділів срочной і контрактної служби і встановлено ефективність програми тренінгу.

Ключевые слова: эффективность профессиональной деятельности, программа тренинга, сферы личности, психологические особенности.

Постановка проблеми. Надзвичайний характер професійної діяльності командирів військових пожежних підрозділів (далі – КВПП), які безпосередньо беруть участь у гасінні пожеж на військових об'єктах, зумовлює високий рівень ризику виникнення у них нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Такі негативні впливи можуть стати причиною низької ефективності професійної діяльності (далі – ЕПД).

На психологічну складову ЕПД значною мірою впливають особистісні особливості фахівця, психологічний відбір яких проводиться тільки для контрактної форми служби та не проводиться для строкової.

Це зумовлює актуальність розробки програми тренінгу розвитку сфер особистості КВПП, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічний тренінг широко розвивався у психологічній практиці з 1940-х рр. і має до сьогодні безліч модифікацій – групи тренінгу (або за міжнародною класифікацією, Т– групи, вперше експериментально апробовані К. Левінім); групи навчання (або S– групи; Дж. Балінт та ін.); групи зустрічей (або, E-групи; К. Роджерс та ін.), групи соціально – психологічного тренінгу (М. Форверг, Т. Альберт, Й. Шмідт та ін.) [3]. Зважаючи на чималий досвід психологічної підготовки особистості у рамках тренінгу, на сьогоднішній день дана система психологічної підготовки зайняла одне з провідних місць у системі професійної підготовки фахівців різного профілю, у тому числі представників ризиконебезпечних професій. При організації в зарубіжних країнах системи психологічного тренінгу соціальної комунікації поліцейських багатопланово враховано специфіку їх спілкування в ситуаціях професійної діяльності (Vrij, Koppelaar, Dragt, van den Born, 1993; Woodhull, 1995; Oakley, 1995; Greenstone, 1995; Spumy, 1996; Cech, 2000) [3].

При цьому суть і структура процесу збереження психічного здоров'я співробітників ризиконебезпечних професій повинна мати системний характер, з урахуванням необхідних умов у професійній діяльності і соціальних стосунках [7; 8]. Тренінг повинен бути специфікованим для конкретної психологічної групи фахівців, враховуючи їх професійно важливі особистісні особливості, які потребують першочергового розвитку.

Вітчизняну основу тренінгових програм на сьогодні складають положення і висновки теорії діяльності О. М. Леонтьєва [4], особистісний та системний підходи, розроблені С. Л. Рубінштейном [9] та Б. Г. Ананьєвим [1], концепція Л.

С. Виготського [2], пов'язана з розширеним трактуванням культурно-історичної теорії та поняттям зони найближчого розвитку. Широко використовуються теоретичні висновки вітчизняних психологів: генетичний підхід С. Д. Максименко [5; 6] та дотримання принципу процесуальності у психологічних моделях психотерапії, відзначений О. С. Кочаряном [3]. В основі для модифікації та розробки вправ для тренінгу використовуються здебільшого вправи гештальттерапії, нейролінгвістичного програмування, когнітивної терапії та психодрами.

Метою даної статті є розробка та перевірка ефективності програми тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. На підставі вивчення психологічних особливостей ЕПД розроблено програму тренінгу розвитку особистісних особливостей КВВП, що сприяють їх ЕПД.

«Цілі» для тренінгової програми з підвищення суб'єктивного критерію ЕПД у кожній сфері наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

«Цілі» для тренінгової програми з підвищення суб'єктивного критерію ЕПД у кожній сфері.

Сфера	Завдання тренінгу полягає у розвиненні психологічних особливостей
емоційно-регуляторна сфера	розвиток навичок активного та соціального подолання стресових ситуацій; посилення адаптаційного потенціалу; визначення вискоефективних стратегій професійної поведінки; підвищення стресостійкості; розширення діапазону визначення та відображення актуальних емоційних переживань; тренування навичок регулювання та переробки емоцій.
мотиваційно-потребнісна сфера	розвинення спрямованості на військово-пожежну службу; мотивування на досягнення високих професійних результатів.
просторовий інтелект	розвиток просторової уяви; навчання основам вирішення конструктивних практичних завдань.
комунікативна сфера	посилення комунікативного потенціалу; формування навичок позитивного визначення себе у колективі; формування товариського ставлення до оточуючих.

Програма тренінгу передбачає групову форму роботи і побудована на принципах комплексності, системності, послідовності й диференційованості.

Програма психокоригувальних заходів включає три основні етапи роботи.

Тривалість тренінгу: 5 днів по 3 години.

Графік проведення: з 14.00 до 17.00.

Структура тренінгу:

перший етап – введення і знайомство (1-й день роботи);

другий етап – розвиток необхідних вмінь (другий, третій та четвертий дні роботи);

третій етап – закріплення навичок та підбиття підсумків (5-й день роботи).

Структура одного дня роботи:

перший етап – розминка;

другий етап – групові вправи;

третій етап – підбиття підсумків дня.

«Цілі» тренінгу: професійна реалізація, стратегії професійної поведінки, професійна витривалість, визначення себе у колективі.

Групові завдання тренінгу було розроблено та модифіковано, враховуючи специфіку трудової діяльності КВВПП. Під час виконання деяких завдань використовувалася звуковий супровід пожежі, руйнування будівель, криків потерпілих та вибухів. Вправи тренінгу включали комплексне розвинення системи відношень до діяльності у надзвичайних умовах. Під час проведення тренінгу враховувалися моделі ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби в емоційно-регуляторній, мотиваційно-потребнісна, комунікативній сферах та сфері просторового інтелекту. Кожне із завдань передбачало задіяння психологічних механізмів розвитку та самовдосконалення у декількох психологічних особливостей одночасно. Під час виконання деяких завдань кожен з КВВПП по черзі виконував керівні функції.

Основна форма поточного контролю: рефлексія суб'єктивних станів, діагностичні процедури до початку програми тренінгу та після її завершення.

Сетінгові параметри тренінгової програми і характеристика групи:

Характеристика групи: КВВПП строкової та контрактної служби з низькою ЕПД.

Тренінг передбачає п'ять сесій по три години. Оптимальна кількість учасників у групі – 12 КВВПП для моделювання двох військово-пожежних відділень по шість чоловік.

Основні акценти наданих у тренінгу вправ та подальша рефлексія завдань варіювалися залежно від форми служби та враховуючи детермінаційні моделі досягнення ЕПД КВВПП строкової та контрактної служби.

Структуру і короткий зміст тренінгу наведено в таблиці 2.

Перша сесія спрямована на ознайомлення з цілями і завданнями, основними принципами і сетінговими параметрами групової роботи, а також на прояснення очікувань учасників тренінгу від майбутньої роботи. Включає вправи, спрямовані на формування довірчої атмосфери у групі, а також визначення поняття ЕПД та чинників, які сприяють її досягненню, творчого підходу до завдань щодо розвинення командирських якостей учасників тренінгу.

Друга сесія спрямована на розвиток просторового мислення та визначення вискоелективних стратегій професійної поведінки. Включає вправи на розвинення навичок орієнтації, взаємодії та співпраці у просторі під час стресової ситуації та відпрацювання уміння продуктивно діяти в недирективному середовищі в умовах невизначеності.

Структура і короткий зміст тренінгу

Номер сесії	Мета сесії	Перелік завдань і вправ	Час проведення	Кількість учасників (чол.)
1	Налаштування на роботу у тренінговій групі, визначення правил та мети занять	Вправа 1 «Ім'я командира» Вправа 2 «Елітний військовий клуб» Вправа 3 «Ефективний командир»	3 години	12, по шість у підгрупі
2	Розвиток просторового мислення та визначення високоефективних стратегій професійної поведінки	Вправа 1 «Без командира» Вправа 2 «Перемога чи поразка» Вправа 3 «Задимлене приміщення»	3 години	12, по шість у підгрупі
3	Посилення адаптаційного потенціалу та стресостійкості, розвиток навичок регулювання та переробки емоцій	Вправа 1 «Стрій та Я» Вправа 2 «Пожежа» Вправа 3 «День переможця» Вправа 4 «Якір»	3 години	12, по шість у підгрупі
4	Посилення комунікативного потенціалу та позитивного визначення себе у колективі	Вправа 1 «Рольова дискусія» Вправа 2 «Зворотний зв'язок» Вправа 3 «Дисципліна»	3 години	12, по шість у підгрупі
5	Закріплення знань та навичок ефективного керівництва	Вправа 1 «Якості ефективного командира» Вправа 2 «Стилі керівництва» Вправа 3 «Я – професіонал»	3 години	12, по шість у підгрупі

Третя сесія спрямована на посилення адаптаційного потенціалу та стресостійкості, розвиток навичок регулювання та переробки емоцій. Вправи сприяють розвитку навичок визначення та регулювання емоційних станів, допомагають подолати внутрішні бар'єри, страх і невпевненість перед іншими людьми, розвивають вміння розпізнати характер ситуації та діяти адекватно існуючим умовам.

Метою *четвертої сесії* є посилення комунікативного потенціалу та вміння позитивно визначати себе у колективі. Включає освоєння активного стилю спілкування і розвинення у групі стосунків партнерства, удосконалення командирського вміння керувати групою. Вправи спрямовані на розвинення навичок риторики та одержання зворотного зв'язку.

П'ята сесія спрямована на закріплення знань та навичок ефективного керування. Включає вправи, спрямовані на актуалізацію внутрішніх ресурсних станів особистості, закріплення отриманих результатів і підбиття підсумків групової роботи.

Апробація запропонованої тренінгової програми розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності, проводилась на базі військової частини А 1705, в якій взяли участь 12 КВВПП строкової та 12 КВВПП контрактної служби з низьким рівнем ЕПД (дві експериментальні групи). Контрольні групи склали 12 КВВПП строкової та 12 КВВПП контрактної служби з низьким рівнем ЕПД, яких не було включено до психокоригувальної групи.

Ефективність програми визначалася:

1) за результатами оцінювання зрушень в експериментальних групах до і після проведення тренінгу за показниками чотирьох блоків розробленої методики «Незакінчені речення» для діагностики системи відношень до діяльності в надзвичайних умовах: професійна реалізація, стратегії професійної поведінки, стресостійкість, визначення себе у колективі;

2) зміною неефективних стратегій професійної поведінки, покращення командирської майстерності та покращення емоційної регуляції (за даними самозвіту);

3) за результатами оцінювання достовірних зрушень за вказаними показниками в контрольних групах.

Аналіз результатів проведеної тренінгової програми у КВВПП строкової та контрактної служби наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Оцінювання зрушень в експериментальних групах до і після проведення тренінгу

Параметри	Професійна реалізація	Стратегії професійної поведінки	Професійна витривалість	Визначення себе у колективі
Значення критерію Віл-коксона для КВВПП строкової служби	-11,892	-13,395	-12,938	-12,653
p- рівень значущості	0,001	0,001	0,001	0,001
Значення критерію Віл-коксона для КВВПП контрактної служби	-12,397	-13,190	-13,292	-12,934
p- рівень значущості	0,001	0,001	0,001	0,001

Встановлено достовірне підвищення рівня профпридатності та суб'єктивного відчуття задоволеності від своєї професійної діяльності, визначення перспектив подальшого професійного та життєвого розвитку, форму-

вання доцільніших стратегій професійної поведінки, підвищення професійної витривалості та адаптивності, покращення емоційно-вольової регуляції, розвинення здатності до співробітництва, комунікативних здібностей, підвищення впевненості у собі та у своїх діях, покращення ставлення до підлеглих, керівників та співслужбовців.

У КВВПІ з контрольних груп позитивної динаміки за вказаними показниками не виявлено, що також є показником ефективності тренінгової програми. Дані наведено в таблиці 4.

Таблиця 4

Оцінювання зрушень у контрольних групах під час першого та повторного тестування

Параметри	Професійна реалізація	Стратегії професійної поведінки	Професійна витривалість	Визначення себе у колективі
Значення критерію Вілкоксона для КВВПІ строкової служби	-0,170	-1,473	-0,813	-0,169
p-рівень значущості	0,865	0,141	0,416	0,866
Значення критерію Вілкоксона для КВВПІ контрактної служби	-0,357	-1,190	-0,281	-0,934
p-рівень значущості	0,721	0,256	0,778	0,317

На рівні суб'єктивної оцінки в цілому КВВПІ як строкової, так і пожежної служби відзначили підвищення готовності до керування військовим пожежним підрозділом, покращення орієнтації у складних ситуаціях, комунікативної компетентності та регуляції емоцій.

Отже, запропонована програма тренінгу вказує на ефективність для розвитку сфер особистості, які впливають на ЕПД, і може бути рекомендована для подальшого використання.

Висновки. 1. На підставі вивчення психологічних особливостей ЕПД розроблено програму тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ЕПД. «Мішені» тренінгу розділено за сферами відношень: професійна реалізація, стратегії професійної поведінки, професійна витривалість, визначення себе у колективі. У програмі реалізується групова форма роботи, побудована на принципах генетичного та клієнтцентованого підходах. Групові завдання тренінгу було розроблено та модифіковано, враховуючи специфіку трудової діяльності КВВПІ. Вправи тренінгу передбачали задіяння психологічних механізмів розвитку та самовдосконалення у декількох сферах одночасно

під час виконання керівних функцій.

2. Проведено аналіз результатів проведеної тренінгової програми у КВВПШ строкової та контрактної служби і встановлено достовірне підвищення рівня профпридатності й суб'єктивного відчуття задоволеності від своєї професійної діяльності, визначення перспектив подальшого професійного та життєвого розвитку, формування доцільніших стратегій професійної поведінки, підвищення стресостійкості й адаптивності, впевненості у собі та у своїх діях, покращення емоційно-вольової регуляції, ставлення до підлеглих, керівників та співслужбовців, розвинення здатності до співробітництва, комунікативних здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. – ЛГУ, 1969. – 282 с.
2. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования / Выготский Л. С. – М., 1956. – 660 с.
3. Кочарян А. С. Принцип процессуальности в психологических моделях психотерапии / А. С. Кочарян // Архив психиатрии. Научно-практический журнал. – 2002, 4(31). – С. 143–151.
4. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / Леонтьев А. Н. – М. : МГУ, 1972. – 575 с.
5. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / Максименко С. Д. – М. : Рефлбук, К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
6. Максименко С. Д. Психология личности (генетический подход) / Максименко С. Д. – К. : Перспектива, 2005. – 404 с.
7. Перелигіна Л. А. Концепція збереження психічного здоров'я працівників МНС / Л. А. Перелигіна, Ю. О. Приходько, Н. О. Світлична // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Харків : УЦЗУ, 2010. – С. 82–89.
8. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: Монографія / Є. М. Потапчук. – Хмельницький : Видавництво Національної академії ДПСУ ім. Б.Хмельницького, 2004. – 323 с.
9. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – М. : Педагогика, 1973. – 423 с.

УДК 159.98

Якушева Є.М., Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ФАХІВЦІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ З РІЗНИМ РІВНЕМ КОНСТРУКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЙ ДОЛАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ

Досліджено особливості професійної самосвідомості працівників ДСНС України з різними рівнями конструктивності долаючої поведінки. Виявлено специфіку структури профе-

сійної самосвідомості співробітників ДСНС з різним рівнем конструктивності копінг-стратегій: когнітивну, афективно-ціннісну та поведінкову складові. Вивчено особливості структурних компонентів складових професійної самосвідомості відповідно до рівня прояву конструктивності стратегій долаючої поведінки.

Ключові слова: професійна самосвідомість; стратегії долаючої поведінки; когнітивна, афективно-ціннісна та поведінкова складові професійної самосвідомості.

Исследованы особенности профессионального самосознания сотрудников ГСЧС Украины с разными уровнями конструктивности преодолевающего поведения. Выявлена специфика структуры профессионального самосознания сотрудников ГСЧС Украины с разными уровнями конструктивности копинг-стратегий: когнитивный, аффективно-ценностный и поведенческий компоненты. Изучены особенности структурных компонентов составляющих профессионального самосознания соответственно уровню проявления конструктивности стратегий преодолевающего поведения.

Ключевые слова: профессиональное самосознание; стратегии преодолевающего поведения; когнитивная, аффективно-ценностная и поведенческая составляющие профессионального самосознания.

Постановка проблеми. Професійна самосвідомість є складовою частиною самосвідомості особистості, яка частіше за все розглядається як частина професіогенезу особистості.

Зміна спрямованості особистості протягом процесу професіоналізації повинна співпадати з її загальними цінностями та цілями. При неузгодженні цих орієнтацій можлива зупинка особистісного розвитку і розщеплення свідомості на робочу й особистісну.

У більшості сучасних досліджень, присвячених проблемі професійної самосвідомості, було вивчено питання щодо становлення її в особистості у процесі навчання. І частіше за все проблема професійної свідомості була предметом дослідження з точки зору того, як саме процес навчання позначався на її формуванні. Були розглянуті питання, що торкаються окремих компонентів самосвідомості робітників ДСНС: саморегуляція, професійно-важливі якості, цінності, самовідношення, динаміка їхньої професійної самосвідомості та ін. [5]. Проблема конструктивності стратегій долаючої поведінки розглядалася з точки зору того, як вона сприяє/заважає успішності подолання професійних стресів, а також впливає на збереження здоров'я особистості.

Разом з тим слід зазначити, що як цілісне новоутворення особистості, питання професійної самосвідомості працівника, чия безпосередня трудова діяльність пов'язана з екстремальними умовами діяльності, залишається мало дослідженою.

Досі відсутнє розв'язання питання щодо до того, який існує характер зв'язку між структурними компонентами професійної самосвідомості та рівнем стресостійкості у працівників ДСНС України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна самосвідомість є важливим новоутворенням, яке виникає у період освоєння професійної діяльності, у момент прийняття на себе професійної ролі. Розвиток професійної самосвідомості проявляється не тільки на формуванні психологічних особливостей особистості, але і на успішності діяльності людини [2].

На відміну від самосвідомості в цілому, професійна самосвідомість на перший план висуває зміст, який стосується професійної діяльності. Після формування професійна самосвідомість стає важливою ланкою у регулюванні як поточної діяльності, так і професійного розвитку суб'єкта у цілому. Також від рівня розвитку професійної самосвідомості залежить темп, успішність оволодіння професією, входження у професійну спільноту [1].

Уявлення про професійну самосвідомість як про соціальний феномен, який складається із трьох структурних компонентів, знайшов відображення у роботах А. Бандури, Р. Бернса, М.І. Лисіної, Г. Оллпорта, І.І. Чеснокової та ін. [7].

До першого компонента ними було віднесено професійний образ «Я», професійне самопізнання, знання про свою професію. Другий компонент визначався як афективно-оцінний. До його структури входять професійна самооцінка, професійне самовідношення і ставлення до своєї професійної діяльності. Третій компонент, поведінковий, автори позв'язують із мотиваційно-оціннісними та регулятивно-діючими аспектами [3; 4; 6].

Деколи категорію «професійна самосвідомість» визначають через поняття «Я-концепція» і професійна ідентичність. Так, В.М. Просекова відносила «Я-концепцію» до складової професійної самосвідомості на основі імпліцитної теорії особистості. О.О. Єлдишова стверджувала, що професійна самосвідомість, як і професійна «Я-концепція», є одним з важливих механізмів формування професійної ідентифікації. На її думку, динаміка професійної самосвідомості – це зміна образу та способів категоризації «Я-професійного» та «Я-екзистенціонального». Б.Г. Паригін розглядав професійну самосвідомість як різновид самосвідомості, який визнає своє відношення до професійної групи. Для А.К. Маркової це комплекс уявлень людини про себе як професіонала, цілісний образ себе як професіонала, система відносин і установок до себе як до професіонала. В.М. Козієв розглядає професійну самосвідомість як інстанцію, в якій дається оцінка вже існуючим досягненням, планування і здійснення на пряму саморозвитку. П.А. Шавір вивчав вибіркочну діяльність самосвідомості, яка підпорядковується завданню професійного самовизначення. К. Косев виділяв професійну самосвідомість як пізнання й самооцінку професійних якостей і ставлення до них. С.В. Васьковська представляла професійну самосвідомість як особливий феномен людської психіки, який забезпечує саморегуляцію особистістю своїх дій у професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей та емоційного відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності. А. Деркач виділяли функціональні і структурні компоненти професійної самосвідомості: когнітивний (що реалізується у самопізнанні), мотиваційний (у самоактуалізації); емоційний (у саморозумінні); операційний (у саморегуляції). Виділені компоненти виявляються ними у двох планах: у першому – об'єктивному плані – їхнім показником є професійна майстерність, в у другому – суб'єктивному – «Я-концепція».

Цілями психологічних досліджень, присвячених розвитку професійної самосвідомості на різних етапах професійного становлення, було, по-перше, виявлення психологічних особливостей формування професійної самосвідомості. По-друге, вивчення впливу на неї умов навчального процесу як початкової стадії

професійної підготовки (Г. С. Гребенюк, О. Ю. Демченко, Л.В. Кандибович, В.Г. Каташев, Н.Г. Краснорудська, Г. М. Кригер, Н.І. Машенко Т. Л. Міронова, Т. К. Поддубная, Т.Н. Фам, П. А. Шавір, Л.О. Шарапов та ін.).

До іншої групи досліджень увійшли роботи, присвячені вивченню особливостей професійної самосвідомості відповідно до специфіки професійної діяльності особистості (І.В. Вачков, А. В. Кобец, А. К. Маркова, Т. Л. Міронова, Л.М. Митина, О.Н. Недосека, Ю. А. Овчаренко та ін.). Предметом вивчення було вивчення структури професійної самосвідомості, в першу чергу у фахівців гуманітарних професій.

У працях Г. С. Грибенюка, А. В. Гримака, О. Ю. Демченко, М.І. Дяченка, В.В. Журавльова, М.І. Королюка, С.Г. Маслюк, В.С. Медведєва, Ю.О. Овчаренко, О.В. Тімченко, М.І. Томчука, Ю.В. Ярошка та інших є висвітлення окремих аспектів самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з екстремальними умовами [7].

Таким чином, у сучасній психологічній літературі питання професійної самосвідомості особистості як цілісного новоутворення, яке проявляється відповідно до специфіки професійної діяльності, майже не розкрито. Досі немає відповіді на те, як окремі компоненти професійної самосвідомості пов'язані з рівнем стресостійкості працівників, діяльність яких пов'язана з особливими умовами.

Метою дослідження є потреба розв'язати питання: як показник рівня конструктивності стратегій долаючої поведінки позначається на особливостях професійної самосвідомості працівників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України.

Виклад основного матеріалу. Дослідницьку вибірку склали чоловіки, фахівці пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, середній вік яких становить 35 років. Середній стаж їхньої роботи за спеціальністю – 5 років. Загалом у дослідженні взяли участь 163 співробітники пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Відповідно до мети дослідження було сформовано дві групи. Критерієм віднесення особистості до тієї чи іншої групи був виявлений у них загальний індекс конструктивності стратегій долаючої поведінки. Поняття «конструктивна стратегія» включає «здорове» подолання стресу, яке є і активним, і просоціальним. Активне подолання у сукупності з позитивним використанням соціальних ресурсів підвищує стресостійкість людини. Моделі долаючої поведінки можуть сприяти або перешкоджати успішності подолання професійних стресів залежно від ступені конструктивності копінг-стратегії, а також впливати на збереження здоров'я суб'єкта праці.

Для досягнення поставлених завдань було використано взаємодоповнюючі методи дослідження: суб'єктивне опитування, спостереження, бесіда, метод вивчення документів, комплекс тестів.

Спочатку було проведено порівняльний аналіз складових частин структури когнітивного компонента професійної самосвідомості працівників ДСНС. В межах когнітивного компонента було досліджено, як проявляється ставлення до себе та колег по роботі відповідно до їх службового статусу, ставлення до своєї професії, наявність показників професійної ідентичності в уявленні про себе, нереалізованих можливостей, ставлення до страхів, ставлення до мину-

лого та майбутнього.

Порівняльний аналіз даних показав, що за показниками ставлення особистості до себе обидві групи працівників ДСНС не мають відмінностей. Незалежно від прояву рівня конструктивності долаючої поведінки, вони оптимістично ставляться до майбутнього, орієнтуються на те, що майбутнє буде гарним, стабільним, сподіваються на краще. Результати дають змогу констатувати той факт, що рівень конструктивності копінг-стратегій не позначається на усвідомленні корисності й необхідності своєї професії. Було також встановлено, що рівень емоційного ставлення до своєї професії у працівників також є однаковим. Таким чином, можна констатувати, що працівникам ДСНС притаманне позитивне ставлення до своєї професії. У цілому всі вони вважають свою професію необхідною, корисною людям. Нарікання на професію у них пов'язані лише з розміром заробітної плати.

Разом з тим рівень конструктивності копінг-стратегій відрізняє працівників ДСНС за показником того, як вони відносяться до різних за рангом колег по роботі. На відміну від працівників з низьким рівнем конструктивності копінг-стратегій, у працівників з високим рівнем конструктивності спостерігається більш позитивне ставлення до підлеглих ($U=1746$ при $p \leq 0,01$), тих, хто займає вищу за них посаду ($U=1168$ при $p \leq 0,01$), та колег, які мають однакову з ними посаду ($U=1462$ при $p \leq 0,01$). Крім того, співробітники з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій в рівній мірі однаково ставляться як до підлеглих, так і до осіб, що обіймають вищі посади.

Для групи з низьким рівнем конструктивності копінг-стратегій є характерним виражене негативне ставлення до осіб, що обіймають вищі посади. Низький рівень конструктивності долаючої поведінки позначається на прояві страхів ($U=1346,5$ при $p \leq 0,01$), позитивного ставлення до минулого ($U=2156,5$ при $p \leq 0,01$), ставлення до нереалізованих можливостей ($U=2472$ при $p \leq 0,01$).

Усвідомлення ж небезпеки, пов'язане із професією, має більший прояв у групі працівників із високим рівнем конструктивності копінг-стратегій ($U=2150,5$ при $p \leq 0,05$).

Рівень прояву конструктивності стратегій долаючої поведінки проявився й у ряді професійних характеристик працівників ДСНС. Співробітники з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій частіше розміщали свою професійну приналежність у середині списку. У зв'язку з цим можна припустити, що для них професія є такою якою вона є, – зі всіма перевагами та недоліками. Для них є характерною тенденція називати професію своїм життєвим покликанням.

У працівників з низьким рівнем конструктивності частіше зустрічався сюжет, при якому «професія – це можливість реалізувати себе». У самоідентифікаційних характеристиках ними указувалося професійна приналежність. Показовим є той факт, що професійні характеристики частіше використовувались ними при відповіді на питання «Хто Я?» і розташовували вони їх на перших позиціях. У своїх розповідях про професію вони характеризують її як важливу, необхідну та корисну для людей. На нашу думку, це свідчить про те, наскільки важливою для них є значущість професії. Можна припустити, що, у зв'язку з низьким рівнем само ставлення, професійна приналежність відіграє компенсаційну роль для

особистості працівників з низьким рівнем конструктивності копінг-стратегій.

Таким чином значущість професії може давати їм відчуття власної значущості, оскільки вони є представниками цієї професії і виконують благородну роботу.

Далі нами уточнювалось специфіка поведінкового компонента професійної самосвідомості особистості працівника МНС. В його складі розглядалися саморегуляція, смисложиттєві орієнтації, тенденції поведінки.

Порівняльний аналіз особливостей смисложиттєвих орієнтацій у працівників з різним рівнем конструктивності долаючої поведінки виявив наступне. Незалежно від того, який їм притаманний рівень конструктивності копінг-стратегій, всі працівники ДСНС мають приблизно однакову ієрархію розташування смисложиттєвих орієнтацій: на першому місці – «цілі в житті», а на останньому – «локус контролю Я». Немає відмінностей і за показником «локус-контролю життя». Не позначається рівень конструктивності долаючої поведінки на регуляторно-особистісної властивості «самостійність». Це дає змогу констатувати, що для всіх працівників ДСНС є характерною самостійність і автономність у самоорганізації, самопланування, оцінці своїх результатів.

Різниця проявилася у тому, що у працівників з високим рівнем конструктивності найбільш виражені всі показники смисложиттєвих орієнтацій. Для працівників з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій є характерною перевага показників «цілі в житті» ($U=903$ при $p \leq 0,01$), «процес життя» ($U=1161,5$ при $p \leq 0,01$), «результативність життя» ($U=1125$ при $p \leq 0,01$), «локус контролю – Я» ($U=934$ при $p \leq 0,01$) над аналогічними показниками у групі з низьким рівнем. Тобто чим вище рівень конструктивності стратегій долаючої поведінки, тим вище рівень осмисленості життя за всіма показниками, їх життя має направленість, наповненість смислом, волю вибору.

Було виявлено й різницю між показниками основних регуляторних процесів і регуляторно-особистісними властивостями. Для групи працівників з високим рівнем конструктивності це проявилось у домінуванні регуляторних процесів «планування» ($U=1185,5$ при $p \leq 0,01$), «моделювання» ($U=712$ при $p \leq 0,01$) і «гнучкість» ($U=1471$ при $p \leq 0,01$). Тобто, для особистості з високим рівнем конструктивності долаючої поведінки є характерною більш розвинена структура стилевої саморегуляції, уявлень про систему зовнішніх і внутрішніх значущих умов, індивідуальних особливостей самоорганізації тощо.

У показниках основних тенденцій поведінки особистості було виявлено відмінності між групами тільки за показником «уникання/прийняття боротьби». Цей показник є характерним лише для працівників МНС з низьким рівнем конструктивності долаючої поведінки, що характеризує їх намагання уникнути взаємодії і зберегти нейтралітет.

Далі визначався афективно-ціннісний компонент професійної самосвідомості. Результати дозволили констатувати той факт, що у працівників з різним проявом конструктивності долаючої поведінки спостерігається однакова структура II рівня самоствавлення. Тобто найсильніше розвинені «самоповага» та «аутосимпатія», і менше – «ставлення з боку інших людей, яке очікується» та «самоінтерес». На III рівні самоствавлення у всіх працівників перше місце посідає «саморозуміння».

Однак у працівників з високим рівнем конструктивності копінг-поведінки

всі особливості самоставлення розвинені на більш високому рівні, окрім самообвинувачення ($U=1665$ при $p \leq 0,01$), яке сильніше проявляється у працівників з низьким рівнем конструктивності. У них також вище розвинений самоінтерес, що свідчить про те, що вони більш близькі до самих себе, а саме: у них сильніший інтерес до власних думок та почуттів, готовність спілкуватися з собою на «рівних».

Результати порівняння особливостей самоставлення у працівників відповідно до їх рівня конструктивності копінг-стратегій свідчать, що у працівників з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій виявлені статистично достовірні відмінності на всіх рівнях самоставлення і між всіма параметрами самоставлення. Так, у них виражене внутрішнє недиференційоване почуття «за» самих себе, тоді як у працівників з низьким рівнем конструктивності – скоріше «проти». Проте у працівників з високим рівнем конструктивності воно розвинене вище. Таким чином саморозуміння відіграє велику роль у структурі самоставлення працівників пожежних і аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Тобто для них важливо розуміти себе, все те, що відбувається всередині їх особистості.

У працівників з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій на третьому місці знаходиться прийняття себе, самопослідовність та самоінтерес; а у працівників з низьким рівнем – прийняття себе та самоінтерес. На четвертому місці у всіх працівників розвинене ставлення до інших. Співробітники з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій більш упевнені у своїх силах, здібностях, енергії, самостійності, можливості контролювати власне життя і бути самопослідовними, розуміння самих себе. Вони є більш дружніми до самих себе, проявляють прийняття себе у цілому і в суттєвих дрібницях, довіру до себе та позитивну самооцінку.

У працівників з низьким рівнем конструктивності копінг-стратегій більш вагоме значення як у структурному, так і в кількісному еквіваленті має самообвинувачення. У структурі їх самоставлення більш значущою є самопослідовність, але рівень її є вищим у працівників з високим рівнем конструктивності копінг-стратегій.

Співробітникам з низьким рівнем конструктивності притаманне бачення в собі переважно недоліків, низька самооцінка, готовність до самозвинувачень. У них можуть проявлятися такі емоційні реакції на себе як роздратування, презирство, знуцання, винесення вироків самим собі, наприклад, «так тобі й треба».

Таким чином, можна зробити наступні **висновки**.

По-перше, рівень конструктивності стратегій долаючої поведінки особистості не позначається на ставленні до своєї професії у працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України. Характеру професійної діяльності в цілому дається позитивна оцінка. Є усвідомлення її необхідності, корисності для суспільства. Єдиний чинник, який викликає незадоволення, – невідповідність між напругою у професійній діяльності та розміром винагороди за нею.

Особливостями поведінкового компоненту професійної самосвідомості є те, що серед основних смисложиттєвих орієнтацій переважають «цілі у житті», що свідчить про надання співробітниками своєму життю осмислення, направ-

леності і часової перспективи. У поведінці основними регуляторними процесами є «планування» і «моделювання». Це пов'язано із професійним відбором до цих структур, бо саме вміння ефективно спланувати діяльність, спрогнозувати вирішення існуючої ситуації, зіставити цілі і результати дій є головними для успішності професійної діяльності.

Провідною діяльністю виступає «тенденція прийняття/уникання боротьби», яка може характеризуватися як прагнення до прийняття стандартів та цінностей професійної групи без емоційного зв'язку.

По-друге, залежно від рівня конструктивності стратегій долаючої поведінки, існує ряд відмінностей у професійної самосвідомості. Високий рівень конструктивності копінг-стратегій характеризує існування у працівників ДСНС позитивного самоствавлення до усього, що пов'язане із професією.

Це стосується ставлення до колег відповідно до їх службових посад. Чим вищим є рівень конструктивності копінг-стратегій, тим вищим – рівень ставлення до всіх працівників на роботі незалежно від їх статусу та посади. Високий рівень конструктивності копінг-стратегій сприяє більш якісному усвідомленню небезпеки, пов'язаної з професією.

Установлено пряму залежність між рівнем прояву конструктивності стратегій долаючої поведінки і рівнем прояву структурних елементів поведінкового компонента професійної самосвідомості. Чим вищим є показник конструктивності копінг-стратегій, тим більш явно проявляються компоненти саморегуляції, смисложиттєвих орієнтацій, тенденції поведінки особистості.

Це свідчить про те, що високий рівень копінг-стратегій має вплив на реалізацію безпосередньо більш успішної діяльності і характеризує здатності особистості до самоконтролю, саморегуляції, самоуправління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А. Психологический стресс : развитие и преодоление / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
2. Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки. Психология самосознания : [хрестоматия / сост. Д. Райгородский]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.
3. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / Спиркин А. Г. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
4. Ушаков Б. Н. Психологическое обеспечение спасателей МЧС России / Ушаков Б. Н. – СПб. : ВЦЭРМ МЧС России, 2000. – 42 с.
5. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / Чеснокова И. И. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
6. Якушева Є. М. Теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості осіб, діяльність яких пов'язана з особливими умовами / Є. М. Якушева // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Серія «Психологія». – №937. – Х., 2011. – С. 333–336.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Bolotskikh M.V.

STRUCTURAL COMPONENTS OF PSYCHOLOGICAL FIRMNESS OF LEADER OF AVARIYNO-RYATUVAL'NOGO SUBSECTION DSNS UKRAINE

The article analyzes the structural components of professional managers rescue units, their duties, it was found that it is stressful nature, demands of personal qualities and carried out under conditions of extreme factors. It has high responsibility and versatility, which requires the development of professionally important qualities that would promote both stability regarding the negative impact of extreme factors and ensure the success of professional work. Only mentally stable manager can perform highly activity which in psychological terms is seen through the prism of interdependent professional identity and professional activities in extreme conditions without sacrificing your health, maintaining professional longevity.

Keywords: psychological stability, personal stress, head of the emergency rescue unit.

Aleksandrov Y.V.

NEGATIVE CHANGES IN PSYCHE OF WORKERS OF SPECIAL PIDROZDILIVOV'S AND POSSIBILITIES THEM PSYCHOLOGICAL CORRECTION

The article reveals issues willingness to professional activities, including willingness to work in conditions of risk. Particular attention is paid to the analysis of groups of employees to perform efficiently capture – job assignments in ryzykonebezpechnyh conditions. Shown the negative impact of professional activity in terms of risk on the psyche of its employees seizure arising from the constant action of stress factors in the performance of official tasks and ways of correcting mental state employees.

Keywords: willingness to take risks, readiness for professional activity in terms of risk, adverse changes in the psyche, of passion, personality traits, psychological readiness, post-traumatic stress disorder, aggression, professional stress, psychological maturity structure.

Blinov O.A.

SELF-REGULATION OF THE UNFAVORABLE EMOTIONAL STATES OF MAN IN TENSE TERMS OF ACTIVITY

The article deals with the self-regulation of emotional states of the person in stressful conditions of its activities. Shows the dynamics of changes in the levels of self-control paratroopers in the preparation and execution of a parachute jump.

Keywords: self-regulation, emotional states, tense conditions of, paratroopers, parachute, airmobile troops of Ukraine.

Bondar L.S.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF NEVROTICHNIKH DISORDERS FOR STUDENTS IN CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The article presents a generalized theoretical studies on the formation of neurotic disorders among students of military schools. The factors of the development of neurotic, neurosis and psychogenic disorders are determed. The role of the psychological safety in the school and the educational process. Some practical recommendations are presents.

Keywords: neurotic disorders, learning environment, psychological safety.

Borisov N.P.

BRIEF LOOK AT THE PROBLEM OF PROFESSIONAL EMPLOYEES SUPERSTITION IN CIVIL SERVICE OF UKRAINE OF EMERGENCIES

The results of the study of occupational superstitions, fears, coping behavior on the part of the State Service of Ukraine of Emergencies (hereinafter – DSNS). The influence of professional workers superstitions data on the efficiency of tasks.

Keywords: superstition, extreme situation, fear, coping mechanisms, workers DSNS, stress factors.

Borysyuk O.M.

CONCEPT «COMPETENCE» IN MODERN PSYCHOLOGICAL AND EDUCATIONAL LITERATURE

The paper explores the approaches to the interpretation of the concept of "competence" in modern psycho-pedagogical theory and practice. Features are revealed in the structure of individual competence, and a system which is determined by the structure of competence. Highlight the structural components of competence.

Keyword: competence approach, competence, competency, professionalism.

Bosnyuk V.F.

INTERCOMMUNICATION OF EMOTIONAL INTELLECT FROM ZAKHISNO-KOPINGOVOY BY CONDUCT OF RESCUER IN STRESS TERMS OF ACTIVITY

The role of emotional intelligence in professional activities. The results of the study of the relationship of emotional intelligence rescue of coping behavior and psychological defense mechanisms. Showing differences in use, protective-coping behavior depending on the level of emotional intelligence.

Keywords: emotional intellect, coping strategies, psychological defense mechanisms, rescuer.

Volzhentseva I.V.

MANIFESTATIONS INDIVIDUAL-LYCHNOSTNYH CHARACTERISTICS AS UNDERGRADUATE STUDENTS OF PREDICTORS MENTALLY IN STATES OF EMOTIONAL AND STAINED PERIOD UCHEBNOY ACTIVITIES

In the given article individually-personal characteristics of students as predictors of mental condition, feature of their developing process taking into account a course are observed, analyzed statistically significant predictors for each criteria variable determined at research of students of humanitarian specialties. Recommendations for forming of a positive emotional background of studying activity in the emotionally-painted period are made.

Keywords: individually-personal characteristics, mental condition, students of humanitarian specialties, a course, emotionally – painted period.

Gursky V.E.

TRAINING OF PERSONNEL OF MILITARY SPECIAL UNIT USING PAINTBALL, AIRSOFT AND LASER CUTTERS

The article analyzes the professional and psychological aspects of training and use of special purpose units, carried out characteristic of modern of means imitation of training: of paintball, of airsoft, of laser shooting, as well as the expediency of using these funds for training of the personnel special paramilitary units.

Keywords: training of personnel, special paramilitary units, means imitation, paintball, airsoft, laser shooting.

Gnatyuk O.M.

FEATURES EMOTIONALLY VOLITIONAL ADJUSTINGS OF MENTAL CONDITIONS IN VITAL FUNCTIONS OF STUDENT DSNS UKRAINE

The man not only receives and recognizes the objective world, but actively influences it. The will of man is expressed in how people can overcome obstacles and challenges on the way to the goal, as far as it is able to manage their behavior, to subordinate their activities to certain tasks. In view of the above said in the paper the issues of emotional and volitional behavior of students.

Urgency of the impact of emotional and volitional behavior in students and highlighted the impact of psychosocial factors and cognitive processes in the development of emotional and volitional.

Keywords: cognition, feelings, emotions, will, relaxation, continuum state consciousness factor

Evdokimova E.A.

VIRTUAL'NAYA REAL'NOST' KAK WAY IN REAL'NUYU VIRTUAL'NOST'

Essence of concept "virtual reality" is exposed in the article. Her descriptions are certain. The degrees of development and sign of dependence of users of the «Internet» from virtual reality are described.

Keywords: psychological dependence, virtual reality, displacement of aims, virtual character, fragmentariness of perception, game-addiction, internet – addiction.

Evdokimova O.O., Toporkova I.V.

PSYCHOLOGICAL CONSTITUENTS OF FINANCIAL ACTIVITY

Psychological components of the economic and, in particular, financial activities were researched in this article. Factors influencing on the success of financial activities were identified and also features and „complexes” of behavioural finance were considered in this article.

Keywords: financial activities, behavioural finance, factors, finance psychology, consumer psychology, accumulation psychology.

Evsyukov O.P.

FEATURES OF THE FIRST IMPRESSIONS OF PSYCHOLOGY STATE SERVICE OF UKRAINE OF EMERGENCIES PATIENTS FROM EMERGENCY

The article discusses the role and weight of the first impressions of the psychologist State service of Ukraine of emergencies in establishing psychological contact between him and the victims of the emergency man.

Keywords: emergency situations, psychological contact, the victim, a psychologist State service of Ukraine of emergencies.

Egorova E.B., Zozulya E.V., Kalmykova O.A., Muravickaya i.S.

MANIFESTATION OF FEARS among TEENAGERS – DeviANTS

Theoretical bases of research of problem of fear and deviant conduct are analysed in the context of psychological theories; the features of display of fear and deviant conduct are considered for the teenagers of group of norm and risk group, the features of correlations of fear and indexes of forms of deviant conduct of schoolboys are exposed.

Keywords: fear, deviant, forms of deviant conduct, teenager, correlation.

Il'ina Y.Y.

INFLUENCE OF DOMESTIC ATMOSPHERE ON ORIGIN OF STRESS

Article is devoted to factors, which influence on the stress origin in the period of crisis as a result of unfavorable family relations.

Keywords: personality, crisis, family, psikhosomatik's disorders.

Kizim A.s.

DISPLAY of EMOTIONAL BURNOUT AT PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

The article analyses the theoretical bases of research of problem of the emotional burnout in the context of psychological theories. It considers the features of display of the emotional burnout and emotional states of the practical psychologists of different groups. The article reveals correlations between emotional burnout and other descriptions of professionals.

Keywords: emotional burnout, emotional states, correlation, practical psychologist, professional.

Kovalchuk Z.Y.

CONCEPTUAL GENETICALLY PSYCHOLOGICAL BASISOPTIMIZE PEDAGOGICAL INTERACTION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF VARIOUS TYPES

The article reveals the conceptual framework of pedagogical interaction optimization problem in today's educational environment. In the context of genetic and psychological paradigm

revealed regularities and specific interpersonal communication between members of the pedagogical process, the system highlights the formation of perceptual communicative interaction. Through the prism of genetic psychology by multidisciplinary theoretical and empirical study of the psychological characteristics of pedagogical communication.

Keywords: genetic psychology, optimization, teacher interaction, teacher, student, psychogenesis, self-movement, self-development.

Kozhevnikov V.M.

TEORETIKO IS METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF OPTIMIZATION OF MAINTENANCE OF EDUCATIONAL MATERIAL IN THE PROCESS OF STUDIES IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The theoretical-methodological bases of introduction of the optimization approach to the optimal selection of the content of education in secondary and higher education profile are described in the article. Implemented the idea of using the continuity of a comprehensive profile of the school and higher educational institutions in the development of criteria for optimizing the learning content according to the reality and trends in higher education in the formation of socially active, humanistic orientation of the individual – a citizen of Ukraine.

Keywords: theoretical-methodological bases; optimization approach, the best choice, the criteria for optimizing the content of training.

Kolosovich O. S.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF YOUNG OFFICERS

Experience indicates that the psychological characteristics of young officer in some way different from other colleagues who have more experience. This is a category of personnel that have held the personality traits has enough life experience, but has a rather large and complex duties in the course of which the vast majority of permits significant errors.

Job Officer acts primarily as a complex structural formation, which features several distinct activities : management unit in battle; management unit in peacetime; psychological work in the unit , training of personnel, educational work in the unit, the coordination of relations in families of servicemen, regulation his mind in the interest of the service. Each of the selected areas of work to a greater or lesser extent, is new to the young officer because novelty in functional– role position, and so the semantic component is new to him.

This paper analyzes the theoretical aspects and the findings of the survey on psychological characteristics of young professional officers. Found that psychological aspects are those features that are combined of both objective (are standard in all circumstances), subjective (reflecting the characteristics of the young officer) and situational (conditions of service, particularly professional staff).

Keywords: young officer, beginning professional, psychological aspects of business.

Konoplytska O.V.

USE PROJECTIVE TECHNIQUES TO STUDY SPECIFIC FEATURES ATTITUDE POLICE OFFICERS TO DIFFERENT CATEGORIES OF JUVENILE OFFENDERS

This article examines social attitudes police officers for juvenile offenders and examines their unique relationship policemen to different categories of juvenile offenders

Keywords: installation, attitudes, juvenile delinquents, unlawful behavior of policemen, projective techniques.

Kravchenko K.O.

FEATURES EMOTIONAL SPHERE CADET PILOTS DURING GROUND STAF

The article is devoted to the study of features of the emotional sphere cadets pilots in during ground training. In the present paper were carried out: a theoretical analysis of the literature on the emotional sphere and psychological training in the academic and professional pilots, determining the characteristics of emotional reactions cadets pilots on incentive effects that arise when land preparation, characteristics of emotional and regulatory scope , level and aleksytymiyi factor structure of emotional regulatory areas cadets pilots Kharkov Air Force University named after Ivan Kozhedub during ground training. Conduct of the study enabled us to identify the following issues

of psychological training cadets pilots. These are: improper subjective determination of the cadets pilots purpose of their training; safeguards aimed at mastering the stressful situation is not sufficiently effective. The presence of the above topical issues suggests lack of effectiveness of psychological preparation and lack of role of psychologists in training crews. These studies may be useful in improving training programs for cadets pilots to work in special circumstances.

Keywords: emotional sphere, the special conditions, ground preparation, psychological preparation.

Kreidun N.P., Polivanova E.E., Yavorovskaya L.N., Yanovskaya S.G.

THE PROBLEM PROFESSIONALYZATSYY PERSONALITY GRADUATE SCHOOLS HIGH SOCIETY

The work presents the results of the research of professional consciousness features and job preferences of graduating students at different educationally-qualifying levels. The descriptions of professionalisation crisis are described here and possible ways of getting out of crisis are presented. It is shown that one of the variants of structural getting out of crisis there can be psychological accompaniment of all educational processes as a whole at a higher educational establishment and early professionalisation of students.

Keywords: crisis of professionalisation, professional consciousness, graduating student of an educational establishment.

Krivokon' N.I.

EKZISTENCIYNE PEREOSMISLENNYA OF INJURING EXPERIENCE BY PARTICIPANTS OF BATTLE ACTIONS IN AFGHANISTAN: A LOOK IS THROUGH YEARS

The publication is devoted to the defining features of the experience of participation in hostilities by former soldiers-internationalists. The article presents data interviews of hostilities in Democratic Republic of Afghanistan, based on the content analysis which identifies five main groups of existential problems. The main directions of social psychological support of these people based on the results and conclusions were define.

Keywords: crisis Psychology, participants of operations, existential problems, redefining the traumatic experience.

Krutolevich A.N.

OPENING AND DISCUSSION OF TRAUMATIC EVENT AS FACTORS OF RISK OF DEVELOPMENT OF A POSTTRAUMATICHESKOGO STRESS DISORDER OF WORKERS OF EXTREME SERVICES

In the decline of risk of development of posttraumaticheskikh disorders for the workers of extreme services a large value is had program of primary and second preventive measures. One of the most widespread preventive programs is the program «Critical Incidence Stress Debriefing». Central part of this program is occupied by a discussion happening and those emotions which arose up during an injuring event. However from data of the last scientific researches this program does not not only reduce the risk of development of posttraumaticheskikh stress disorders but also instrumental in aggravating of posttraumaticheskoy simptomatiki. The conducted research rotined that possibility and terms of opening of traumatic event, joint discussion of details and reflection about consequences happening straight related to development of posttraumaticheskoy simptomatiki of workers of extreme services. So, mid-coefficient of correlation of display of posttraumaticheskoy simptomatiki and features of opening and joint discussion happening 50 made ($p < 0,01$).

Keywords: posttraumaticheskoe stress disorder, workers of extreme services, possibility and terms of opening of traumatic event, joint reflection and discussion of happening.

Lefterov V.O.

RELATIONSHIP OF STYLES AND PROFESSIONAL IDENTITY OF EMPLOYEES CIVIL SERVICE OF UKRAINE EMERGENCY

This article analyzes interrelation styles of professional activity and manifestation of professional identity of employees of the State Service of Ukraine of Emergencies. The results of

empirical studies on the psychological characteristics positively formed and interdependent styles of professional activity and professional identity of employees of the State Service of Ukraine of Emergencies.

Keywords: style of professional activity, professional identity, employees Civil Service of Ukraine of Emergencies.

Lunov V.Ye.

SPECIFIC FEATURES OF PROFESSIONAL THINKING OF LAWYERS IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY

In this article due consideration is given to specific features of professional thinking of lawyers in the system of internal affairs organs (IAO) of Ukraine in the context of social safety and welfare of an individual. It is claimed that professional thinking has the function of prevention and prediction of negative social phenomena, which can be dangerous for the community in general and for investigation department staff in the performance of their official duties. It is emphasized that a sufficient level of the professional thinking of lawyers is essential and is the key component of the social, psychological and professional safety. The author's questionnaires for diagnosis of the development of professional thinking of lawyers and students in the organs of the system of internal affairs are also suggested.

Keywords: professional thinking, factors of physical and psychological security, social effectiveness of professional thinking.

Makarova O.P.

PROFESSIONAL IDENTITY OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL RESEARCHES

The article reveals the main approaches towards the professional identity analysis. The author describes the types and the main aspects of the structure of the personality and the place of the professional identity in the general structure of the personal identity.

The author pays much attention to the mutual influence and the interrelation of the identity with such categories as the life journey, self-determination, professional development and self-establishment, self-concept. The author also considers the needs, interests, mindsets, beliefs as the elements of the professional identity; characterizes the professional identity as the main criterion of the professional development of the personality.

Keywords: identity, professional identity, development, self-actualization, professional development.

Matvienko K.O.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTY OF VIABILITY OF DEVIANTNYKH TEENAGERS

In the article the questions of viability of deviant adolescents. Specifies the peculiarities of socio-psychological adaptation of teenagers with a high level of viability. Revealed correlations between internal and external factors that determine the level of viability of adolescents, and their adaptation to the social environment.

Keywords: social adaptation, viability, deviant teenagers, teenage age, settings for health, external and internal factors.

Mironec' S.M.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EDUCATION AND ACCOMPANIMENT OF ACTIVITY OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN MISSIONS

Retrospective analysis of generalized solutions of a problem and overcome the effects of large-scale man-made emergencies and natural character. The urgency and the characteristics of the psychological support of experts in the international humanitarian missions by the example of summary rescue teams of the State Service of Ukraine for Emergencies were determined.

Keywords: psychological support activities, international humanitarian mission, rescue operation.

Movmiga N.E.

VITAL SOLICITATIONS OF FUTURE PRAVOKHORONCIV IN VITAL AND PROFESSIONAL REALIZATION

The author of this article considers the extent of studies about the problem of the life assertions in the modern psychological science. The author puts an emphasis on that the results of the literature analysis showed that the definition of the “self-determination” is interpreted as the process of the movement towards the self-entity nature and as the result the understanding of the human-being in general; in the form of the ideal-goal it can direct the self-development of the active personality.

The author outlines that the results of the research enable to define the self-determination level of the future of the law enforcement employees as the creative self-realization both in the personal life and in the professional life with due regard to the former experience, life values and the notional components of his personality.

Keywords: aspirations, vital aspirations, professional aspirations, self-achievement, life-achievement, future law enforcement.

Nazarenko I.I.

FORMATION FRUSTRATION TOLERANCE IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL RESCUERS IN AND PSYCHOLOGICAL TRAINING

The paper analyzes the features of professional psychological training of rescuers, its influence on the psychological and professional readiness, frustration tolerance stressor factors specialists to extreme situations.

Keywords: lifeguard, professional and psychological preparation, pre-medical assistance, frustration tolerance, paramedic.

Nevoenna O.A., Yarosh N.S.

FEATURES OF SELF-CONTROL AND READINESS TO RISK FOR SERVICEMEN WHICH HAVE A BATTLE EXPERIENCE

In the article discusses features of a self-control and a willingness to risk soldiers who have battle experience and were injured. Theoretical analysis of the abovementioned problem shows that the fighting is kind of extreme situations in which apparent volitional qualities. The result of the conducted research revealed significant differences between the groups of soldiers who were injured and the soldiers, who were not injured in the fighting in terms of willingness to take risks. In addition, the soldiers who were injured in the fighting reached a significantly lower level of readiness to take risks, that this group tend to reliably assess the situation of threat to life, the potential losses as a result of his injuries.

Keywords: willingness to take risks, self-control, military, battle experience, extreme situations.

Ovsyannikova Y.O.

CHILD IN THE CONDITIONS OF EXTRAORDINARY SITUATION: PSYCHOLOGICAL HELP

The article touched upon one of the most urgent, to date, the issues – working with children in an emergency situation. It is noted that assistance to the affected child is completely different from the same assistance to the elderly person, a woman, or other categories of the affected population. The main areas of work with children: providing psychological assistance to children directly in the hearth of an emergency; psychological support to children after an emergency. And also reflects the need to improve the methods and procedures for emergency psychological care for children of different age groups caught up in the outbreak of an emergency.

Keywords: emergency, children, psychosocial support, emergency psychological help, skazkoterapiya, kukloterapiya.

Oleshko D.O.

THEORETICAL ANALIZ STANU TO INVESTIGATIONALNESS OF PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL BARRIERS OF OCOBICTOCTI IN PROFESSIONAL ACTIVITY

The article presents a theoretical analysis of the conceptual approaches regarding the phenomenon of «barrier» in domestic and foreign psychology. Defined by its essence, functions, and genesis.

Keywords: barrier, conceptual approaches, the essence, functions, genesis.

Onischenko N.V.

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF EMERGENCY

Provides an overview of the main consequences of psychological etymology, which are more common in the affected population from emergencies. The main approaches to the allocation effects of traumatic events experienced by man, is the characteristics of the traumatic process of the victim.

Keywords: psychological consequences, the victim, is an emergency.

Pigareva K.O.

FORMING OF THE UNREALIZED MOTIVATION OF EMPLOYMENTS EXTREME TYPES OF SPORT: PSIKHODINAMICHESKIY APPROACH

The necessity of exploring the unconscious motivation was justified. The definition of the concept of unconscious motivation was given and the history of its development was described. Psychoanalytic theories in application to exploring the unconscious motives in extreme sports were considered. The characteristics of the formation of the unconscious motivation and its structural components of the athletes who engaged in extreme sports were described.

Keywords: extreme sports, unconscious motivation, self-destructiveness, organization of personality, early trauma, defense mechanisms.

Popova G.V., Bogdan Zh.B.

PERSONALITY IS ADAPTATION POTENTIAL OF LEADERS OF MIDDLE LINK OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The article analyzes the results of an empirical study which aims to examine the association of the level of adaptability and the type of behavioral activity of middle managers of higher education. Analysis of the results allowed us to distribute the subjects into three groups and showed a level of adaptation and relationship type of behavioral activity. Demonstrate a high level of adaptation to the leaders of the behavioral type AB, the average level of adaptation was detected in the heads with behavioral type A. The average level of adaptation with the desire to exhibit low heads with behavioral type B.

Keywords: crisis conditions, socio-psychological adaptability, behavioral activity, middle managers.

Pryakhina N.O.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF AVOIDANCE OF CRISIS SITUATIONS BY WORKERS OF OVS DURING LEADTHROUGH OF PROPHYLAXIS OF HOME VIOLENCE AND VISIT OF HEAVY MONOGYNOPAEDIUMS

The family as the basic unit of society fulfills important social functions, plays an important role in human life, ensuring socialization, shaping and meeting individual needs. Because of the Slavic mentality and established long-term traditions, the problem of domestic violence was beyond the legal response and legislative regulation and considered as the prerogative of intra-family regulation in Ukraine. Therefore, the intervention of police officers in the system of family relationships always carries some risks, misunderstandings, which should be avoided by the use of tactical tools and techniques of psychological defense. The article focuses on the psychological characteristics of prevention of domestic violence and family visits, on the psychological mechanisms of personal protection of the police officer.

Keywords: autoaggression, violence, domestic violence, victimization, psychological defense, preventive work.

Rad'ko O.V.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPECIALISTS OF COLLECTION WITH DIFFERENT LEVEL OF EFFICIENCY OF PROFESSIONAL ACTIVITY (PART II)

The analysis of psychological features of specialists of service collection with the different level of efficiency of professional activity is conducted. The series of the psychological testing of specialists of service collection of GSO at MVD of Ukraine with the purpose of exposure professionally of important qualities, for further development of prognostic model of efficiency of their professional activity.

Keywords: activity, professional activity, efficiency of professional activity, professionally important qualities.

Rafal'skaya E.A.

SEPARATE ASPECTS OF PRACTICAL APPLICATION OF METHOD OF TANATOTERAPII IN THE CONDITIONS OF ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF EMPLOYEES OF ORGANS AND SUBDIVISIONS ON EXTRAORDINARY SITUATIONS

This article examines the organization of psychological rehabilitation of the Ministry of Emergency Situations. In the article presents the author's research on tanatoterapii proof of the method as an effective way to relieve emotional stress through psychological training for fire service staff of the Ministry of Emergency Situations of the Republic of Belarus.

Keywords: psychological rehabilitation, psychological rehabilitation program, workers of organs and subdivisions on extraordinary situations, corporal-oriented psychotherapy, method of tanatoterapii, breathing, emotional comfort, psikhohemotional'noe tension.

Ryadinskaya E.N.

FEATURES OF INTUITION OF FIREMEN AND ITS INFLUENCE ON MAKING DECISION IN SITUATION OF VAGUENESS

The article deals with the philosophical and psychological aspects of intuition as the ability of consciousness to perceive the object of knowledge directly without the mediating influence of sign-symbolic and demonstrative-logical tools, and defines the role of individual differences in the manifestations of intuition as a parameter and the parameter of the individual cognitive style of the individual.

Keywords: intuition, intuitive cognitive and personality styles, emergency situations, stress factors in the activity of firefighters, alertness.

Savka I.M.

FEATURES OF ADJUSTING SPHERE OF PERSONS, FEEL LIKE KUMULYACII OF PHYSIOLOGY AFFECT

The article presents the results of a comparative research of psychological features of individuals, who are prone to cumulation of the first phase of physiological affect and inclined to its flow in classical fleeting form. The study has proved the essential differences especially in the scope of attitudes of people of these two groups and also has showed a psychological portrait of individuals who are prone to cumulation of affect, which allows to use research results in the course of forensic examinations.

Keywords: cumulative physiological affect, fleeting physiological affect, attitude, self-control, forensic examination.

Servachak O.V.

THEORETICAL ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF LEADTHROUGH OF MASS SPORTING MEASURES

This article is dedicated to analyze of mass sporting events, to characteristics of patterns of crowd functioning, the mechanism of individuals interaction during activities that are taking place at the stadium, to justify the appropriateness of this knowledge usage in stewards training for the public protection, the prediction and prevention effectively destructive processes.

Keywords: laws governing the functioning of the crowd, the interaction mechanisms of individuals in the crowd, the public transformation, mental preparation stewards.

Sitnik A.G., Skripec' A.V., Chuzha O.O., Demyanchuk V.B.

HUMAN FACTOR AND HIS INFLUENCE, ON PSYCHOLOGICAL SAFETY OF SPECIALISTS OF EXTREME PROFESSIONS IN AVIATION

The solution of the problems of the influence of indicators of efficiency of functioning of complex systems operator-machine-environment (SOAMES) and the peculiarities of the assessment criteria of the human factor and its impact on the psychological security of extreme professions specialists in aviation requires the consideration of many theoretical moments. Results and shows indicators of efficiency of functioning of complex systems SOAMES toiletries, and especially the evaluation criteria of the human factor, especially its impact on the psychological security of extreme professions specialists in aviation due to inability to solve problems without developing new theories and use of modern methods of research.

Keywords: human factor, psychological safety, efficiency of functioning of the systems of SOMS, criteria of estimation of human factor.

Soroka A.V.

PROGRAMS RESEARCH DEVELOPMENT OF EFFICIENCY OF SOCIAL ADAPTATION OF PERSONALITY AFTER LIBERATION FROM PENITENCIARNIKH ESTABLISHMENTS

The article is devoted the necessity of introduction in practice of the psikhodiagnosticheskoy and psikhokorrekcionnoy program of research of development of efficiency of social adaptation of homeless personality after liberation from penitenciarnykh establishments. As a result of our previous researches it is exposed, that over 10 percents probed from a general selection (especially group of recidivists of senior age) which prepare to liberation from penitenciarnykh. The analysis of scientific literature rotined absence of the scientifically grounded and approved programs of psychoactivator and social-psychological correction of conduct of homeless personality after liberation from penitenciarnykh establishments in the proper centers of social adaptation (different patterns of ownership).

Keywords: psikhodiagnosticheskaya, psikhokorrekcionnaya programs, social adaptation of homeless personality.

Sirko R.I.

THE PRACTICAL ASPECTS OF PSYCHOLOGISTS TRAINING IN THIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS FOR THE ACTIVITY IN THE SPECIAL CONDITIONS

The article deals with the problems of professional trainings of practical psychology experts at special education establishments. The results of investigation in the psychology– training centre are analysed.

Keywords: psychology– training centre, extreme psychology, profession extremal training.

Stupakova O.V.

FEATURES OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF STUDENTS OF INSTITUTE OF HIGHER OF MVS OF UKRAINE DURING STUDIES

Thesis work is devoted to the research of influence of practical studies of psychological consulting to the mechanisms of professional identity of the cadets who are studying to become the law enforcement agencies psychologists. Found out that conducting of psychological consulting practical studies made particular changes into cadets professional identity. We could make a statement that an important factor of shaping the personality of the law enforcement agencies professional psychologist is a complex system of specialists studying which would include the professional training and development of the personal qualities that are important the conditions of professional activity.

Keywords: psychological consulting, identity, self-conscience, psychologist, cadet, professional, study.

Timchenko O.V.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF MENTAL TRAUMA VICTIMS OF EMERGENCY

The article presents the results of an analysis of existing approaches to the basic conditions and factors of mental trauma personality. The basic determinants prior to an emergency situation and are able to influence the process of the next person experiences trauma. We study the determinants of acting directly on the hearth, and calamities affecting the process of psychic trauma personality.

Keywords: mental trauma of the individual, social and psychological determinants.

Tin'kov A.M.

PROBLEM OF PROVIDING OF PSIKHOFIZIOLOGICHESKOY READINESS OF OPERATORS TO ACTIVE ACTIONS IN EXTREME SITUATIONS

Methodology of researches of the psychological functional states of man is rotined in the article. The structure of readiness is examined to the urgent action. Some characteristic changes are described in the process of activity of operators, what be going on under influence of extreme terms.

Keywords: man-operator, management and self-government, психофизиологическое ready condition to the actions, extreme situations, emotional tension, quality of activity, automation of process of management readiness, the state.

Togobicka V.D.

FEATURES OF PROFESSIONAL SAMOIDENTIFIKACII OF FUTURE RESCUERS

The article presents the results of studies of the relationship of future specialists rescue units State Service of Ukraine of Emergencies to their chosen profession. The data for the study of the unconscious component relationships NUGZU students with different rates of academic success for their future professional activity.

Keywords: professional self-determination, professional identity, relationship to the occupation.

Fedoseev V.A., Selukova T.V.

Clinical features of psychical disorders at extreme situations

The questions of clinical picture of psychical violations because of psihotravmathic disorders of arising as a result extreme violations up are considered in the article.

Keywords: psychical disorders, clinical displays, extreme situations.

Khmel' N.D., Zinchenko I.I.

PSYCHOLOGICAL NATURE OF RELIGIOUS FAITH

In the article, going is examined near understanding of psychological nature of religious faith and its determination is given.

Keywords: religious faith, religious senses, healthy and «toxic» religious faith.

Khokhlina O.P.

BECOMING OF INDIVIDUAL STYLE OF PURPOSEFUL ACTIVITY AS SUCCESSFUL OPERATING OF SUBJECT CONDITION IN EXTREME SITUATIONS

The article deals with the results of theoretical-empirical studies on the problem of content and peculiarities of individual activity style formation and communication as preconditions for successful functioning of an individual in extreme situations.

Keywords: individual style of activity, individual activity style formation, extreme situation.

Cokota V.R.

**PROGRAM OF TRAINING OF DEVELOPMENT OF SPHERES OF PERSONALITY OF
COMMANDERS OF SEPARATIONS OF MILITARY FIRE SUBDIVISIONS WHICH
DETERMINE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EFFICIENCY OF PROFESSIONAL
ACTIVITY**

The article describes the development of the training program the individual spheres squad of military fire departments that determine the effectiveness of the psychological characteristics of professional activity. The stages of the development of psychological characteristics that contribute to the effectiveness of the professional activities of the military firefighters and emergency service contract. The analysis of the results of the training program at the squad of military fire departments and emergency service contract and the established effectiveness of the training program.

Keywords: efficiency of professional activity, the training program, the scope of individual psychological characteristics.

Yakusheva E.M.

**FEATURES OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF SPECIALISTS FIRE-RESCUE
SUBSECTIONS OF DSNS OF UKRAINE WITH DIFFERENT LEVEL OF
STRUCTURALNESS OF STRATEGIES OF OVERCOMING CONDUCT**

The professional self-consciousness of the fire and rescue units workers of Government Service of the Emergencies of Ukraine, who have different level of coping-behavior strategy, was considered in this article. The structure of professional self-consciousness is defined: cognitive, affective and behavioral components. The main structure constituents of self-consciousness's were identified.

Keywords: self-consciousness; coping-behavior strategy; cognitive, affective and behavioral components of self-consciousness.

ЗМІСТ

Болотських М.В.

Структурні компоненти психологічної стійкості керівника аварійно-рятувального підрозділу ДСНС України3

Александров Ю.В.

Негативні зміни у психіці працівників спеціальних підрозділів ОВС та можливості їх психологічної корекції 11

Блінов О.А.

Саморегуляція несприятливих емоційних станів людини у напружених умовах діяльності.....21

Бондар Л.С.

Психологічні особливості невротичних розладів у курсантів у контексті психологічної безпеки освітнього середовища29

Борисова Н.П.

Сучасний погляд на проблему професійних марновірств у працівників Державної служби України з питань надзвичайних ситуацій36

Борисюк О.М.

Поняття «Компетентність» в сучасній психолого-педагогічній літературі.....43

Боснюк В.Ф.

Взаємозв'язок емоційного інтелекту із захисно-копінговою поведінкою рятувальника в стресових умовах діяльності52

Волженцева И.В.

Проявлення індивідуально-личностных характеристик студентів как предикторов психических состояний студентів в емоціонально-окрашеном периоде учебной деятельности.....59

Гнатюк О.М.

Особливості емоційно-вольової регуляції психічних станів у життєдіяльності курсанта ДСНС України69

Гурський В.Є.

Підготовка особового складу воєнізованих спеціальних підрозділів з використанням пейнтболу, страйкболу та лазерних тирів.....76

Евдокимова Е.А.

Виртуальная реальность как путь в реальную виртуальность83

Євдокімова О.О., Топоркова І.В.

Психологічні складові фінансової діяльності89

Євсюков О.П.

Особливості першого враження про психолога ДСНС у постраждалих від надзвичайних ситуацій97

Єгорова О.Б., Зозуля О.В., Калмикова О.О., Муравицька І.С.

Прояви страхів у підлітків – девіантів 103

Льїна Ю.Ю.

Вплив родинної атмосфери на виникнення стресу 110

Кизим Г.С.

Прояв емоційного вигорання у практичних психологів..... 116

Ковальчук З.Я.

Концептуальні генетико-психологічні основи оптимізації педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу..... 124

Кожевников В.М.

Теоретико-методичні засади оптимізації змісту навчального матеріалу в процесі навчання у вищому навчальному закладі..... 131

Колосович О.С.

Психологічні аспекти професійної діяльності молодих офіцерів ... 136

Коноплицька О.В.

Використання проєктивних методик для вивчення особливостей ставлення працівників ОВС до різних категорій неповнолітніх правопорушників..... 143

Кравченко К.О.

Особливості емоційної сфери курсантів-льотчиків підчас наземної підготовки 151

Крейдун Н.П., Поливанова Е.Е., Яворовская Л.Н., Яновская С.Г.

К проблеме профессионализации личности выпускника высшей школы..... 159

Кривоконь Н.І.

Екзистенційне переосмислення травмуючого досвіду учасниками бойових дій в Афганістані: погляд через роки 168

Крутолевич А.Н.

Раскрытие и обсуждение травматического события как факторы риска развития посттравматического стрессового расстройства работников экстремальных служб..... 176

Лефтеров В.О.

Взаємозв'язок стилів діяльності та професійної ідентичності працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій..... 184

Lupov V.Ye.

Specific features of professional thinking of lawyers in the context of social and psychological safety of personality 193

Макарова О.П.

Професійна ідентичність особистості у психологічних дослідженнях 201

Матвиенко К.О.

Психологические детерминанты жизнеспособности девиантных подростков 208

Миронець С.М.	
Психологічні особливості утворення та супроводу діяльності міжнародних гуманітарних місій.....	215
Мовмига Н.Є.	
Життєві домагання майбутніх правоохоронців у життєвому та професійному самоздійсненні.....	222
Назаренко І.І.	
Формування фрустраційної толерантності у рятувальників у системі професійно-психологічної підготовки.....	230
Овсяннікова Я.О.	
Дитина в умовах надзвичайної ситуації: психологічна допомога.....	238
Олешко Д.О.	
Теоретичний аналіз стану дослідженості проблеми психологічних бар'єрів особистості у професійній діяльності	245
Оніщенко Н.В.	
Психологічні наслідки надзвичайної ситуації.....	253
Пигарева К.О.	
Формирование неосознаваемой мотивации занятий экстремальными видами спорта: психодинамический подход	261
Попова Г.В., Богдан Ж.Б.	
Особистісно-адаптаційний потенціал керівників середньої ланки вищого навчального закладу	271
Пряхіна Н.О.	
Психологічні механізми уникнення кризових ситуацій працівниками ОВС під час проведення профілактики домашнього насильства та відвідування важких сімей	279
Радько О.В.	
Психологічні особливості фахівців інкасації з різним рівнем ефективності професійної діяльності (частина II).....	285
Рафальская Е.А.	
Отдельные аспекты практического применения метода танатотерапии в условиях организации психологической реабилитации сотрудников органов и подразделений по чрезвычайным ситуациям.....	293
Рядинская Е.Н.	
Особенности интуиции пожарных и ее влияние на принятие решений в ситуации неопределенности	300
Савка І.М.	
Особливості настановної сфери осіб, схильних до кумуляції фізіологічного афекту	303
Сервачак О.В.	
Теоретичний аналіз психологічних проблем проведення масових спортивних заходів	314

Ситник А.Г., Скрипець А.В., Чужа О.О., Демянчук В.Б.	
Людський чинник та його вплив на психологічну безпеку фахівців екстремальних професій в авіації.....	322
Сорока А.В.	
Програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ.	330
Сірко Р.І.	
Практичні аспекти підготовки психологів вищих навчальних закладів до діяльності в особливих умовах	337
Ступакова О.В.	
Особливості професійної самосвідомості курсантів ВНЗ МВС України під час навчання.....	345
Тімченко О.В.	
Соціально-психологічні детермінанти психічної травматизації постраждалих від надзвичайних ситуацій	353
Тиньков А.М.	
Проблема обеспечения психофизиологической готовности операторов к активным действиям в экстремальных ситуациях.....	361
Тогобицька В.Д.	
Особливості професійної самоідентифікації майбутніх рятувальників	367
Федосеев В.А., Селюкова Т.В.	
Клинические особенности психических расстройств при экстремальных ситуациях.....	372
Хмель Н.Д., Зинченко И.И.	
Психологическая природа религиозной веры	381
Хохліна О.П.	
Становлення індивідуального стилю цілеспрямованої активності як умова успішного функціонування суб'єкта в екстремальних ситуаціях	391
Цокота В.Р.	
Програма тренінгу розвитку сфер особистості командирів відділень військових пожежних підрозділів, що визначають психологічні особливості ефективності професійної діяльності	399
Якушева Є.М.	
Особливості професійної самосвідомості фахівців пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України з різним рівнем конструктивності стратегій долаючої поведінки.....	406
ANNOTATIONS TO THE ARTICLES	414

Підписано до друку 24.10.13. Формат 60x84 1/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 26,8.
Тираж 100 прим. Вид.№ 138/13. Зам.№ 672/13.
Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

